

ars sociologica

BÖGRE ZSUZSANNA

ÉLETTÖRTÉNETI TÁRSADALOMKUTATÁS

Elméleti és empirikus megközelítések

L'Harmattan

Ez a mű a Creative Commons Nevezd meg! - Ne add el! - Így add tovább! 4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően felhasználható.
https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/

Élettörténeti társadalomkutatás. Elméleti és empirikus megközelítések

Biographical Social Research. Theoretical and empirical approaches

Bögre Zsuzsanna

https://orcid.org/0000-0003-0281-4027

Szociológia / Sociology (12846)

biográfiaelmélet, magyar társadalom, identitás, trauma, vallás

biography theory, Hungarian society, identity, trauma, religion

ISBN 978-963-646-481-3 (pdf)

DOI: https://doi.org/10.56037/978-963-646-481-3

https://openaccess.hu/

ÉLETTÖRTÉNETI TÁRSADALOMKUTATÁS

Ars Sociologica

SOROZATSZERKESZTŐ: HIDAS ZOLTÁN

ÉLETTÖRTÉNETI TÁRSADALOMKUTATÁS

Elméleti és empirikus megközelítések

BÖGRE ZSUZSANNA

L'Harmattan

A kötet megjelenését a Pázmány Péter Katolikus Egyetem támogatta.

© Bögre Zsuzsanna, 2024
© L'Harmattan Kiadó, 2024

Tartalom

I. ELŐSZÓ:
HOSSZÚ ÚT A LITERÁLIS ELEMZÉSTŐL AZ INTERPETÁCIÓIG 7

II.BIOGRÁFIAI ELMÉLETEK 13
II.1. Az élettörténeti módszer elméletben és gyakorlatban – feldolgozási szempontok 15
II.2. Az élettörténei módszer helye és szerepe a szociológiában 22
II.3. Egy paradigmavita tanulságai a biográfiában 36
II.4. Tények és/vagy fikciók a biográfiában 48
II.5. Identitás és élettörténet 55

III.TRAUMÁK SZEREPE AZ ÉLETTÖRTÉNETEKBEN – EMPIRIKUS MEGKÖZELÍTÉSEK 69
III.1. Egy esztergomi főispán politikai életútja és annak értelmezése. „Zeőke nem adja fel...” 71
III.2. Kuláküldözés és egyházüldözés Besenyőtelken – mikrotörténeti megközelítés 95
III.3. A felejtés avagy a „szelektív” emlékezés dinamikája egy trauma feldolgozása kapcsán 118
III.4.„Vámos Erzsébet”, a hálózat foglya 140
III.5. „Az én korosztályom az egy ilyen mosolytalan korosztály...” 157
III.6. ’56-os amerikai magyarok óhazaképe és a helyvesztés lépései 184
III.7. ’56-osok gyermekei Amerikában. Élettörténeti perspektíva a második generáció szülő-gyerek kapcsolatáról és társadalmi beilleszkedéséről 200

IV.A VALLÁSOSSÁG ÉLETTÖRTÉNETI FELDOLGOZÁSA 219
IV.1. „Lebegés a létben...” Berta nővér titkos élete 221
IV.2. Megtérés és identitás a Hare Krishna-mozgalomban – élettörténeti esetelemzés 233

IV.3. Hétköznapi ellenállás, reziliencia, generativitás –
egy földalatti szerzetesrend elöljárója 246
IV.4. Politikai nyomás és reziliens létezés 268

FÜGGELÉK 285
Egy reziliens szerzetesnő élettörténete 285

I. Előszó: hosszú út a literális elemzéstől az interpetációig

Szociológusi pályafutásom (több mint harminc év) alatt mindig kvalitatív szociológiával, azon belül élettörténeti interjútechnikával végeztem a kutatásaimat. A módszer megismerését és megszeretését Kamarás István tanáromnak, barátomnak köszönhetem. Ő ismertette meg velem az élettörténeti technika mélységét és szépségét. Kezdetben ösztönösen követtem az előttem járó kollégám tanácsait, nem kérdezve az okokra. Ma úgy írnám le ezt a magatartást, hogy nem foglalkoztatott a módszertani tudatosság, egyfajta paradigmavakság jellemzett. Mentségemül szolgálhat, hogy nemcsak rólam, hanem a kilencvenes évek hazai kvalitatív kutatóinak többségéről is ezt lehetne mondani.

Mindemellett a szakma érzékelte a kvantitatív és a kvalitatív szociológia, az elmélet és az empíria közötti feszültségeket, a szociológia távolodását az etnográfiától, anélkül hogy ezekről a kérdésekről akkoriban nyilvános eszmecserét folytattunk volna. Elfogadtuk – de helyesebb a továbbiakban egyes számot használni –, elfogadtam a kvantitatív szociológia korunk gondolkodásmódjába illő dominanciáját, dacára annak, hogy egyetértettem Joel Best (2009) statisztikai eljárásokat bíráló állításával, mely szerint a számokba vetett bizalom túlzott a modern/posztmodern korban, és sokféle bajnak a forrása lehet a statisztika fetisizálása.

Egyben azonban mindig biztos voltam, bárhogyan alakult is a kvalitatív és a kvantitatív szociológia egymáshoz való viszonya: én mindig az előbbi módszert fogom használni. Az egyes emberek és csoportok gondolkodásmódja, a hétköznapok megélése érdekelt, aminek kutatásával nemcsak a társadalmi önismeretet, hanem annak jobbítását is szolgálni szerettem volna. Ilyen patetikusan képzeltem el mindig egy szociológus feladatát. Ebbéli felfogásom a mai napig megmaradt, noha a kvalitatív módszer felhasználásával kapcsolatos elképzeléseim alapvetően megváltoztak.

Kezdetben nem foglalkoztatott a kvalitatív szociológián (az élettörténeten) belüli feldolgozások sokfélesége, annyira lefoglalt a kvantitatív és a kvalitatív álláspontok közötti különbségek megértése (Bruner 2001; Bruner and Lucariello 2001; Ricoeur 2001; Ricoeur 2010; Schrödinger 1970). Idővel azonban szembe kellett nézni az interjúk, személyes dokumentumok felhasználásának változatos módjaival, rá kellett kérdezni, hogy hogyan „kell” tudományosan,

érvényesen, hihetően elemezni (Bertaux 1981, 2001, 2003, Denzin 1989, 2012; Flick 2008; Creswell 2011). Ettől kezdve már nem lehetett ösztönösen foglalkozni élettörténetekkel, el kellett dönteni, hogy milyen szemléletben és milyen technikai eljárás alkalmazásával dolgozom. A döntés/ek rutinná válásáig hosszú út vezetett, szemléletem alakulása útkeresés volt. Segítségemre volt néhány sorsszerű találkozás (kutatók, könyvek formájában), illetve a módszer oktatása közben hallott/kapott/érzékelt diákok által megfogalmazott visszajelzések, amit ezúton is köszönök.

Első önálló élettörténeti kutatásra az *Aufbruch* (nemzetközi összehasonlító vallásszociológiai vizsgálat során kaptam lehetőséget.[1] Majdnem kezdő kutatóként nagy megtiszteltetést és kihívást jelentett ez a munka, aminek következtében lelkesen kerestem az élettörténeti interjúk feldolgozásának „legjobb" technikáját. Sorsszerűnek tartom a Daniel Bertaux[2] francia és Norman K. Denzin amerikai szociológus írásaival való találkozásomat, amelyek szembesítettek a feldolgozások sokféleségével. A Bertaux szerkesztésében megjelent tanulmányok megerősítettek abban, hogy a közelmúlt élettörténeteken alapuló kutatása legalább olyan fontos és hasznos szociológiai kutatási eredményekhez vezetnek, mint más témákban a survey statisztikai kutatások (Bertaux 1981, 2001, 2003). Denzin, illetve Denzin és Lincoln kötetei pedig világossá tették számomra, hogy az élettörténetek feldolgozása episztemológiai szempontokkal függ össze, amiből kiderül, hogy egy-egy kutató mit gondol a társadalom megismerhetőségéről, a kutató és a kutatásban részt vevő alanyok közötti viszonyról, a kutatási eredmények bemutatásáról (Denzin 1989, 2012, Denzin–Lincoln 2017). E kérdések tisztázása mára elkerülhetetlenné vált minden kvalitatív kutató számára, nem bújhatunk el a „más is így csinálja" érvelés mögé.

A hazai kutatók között elsősorban Vajda Júlia és Kovács Éva élettörténeti feldolgozásait kell megemlíteni, akik kialakítottak egy sajátos narratív élettörténeti technikát, amelyet következetesen alkalmaztak. A szerzőpáros a német élettörténeti iskola álláspontját némileg módosítva a hermeneutikai esetrekonstrukciónak nevezett felfogást követi (Kovács–Vajda 2002; Rosenthal 2005; Kovács 2007). Módszerük terjedése ösztönözte a kvalitatív szociológusokat a saját módszertani apparátusuk reflexív átgondolására. Jó példa erre a *Replika* folyóirat mini vitasorozata, amely Neményi Mária és Kende Anna

[1] A nemzetközi vallásszociológiai kutatás (1996–2000) szervezője és vezetője Máté-Tóth András volt, akinek munkáját tanácsadóként segítette Paul M. Zulehner és Tomka Miklós. A kutatás 10 posztszocialista ország vallási helyzetére terjedt ki, amelynek egyik altémájának kidolgozására kaptam felkérést. Ennek a kutatásnak az empirikus anyaga képezte később a doktori disszertációm alapját.

[2] A Bertaux által szerkesztett kötetet Veres Sándor pszichológus adta a kezembe az *Aufbruch*-kutatásban való együttműködésünk alkalmával.

(1999) tanulmánya és Barát Erzsébet (1999) kritikai észrevételei között zajlott. Ebben a vitában a szerzők és kritikusuk mintha elbeszéltek volna egymás mellett, aminek okát ma abban látom, hogy a felek különböző paradigmában és episztemológiában gondolkodtak a tudományról, a szociológiáról, s ehhez alkalmazták módszereiket.

Számomra is nyilvánvalóvá vált, hogy megkerülhetetlen az elemzési eljárásom elveit és módszereit világosan megfogalmazni.

Ennek jegyében tekintek most vissza kutatásaim során publikált tanulmányaimra, melyekből két olyan jellegzetesség fogalmazható meg, amely konstansnak tekinthető. 1. Az élettörténetek sajátosságának tekintettem mindvégig a szövegekben található tényeket (információkat) és narratívákat (fikciókat). Ebből következik, hogy az alanyok által elmondott történetekből nem csak a tényeket, hanem az általuk megfogalmazott értelmezéseket is fontosnak tartottam. 2. Az élettörténeteket identitásközléseknek tekintettem, tehát a feldolgozások során tényekkel átszőtt identitásközléseket publikáltam. Az állandóság mellett három fontosabb változás figyelhető meg elemző munkáimban. 1. Kezdetben kevésbé tartottam fontosnak az élettörténetekből kidolgozott tipikus magatartások kontextualizálását. A kérdéses magatartások és identitások explicit behatárolása azonban idővel elmaradhatatlan lett számomra. 2. Kezdő elemzőként a szövegek literális olvasatáig jutottam el, amelyben csak a sorok között, kimondatlanul jelent meg a kutatói értelmezés. Ez a „láthatatlanság" fokozatosan vált láthatóvá, amikor az olvasó számára már világossá akartam tenni, hogy mi az én értelmezésem, s mi az interjúalanyé. 3. Kezdetben egyes élettörténetekkel mutattam be azt az identitást és magatartást, amelyet egy-egy csoportra jellemzőnek tartottam, de ez a megoldás nem elégített ki. Folyamatosan kerestem az utat a csoportmagatartások értelmezéséhez, s a megoldást a Grounded Theory (GT) elemzési eljárása adta meg (Glazer–Strauss 1967, Corbin – Strauss 2014, Strauss–Corbin 2015) A GT-eljárás lehető teszi egy csoport kollektív identitásának bemutatását, amellyel értékes eredményhez juthatunk.

A felsorolt pontok összességében rámutatnak, hogy az élettörténeti kutatásaimban két paradigma keveredik egymással, a posztpozitivista és a konstrukturalista. Felfogásom szerint az empirikus kutatásokban ezek nem választhatók el egymástól, ha abból indulunk ki (ahogyan fentebb olvasható), hogy a szövegekben tényekkel és azok értelmezéseivel találkozunk.[3] A két paradigma együttes használata a kvalitatív módszerben jól ismert triangulálással érhető el. A triangulizáció – felfogásom szerint – nem a mondanivaló érvényességét, hanem a szövegek mélyebb megértését segíti elő.[4]

[3] A két paradigma jelentését a későbbiekben fejtem ki, lásd alább, a II.3. fejezetben.

[4] A triangulálás jelentését a későbbiekben fejtem ki, lásd alább, a II/2. fejezetben.

A fejezetekben közölt tanulmányok társadalomtörténeti szempontból kronologikus és tematikus elrendezésben követik egymást, egy-egy rövid bevezető szöveg kíséretében. A bevezető szövegekben az élettörténeti interjúk feldolgozási módjára is rámutatok, felhívva az olvasó figyelmét az eredmények mögött húzódó elemzésekre.

Nem kisebb céllal készült ez a tanulmánykötet, mint hogy megpróbáljon érvényes választ adni olyan kérdésre fiatalabb szociológusok számára, hogy „hogyan dolgozzam fel az interjúimat, mit kezdjek az élettörténetekkel az interjúk felvétele után?” Szándékom volt bemutatni, hogy meddig jutottam el az élettörténeti kutatások feldolgozásával az elmúlt 20 év során, hogyan váltak számomra megfoghatóvá az egyéni és kollektív identitások, amelyek vélhetően társadalmilag fontosak, amelyek megismerésével mélyebb önismeretre s nagyobb önelfogadásra tehet szert a magyar társadalom.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Barát E. (1999) A nők érdekében folytatott kutatás korlátai. *Replika* (37), 163–168. o.

Bertaux, D. (szerk.) (1981): *Biography and Society. The Life-History approach in the social sciences*. London – Beverly Hills: SAGE

Bertaux, D. (2001): A szociológia, mint írás. *Szociológiai Figyelő* 1–2., 43–52. o.

Bertaux, D. (2003). The usefulness of life stories for a realist and meaningful sociology. *Biographical research in Eastern Europe: Altered lives and broken biographies*, 39–51.o.

Best, J. (2009): Critial Thinking about Statistics. In Charon, J. M. – Vigilant, L. G. (szerk.): *The Meaning of Sociology. A Reader*. Ninth Edition. Upper Saddle River – New Jersey: Pearson Prentice Hall, 13–17. o.

Bruner, J. (2001): A gondolkodás két formája. In László, J. – Thomka, B. (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Budapest: Kijárat Kiadó, 27–58. o.

Bruner, J. – Lucariello, J. (2001): A világ narratív újrateremtése a monológban. In László, J. – Thomka B. (szerk.): *Narratívák 5*. Budapest: Kijárat Kiadó, 131–157. o.

Charmaz, K. (2006): *Constructing Grounded Theory. A Practical Guide Through Qualitative Analysis*. London – Thousand Oaks – New Delhi: SAGE

Corbin, J. — Strauss, A. (2014): *Basics of Qualitative Research*. Sage, Thousand Oaks.

Creswell, J. W. (2011): Controversies in Mixed Methods Research. In Denzin, N. K. – Lincoln, Y. S. (szerk.): *The SAGE Handbook of Qualitative Research. 4*. Los Angeles – London – New Delhi – Singapore – Washington DC: SAGE, 269–285. o.

Denzin, N. K. (1989): *Interpretive Biography*. Newbury Park – London – New Delhi: SAGE

Denzin, N. K. (2012): Triangulation 2.0. *Journal of Mixed Methods Research*, 6 (2), 80–88. o.

Denzin, N. K., Lincoln, Y. S., MacLure (2017). *The SAGE Handbook of Qualitative Research. Reconceptualizations and emergent construction*. Los Angeles, London, New Delhi, Singapore, Washington DC: SAGE

Flick, U. (2008): *Managing Quality in Qualitative Research*. London: SAGE
Glaser, B. – Strauss, A. (1967): *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. Mill Valley, CA: Sociology Press.
Glen, E. (1981) History and The Life Course. In Bertaux, D. (szerk.): *Biography and Society*. Beverly Hills (Ca): SAGE, 77–111. o.Denzin, N. K. (2001): Reflexions and Reviews.The Seventh Moment: Qualitative Inquiry and the Practical of a More Radical Consumer Research. *Journal of Consumer Research* 28 (September), 324–330. o.
Kovács É. (2007): Interjús módszerek és technikák. In Kovács É. (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest: Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi tanszék, 269–277. o.
Kovács É. – Vajda J. (2002): *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek*. Budapest: Múlt és Jövő
Kövér Gy. (1995): Biográfia és Oral History. In Valuch T. (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest: Osiris, 92–101. o.
Kövér Gy. (2014): *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest: Osiris
Lincoln, Y. L. (2009): „What a Long, Strange Trip It's Been...": Twenty-Five Years of Qualitative and New Paradigm Research. *Qualitative Inquiry* XX (X), 1–7. o.
Neményi M. – Kende A. (1999): Anyák és lányok. *Replika* 35, 114–171. o.
Ricoeur, P. (2001): Narratív azonosság. In László, J. – Thomka, B. (szerk.) *Narratívák 5*. Budapest: Kijárat Kiadó, 15–27.o.
Ricoeur, P. (2010): *A diszkurzus hermeneutikája: Paul Ricoeur válogatott tanulmányai*. Budapest: Argumentum.
Rosenthal, G. (2005): Biographical Research. In Miller, R. (szerk.): *Biographical Resarch Methods*. London – Thousand Oaks – New Delhi: SAGE,Volume III., 23–58. o.
Schrödinger, Erwin (1970): A természettudományos világkép sajátosságai. In uő: *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Gondolat Kiadó, 254–324. o.
Strauss, A. – Corbin, J. (2015): *A kvalitatív kutatás alapjai*. Budapest: L'Harmattan

II.
Biográfiaelméletek

A biográfia, másképpen élettörténeti kutatás a kvalitatív módszerek legrégebbi és legjobban használható műfajai közé tartozik. A fejezetben a biográfia elméletében és módszertanában bekövetkezett olyan szemléleti változásokra mutatok rá, amelyekből kiderülhet, hogy mikor és miért tekintettek a társadalomtudományok az élettörténetekre csak mint tények és információk „gyűjteményeként", s mikor és miért kezelték fikcióként/narratívaként az összegyűjtött szövegeket. A fejezet tanulmányaiban végső soron arra az egyszerű válaszra jutok, hogy a szociológiai elemzések számára az élettörténetek egyszerre tartalmaznak tényeket és fikciókat. Emiatt az élettörténetekre kimeríthetetlen kincsesbányaként tekinthetünk, melyek számtalan elemzési lehetőséget biztosítanak számunkra. Hogy ki melyik utat választja, azt az elemző szemlélete, tudományos paradigmához fűződő (tudatos vagy öntudatlan) viszonya határozza meg

II. 1. Élettörténeti módszer elméletben és gyakorlatban – feldolgozási szempontok

Kezdő kutatóként tanácstalannak érezhetjük magunkat az összegyűjtött élettörténeti interjúk feldolgozásakor. Sokszor kérdezhetjük magunktól, hogy jó úton járunk-e, így kell-e csinálni, mire kell fókuszálni a szövegekben. Az alábbiakban összegyűjtöttem néhány elméleti megfontolást a biográfiáról, illetve az élettörténetek feldolgozásával kapcsolatos „hagyományos", de nagyon hasznos szempontokról.

MI IS AZ ÉLETTÖRTÉNET, MILYEN FORRÁSSAL DOLGOZIK A SZOCIOLÓGUS, AMIKOR ÉLETTÖRTÉNETEKET GYŰJT?

A múlt század nyolcvanas-kilencvenes éveitől kezdve mind a hazai, mind a nemzetközi szociológiában fellendült a személyes dokumentumok gyűjtése és feldolgozása. Személyes dokumentumoknak tekinthetjük a levelezéseket, naplókat, önéletrajzokat, mások által megírt életrajzokat, elmesélt élettörténeteket, narratívákat stb. Amikor a személyes visszaemlékezésekhez tudományos elemzés céljából nyúlunk, akkor összefoglalóan a biográfia módszeréről beszélünk. A biográfia tehát olyan társadalomtudományi módszer, amely személyes dokumentumok alapján értelmezi a társadalmi jelenségeket, folyamatokat (Denzin 1989; Atkinson 1998). Részletesebben itt most nem foglalkozhatunk azzal – az egyébként nagyon érdekes és tanulságos – módszertani vitával, amelyet a nyolcvanas években kezdeményeztek a biográfiai módszer „újrafelfedezői". Akkor tanulmányok sokasága érvelt amellett, hogy a kvalitatív módszerek – ezen belül is a személyes dokumentumok – használata méltatlanul háttérbe szorult a szociológiában a kvantitatív eljárásokkal szemben. A tanulmányok szerzői úgy látták, hogy eljött az ideje annak, hogy a kvalitatív módszerek méltóbb helyre kerüljenek a szociológiai kutatásokban (Bertaux 1981).

Többféle okra vezethető vissza a kvalitatív módszer napjainkban tapasztalható reneszánsza. (Glen 1981; Thomson 1978; László 1999; Pataki 2001, 1997, 1996, 1995) Ahogyan a pozitivista tudományfelfogás dominanciája megtört, a társadalomkutatók figyelme bátrabban fordult ismét a személyes dokumentumok felé. Napjainkban az érdeklődés előterébe került az idős- és a felnőttkori magatartás történeti szempontú vizsgálata, ami az emlékezések felértékelődé-

sével jár. A megnövekedett élettartam a fejlődéspszichológia központi témája lett, fontossá vált a személyes élet változásainak követése. Egyre több kvantitatív kutatás született a család és az egyén társadalomtörténeti szerepéről, mégis számos társadalomtudós azon a véleményen van, hogy hiányoznak az általánosabb összefüggések levonásához szükséges adatok. Ezeket a hiányokat pótolhatja a személyes történetek megismerése. Az időskort kutató szociológia is az életút kutatásával kapcsolódott össze. A számítástechnika rohamos fejlődése pedig lehetővé tette az élettörténetek számítóképes feldolgozását, többszöri újraelemzését.

Amikor a személyes dokumentumok „visszatéréséről" vagy „újrafelfedezéséről" beszélünk, akkor arra utalunk, hogy ezeket a forrásokat az amerikai szociológia már a huszadik század első évtizedeiben használta. Thomas és Znaniecki naplók, levelezések segítségével vizsgálták a társadalmi változások és a személyiség alakulása közötti összefüggéseket (2002). Eredményeik publikálására 1919 és 1921 között került sor az Egyesült Államokban. A ma klasszikusnak számító szerzőpáros módszere azonban nem vált általánosan elfogadottá az akkori társadalomtudósok körében, annak ellenére, hogy eljárásukat a chicagói iskola – a deviancia és a kriminológia vizsgálatában – átvette. Thomas és Znaniecki szerint az élettörténet a legtökéletesebb adattípus, amiről szociológus valaha is álmodhat. Látták azonban a módszer alkalmazásában rejlő veszélyeket is: „Az egyéni magatartásoknak elhamarkodottan általános értéket tulajdonítunk." Ennek elkerülésére azt javasolták, hogy a „bizonyos pillanatban megfigyelt magatartást állandóan össze kell vetni mindazokkal, amelyek ugyanazon egyén történetéhez tartoznak, és amelyek az illető egyén jelentését adják" (Thomas–Znaniecki 2002: 12). A jelzett veszély ma is aktuális, s a problémára adott választ érdemes a módszert használó kutatónak újragondolni. A személyes dokumentumok értelmezésekor – a továbbiakban mondanivalónkat leszűkítjük az élettörténetekre – többféle ténnyel kell számolnunk. Ilyen például az emberi emlékezet szelektivitásának kérdése. Pszichológiai, antropológiai, néprajzi, történelmi, szociológiai kutatásokból tudjuk, hogy az egyén csak a neki fontos dolgokra emlékszik vissza. Amikor valaki mesél az életéről, akkor „történetei készletéből" válogat. Sőt, az emlékek között sajátos sorrendet alakít ki. Ez a sorrend a fontos és a kevésbé fontos elbeszélésekből, emlékekből áll. A hétköznapokban, amikor az embert újabb és újabb hatások érik, a már korábban kialakult rendezettség, „fontossági sorrend" megváltozhat. Az előbbiekből következik, hogy az élettörténet nyitott rendszer, annak kronológiája, struktúrája csak a halál pillanatában zárul le (Denzin 1989; Smith 1998). Továbbá kutatóként tisztában kell lennünk az élettörténetek folyamatjellegével, amelyben kisebb változások visszamenőlegesen is mindig bekövetkezhetnek. A nagyobb környezeti változások hatására pedig – mint

amilyen pl. egy rendszerváltás, vagy egy krízis az egyén életében – törések, fordulatok állhatnak be. Mindezzel nem azt akarjuk mondani, hogy az események szelektív bemutatása véletlenszerű vagy akár önkényes lenne. Éppen ellenkezőleg! Az élettörténetek nem egyszerűen elszigetelt tapasztalatok láncolatai, hanem – ahogyan azt már fentebb mondtuk – az egyén emlékei az ő személyes preferenciái, „fontosságai" alapján szűrt sajátos struktúrába alakítva. A személy a rá jellemző struktúra függvényében beszéli el életét. Ma már látjuk, hogy az élettörténet elmesélésekor az egyén szubjektív önértelmezését mutatja be, azt fogalmazza meg, ahogyan saját magát értelmezi. Sok esetben éppen a kutatás szituációja teremti meg ennek az önkifejezésnek a lehetőségét (Kohli 1981; Denzin 1989; Riessman 1993; Atkinson 1998) Sokszor felmerül az elmesélt események valódiságának, a „Tényleg így történt?" kérdése. Abban egyetértésre jutottak a módszerrel foglalkozók, hogy nem a történetek hitelessége a fontos, hanem az abban megfogalmazott szubjektív látásmód. Kérdés azonban, hogy mit jelent a szubjektív igazság olyan esetben, amikor a kutató világosan látja, hogy a megkérdezett történetei elhallgatásokkal, ferdítésekkel van tele. Példaként említhetjük az egyik legsikeresebb dokumentumfilmet a közelmúlt történetéről, amely a recski internáló táborról szól.[5] A filmben egyaránt megszólaltak a hírhedt fogolytábor rabjai és őrei. Az őrök a rabokkal ellentétben úgy nyilatkoztak, hogy ők fizikailag senkit sem bántottak. A fegyőrök többségéről – de különösen a „Piros" gúnynevet viselőről – tudni lehetett, hogy szemrebbenés nélkül hazudott. A nézők hangos felhördüléssel fogadták Piros visszaemlékezését, mert megszólalása előtt néhány filmkockával a tábort túlélő rabok közül többen éppen „Piros" kínzásairól számoltak be. Hogy ki mondott igazat ebben az esetben, nem volt kétséges. Ez az eset önmagában is érdekes, de itt azt szeretnénk érzékeltetni, hogy az élettörténetekkel elsősorban nem a tények igazságtartalmához jutunk el, hanem a mesélő világképéhez, identitásához. A példában szereplő őrről megtudtuk, hogy ma már nem akar vagy nem tud szembenézni korábbi magatartásával. Tehát nem arról szólt „Piros" vallomása, hogy nem verte a rabokat, hanem arról, hogy ma úgy gondolja, hogy jobb, ha ezt nem vallja be a nyilvánosság előtt. Az igazság és a hitelesség szubjektív értelmezése azt jelenti, hogy az emlékek identitásunk részévé válnak, s tudatos vagy tudattalan módosulásokon mennek keresztül. Tehát nem az az igazi kérdés, hogy hazudik-e vagy sem az illető, többre jutunk, ha arra keressük a választ, hogy miért mutatja úgy be az életét, ahogyan teszi? Az élettörténet tehát nem más, mint az egyén konstrukciója önmagáról (Bausinger 1988). A szociológusnak azt a múltat kell megérteni az élettörténetekből, amelyekkel a mesélők az elbeszélés időszakában együttélnek (Bertaux 1981).

[5] Gyarmaty Lívia – Böszörményi Géza (1988) dokumentumfilmje: *Recsk 1950–1953. Egy titkos kényszermunkatábor története.*

MÓDSZERTANI JAVASLAT AZ ÉLETTÖRTÉNETEK FELDOLGOZÁSÁHOZ

Az élettörténetek feldolgozásakor a szociológus szembetalálja magát azzal a problémával, hogy a reméltnél kevesebb gyakorlati segítséget kap munkájához a szakirodalomból. Sokunk tapasztalata, hogy az elméleti tudás gyakorlatra váltásakor a kutató többnyire magára marad.[6] Ebben a szakaszban egyedül – vagy szerencsésebb esetben kutatótársaival együttműködve – kell kidolgoznia a feldolgozás konkrét lépéseit. Az elemzést ugyanis a kutatási téma, a témán belüli hangsúlyok kiválasztása, a kutatónak a téma iránti érzékenysége nagyban befolyásolja. Ritka az olyan eset, amikor egy jól bevált feldolgozási gyakorlatot receptszerűen használhatunk. Ezzel nem azt akarjuk állítani, hogy nem segíthet mások tapasztalatának megismerése, ellenkezőleg: minél több eljárással ismerkedünk meg, annál könnyebben juthatunk el saját kutatásunk legmegfelelőbb módszeréhez. Csak azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy elsősorban nem az élettörténetek feldolgozásának technikáját kell másoktól eltanulnunk, hanem azt, hogy hogyan kell a már jól bevált technikákat saját kutatásainkban alkalmazni. Nem arra kell törekednünk, hogy a feldolgozási sablonokra tanítsuk meg egymást, hanem arra, hogy hogyan kell ilyen sablonokat konstruálni.

A szociológus értelmező munkája akkor kezdődik igazán, amikor kezébe veszi az élettörténetek írott változatát. A túláradó adatözönt először rendezni kell, hogy aztán valamilyen szempont szerint elvégezhető legyen az analizálás. A rendezés előtt az anyag zavarosnak, ellentmondásosnak tűnhet. Minden élettörténet egyedi és megismételhetetlen kalandként jelenik meg először, s csak az értelmezés után lesz az egyszeri szövegből általános, az egyediségből társadalmi érvényesség. Számos feldolgozási lehetőség közül egyet mutatunk be, amelyet nem tekinthetünk receptnek, inkább egy olyan lehetőségnek, amelyből ki lehet indulni.

A FELDOLGOZÁS SZEMPONTJAI

E feladatok közé tartozik az élettörténetek kronológiájának elkészítése. Ekkor tulajdonképpen élettörténeti vázlatot, részletes adatlapot készítünk. Fontos kérdés, hogy mi kerüljön erre az adatlapra? A kronológiához nem pusztán az adatokat, eseményeket gyűjthetjük össze a szövegből, hanem a mesélő által

[6] Elméleti ismeretekkel foglalkozó kiadványokból nincs hiány. Ilyen például a *Qvalitative Research Methods Series* a Sage kiadó gondozásában, amelyet 1986-ban indítottak el, s mára már közel félszáz kötetet jelentettek meg a témában. Vagy a *The narrative study of live* könyvsorozat, ugyancsak a Sage kiadótól.

elmondott sztorikat, történeteket is. A megfigyelés legáltalánosabb szempontjai a következők lehetnek: 1. Az egyéni élet dimenziói: kulturális, társadalmi és pszichoszociális dimenziók. 2. Az egyéni élet sorsfordulóinak megfigyelése, a sorsfordulók közötti szakaszok életfeltételeinek megállapítása. 3. Az egyén jellegzetes alkalmazkodási stratégiája a társadalmi körülményekhez. Amikor az élettörténet kulturális dimenziójáról beszélünk, akkor lényegében az egyéni élet karrierjének jellegét és tartalmát vizsgáljuk. Azokat az emberek közötti elvárásrendszereket, viselkedési mintákat követjük nyomon, amelyek között az egyén felnövekedett. Az mondhatjuk, hogy minden kultúra felkínál tagjai számára egy általános életpályamodellt, forgatókönyvet, amelyet mindenki a lehetőségeihez adaptálva használ fel. A társadalmi dimenzió a hétköznapokban nem válik le a kulturálisról, az analizálás szempontjából jó azonban különválasztani őket. A társadalmiság az egyén olyan cselekedeteiben, döntéseiben fedezhető fel, amelyekben ráismerhetünk az egyes csoportok magatartásmódjaira.[7]

Egy adott élettörténetben a kulturális és a társadalmi dimenziókat a következőképpen konkretizálhatjuk:

Családi környezet: Meghatározzuk, hogy a társadalom mely rétegéből jött az interjúalany. Milyen emlékeket őrzött szüleiről, mit emelt ki szülei jellemzésekor? Hogyan mutatta be családja vele (az alannyal) kapcsolatos elvárásait? Tudott-e azzal az elvárással azonosulni, esetleg előrevetíti az attól való későbbi menekülését?

Helyi társadalom: Meghatározzuk az elmesélt élettörténet alapján az iskolai és a vallásos élet jellemzőit. Milyen emlékeket őrzött meg, mennyit és hogyan mesél mindezekről az alany? A helyi kapcsolatrendszerekből mit tartott érdemesnek megemlíteni, s miért, milyen történetekkel kapcsolta azokat össze?

Iskolai, munkahelyi karrierek bemutatása: Az iskolák választása vagy nem választása, munkahelyek választása. Hogyan mutatja be az interjúalany az iskoláit, tanárait, a fontosabb szereplőket? Hogyan jeleníti meg önmagát a konkrét helyszíneken? Hogyan mutatja be az alany munkahelyeinek szereplőit, önmagát hogyan helyezi el munkahelyi környezetében? Milyen konfliktusokról számol be, a konfliktusoknak kik a szereplői, önmagát melyik táborban helyezi el?

Az élettörténetben kikerülhetetlenül megjelenik a pszichoszociális dimenzió, amely – Erik Erikson nyomán – nyolc szakaszra osztja az életutat. A szakaszok között tagadhatatlan a fejlődési folyamat, amely a társadalom és az egyéni psziché által meghatározott. Erikson nyolc szakaszából a következő szakaszok vizsgálata merülhet fel:

[7] A feldolgozási szempontok összegyűjtésében nagy segítséget nyújtott Küllős Imola (1982) tanulmánygyűjteménye. Az élettörténeti interjúk feldolgozásában szerzett tapasztalataim megerősítést nyertek a kötetben leírtakkal.

– *kora gyermekkor:* események, szereplők, elvárásrendszerek;
– *iskoláskor:* események, szereplők, elvárásrendszerek;
– *serdülőkor:* események, szereplők, elvárásrendszerek;
– *fiatal felnőttkor:* események, szereplők, elvárásrendszerek;
– *munkásévek, családalapítás:* események, szereplők, elvárásrendszerek.

A sorsfordulókról is készíthetünk vázlatos kronológiát. Az interjúk, élettörténetek legradikálisabb és egyben legrészletesebb pontjai az egyéni élet sorsfordulóiról szólnak. Ezekből a történetekből tudhatjuk meg az elemzés során, hogy hogyan értelmezi az alany élete fordulópontjait, mire vezeti vissza az események bekövetkezését, mit gondol utólag róluk.

Az alkalmazkodási stratégiákból is összeállíthatunk egy kronológiát. Az adaptáció mint megfigyelési szempont elvezet bennünket a sorsfordulók előtti és utáni életfeltételek, magatartások összehasonlításához. Olyan kérdések merülnek fel, hogy milyen viselkedési változásokon ment keresztül az egyén a különböző életszakaszaiban, mennyiben tekinthető a változás általánosnak, mennyiben egyedinek. Alkalmazkodási stratégia a sorsfordulók közötti viselkedésmódban jelenik meg. Milyen szerepeket vállal az interjúalany környezetében, s hogyan jut ezekhez a szerepekhez? Hogyan értelmezi saját szerepeit?

FELHASZNÁLT IRODALOM

Atkinson, R. (1998): *The Life Story Interview.* Thousand Oaks – London – New Delhi: Sage

Bausinger, H. (1988): Constructions of Life. In Hofer T. – Niedermüller P. (szerk.): *Life History as Cultural Construction/Performance*. Budapest: MTA

Bertaux, D. (szerk.) (1981): *Biography and Society. The Life-History approach in the social sciences.* London – Beverly Hills: SAGE Best, J. (2009): Critial Thinking about Statistics. In Charon, J. M. – Vigilant, L. G. (szerk.) *The Meaning of Sociology. A Reader.* Ninth Edition. Upper Saddle River – New Jersey: Pearson Prentice Hall, 13–17. o.

Bruner, J. (2001): A gondolkodás két formája. In László, J. – Thomka, B. (szerk.) *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Budapest: Kijárat Kiadó, 27–58. o.

Bruner, J. – Lucariello, J. (2001): A világ narratív újrateremtése a monológban. In László, J. – Thomka, B. (szerk.) *Narratívák 5*. Budapest: Kijárat Kiadó, 131–157. o.

Denzin, N. K. (1989): *Interpretive Biography.* Newbury Park – London – New Delhi: SAGE

Glen, E. (1981) History and The Life Course. In Bertaux, D. (szerk.): *Biography and Society.* Beverly Hills (Ca): SAGE, 77–111. o.

Kohli, M. (1981): Biography: Account, Text, Method. In Bertaux, D. (szerk.): *Biography and Society.* Beverly Hills (Ca): SAGE, 61–75. o.

Küllős I. (1982): Az életrajzi módszer (Tanulmánygyűjtemény). Budapest: MTA

László J. (1999): Identitás és szociális reprezentációk. *Magyar Pszichológiai Szemle* LIV. (I.), 5–18. o.

Pataki F. (1995): Élettörténet és identitás 1. (Új törekvések az én-pszichológiában). *Pszichológia* (15), 405–434. o.

Pataki F. (1996): Élettörténet és identitás. 2. (Új törekvések az én-pszichológiában). *Pszichológia* (16), 3–47. o.

Pataki F. (1997): Az önéletírás „dramaturgiája": Az élettörténeti forgatókönyvek. Előzetes áttekintés. *Pszichológia* (17), 339–389. o.

Pataki F. (2001): *Élettörténet és identitás*. Budapest: Osiris Kiadó

Ricoeur, P. (2001): Narratív azonosság. In László J. – Thomka B. (szerk.): *Narratívák 5.* Budapest: Kijárat Kiadó, 15–27. o.

Ricoeur, P. (2010): *A diszkurzus hermeneutikája. Paul Ricoeur válogatott tanulmányai.* Budapest: Argumentum

Riessman, C. K. (1993): *Narrative analysis*. Newbury Park – London – New Delhi: SAGE

Rosenthal, G. (2005): Biographical Research. In Miller, R. (szerk.): *Biographical Resarch Methods*. London – Thousand Oaks – New Delhi: SAGE,Volume III., 23–58. o.

Smith, L. M. (1998): Biographical Method. In Denzin, N. K. – Lincoln, Y. S. (szerk.): *Strategies of Qvalitative Inquiry*. Thousand Oaks – London – New Delhi: SAGE, 286–305. o.

Thomas, W. I. – Znaniecki, F. (2002): *A lengyel paraszt Európában és Amerikában 1.* Budapest: Új Mandátum

Thomson, P. (1978): *The Voice of the past. Oral History.* Oxford: Oxford Universtiy Press

II. 2. Az élettörténeti módszer helye és szerepe a szociológiában

Az élettörténetek tényeket és értékítéleteket tartalmazó szövegek, amelyek feldolgozása számos nézőpont szerint történhet. Röviden áttekintem azokat a paradigmákat, amelyek szerint kialakultak a különböző felfogások az élettörténetek értelmezésével kapcsolatban. Napjainkban a paradigmák egymás mellett élésének vagyunk tanúi, ezért nem kis fejtörést okozhat, hogy melyik utat válassza a kutató a szövegek feldolgozásakor. Először a biográfiakutatás történetével, nézőpontjainak változásaival, presztízsével, majd a marginalizálódásával és a társadalomtudományokba való visszatérésével foglalkozom.

TUDOMÁNYOS PARADIGMÁK ÉS A KVALITATÍV KUTATÁS

Napjainkban egyszerre több *paradigma/tudományos szemléletmód* „vetélkedik" egymással, olyanok, amelyek alapvetően meghatározzák a kutatók valósághoz fűződő viszonyát, módszertanát, elemzési technikáit (Guba–Lincoln 1994; Denzin–Lincoln 2011; Denzin–Lincoln 2017). Guba és Lincoln, a témában sokat hivatkozott szerzőpáros, 1994-ben még „csak" négy paradigma bemutatását tartották fontosnak: a *pozitivista*, *posztpozivista,* a *kritikai elméletek* és a *konstruktivista* szemléletmódokat (Guba–Linkoln, 1994). 2011-ben, az előbbi szerzők egy hasonló témájú tanulmányukban ezeket kiegészítették egy ötödikkel, amelyet *részvételi (participatory)* paradigmának neveztek el (Lincoln–Lynhamm–Guba 2011). 2017-ben a paradigmákkal kapcsolatos elméleti megfontolások olyan elágazásokról számolnak be, amelyek jelzik a világról vallott felfogások egyre sokszínűbbé válását. Talán nem túlzás a paradigmák dömpingjéről beszélni (Denzin–Lincoln 2017).

A paradigmák számának gyarapodása megmutatja a valóságról való gondolkodásunk sokszínűségét s annak folyamatos változását. A fentebb hivatkozott Denzin és Lincoln által szerkesztett kutatási kézikönyvek arra ösztönzik a kvalitatív kutatókat, hogy tegyék világossá önmaguk és mások számára az egyes paradigmákhoz fűződő viszonyukat, írásaikban reflektáljanak szemléletmódjukra. Ugyanakkor hangsúlyozzák elvárásukat is, miszerint a kvalitatív

kutatónak képesnek kell lennie a paradigmák közötti párbeszédre, ami mások választásainak tiszteletben tartását jelenti (Lincoln et al. 2011: 97–128).

Az „ősi", a társadalomtudományokban sokáig (ma is) jelen lévő *pozitivista paradigmát*[8] az 1970-es és 1980-as években erős kritika érte. A paradigmavitát a kvalitatív kutatók robbantották ki a társadalomtudományok objektív igazságába vetett hitének megkérdőjelezésével. Némi túlzással paradigmaháborúról beszélhetünk, amelynek első szakasza a kvalitatív és a kvantitatív felfogások között dúlt, amit a kvalitatív szemléleten belüli ellentétek megfogalmazása követett[9] (Denzin–Lincoln 2011: 1–21).

A kvantitatív és a kvalitatív kutatási módszerek közötti vita leginkább az érvényesség, a megbízhatóság és az általánosíthatóság kritériumainak betarthatósága körül zajlott (Koltai–Sík–Simonovits 2015). A kvantitatív szemlélet legszélsőségesebb álláspontja ebben a kérdésben az, hogy amelyik kutatás nem tud a fenti kritériumoknak eleget tenni, nem nevezhető tudományosnak.

Guba (1981) a fenti vádakra válaszolva kijelentette, hogy nem várható el a kvalitatív módszerektől a pozitivista szemléletben megfogalmazott érvényesség, megbízhatóság és általánosíthatóság kritériumainak teljesítése. A szerző akkoriban ezzel a kijelentésével nem aratott osztatlan sikert sem a kvantitatív, sem a kvalitatív kutatók körében. A nyolcvanas évek elején még a kvalitatív kutatók többsége is meg akart felelni a pozitivista/posztpozitivista követelményeknek, s különböző módszereket ajánlottak ennek elérésére. Leginkább a *trianguláció*[10] (a különböző kvalitatív módszerek együttes használata) elvének követésében látták mindezek teljesítését. (Flick 2008) Vagy említhetjük a *modus vivendi* szellemében középutat kereső két szemlélet ötvözését, amelynek eredményeként született meg a *megalapozott elmélet* (Grounded Theory, GT). A GT eredeti felfogása ötvözni kívánta a kvalitatív és a kvantitatív szemléletmódokat. (Strauss–Corbin 1994, 2015)

A vita hatására, Guba által felvetett problémára, többféle álláspont fogalmazódott meg a három kritérium kikerülésére vagy helyettesítésére. Voltak, akik egyszerűen ignorálták a pozitivista kritériumokat, mert azokat elnyomó

8 A pozitivizmus első meghatározó filozófiai-tudományos programja Auguste Comte (1798–1857) nevéhez fűződik.

9 A biográfián belül zajló pozitivizmus *kontra* konstruktivizmus vita egy részlete olvasható a következő (II.3.) tanulmányban.

10 A kötet több empirikus tanulmányában a trianguláció elvét alkalmazom a valóság jobb megközelítése érdekében. A kvalitatív kutatók felfogása szerint (sok-sok vita után kialakult nézet) a kvalitatív módszerben nem az érvényesség elérése a cél, hanem mondanivalónk hitelessége. Az ehhez vezető út a trianguláció. A trianguláció többféle adatfelvételi módszer, többféle elmélet, többféle kutatói nézőpont egyidejű felhasználását jelenti, s azok egymással történő összehasonlítása, kiegészítése, korrigálása útján juthatunk el egy többé-kevésbé „érvényes," hiteles valósághoz.

kategóriáknak tekintették, amelyek megakadályozhatják a kvalitatív kutatás kreatív kibontakozását. Mások új tartalommal helyettesítették az érvényesség, a megbízhatóság és az általánosítás követelményeit. Új tartalomnak tekinthető például az a Steinar Kvale-féle javaslat (2007), amely szerint az érvényesség elérhető úgy is, ha a kutató a saját álláspontját világossá teszi olvasója előtt és a saját kutatási következtetéseivel szemben is kritikus viszonyban áll. A kutató ilyenkor az „ördög ügyvédje" szerepébe kerül, hogy kontrollálhassa saját kijelentéseit. A megbízhatóság elérésének kvalitatív útja lehet, ha a kutatás során folyamatosan ellenőrizzük, hogy arra a kérdésre kaptunk-e választ, amelyet a kutatás elején tettünk fel. Ezt az „ellenőrzést" a megkérdezett személyek kijelölésekor, az interjúk szövegeinek és az azokból levonható következtetések megfogalmazásakor is el kell végezni. Az eredetileg fontosnak tartott, statisztikai alapú általánosítás kérdéséről Kvale szerint egyszerűen le kell mondani, mert a kvalitatív kutatások nem tudnak, de vallják be, nem is akarnak az egész társadalomra vonatkozó kijelentéseket tenni (Kvale 2007; Mason 2005).

A kétféle módszer között dúló paradigma vita átterjedt és kérdéseket provokált a kvalitatív kutatáson belül is. Már nemcsak a kvalitatív és kvantitatív kutatások közötti szemléleti különbségekkel kellett szembenézni, hanem a különböző paradigmák megjelenése miatt törésvonalak alakultak ki a kvalitatív kutatók körében is.[11] A törésvonalak mellett olyan dilemmákra kellett választ találni, amelyek a pozitivista szemléletben folytatott kvalitatív kutatásokból következtek, s amelyeket az „újabb" paradigmák követői nem tudtak elfogadni. Ilyen volt például a kérdező hatalmi helyzete a kérdezettel szemben, vagy ha egy szűkebb körre vonatkoztatható következtetést társadalmi törvényszerűségként tüntettek fel. Továbbá kérdésként merült fel, ami korábban soha, hogy a kvalitatív kutató kinek a nevében beszél, kinek a nézőpontját fogalmazza meg a kutatási beszámolóban: kutatóét vagy a kutatásban részt vevő alanyokét stb. (Gillman 2005)?

A társadalomtudomány fejlődéséből következően a különböző paradigmák kimondva vagy kimondatlanul a *pozitivista,* másképpen *naturalista* felfogáshoz képest fogalmazzák meg álláspontjukat. A pozitivizmus évszázados múltra tekint vissza, és a természettudományos logika szerint kezeli a társadalomtudományos kérdéseket is. A felfogás ontológiáját (valósághoz fűződő viszony) naiv realizmusnak is szokás nevezni (Denzin–Lincoln 2011). Ebből a nézőpontból a körülöttünk lévő világ objektív, s ebből következik, hogy csak megfelelő mérési technika szükséges ahhoz, hogy minden pontosan megismerhető legyen. A pozitivizmus a kutató tudását megkérdőjelezhetetlennek tartja, s hisz abban,

[11] A kvalitatív kutatáson belüli törésvonalakra jó példa (Baráth 1999; Neményi–Kende 1999) a *Replik*a folyóiratban megjelent vita. A különböző szemléletmódok ütközése mellett feltűnt a paradigmák egymás melletti elbeszélése is.

hogy ha a kutató kellően felkészült, akkor az általa vizsgált emberek/csoportok életének rejtett szabályai tökéletesen feltárhatók (Denzin–Lincoln 1998). Ebben a szemléletben minden a kutató felkészültségén múlik, s ha az magas színvonalú, akkor a társadalom törvényszerűségei megragadhatóvá válnak.

Ahogyan fentebb jeleztem, az empirikus társadalomtudományban a pozitivista nézőpontot több kritika érte, s ennek hatására alakult ki a *posztpozitivista* álláspont, amely már nagyobb alázattal gondolkodik a világ megismerhetőségéről. A két paradigma közötti hasonlóság vitathatatlan, s azt is leszögezhetjük, hogy ma már senki sem tekinti magát a szó eredeti értelmében vett pozitivista társadalomkutatónak. Ennek „köszönhetően" a szakmai vitákban a két paradigma összemosódik, s pozitivizmust vagy naturalizmust emlegetünk olyankor is, amikor érvelésünkben a posztpozitivista álláspont szerint fogalmazunk. Ez utóbbi felfogás szerint a rajtunk kívül lévő világ objektív, de azt ma már senki sem tekinti tökéletesen megismerhetőnek, csak többé-kevésbé. A „tiszta" pozitivizmussal ellentétben a posztpozitivizmus lényegében lemond a valóság teljes megragadhatóságáról. Ebben a felfogásban is a kutató bizonyos értelemben hatalmi helyzettel bír, mert a kutatott társadalom, az emberek, kimondatlanul ugyan, de alárendelt szerepet játszanak a kutatás során. „A kutató az, aki tudja és látja az összefüggéseket" elve töretlenül megmarad a posztpozitivizmusban is. Ez a hatalmi helyzet mutatkozik meg akkor például, amikor a kutatás során a kutató mindent elhisz a megkérdezett személynek (legalábbis úgy tesz, mintha mindent elhinne), az adatok feldolgozásakor azonban megkérdőjelezi az elhangzottakat, s az alany állításaihoz képest egy új értelmezést fogalmaz meg. Ezt a magatartást tekinthetjük hatalmi helyzetnek, távolságtartásnak, a kívülálló objektivitásának stb. A kutató és a kutatott személy közötti ambivalenciát ez a paradigma sem tudja feloldani (Guba–Lincoln 1994, Denzin–Lincoln 2011).

A posztpozitivista felfogás mellett megjelent újabb szemléletként a *kritikai elméletek* iskolája, amely a történelmi „realizmus" talaján áll. Ez a felfogás kimondja, hogy a társadalmakban mindig jelen volt és van valamilyen hatalmi rend, s ez a helyzet a demokráciákban is. A kritikai elméletek szerint a társadalmi viszonyokat politikai, gazdasági, etnikai és gender típusú egyenlőtlenségek strukturálják mindig és minden körülmények között. Ezért a társadalom csak az adott történelmi kor hatalmi helyzetének elemzésén keresztül érthető meg, amelyben a kutatónak le kell leplezni a mindenkori hatalmi viszonyokat. A kritikai felfogás episztemológiája (a világ megismerésével kapcsolatos kérdések) és etikája nem fogadja el a kutató hatalmi helyzetének fenntartását a kutatás során, törekvésük szerint a kérdezők és a kérdezettek egyenrangú viszonyban állnak egymással. Ez a paradigma hangsúlyozza és nyíltan fel is vállalja a kutatási eredmények értékvezérelt voltát, szemben a pozitivista/posztpozitivista felfogás neutralista törekvéseivel. Ezért a faji, a gender, vagy a queer elméletek

értékszempontjai hangsúlyosan megjelennek a kritikai elméletvezérelt tanulmányokban. (Denzin–Lincoln 1998). A diskurzusok elemzése, a kulturális áruk és a kulturális szövegek hatalmi és ideológiai jellegének feltárására törekvő társadalomtudományi kutatások a kritikai paradigma jellemzőivel bírnak (Denzin 2017).

A fenti paradigmák mellett a nyolcvanas években megjelent a *konstruktivista felfogás is* a társadalomtudományokban. Ez a paradigma az alternatív világok egymásmellettiségét hirdeti, s a vélemények, értelmezések társadalmi úton történő konstruálódására hívja fel a figyelmet. Mindebből következik a valóság többféle megközelíthetősége, amelyek akár konfliktusban is állhatnak egymással (Denzin–Lincoln 1998; Guba 1981; Sallay 2015: 9–22). A konstruktivista felfogásban egyenrangúnak számít a kutató, a kutatott terület és a megkérdezett személy. A paradigma követői szerint a kutatási eredményeket vissza kell juttatni a megkérdezetthez, elsősorban ellenőrzés, az eredmény érvényességének felmérése céljából. Ez a gyakorlat a korábbiakhoz képest újdonságként jelent meg, a pozitivista és a posztpozitivista felfogás korábban nem követte ezt az eljárást, ma azonban egyre szélesebb körben terjedt el, s etikai elvárásként jelentkezik, a visszajuttatás paradigmafüggetlen állásponttá kezd válni.

A fentiekből látható, hogy a kvalitatív kutatók az idők során „öntudatra" ébredtek, s a pozitivizmus/posztpozitivizmus kutatási kritériumoktól sokan határozottan továbbléptek. Fokozatosan megtörtént egy konstruktivista/posztmodern fordulat a kvalitatív kutatások területén. Egyre kevesebb kutató fogadja el a tiszta objektivitásra való törekvést, a kutatási eredményekben megjelenő szubjektivitást nyíltan felvállalva visszautasítják, ha emiatt a tudománytalanság vádja éri őket. Tudományfilozófiai tendenciák mellett ezt a folyamatot gyakorlati okok is erősítették. A kvalitatív kutatók is meg akarták győzni olvasóikat és a kutatások finanszírozóit, hogy ők másképp, de legalább olyan jó munkát végeznek, mint a kvantitatív kutatótársak (Seale 2003).

A paradigmák egymás mellett élése kétféle folyamatot generált. Egyfelől provokálta a „kinek a felfogása az érvényesebb" vitát, másfelől bizonyos mértékben a különböző felfogások hatottak is egymásra (Creswell 2011).

PARADIGMÁK KOMPROMISSZUMAI?

A paradigmaviták és az egymásmellettiség következményeként kialakult egy minimális kompromisszum, amelyet Denzin (2001) a következőképpen foglalt össze: 1. Minden paradigma valamilyen formában használja a pozitivista felfogást, mivel minden kutató érdekelt a valóság megismerésében, noha azt eltérő módon kezeli. 2. Mára általánossá vált a posztmodern filozófiákból fakadóan

az alternatívákra való érzékenyítés. Vannak, akik ezt sokszínűségnek, vannak, akik relativizmusnak nevezik. Arról ma már senkit sem kell meggyőzni, hogy többféle nézőpont létezik. 3. Általánossá vált az egyéni megélések, az egyéni tapasztalatok felértékelődése a szociológiában, valamint az azok megértésére való törekvés. A szubjektív nézőpont megismerése fontossá vált. 4. Az etnometodológiai szemlélet terjedésével a mindennapokat vizsgáló kutatások természetessé váltak a szociológiában, a társadalomtörténetben, a környezetpszichológiában stb. (Bögre 2004; Majtényi 2015; Somogyi et al. 2018). 5). Clifford Geertz (1994) sűrű leírásra való buzdítása áttörte a diszciplínák és a paradigmák közötti határokat, a szerző szempontjai elfogadottá váltak a kulturális antropológián kívül, a tágabban értelmezett kvalitatív kutatások körében is.

A paradigmák közötti közeledés szükségességét emlegette Lincoln is a kétezres évek elején, aki korábban a különbségek hangsúlyozásával szerzett magának elismerést (Lincoln 2009). Saját (konstruktivista és interpretatív) felfogását védve, de az attól eltérőket elfogadva megpróbálta ő is a konszenzus útját keresni. Szerinte az új paradigmák képviselőinek fel kellene hagyni az „ellenzéki" magatartással, mert erre többé nincs szükségük, s méltatta a módszertani sokszínűséget. Ugyanakkor a szerző nemcsak a saját paradigmája eredményeit ismerte el, hanem a pozitivisták/posztpozitivisták eredményeit is. A korábban használt éles hangvételhez képest új módon szólalt meg, amikor az utóbbiak munkáját házépítéshez hasonlította. Kiemelte, hogy a pozitivista/posztpozitivista kutató szisztematikusan gyűjti a téglákat, és így összeáll egy ház az alapoktól kezdve a falakon át a tetőig. Majd hozzátette, hogy az értelmezéssel/interpretációval foglalkozó kutatások is tudáshoz vezetnek, csak másfajtához. Békülékeny stílusban beszélt arról, hogy mindkét „hangra" szükség van ahhoz, hogy megértsük a világot.

A következő lépésben a biográfiakutatáson belüli folyamatokat tekintem át, különös tekintettel a különböző paradigmák megjelenését a biográfián belül.

A BIOGRÁFIA HŐSKORA

A chicagói iskola első időszaka (XX. század húszas–harmincas évei) a biográfia szempontjából hőskornak tekinthető (Hammersley 2005). Az iskola jellemzői közé tartozott a szociológia és a szociálpszichológia összetartozása, a két diszciplína akkoriban még nem vált szét egymástól, ahogyan napjainkban. Másik sajátosságként lehet említeni a kvalitatív és a kvantitatív módszerek, valamint a személyes dokumentumok kevert használatát. Például Ernest Burgess, az iskola egyik alapítója az élettörténeteket kombinálta a statisztikai módszerrel, és ebben nem látott semmi kivetnivalót. Egyenlő értékűnek tartotta a személyes

dokumentumokat a statisztikai adatokkal, paradigmatikus problémák nem merültek fel akkor a kétféle adattípus együttes használatával kapcsolatban (Hammersley 2005: 63–89). Ma kevert módszernek neveznénk ezt a megoldást, amelyet nem minden kutató fogad el kritika nélkül (Koltai és mtsai. 2015).

A chicagói iskola első évtizedeiben a kutatók a személyes dokumentumok gyűjtésétől azt remélték, hogy azokból megtudják, hogy „pontosan mi történik a világban", „mit élnek meg az emberek", feltételezésük szerint a „valóság" pontos lenyomatát ismerhetik meg. Akkoriban még nem merült fel a kutatókban kétely az informátorok elmondásaival, az alanyok leveleivel kapcsolatban. Hittek abban, hogy azok az adatok, amelyeket összegyűjtöttek, a valóságot hordozzák.

A klasszikusok első eredményei 1918–1920-ból származik, *A lengyel paraszt Európában és Amerikában* című munkából (Thomas–Znaniecki 2002). A szerzők a migráció hatását vizsgálták egyéni visszaemlékezések, levelezések alapján. A lengyel emigránsok helyzete problémát jelentett Európában és Amerikában is, de ez a kérdés a kötet megjelenése előtt nem kapott társadalmi nyilvánosságot. Az iparosodás hatásának feltárása személyes tapasztalatok kutatásával újdonságnak számított ekkor. A szerzők munkájukkal az emigráns lengyel parasztok dezintegrációs és integrációs problémáit akarták bemutatni, és a személyes dokumentumokat tartották a legjobbnak a valóság pontos kiderítésére.

A másik klasszikus élettörténeti kutatásnak Clifford R. Shaw *Jack Roller* című munkája számított. Itt a főszereplő, Stanley egy húszéves rabló volt, az ő életét mutatja be a szerző az alany szemszögéből. A kötet rendőrségi jelentéseket, pszichiátriai jegyzőkönyveket és az alany elbeszéléseit dolgozza fel egyes szám első személyben (Shaw 1966). Ma azt mondanánk, hogy a kutatás végén elmesélt történet az író konstrukciója, noha azt Shaw „objektívnek" vélt. Azt a módszert, hogy Shaw különböző forrásokat vetett egybe, s azok összehasonlításából vont le következtetéseket, ma triangulációnak neveznénk.

Az iskola fontos munkái között kell még említeni William Foote Whyte tollából az *Utcasarki társadalom* című, 1943-ban megjelent munkát (Whyte 1993, 1999). Ez a mű is a klasszikus antropológiai módszer szerint íródott meg, amelynek eredményét a szerző objektívnek tekintette. A kutatás Boston egyik utcájának olasz bevándorló munkásairól szól. White kívülállóként érkezett a helyszínre, a közeget egy adatközlő segítségével ismerte meg. Az adatközlő információkat osztott meg vele az utca életéről, ami alapján később megírta a szerző a „valóságot", azt, hogyan éltek az olasz bevándorlók Amerikában (Denzin 1996; Merrill–West 2009). A kötettel kapcsolatban felmerülhet a kérdés, hogy kinek az értelmezése szerint született meg a mű. White vagy az informátora értelmezését olvashatja az olvasó, vagy kettős szerzőségről beszélhetünk?

A chicagói iskola a klasszikus biográfiai hagyományokat követve pozitivista álláspontot képviselt. A kutatók az alanyoktól kapott információkat objektívnek

tekintették, az általuk tapasztalt és elmesélt történeteket tényként kezelték. Munkájukat siker övezte, kutatási témáikban azokat a társadalmi szereplőket szólaltatták meg, akik másként nem hallathatták volna hangjukat. A társadalom láthatatlan világát és „underdog”-jait mutatták be (Kovács 2007: 269–270; Merrill–West 2009).

A BIOGRÁFIA MARGINALIZÁLÓDÁSA

A II. világháborút követően hanyatlott a chicagói iskolában a biográfiakutatás, Daniel Bertaux erősebb megfogalmazása szerint „el is tűnt az amerikai szociológiából” (2001: 1211). Egyfelől a szociológia figyelme ekkor a társadalmi struktúra kutatása felé fordult, amit a tudományág „professzionalizálódásának” tekintettek. A másik ok Bertaux szerint arra a módszertani hiányosságra vezethető vissza, ami a negyvenes évek közepéig jellemezte a biográfiakutatásokat. Úgy látta, hogy ezt a hiányt először Lindesmith[12] próbálta megoldani 1947-ben, ami azonban későnek bizonyult. Ekkorra a szociológiába megérkezett a survey kutatási technika, és hamarosan monopolhelyzetbe került.[13] Nagy figyelmet és kutatási támogatást kapott ez a módszer, s a számszerűség nagy reményeket keltett a társadalom „igaz megismerése” szempontjából. Ebben a folyamatban a személyes dokumentumok, az élettörténetek iránti érdeklődés háttérbe szorult (Chamberlayne et al. 2000; Merrill–West 2009).

A marginalizálódás annak ellenére megtörtént, hogy Mills (2009) és Peter Berger (2009), a szociológiai gondolkodás meghatározó alakjai, továbbra is fontosnak tartották a biográfia módszerének használatát. A szerzők nyomatékosították, hogy az emberek belső világában, a személyes dokumentumokban a társadalom makroszintje is megjelenik, mert a biográfiában az egyéni és a társadalmi események egymást keresztezve jelennek meg.

A marginalizálódás ellenére a II. világháború után maradt néhány szociológus, akik a chicagói iskola kvalitatív szellemében folytatták kutatásaikat, mint például Howard S. Becker (Pessin 2017) vagy Erving Goffman (1981). Másrészt a szociológiában lezajlott kvantitatív fordulat (amely megerősítette a pozitivista paradigmát a szociológiában) mellett, az amerikai antropológia továbbra is használta a biográfia módszerét. Erre hangrögzítés technikai fej-

[12] Alfred Ray Lindesmith (1905–1991) amerikai szociológus, aki szisztematikus módszert dolgozott ki a drogfüggés kutatásában. A szimbolikus interakcionizmust képviselő Herbert Blumer tanítványa volt.

[13] Érdekes megjegyezni, hogy Daniel Bertaux is a survey-módszerrel kezdte szociológiai pályafutását, de úgy érezte, hogy ezzel nem tudja megismerni mélyebben a társadalmat. Vélhetően ezért fordult a figyelme a biográfia felé.

lődése, mint például a magnószalag feltalálása jó lehetőséget teremtett, és így olyan személyekkel is lehetett interjút készíteni, akik nem tudták volna leírni az életüket. Ennek bizonyítéka Oscar Lewis *Sánchez gyermekei* (1968) című műve, amely rendkívüli népszerűségre tett szert.[14] A szerző egy mexikói szegény család történetét írta meg, amelyben a szereplők „saját szavaikkal" mondták el élettörténetüket. Módszertani szempontból fontos megjegyezni, hogy a végső szöveget maga Lewis írta meg egyes szám első személyben.[15] Ebben az esetben is nehéz megállapítani, hogy „ki beszéli" el a történeteket: a szerző vagy az alanyok?

A BIOGRÁFIA „VISSZATÉRÉSE"

Ross (2005) „paradicsomi állapot"-nak nevezte a biográfiakutatás visszatérését a hetvenes-nyolcvanas évek európai szociológiájába. A módszert használók körében még ekkor is a pozitivista/posztpozitivista álláspont uralkodott, amely szerint az élettörténeteket szó szerint vagy legalábbis többé-kevésbé szó szerint kell venni. Az „újrafelfedezők" között találhatjuk az angol Paul Thompsont (1978), a francia Daniel Bertaux-t (1981) és a német Martin Kohlit (2005).

A biográfia visszatérését elősegítette a fentebb említett Lewis antropológiai kutatásának európai sikere is. Ekkor, a nyolcvanas években Németországban és Franciaországban is felértékelődtek a hétköznapi emberek életével kapcsolatos kutatások, s ez a korszellem hozzájárult a biográfia iránti érdeklődés fellendüléséhez.

Ez a körülmény megteremtette annak lehetőségét, hogy a biográfiakutatás elindulhasson az intézményesülés útján. Ebben fontos szerep jutott 1978-ban Bertaux javaslatának, aki egy biográfiai „ad hoc" csoportot hozott létre a Nemzetközi Szociológiai Társaság (ISA) konferenciáján, amelyhez sokan csatlakoztak (Bertaux 2001; Chamberlayne et al. 2000). Ezt követte a „Biography and Society Research Committee" (a továbbiakban: BSRC) csoport 1984-es megalakítása az ISA keretein belül. Ez újra legitimizálta a műfajt a szociológiában. (Apitzsch–Inowlocki 2003)

[14] Ezt a könyvet már 1968-ban lefordították magyarra.

[15] Lewiséhez hasonló módszerrel jelent meg hazánkban Csalog Zsolt *Parasztregény* című munkája (Csalog 1978).

BIOGRÁFIA A PARADIGMÁK „KERESZTTÜZÉBEN”

Az 1980-as és 1990-es években a biográfiakutatást sem kerülte el a társadalomtudományokban akkoriban zajló paradigmavita. A BSCR-csoport működését hamarosan a paradigmákkal kapcsolatos viták tették próbára. A csoporton belül a francia/angol posztpozitivistának/naturalistának tekinthető szerzők felfogása összeütközésbe került a „német biográfiai iskola” képviselőivel, akik a konstruktivista, narratív élettörténeti kutatás mellett köteleződtek el (Kovács 2007, 2011; Kovács–Vajda 2002;).

A francia/angol pozitivista/posztpozitivista szerzők „oral history”-kutatásai élettörténetek használtak, mint például Bertaux (2001) vagy a történész Thompson (1978) munkái. Thompson *The Voice of the Past* című művében 500 mélyinterjút használtak fel a kutatók. A kutatásban részt vevő szerzők kiemelték az „oral history”- élettörténetek eredetiségét, magas színvonalát, és úgy vélték, hogy az összegyűjtött interjúk már mennyiségük miatt is megfeleltek a *reprezentativitás* követelményeinek. A dokumentumok feldolgozása során mintavételi eljárásról beszéltek, amellyel felfogásuk szerintük elfogultságtól mentes eredményekhez jutottak. A *megbízhatóság és az érvényesség* elérését kiemelten fontosnak tartották a kutatási beszámolókban. Mindaz, ami számukra fontos volt, egybecsengett a pozitivista/posztpozitivista állásponttal.

A Bertaux és Bertaux-Wiame szerzőpáros (1995) a francia pékek kulturális mintáinak nemzedékeken keresztül történő átadásáról írt, amelynek módszertana (szemléletmódja szerint) posztpozitivistának mondható. Bertaux (2001, 2003) a biográfia iskola „megmentése” érdekében tett lépései mellett oroszlánrészt vállalt a realista/posztpozitivista biográfia fősodorban tartásában is.

A fentebb említett munkákat részbeni elismerés és ezzel együtt sok kritika érte. Lényegében két tűz közé szorultak a fenti szerzők. Egyfelől a pozitivista oldalról érkező támadás kifogásolta, hogy nem kérdőjelezték meg az egyéni dokumentumok érvényességét, másfelől konstruktivista oldalról bírálták a szerzők „oral history”-módszerét az empiricizmusa (tapasztalatok gyűjtése) miatt. A biográfiakutatáson belül zajló paradigma vitát a hazai szociológiában Kovács Éva a következőképpen foglalta össze: „A biográfiakutatás, lassacskán elszakadva a történeti és emlékezetkutatásoktól, elméletileg inkább a filozófiában és az irodalomelméletben megújuló narratológiában fedezte fel kapcsolódási pontjait.” (Kovács 2007: 272)[16]

[16] A Kovács Éva által képviselt narratológia felfogás az objektív hermeneutikán alapul, amelyre támaszkodva német szerzők dolgozták ki a narratív élettörténeti interjúk módszertanát (Rosenthal 2005; Schütze 2005). Az így készült interjúk feldolgozását hermeneutikai esetrekonstrukciónak nevezték el (Denzin 1989; Kovács—Vajda 2007). A hermeneutikai

PARADIGMÁK MINIMUMA A BIOGRÁFIÁBAN

A biográfiában lezajlott „pozitivizmus/posztpozitivizmus kontra konstruktivizmus/narrativizmus"-vita sok tanulságot hozott a biográfiakutatás számára, amelyeket Ross (1997, 2005) foglalt össze. A szerző szerint a paradigmák sokfélesége jótékony hatással volt a biográfia/önéletrajz módszerének tisztulására. Úgy vélte, a különböző paradigmák megjelenésének nyertese a narratív felfogás lett, s annak álláspontja elterjedt a szociológusok körében. Elterjedt a biográfiai módszerrel kutatók körében többek között, hogy téma feldolgozásakor nem magával a valósággal, hanem szöveggel dolgozunk (Pászka 2007; 2010). Ross szimbolikus megfogalmazásával élve, véget ért a *biográfia naiv korszaka*, az az illúzió, amely szerint az interjúalanyok az objektív igazságot mesélik el s ezzel a kutatók az objektív valóságot tárják fel. Ugyanakkor védelmébe vette a Bertaux-féle féltve őrzött „realitás igenis létezik"-elvet, amikor kijelentette, hogy mindenki számára létezik egy külső valóság, nem csak annak személyes konstrukciója. Hangsúlyozta, hogy minden önéletrajzíró, minden élettörténetet mesélő annak tudatában ír és beszél, hogy létezik számára egy külső világ, amelyet történetein keresztül tud megragadni.

Ross (2005: 170) megfogalmazta a paradigmák közötti minimális kompromisszumot is. Ezek lényegében a pozitivista/posztpozitivista és a konstruktivista/narrativista álláspontok egymáshoz közelítéséből adódnak. 1. Az élettörténetet társadalmi-kulturális *kontextusba* kell lehorgonyozni. 2. *A hitelességgel kapcsolatban* nem tudjuk biztosan, hogy hiteles-e, amit elmondott az alanyunk egy kutatásban, vagy sem. Ezért fontos, hogy megvizsgáljuk, kinek a szempontjából hiteles egy szöveg: a mesélő vagy a hallgató (kutató) szempontjából. 3. *A hitelességet megerősíti a reflexitás.* Különböző szinten szólalhat meg egy történet, illetve különböző nézőpontok keverednek benne. Minél reflexívebben reagál egy szerző ezekre a rétegekre, annál hitelesebb lesz a kutatás. 4. Hogy mi az objektivitás (igazság) egy történetben, azt Ross szerint *a referencialitás* szempontjai alapján dönthetjük el. A kutató az állításokat vagy igaznak, vagy „csak" szimbolikusnak állítja be.

Összességében megállapítható, hogy napjainkban egyszerre több tudományos paradigma él egymás mellett és egymással vetélkedve a társadalomtudományokban, így a szociológiában is. Minden paradigma önálló ontológiával, episztemológiával és módszertannal bír, amelyek különböznek egymástól. Az egymás mellett létezés következtében a különbségek fontosak ugyan, ugyanakkor láthatóan a paradigmák közeledésének is tanúi vagyunk a kvalitatív kutatásokban, így a biográfiában is.

esetrekonstrukciót a hazai szociológiában, némi változtatással, a Kovács–Vajda (2002) szerzőpáros használta elsőként, majd őket követték tanítványaik (Németh 2015).

FELHASZNÁLT IRODALOM

Apitzsch, U. – Inowlocki, L. (2003): Biographical analysis: a 'German' school? In Chamberlayne, P. – Bornat, J. – Wengraf, T. (szerk.): *The Turn to Biographical Methods in Social Science. Comparative issues and examples.* London – New York: Routledge, 53–70. o.

Baráth E. (1999): A nők érdekében folytatott kutatás korlátai. *Replika* (37), 163–168. o.

Berger, P. L. (2009): Sociology as a Passion to Understand. In Charon, J. M. – Vigilant, L. G. (szerk.): *The Meaning of Sociology. A Reader.* 9th Edition. Upper Saddle River – New Jersey: Pearson Prentice Hall, 2–7. o.

Bertaux, D. (szerk.) (1981) *Biography and Society. The Life-History approach in the social sciences.* London – Beverly Hills: SAGE

Bertaux, D. (2001): Biography and Society. In Smelser, N. J. – Baltes, P. B. (szerk.): *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences.* Amsterdam – Paris – New York et. all.: Elsevier, 1210–1213. o.

Bertaux, D. (2003). The usefulness of life stories for a realist and meaningful sociology. *Biographical research in Eastern Europe: Altered lives and broken biographies*, 39-51. o.

Bertaux, D. – Bertaux-Wiame, I. (1995): Artisanal Bakery in France: How it Lives and Why It Survives. In Glaser, B. G. (szerk.): *Grounded Theory 1984–1994.* Mill Valley CA: Sociology Press, Volume I., 539–562. o.

Bögre Zs. (2004): *Vallás és identitás. Élettörténetek a diktatúrában (1948–1964).* Pécs: Dialóg Campus

Chamberlayne, P. – Bornat, J. – Wengraf, T. (2000): The Biographical Turn. Introduction. In Chamberlayne, P. – Bornat, J. – Wengraf, T. (szerk.): *The Turn to Biographical Methods in Social Science. Comparative Issues and Examples.* London – New York: Routledge, 1–33. o.

Creswell, J. W. (2011): Controversies in Mixed Methods Research. In Denzin, N. K. – Lincoln, Y. S. (szerk.): *The SAGE Handbook of Qualitative Research. 4.* Los Angeles – London – New Delhi – Singapore – Washington DC: SAGE, 269–285. o.

Csalog Zs. (1978): *Parasztregény.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó

Denzin, N. K. (1996): The Facts and Fictions of Qulitative Inquiry. *Qualitative Inquiry* 2 (2), 230–241. o.

Denzin, N. K. (2001): Reflexions and Reviews. The Seventh Moment: Qualitative Inquiry and the Practical of a More Radical Consumer Research. *Journal of Consumer Research* 28 (September), 324–330. o.

Denzin, N. K. – Lincoln, Y. S. (1998): The Fifth Moment. In uők: *The Landscape of Qualitative Research: Theories and Issues.* London: SAGE., 407–430. o.

Denzin, N. K. —Lincoln, Y.S. (szerk) (2011): *The SAGE Handbook of Qualitative Research.* Los Angeles – London – New Delhi – Singapore – Washington DC: SAGEErikson, F. (2011): A History of Qualitative Inquiry in Social and Educational Research. In Norman, K. Denzin – Lincoln, Yvonna S. (szerk.): *The SAGE Handbook of Qualitative Research,* 43–61. o.

Denzin, N. K. – Lincoln, Y. S. (szerk.) (2017): *The SAGE Handbook of Qualitative Research*. Los Angeles – London – New Delhi – Singapore – Washington DC: SAGE

Flick, U. (2008): *Managing Quality in Qualitative Research*. London: SAGE

Gillman, B. (2005): *Research Interviewing. The range of techniques*. New York: Open Universities Press

Goffman, E. (1981): *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Budapest: Gondolat.

Geertz, C. (1994): *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Századvég Kiadó

Guba, E. G. (1981): Criteria for Assessing the Trustworthiness of Naturalistic Inquiries. *Educational Communication and Technology* 29 (2), 75–91. o.

Guba, E. G. – Lincoln, Y. L. (1994): Competing paradigms in qualitative research. In Denzin, N. K. – Lincoln, Y. L. (szerk.): *Handbook of qualitative research*. Thosand Oaks (CA): SAGE, 105–117. o.

Hammersley, M. (2005): *The Dilemma of Qualitative Method. Herbert Blumer and the Chicago Tradition*. London – New York: Routledge

Kohli, M. (2005): Social Organization and Subjective Contruction of the Life Course. In Miller, R. (szerk.): *Biographical Research Methods*. London, Thousand Oaks – New Delhi: SAGE,Volume II., 39–63. o.

Koltai J. – Sik E. – Simonovits B. (2015): A kvanti-kvali áldilemmán túl. *Szociológia Szemle*, 25 (2), 31–49. o.

Kovács É. (2007): Interjús módszerek és technikák. In Kovács É. (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest: Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 269–277. o.

Kovács É. – Vajda J. (2007): Elbeszélés, identitás, és értelmezés. In Bögre Zs. (szerk.) Élettörténet a társadalomtudományokban. Budapest–Piliscsaba:LOISIR, 217–244. o.

Kovács É. (2011): Narratív módszerek politikája. In *Forrás* CLIII. (7–8), 3–20. o.

Kvale, S. (2007): *Doing Interviews*. Los Angeles – London – New Delhi – Singapure – Washington DC: SAGE

Lewis, O. (1968): *Sánchez gyermekei*. Budapest: Európa

Lincoln, Y. L. (2009): „What a Long, Strange Trip It's Been…": Twenty -Five Years of Qualitative and New Paradigm Research. *Qualitative Inquiry* XX (X), 1–7. o.

Lincoln, Y. L. – Lynhamm, S. A. – Guba, E. G. (2011): *Paradigmatic Controversies, Contradictions, and Emerging Confluences, Revisited*. In Denzin., N. K. – Lincoln, Y. L. (szerk.): *The Sage Handbook of Qualitattve Research 4*. Los Angeles – London – New Delhi – Singapore, Washinton DC: SAGE, 97–128. o.

Majtényi G. (2015): „De elmehet a Kádár Jani a picsába!" Reziliencia az államszocializmusban. *Replika* (5), 95–112. o.

Mason, J. (2005): *Kvalitatív kutatás*. Budapest: Jószöveg Műhely Kiadó

Merrill, B. – West, L. (2009): *Using Biographical Methods in Social Research*. Los Angeles – London – New Delhi – Singapore – Washington DC: SAGE

Mills, C. W. (2009): The Sociological Imagination. In: Charon Joel M., Vigilant Lee Garth (eds.): *The Meaning of Sociology. A Reader.* Ninth Edition. Upper Saddle River – New Jersey: Pearson, Prentice Hall, 8–12. o.

Neményi M. – Kende A. (1999): Anyák és lányok. *Replika* 35, 114–171. o.

Pászka I. (2007): *Narratív történetformák. A megértő szociológia nézőpontjából.* Szeged: Belvedere Meridionale
Pászka, I. (2007): *Narratív történetformák. A megértő szociológia nézőpontjából.* Szeged: Belvedere Meridionale
Pászka, I. (2010): *Sociology of Narrative Stor Forms (Life Story, Autobiography).* Cluj-Napoca: Presa Universita Clujeana
Pessin, A. (2017): *The Sociology of Howard S. Becker. Theory with a Wide Horizon.* Chicago – London: The University of Chicago Press
Rosenthal, G. (2005): Biographical Research. In Miller, R. (szerk.): *Biographical Resarch Methods.* London – Thousand Oaks – New Delhi: SAGE,Vol. III., 23–58. o.
Ross, J. P. (1997): Context, Authenticity, Releferentiality, Reflexivitiy: Back to Basics in Autobiography. In Voronkov, V. – Zdravomyslova, E. (szerk.): *Biographical Perspectives on Post-socialist Societies.* St. Petersburg: Center for Independent Social Research
Ross, J. P. (2005): Context, Authenticity, Referentiality, Reflexivity: Back to Basics in Autobiography. In Miller, R. (szerk.): *Biographical Research Methods.* London – Thousand Oaks – New Delhi: SAGE, Vol. IV., 163–172.
Sallay V. (2015): Előszó a magyar kiadáshoz. In Juliet Corbin-Anselm Strauss: *A kvalitatív kutatás alapjai.* Budapest: L'Harmattan, 9–22.
Schütze, F. (2005): Cognitive figures of autobiographical extempore. In Miller, R. (szerk.): *Biographical Research Methods.* London – Thousand Oaks – New Delhi: SAGE, Volume II., 289–338. o.
Shaw, C.R. (1966): *The Jack-Roller: A Delinquent Boy's Own Story.* Chicago – London: The University of Chicago Press
Seale, C. (2003): Quality in Quantitative Research. In Denzin, N. K. – Lincoln, Y. S. (szerk.) *Turning Points in Qulitative Research. Tying Knots in a Handkerchief.* Walnut Creek – Lanham – New York – Oxford: Altamira Press, 143–168. o.
Somogyi K. – Kassai S. – Sebestyén E. – Dúll A. – Rácz J. (2018): Mi történik egy kvalitatív módszertan doktori szemináriumon? A GT- és az IPA-elemzés menete. *Alkalmazott Pszichológia* 18 (2), 105–127. o.
Strauss, A. – Corbin, J. (1994): Grounded theory methodology: An overview. In Denzin, N. K. – Lincoln, Y. L. (szerk.): *Handbook of qualitative research.* Thousand Oaks: Sage, 273–285. o.
Strauss, A. – Corbin, J. (2015): *A kvalitatív kutatás alapjai.* Budapest: L'Harmattan
Thomas, W. I. – Znaniecki, F. (2002): *A lengyel paraszt Európában és Amerikában 1.* Budapest: Új Mandátum
Thomson, P. (1978): *The Voice of the past. Oral History.* Oxford: Oxford Universtiy Press
Whyte, W. F. (1993): *Street Corner Society: The Social Structure Of An Italian Slum.* 4th edition. Chicago: University of Chicago Press
Whyte, W. F. (1999): *Utcasarki társadalom. Egy olasz szegénynegyed társadalomszerkezete.* Budapest: Új Mandátum

II. 3. Egy paradigmavita tanulságai a biográfiában

A kilencvenes évek végén J. P. Ross bejelentette az „aranykor végé”-t a kvalitatív módszerek naiv használatával kapcsolatban (Ross 1997; 2005). Ezt a gondolatot kicsit leporolva, egy ma is érvényes paradigmavita bemutatásával közelebbről megfigyelhetjük a biográfiát érintő szemléletek különbségeit. A vita hozzájárult a módszertani tudatosság kialakulásához, annak eldöntéséhez, hogy ki milyen módon tudja/akarja végezni kutatását. Bemutatjuk azt a vitát, amelyben a pozitivista/posztpozitivista (másképpen naturalista/realista) és a konstruktivista/narrativista felfogások képviselői fejtik ki álláspontjaikat. A fő kérdés, hogy mire és hogyan használható az alanyokkal folytatott beszélgetés szövege az egyik és a másik paradigma szerint.[17]

BEVEZETÉS

Az 1990-es években az ISA[18] Biográfia szakosztályának *Newsletter* című folyóiratában élénk vita zajlott a realista és a narrativista biográfiafelfogás érvényességét illetően.[19] Ha részletesebben nyomon követjük ezt a vitát, akkor összehasonlíthatóvá válnak a különböző paradigmatikus álláspontok érvei és ellenérvei. A rövid, de annál csattanósabb diskurzust Thierry Kochuyt (1996) belga szociológus tanulmánya robbantotta ki, amikor a narrativista álláspont nevében bírálta az általa „naivnak” nevezett realista tudományfelfogást.

Kochuyt tanulmányára a leginkább realizmuspárti Daniel Bertaux francia szociológus védte meg álláspontját, amire a német narrativista biográfiai iskola vezéralakjai válaszoltak (Fischer-Rosenthal – Rosenthal 1997, 2005). Az ő válaszukat követte Kochuyt viszontreflexiója, s ezzel a *Newsletter* befejezettnek tekintette a vitát, noha a színfalak mögött azóta is fel-fellobbannak ilyen és az ehhez hasonló villongások. Ezt bizonyítja Robert Miller angol biográfus kutató

[17] A biográfiáról szóló tanulmány mondandóját az „oral history”-kutatásokra is érvényesnek tekintem. Abból indulok ki, hogy az oral history egyfelől élettörténeti, másfelől témafókuszú közelmúltkutatást jelent (Shopes, 2011). Linda Shopes „oral history”-felfogását követem (2011: 457), aki az oral historyt olyan kutatásmódszernek tekinti, amelynek el kell mozdulni egy-egy történelmi esemény dokumentálásától a szövegig, az értelmezésig.

[18] ISA: Nemzetközi Szociológiai Társaság

[19] *Biography and Society Newsletter*

szöveggyűjteménye (2005), amelyben szerkesztőként visszatért a polémiára, a tanulmányok újraközlésével.[20]

A szöveggyűjteményben a „megbékélés" nevében megjelent még Ross (2005) tanulmánya is, amely próbálta egymáshoz közelíteni (összebékíteni) az elhangzott álláspontokat. Ross egyfelől nyomon követte a biográfiában bekövetkezett módszertani változásokat, elismerve a narratív álláspontok megkerülhetetlenségét, másfelől letette a voksát a realista felfogás fontossága mellett is. Hogy mi volt a célja mindezzel a szöveggyűjtemény szerkesztőjének, azt nem tudhatjuk, de a tanulmányok sorrendjével és azok tartalmával a realizmus pozícióját erősítette, miközben tagadhatatlan a narratív szemlélet térhódítása.

A REALISTA TUDOMÁNYFELFOGÁS NARRATÍV KRITIKÁJA

Kochuyt mondanivalóját a realista biográfusok dicséretével kezdte, leszögezve, hogy ők azok, akik az újrafelfedezett biográfiát lelkesen visszavezették a szociológiába, mert elégedetlenek voltak a kvantitatív kutatással, a parsonsi funkcionalizmussal s a strukturalista marxizmussal. Nevek említése nélkül beszélt erről a szerző, bár a „céhen belüliek" jól tudták, hogy a címzettek az 1978-ban ISA-n belül megalakult Biográfiakutatások ad hoc csoportjának tagjai. Többek között Bertaux, Thomson és Glen nevét említhetjük, akik a biográfia visszatérését indítványozó nagy öregek közé tartoztak. Az elismerő szavak után a szerző azonnal rátért írása céljára, annak felfedésére, hogy kifejtse, hogy szerinte „miről szól a biográfia." Feltette a kérdést, hogy az élettörténet valóban az életet dokumentálja-e, vagy valami másról szól.

Kochuyt leszögezte, hogy minden halandó embernek egy élete van, de több története. Kifejtette, hogy a jelen meg tudja változtatni mindenki számára a múlt értelmezését, mert a jelen történéseinek fényében a múlt jelentős eseményei is átértékelődhetnek. Mindezeken túl az élettörténet *(life story)* az interjúszituációról s annak körülményeiről is szól. Majd Bourdieu-re hivatkozva folytatta, hogy a kérdező és a mesélő is számol az interjú során azzal, amit Bourdieu „biográfiai illúziónak" nevezett. 1. Az elmesélt életnek van egy alapvető jelentése, amelyet történetként mesélünk el. 2. Az élettörténet szekvenciákra osztható, elkezdődik, s lesz egy befejezése. Lineárisan kapcsolódnak össze az események, mert csak így lesz értelme, s így könnyebb a megértés. Illúzióról azért beszélhetünk, mert az élet valójában rapszodikus, széttöredezett valóság, s illúzióvá válik mesélés közben, amennyiben az irodalom konvenciói alapján rakjuk össze történeteinket (Bourdieu 1986, Kochuyt 1997) Az élet komplex,

[20] A továbbiakban a szöveggyűjtemény megjelenési évére is hivatkozom, amikor a szerzők tanulmányait ismertetem.

tele van „epifániával”, ami azt jelenti, hogy tele van olyan eseményekkel, amelyek megváltoztatják az élet korábbi irányát (Denzin 1989: 7–23).

Kochuyt szerint az élettörténet nem feltétlenül az életre koncentrál, hanem azokra a konvencionális feltételezésekre, hogy hogyan kell mesélni valamit úgy, hogy a mesélő és a hallgató is megértse. Felfogásában az élettörténet nem is annyira biográfiai illúzió, mint inkább biográfiai produktum. A széttört életdarabokat mi konstruáljuk egybe, amiből végül is egy mesterséges élet lesz, amelyet soha senki nem élt meg.

Ezek alapján kérdezi a „naiv realistáktól,” akik az élettörténetet a külvilág dokumentumának tekintik, hogy gondoltak-e arra, hogy a társadalmi valóság mindig fragmentált, szakadozott, nem világos és ellentmondásos. Mivel az élet nem tudja önmagát reprezentálni, ezért úgy kell prezentálni, hogy megismerhető legyen.

Itt kell megjegyeznem, hogy az olvasó még mindig nem tudhatja, hogy kik is a naiv realisták, mert senki nincs megnevezve. Nyilván több oka van ennek: a naiv realizmust a kvalitatív módszeren belül, a kilencvenes években, már senki sem vállalta magának. Sőt, a realizmus naiv formáján a szerzők többsége túl volt a biográfia „újrafelfedezése” után.[21]

Kochuyt szerint a másik fontos dolog, hogy az élettörténetet az alany rakja össze, ezért az alany értelmezése is benne van a kutató által közölt értelmezésekben. Szerinte ennél jobb szociológiai anyag, az alany interpretációjának megismerésére, aligha létezik. Ez azt is jelenti azonban, hogy a mesélő (az alany) a kutatás társszerzőjévé válik. Az interjúalany végzi el saját történetének első interpretációját. Ebből következik, hogy az élettörténetet én-analízisként is felfoghatjuk.

Ha tehát az élettörténet önértelmezés, akkor érthető, hogy miért lehet ugyanazt az életet többféleképpen elmondani – kanyarodott vissza a szerző a kiindulópontjához.

Befejezésként Kochuyt megjegyezte: anélkül, hogy filozófiai és episztemológiai vitába bocsátkozna, kijelenti, hogy az élettörténet olyan kognitív produkció, amely tényekből és tapasztalatokból áll, ami azonban nem viszi vissza a kutatót az empirikus valóságba. Ez nem azt jelenti, hogy az élettörténeti én-elemzés hamis lenne, mert azok nem ferdítenek, hanem általánosítanak.

[21] A *naiv realizmust* másképpen pozitivizmusnak, a *realizmust* pedig posztpozitivizmusnak nevezzük.

EGY „NAIV" REALISTA VÁLASZA[22]

Daniel Bertaux válaszából kiderült, hogy Kochuyt rövid tanulmányát a realista álláspont ellen indított támadásnak tekintette. De ki az ellenség? – tette fel a költői kérdést Bertaux.

Bertaux először is a biográfiában (és a kvalitatív módszer egészében) bekövetkezett narratív fordulat veszélyére hívta fel a figyelmet, amelynek terjedését a szociológiára nézve igen veszélyesnek tartotta.[23] Szerinte a posztmodernizmus egy neo-idealista fordulatot vett, ami a filozófiából, irodalomból, pszichológiából a szociológiába, a történelembe és az antropológiába is „átterjedt", annak ellenére, hogy ez utóbbiak realista orientációt kívánnának meg.

Válaszában többek nevében beszélt, például Paul Thompsonra, Glen Elderre, Martin Kohlira hivatkozott. Szerinte akik fontos szerepet játszottak a biográfiai módszer „visszatérítésében", azok célja nem az individuum beemelése volt a szociológiába, hanem az egyéni tapasztalatok alapján a társadalmi változások megértése, ami nagy különbség. Bertaux végig többes számban beszélt, s folytatta a polarizált érvelést, amelyet a „mi" és az „ők" ellentéteként fogott fel.

Antirealizmusnak nevezte a narrativista fordulatot, amivel több pontban nem értett egyet. Részben féltette a szociológiát a pszichologizálástól, attól, hogy az antirealizmus miatt a társadalomtudomány figyelme egyre inkább a pszichoanalízis felé fog fordulni. Másrészt, a kutatási eredmények általánosítását, ami szerinte minden realista kutató számára fontos, nem tartotta összeegyeztethetőnek az egyetlen eset elemzésével. *„Egy esettel nem lehet kollektív folyamatot bemutatni"*– érvelt (Bertaux 1996: 130–131). Egyetlen elszigetelt élettörténet jó lehet a pszichológia, a narrativisták vagy a nyelvészek számára, de nem a szociológiának. Ehelyett felvázolta a realista álláspont kutatásmódszertanát.

Eszerint a szociológiában az élettörténeti kutatás feladata egyrészt sok-sok interjú gyűjtése ugyanabból a társadalmi kategóriából, miliőből. Másrészt a realisták célja az egyének konkrét tapasztalatainak a felhasználása a szociológiában, amelyek társadalmi kontextusba és a történelmi időbe ágyazódnak be. Harmadrészt Bertaux beszélt az alanyok szerepének az értelmezéséről is. Leszögezte, hogy a realisták az alanyokat informátornak tekintik, akik be tudnak számolni az életük eseményein keresztül a társadalmi struktúra és a környezetük működéséről. A realisták is tudják, hogy az alanyok nem a teljes

[22] A tanulmány a 1996 decemberi *Newsletter*ben jelent meg, s mindössze négyoldalas volt. A válasz nem késlekedett: még ugyanabban a számban olvasható Daniel Bertaux válasza, akit feltételezhetően a szerkesztők értesítettek a cikk megjelenéséről, s felajánlhatták a válaszolási lehetőséget, amivel élt a „naiv realista" (Bertaux 1996).

[23] A narratív szemléletnek a kvalitatív kutatásban bekövetkezett megerősödését tekintették „fordulatnak", amelyről részletesebben ír Clive Seale (2003).

igazságot mondják el, s nem csak az „igazságról" beszélnek. De, hangsúlyozta Bertaux, hogyha kellően sok interjút gyűjtenek össze ugyanabból a miliőből, akkor képesek lesznek felfedezni a visszatérő mintákat a kollektív jelenségekről. Bertaux szerint ez a feltételezés kutatásuk során beigazolódott, amit monográfiákban s tanulmányokban is közzétettek (Bertaux–Bertaux-Wiame 1995; Bertaux 1981).

A realista kutatók szerint a társadalmi, történelmi körülmény a tudatunkon kívül is létező, önálló entitás. Bertaux leszögezte, hogy a kvalitatív módszeren belül legtöbben a tiszta pozitivizmust már elutasították, ugyanakkor a társadalmi folyamatok, a struktúra ismerete fontos maradt. E szerint az episztemológia szerint a kutató az emberek tudására kíváncsi, olyan formában, ahogyan azt az antropológia mindig is tette. Ez az út tudománypolitikai szempontból is fontos, mert újraértékelte a „bennszülöttek" tudását a szociológia, a történelem számára. Mindez a társadalmi igazságosságra tekintettel, vagyis morális szempontból is helyes út, mert olyan tudás épült be a társadalomba, ami az illető egyének élettörténete nélkül figyelmen kívül maradt volna. Ez adja munkájuk hitelességét, amit egyébként – jegyezte meg Bertaux – Kochuyt is fontosnak tartott. Ráadásul – folytatta felfogása bemutatását – többen közülük a társadalmi-történelmi helyzet kritizálásától nem tartózkodnak, így a tudományos távolságtartás/neutralizálás kritizálásától sem.

A realisták nem az elméletektől tartják távol magukat, dacára annak, hogy Kochuyt ezt tartja róluk, inkább a totális absztrakciótól, ami el van zárva a tapasztalattól. A hetvenes években Bertaux – vallja meg egy helyen – Bourdieu és a marxizmus hatása alatt állt. Ekkor megismerte Lewis Oscar *Sanchez gyermekei* című művét, ami arra motiválta, hogy a marxizmus helyett új szemléletmódot válasszon. Ekkor feladta korábbi kutatói törekvését, az elmélet és survey-kutatásokból kapott eredmények összhangba hozását, s áttért az élettörténet és a strukturalista megközelítés kombinálására.

Véleménye szerint a narrativisták a társadalmi-történelmi realitással nem foglalkoznak, ami viszont fontos Bertaux-nak. Ő maga az elszigetelt életrajzok feldolgozásán is túllépett, s áttért a családtörténetek gyűjtésére a történeti kontextus jobb megismerése érdekében (Bertaux–Bertaux-Wiame 1995). A családtörténetek a társadalmi mobilitás tanulmányozásához igen jó empirikus anyagnak bizonyulnak, szögezte le érvelésében (Bertaux–Bertaux-Wiame 2017).

A realista álláspont képviselése mellett némi önkritikával kitért álláspontja változásaira is. Mint mondta, korábban nem figyelt az emlékezet/memória működésével kapcsolatos kérdésekre, vagy arra, hogy az alanyok élettörténeteiket mely életszakaszukban mesélték el. Keveset foglalkozott magával az interjúszituációval és azzal, hogy mindenki arra törekszik, hogy pozitív képet adjon önmagáról. Ugyanakkor törekedtek a többféle forrás használatára, ami

lényegében a trianguláció szabályainak betartásával járt. Ezen az úton a kutatók eljutnak a vizsgált téma objektív megismeréséhez – jelentette ki a „naiv realista".

Mondanivalója összegzéseként szembeállította a két felfogást. Ezek szerint a realista kutató tényszerű információkat szeretne nyerni az élettörténetekből, a fenomenológust viszont leginkább az egyén szubjektív jelentései érdeklik. A realista azt gondolja, hogy van tényalapja annak, amivel találkozni fog, míg a narrativista meggyőződése, hogy minden a jelentésen alapul, ami viszont alakul, változik az életciklusokon keresztül. Kochuyt-tal szemben azt állította, hogy az élettörténet kiváló dokumentumforrás, mert megmutatja, hogy a társadalmi struktúra és a társadalom szimbolikus viszonyai hogyan befolyásolják az egyének életét.

Bertaux homogenizálta Kochuyt álláspontját, kijelentéseiben igen kategorikusan fogalmazott, saját felfogásának védelmezésében érezhetően jó adag sértettség is szerepet játszott.

Gondolatmenetét újabb retorikai fordulattal zárta. Eszerint ha a szociológia, a történelem és az antropológia spekulatív diszciplínák – amilyen a filozófia, az irodalomkritika, az elméleti pszichológia – megközelítésmódjait használják fel a valóság megközelítéséhez, az kész öngyilkosság lesz a szociológiára nézve.

A NÉMET NARRATIVISTÁK, MÁSKÉPPEN AZ „ÚJIDEALISTÁK" VÁLASZA[24]

A német szerzőpáros, Wolfram Fischer-Rosenthal és Gabriele Rosenthal túlreagálásnak minősítette és a német iskolával szembeni ellenségességnek fogta fel Daniel Bertaux válaszát. Visszautasították, hogy az értelmezésre való törekvés szimplán szubjektív jelentésre redukálást jelentene.

Állításuk szerint a német iskola elméletileg és gyakorlatilag is az élettörténet interszubjektivitását, illetve társadalmilag konstruált voltát hirdeti, amit az egyén és a társadalom közötti kapcsolat eredményének tekintenek. A német biográfia redukálná a jelentésadást szubjektívvé? – teszik fel a költői kérdést. Ha Bertaux és Thomson azt állítják a német biográfusok munkáiról, hogy azok nem foglalkoznak az élettörténetek társadalmi oldalával, akkor ez munkájuk teljes félreértésén alapszik. Ezt esetleg csak a radikális konstruktivisták gondolhatják így – jegyzik meg.

[24] A vita, a felvetett problémák és a hangnem miatt, mint az várható volt, tovább folytatódott. Egy évvel később, 1997-ben a *Biography and Society Newsletter* következő kiadványában közölték a német biográfiai iskola két jelentős képviselőjének válaszát, amely az „újidealisták" nevében fogalmazódott meg (Fischer Rosenthal—Rosenthal 2005).

A szerzőpáros a vitairatban Bertaux szemére veti, hogy közhelyekkel érvel, és szerintük senkit sem nevez néven, aki antirealista lenne. Ha pedig Bertaux a chicagói iskola követőit tekintené realistának, s a szöveggel dolgozókat és a pszichológiai megközelítést használókat anti-realistának, az nyilvánvalóan tévedés lenne. Noha elismerik, hogy a német iskola képviselőire nagy hatással volt a chicagói iskola, de azok, akik egyetlen esetet és szöveget használnak, soha nem tekintették magukat sem antirealistának, sem újidealistának.

Álláspontjuk szerint a valóságot nem lehet közvetlenül, percepció és szimbólumok értelmezése nélkül elérni. Az a valóságkép, amelyet nem kell átbeszélni, mert VAN, nagyon premodern felfogásra vall. Kérdés tehát, hogy ki hogyan értelmezi a realitást.

A szerzőpáros amellett érvelt, hogy az objektivitás kifejezést a régi értelemben már nem lehet használni, mert ma már nincs privilegizált nézőpont. Még akkor sem, ha megpróbáljuk az objektív tudást, ami a valósághoz illeszkedik, úgy nézni, hogy kizárjuk a koncepciókat, az észlelést és a diskurzust. A szerzők ezek után bemutatták saját kutatási módszerüket, a hermeneutikai esetrekonstrukciót, ami szerintük egyáltalán nem anti-realista (Fischer-Rosenthal, Rosenthal 2005:148-150).

A válaszuk folytatásában tovább dekonstruálták Bertaux érveit oly módon, hogy valóságot homogenizáló kijelentéseit visszautasították. Azokról a szerzőkről, akikre Bertaux hivatkozott, kijelentették, hogy mindannyian szöveggel dolgoztak. Így például Martin Kohli, Tritz Schütze, Peter Alheit s maguk Rosenthalék is. Olyan valakit, aki a német iskolában tagadná a társadalmi valóság létezését, nehéz lenne találni. Ezek olyan retorikai érvek, amelyek hiteltelenítik Bertaux lendületes önvédő gondolatait, mert – szerintük – akikre hivatkozott, azokat vagy nem ismeri igazán, vagy félreértelmezi álláspontjukat. Kikkel vitatkozik tehát Bertaux, ha a német iskola nem antirealista?

Rosenthalék Bertaux szemére vetették, hogy tévedett, amikor kijelölte, mivel foglalkozzon a pszichológia és mivel a szociológia. Ezt a társadalmi kérdések dualista felfogásának nevezték, kijelentve, hogy aligha lehetne komolyan venni.

Megjegyzendő, hogy a szerzőpáros figyelmét mintha elkerülte volna Bertaux több olyan kijelentése, amelyben a két oldal egymáshoz közelítésére törekedett. Ezekre a mondatokat vagy nem hallották meg, vagy nem tartották reagálásra érdemesnek.

KOCHUYT VÁLASZA[25]

Kochuyt válasza Bertaux és a vele együttműködő biográfus kör ’70-es évekbeli munkájának méltatásával kezdődött – amit talán szerencsésebb lett volna a vita elindításakor megtenni. Azt állította, hogy annak fontosságában senki sem kételkedik, s a „kiváló veteránoknak” elismerés jár. A szöveg folytatása miatt sejthető, hogy Kochuyt nem a „mindenkit megillető elismerés” szellemében használta a veterán kifejezést, ahogyan tehette volna taylori értelemben (Taylor 1997). Úgy tűnik, inkább retorikai fogásnak szánta a dicséretet, mert a következő gondolatban már a narrativisták kigúnyolásával vádolta Bertaux-t. Kochuyt szerint Bertaux a narrativizmust ontológiai betegségnek tartja, olyan felfogásnak, amely elkerül minden valóságosat, minden objektívet, minden materiálist. Szerinte Bertaux félreértette cikke lényegét.

A kiváló veterán szó jelentése igen hamar egy „öreg harcos” képévé változott, aki nem értette meg az új hullám lényegét. A deheroizálás eszközével sikerült Kochuytnak ismét domináns szerephez jutni. Mondatai felfoghatók úgy is, hogy ha valaki öreg és nem érti a jelent, akkor annak nincs igaza. Kochuyt utolsóként kapott szót, s válaszával – legalábbis a *Newsletter*ben – vége lett a vitának.

Miért folyt ez a vita ebben a stílusban? – kérdezhetnénk. Miért nem maradtak meg szakmai határokon belül a diskurzus résztvevői? Talán nagyon egyszerűen azt lehetne válaszolni, mert egy paradigma használata „hit”-kérdés, és a hittel kapcsolatos vitában aligha tudunk érzelmeinktől, személyiségünktől függetlenül megszólalni.

Kochuyt szerint ha Bertaux csak a tényeket nézi az élettörténetekben, akkor elveszíti az élettörténetek jelentéseit. A tények önmagukban nem adnak semmilyen jelentést. Abból, ahogyan a narrativisták foglalkoznak a történetekkel, többet tudhatunk meg a világról. Az olyan adatok, amilyenek az időpontok, cselekedetek stb., amelyeket bizonyítani akarnak a realisták, pusztán nyers információk. A dolog akkor válik érdekessé, amikor az ember kezd is valamit az anyaggal – állítja Kochuyt. Ez pedig akkor történik meg, ha a tényeket a szituációval együtt értelmezzük, ami még nem fikció, hanem a szituáció szubjektív értelmezése. Az objektív valóság nem tud történeteket mondani, de történeteket kell mondani ahhoz, hogy a tények megimerhetők legyenek. A narrativista felfogásban az egyik történet kiegészíti a másikat.

Érdemes feltenni a kérdés, hogy Kochuyt mennyire mélyedt el Bertaux írásaiban, azokról ugyanis nehéz lenne azt állítani, hogy pusztán a nyers adatokat használták fel. Közelebb állunk az igazsághoz, ha azt mondjuk, hogy a valóság értelmezéséhez mindketten más és más utat választottak. De vajon miben

[25] A vita folytatódott, a *Biography and Society Newsletter* Rosenthalék írásával együtt jelentette meg Kochuyt válaszát (Kochuyt 1997).

tér el egymástól ez a két út? Az alábbi példából érzékelhetővé válhat kettejük felfogásbeli különbsége.

Vegyük először Bertaux magyarázatát egy jelenség értelmezéséről (1996: 154–155). Az 1970-es évek végén Isabelle Bertaux-Wiame tizenöt idős pékkel készített interjút, akik a húszas években még pékinasok voltak. Közülük nyolcan alkalmazottként dolgoztak később, heten pedig pékmesterek lettek, önálló vállalkozók. Történetesen az első csoportba tartozókkal Bertaux és munkacsoportja is készített interjút tíz évvel korábban. Isabelle összehasonlította a két időpontban készített interjúk tartalmát, s azt tapasztalta, hogy a közben nyugdíjassá vált pékek élettörténete lényegében nem változott. Az alkalmazott pékek mindkét időszakban elmondták, hogy mestereik fizikailag és pszichésen bántalmazták őket. Bertaux ebből arra a következtetésre jutott, hogy alanyaik élettörténetüket nem változtatták meg tíz év távlatából sem. Ezzel azt a realista álláspontot vélte alátámasztani, hogy az élettörténetek nem változnak meg az interjúk között eltelt idő alatt.

A másik hét alannyal azonban (akik pékmesterek lettek) Bertaux nem készített élettörténeti interjút, velük csak Isabelle beszélt. Az ő történetükben először nem esett szó semmiféle bántalmazásról, csak akkor, amikor a kutató kifejezetten megkérdezte, hogy érte-e őket valamiféle fizikai vagy lelki bántalmazás. A kérdésre nevetve elmondták, hogy igen, velük is megtörtént ilyesmi, de azt állították, hogy a tanulásnak nincs más útja. Bertaux mindebből azt a következtetést vonta le, hogy az önálló pékmesterek inaséveiket a tanulás lépéseinek tekintették, s a fizikai bántalmazást felnőttként már a mesterek szemével nézték. Ebből viszont azt állapította meg, hogy a narrativistáknak van igazuk, mert ugyanazt az élettapasztalatot az alanyok élethelyzetüktől függően, különbözőképpen értelmezték.

Tehát mindez a narratív érvelést igazolja? – kérdezte Bertaux. Igen, de csak felületesen – adta meg a választ. A realisták úgy vélik, hogy ha csak egy interjú készült volna, akkor lehetett volna azt mondani, hogy átértelmezte az illető személy a múltját. De ha ezt a múltat más forrásokkal is egybevetjük, amit nem tesznek meg a narrativisták, akkor a kétségünk, hogy mi is történt valójában, el fog múlni. Mert sok ember beszámolójából kiderülhet az igazság. Az ilyen összehasonlítások segítenek a beszámolóktól való eltávolodásban, s a távolság megmutatja, hogy mi a tény, mi a konkrét szituáció, cselekvés stb., és mi a szubjektív értelmezés.

S végül nézzük meg, hogy hogyan értelmezte ugyanezeket az interjúkat a narrativizmust képviselő Kochuyt (Kochuyt 1997). Szerinte az alkalmazottként dolgozó pékek másképpen mesélték el a megaláztatásukkal kapcsolatos történeteiket, mint a tulajdonossá váló pékek. Akik vállalkozók lettek, azok is megélték a fizikai és lelki bántalmazást, de helyzetük megváltozásával átértelmezték

azt. Új helyzetükben a bántalmazás periférikus esemény lett számukra, nem tartották fontosnak azt elmesélni. Akik beosztottak maradtak, azok megőrizték sérelmeiket. Szerinte a vállalkozó pékek azonosították magukat a társadalom ideológiájával, s pozitívan viszonyultak a felfelé ívelő mobilitásukhoz. Ez a jelenség így emeli be az élettörténeti önértelmezést a kollektív jelentésrendszerbe.

A két szerző ugyanazt az esetet értelmezte, s szemmel láthatóan a két nézőpont igen hasonló következtetésre jutott. Más úton, más retorikával, de mindketten ugyanarra az okra vezették vissza az elhallgatást. Az egyik szerző realista álláspontot képviselt, a másik narrativisták, ám mindkettő közel hasonlóképpen magyarázta a bántalmazás jelenségét s annak elmesélését vagy elhallgatását.

Bertaux kérdése jogos lehetne, mert ha csak egy interjú állt volna rendelkezésre, akkor a narrativista felfogást követő kutató honnan tudhatta volna, hogy a húszas években „megengedett" volt az inasok bántalmazása. Nyilván a téma előzetes ismeretéből, de legfőképpen abból, hogy a narrativista kutatók sem csak egy interjút készítenek egy-egy témáról, hanem csak egyet, esetleg kettőt választanak ki közülük elemzés céljából.

A pékekkel kapcsolatos példát mindkét paradigma képviselője értelmezte, s mindkét értelmezés érdekes és hihetőnek tűnik. Ez a példa megadhatná a lehetőséget a két szerzőnek még arra is, hogy kimondják elemzésük végén, hogy ugyanannak a jelenségnek egy-egy részletére fókuszáltak, de közel hasonló eredményre jutottak. A különbség közöttük az, hogy mindketten a saját módszerüket használták, azt, amelyikben hittek. Bertaux további kutatásokat végzett ahhoz, hogy megértse és bebizonyítsa, hogy mi miért történt. Kochuyt pedig feltételezéssel élve végiggondolta, hogy miért beszélt úgy az alany, ahogy beszélt.

A látszat ellenére a vita bizonyos értelemben az álláspontok közeledésével zárult, még ha ez nem lett is megfogalmazva. 2005-ben azonban *Biographical Research Methods* című szöveggyűjteményben (Miller 2005) egy ötödik szerző, Ross, ezt a megállapítást erősítette meg. J. P. Ross finn szociológus, feltételezhetően jól ismerve a paradigmák közötti feszültséget, megfogalmazta álláspontját, amelyben pontokba szedte a paradigmák közötti közeledés irányát (Ross 2005).

ÖSSZEFOGLALÁS HELYETT

Ross szerint négy fontos eleme van az élettörténeti írásnak, amelyekben már a realista és a narrativista felfogások szempontjait is figyelembe vette. 1. Az életrajzot társadalmi-kulturális *kontextusba* kell lehorgonyozni. 2. *A hitelesség* feltételének meg kell felelnie. Azt nem tudjuk biztosan, hogy hiteles-e, amit

elmondott az alanyunk egy kutatásban vagy sem, ezért fontos, hogy megvizsgáljuk, hogy kinek a szempontjából hiteles. A mesélő vagy a hallgató szempontjából? Akkor hiteles egy történet, ha az valamilyen cselekvésre, eseményre, társadalmi valóságra utal. 3. A *referencialitás* kérdése is fontos elemnek tekinthető, ami arra utal, hogy ha a történet nem tekinthető igaznak, akkor szimbolikusan kell felfogni. 4. S végül fontos a *reflexivitás elve,* amelyet nem nélkülözhet egyetlen kutató sem. Minél reflexívebb egy történet, annál több kontextus van benne.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Atkinson, R. (1998): *The Life Story Interview.* Thousand Oaks – London – New Delhi: Sage

Bertaux, D. – Bertaux-Wiame (2017): Heritage and its Lineage: A Case History of Transmission and Social Mobility over Five Generations. In Bertaux, D. – Thomson, P. (szerk.): *Pathways to Social Class: A Qualitative Approach to Social Mobility.* New York: Routledge, 63–97. o.

Bertaux, D. – Bertaux-Wiame, I. (1995): Artisanal Bakery in France: How it Lives and Why It Survives. In Glaser, B. G. (szerk.): *Grounded Theory 1984–1994.* Mill Valley CA: Sociology Press, Volume I., 539–562. o.

Bertaux, D. (1996): A Response to Thierry Kochuyt's „Biographical and Empiricist Illusions: A Reply to Recent Criticism". *Biography and Society Newsletter*, (December), 2–6. o.

Bertaux, D. (szerk.) (1981): *Biography and Society. The Life-History Approach in the Social Sciences.* London – Beverly Hills: SAGE

Bourdieu, P. (1986): „L'illusion biographique". *Acta Univ. Sapientiae. Legal Studies* 62–63., 69–72. o.

Seale, C. (2003): Quality in Quantitative Research. In Denzin, N. K. – Lincoln, Y. S. (szerk.): *Turning Points in Qulitative Research. Tying Knots in a Handkerchief.* Walnut Creek – Lanham – New York – Oxford: Altamira Press, 143–168. o.

Denzin, N. K. (1989): *Interpretive Biography.* Newbury Park – London – New Delhi: SAGE

Fischer-Rosenthal, W. – Rosenthal, G. (1997): Daniel Bertaux 's Complaints or Against False Dicholtomies in Biographical Research. *Biography and Society Newsletter* (December), 5–11. o.

Fischer-Rosenthal, W. – Rosenthal, G. (2005): Daniel Bertaux 's Complaints or Against False Dicholtomies in Biographical Research. In Miller, R. (szerk.): *Biographical Research Methods*. London – Thousand Oaks – New Delhi: SAGE, Vol. IV., 141–154. o.

Fischer-Rosenthal. W. (2005): The problem With Identity: Biography as Solution to Some (Post)-Modernist Dilemmas. Miller, R. (ed.): In *Biographical Research Methods I–IV.* London – Thousand Oaks – New Delhi: SAGE, Vol. II., 213–230. o.

Kochuyt, T. (1996): Biographical and Empiricistic Illusions: A Reply To Recent Criticism. *Biography and Society Newsletter* (December), 5–6. o.

Kochuyt, T. (1997): Could Objective Realities Tell Us a Story? Reply to Bertaux. *Biography and Society Newsletter* (December), 11–14. o.

Lewis, O. (1968): *Sánchez gyermekei.* Budapest: Európa
Shopes, L. (2011): Oral History. In Denzin, N. K. – Lincoln, Y. S. (eds.): *The SAGE Handbook of Qualitative Research.* Los Angeles – London – New Delhi – Singapore – Washington DC: SAGE, Vol. IV., 451–466. o.
Miller, R. (szerk.) (2005): *Biographical Research Methods I–IV.* London – Thousand Oaks, New Delhi: SAGE
Ross, J. P. (1997): Context, Authenticity, Releferentiality, Reflexivitiy: Back to Basics in Autobiography. In Voronkov, V. – Zdravomyslova, E. (szerk.): *Biographical Perspectives on Post-socialist Societies.* St. Petersburg: Center for Independent Social Research
Ross, J. P. (2005): Context, Authenticity, Referentiality, Reflexivity: Back to Basics in Autobiography. In Miller, R. (szerk.): *Biographical Research Methods*. London – Thousand Oaks – New Delhi: SAGE, Vol. IV., 163–172. o.
Taylor, C. (1997): Az elismerés politikája. In Feischmidt M. (szerk.): *Multikulturalizmus*. Budapest: Osiris kiadó – Láthatatlan Kollégium, 124–142. o.

II. 4. Tények és/vagy fikciók a biográfiában

A tanulmánykötet eddigi elméleti tanulmányainak szempontjai komoly dilemmák elé állíthatják az empirikus kutatót, amikor el kell döntenie, hogy egy-egy információt tényként vagy fikcióként kezeljen-e. Az alábbiakban az élettörténetekben előforduló tények és fikciók felismerhetőségét, értelmezhetőségét követem végig konkrét esetek segítségével. Az élettörténetek elemzésekor folyamatosan felmerül a kérdés, hogy mi történhetett valójában, illetve mi hangzott el az interjúban, ami a valóságban nem történt meg, csak az alany valami miatt úgy emlékezett, vagy úgy ítélte meg, hogy át kell értelmeznie a múltját. Az átértelmezésben szerepet játszhat szégyen, önértékelési probléma vagy „jótékony" feledékenység stb. A szociológus dolga ilyen esetekben az, hogy a lehetőségekhez képest minél alaposabban járja körül a múlt átírásának okait.

AZ ÉLETTÖRTÉNET SZEREPE A TÁRSADALMI ÉS SZEMÉLYES ÖNISMERETBEN

A címben megfogalmazott kérdést úgy is feltehetjük, hogy mi történt a valóságban, s mi az, ami csak az alany fejében megszületett konstrukció. Legtöbb esetben a kutató nincs abban a helyzetben, hogy a rendelkezésére álló információk alapján minden kétséget kizáróan állást tudjon foglalni ezekben a kérdésekben. Ezért az igazság/hamisság, a valóság/fikció, a tény/konstrukció dilemmájának kérdését általában levesszük a napirendről annak tudatában, hogy e kérdés eldöntése nélkül is éppen elegendő elemzésre méltó adattal kell megbirkózni. Ilyenkor elegáns megoldás azt választani, hogy figyelmeztetjük az olvasót, hogy az élettörténeteket mint identitásokat kell kezelnie, amelyek az egyén cselekedeteinek elmesélése során rávilágítanak a társadalom mikrovilágára is.

Az életéről mesélő interjúalany arra törekszik, hogy hallgatói és olvasói megértsék őt, és lehetőleg egyet is értsenek vele, illetve múltbéli cselekedeteivel. Az elbeszélések többségében felfedezhető egy belső logikai rend, ami kirajzolódik az interjú többszöri olvasásakor vagy mélyebb elemzésekor. Az interjú során kibontakozó történet az eseményeket ok-okozati összefüggésekben jeleníti meg. A kutató néha úgy érezheti, mintha a mesélő életének minden pillanata előre meghatározott lett volna. Tudjuk azonban, hogy az elmesélt események

mögött húzódó belső összefüggések „csak” utólagos értelmezések, visszafele értjük meg életünket.

A fentiek miatt mondhatjuk azt, hogy az élettörténetek konstrukciók, amelyek mind az egyéni, mind a társadalmi életünk számára rendkívül fontosak. A múlt továbbélésének módját, annak variációit ismerhetjük meg belőlük. Kutatásaim során több olyan élettörténettel volt dolgom, amelyekről az volt az érzésem, hogy önmagukban nem járultak hozzá sem a személy, sem a társadalom önértelmezéséhez. Ilyenkor az élettörténetek elemzési szakaszában azzal kellett szembesülnöm, hogy az interjúalanyok által elmondott történetekből hiányzott a fent említett belső logika.

Többféleképpen magyarázható ez a jelenség. Először is, feltételezhető, hogy az interjúalany valamilyen oknál fogva nem akarta bemutatni identitását, s ezért tudatosan úgy szerkesztette élettörténetét, hogy érthetetlen legyen. Másodszor, az is előfordulhat, hogy maga a mesélő sem tudja, hányadán áll önmagával. Harmadszor, s most ezekről szeretnék szólni, az élettörténetek lehetnek töredezettek és inkonzisztensek a mesélő akarata ellenére is.

Hangsúlyozom, hogy ez utóbbi esetben nem arról van szó, hogy az interjúalany tudatosan félre akarna vezetni bennünket, s arról sem, hogy képtelen lenne „értelmesen” beszélni életéről. Ellenkezőleg! Olyan esetekről lesz szó az alábbiakban, amikor az interjúalany saját identitásának védelmében „csak” egy töredéket és mások számára alig érthető élettörténetet tud elmondani.

A fenti jelenségeket megtapasztalva felmerült az a kérdés, hogy milyen kiegészítő forrásokat lehet felhasználni az élettörténetek értelmezéséhez, ha egyfelől tiszteletben akarom tartani az interjúalanyok önközlését, s nem faggatom őket tovább, másfelől meg is szeretném érteni mondandójukat. Miért mesélnek úgy, ahogyan…

Az oral history élettörténeti kutatásaim inkonzisztens élettörténeteinek értelmezése vezettek el a például kihallgatási jegyzőkönyvekhez, illetve az ügynökjelentésekhez, mint olyan további forrásanyagokhoz, amelyek segítséget nyújthatnak az elmesélt történetek megértésében. Jogosan tehetjük fel a kérdést, hogy miért csak az inkonzisztens élettörténetek esetében jut eszébe egy szociológusnak újabb források bevonása. Erre az lehet az egyik érvényes magyarázat, hogy a szociológiában az élettörténeti konstrukció elemzése önmagában is elfogadott kutatási területnek számít. Ilyenkor az interjúkat narratíváknak fogjuk fel, s a történetben elhangzott részleteknek jelentéseket adunk. Ha azonban realista felfogásban közelítünk a szövegekhez, akkor szükségét érezhetjük újabb források keresésének.

A KIHALLGATÁSI JEGYZŐKÖNYVEK MINT KIEGÉSZÍTŐ FORRÁSOK

Nem feladatom itt a koncepciós perek igaz/hamis voltát mérlegelni, vagy azt bizonygatni, hogy az 1945 után született perek politikai koholmányok. Azon az állásponton vagyok, hogy a diktatúrában született politikai, de időnként még a köztörvényes perek is sok esetben politikai koncepció szüleményei. Ennek ellenére úgy vélem, hogy minden per esetében meg lehet vizsgálni a perben előadott valóság és konstrukció egymáshoz való viszonyát. Ezt a folyamatot szoktuk forráskritikának is nevezni.

Számomra, a közelmúlt eseményeit élettörténeti módszerrel faggató szociológus számára, a politikai perek kihallgatási jegyzőkönyveiből kiolvasható néhány fontosabb tény. Mire gondolhatunk? Minden rendőrségi kihallgatás a kihallgatott személy adatainak feljegyzésével kezdődik, amiből megtudható az illető személy születési éve, foglalkozása, iskolai végzettsége, no meg családi állapota. Azt gondolhatnánk, hogy ezekre az evidens adatokra nem érdemes túl sok időt pazarolni. Ám ennek az ellenkezője is tapasztalható.

Példaként említhetem az ’56-os asszonysorsok címet viselő kutatásom tapasztalatait (Bögre 2006). Több esetben nem tudtam mire vélni bizonyos élettörténetekben tapasztalható pontatlanságokat, ellentmondásokat, a belső logika teljes hiányát, az interjúszövegek töredezettségét. Egyik interjúalanyom például arról számolt be, hogy fiatalkorában ápolónő volt, amihez közel főiskolai szintű végzettséget szerzett, nagybeteg édesapját ápolta a forradalom előtt, férjezett volt, s a forradalom alatt született gyermekük meghalt. A traumatikus események ellenére a magasabb iskolai végzettség miatt a kutató óhatatlanul is elvárja, hogy interjúalanya képes legyen a saját történetét érthetően elmesélni. Ehelyett az interjúalanyom érzelemmentesen, felsorolásszerűen, „laposan” mesélte le életét. Bevallom, a legkevésbé sem gondoltam arra, hogy az illető letartóztatásakor született kihallgatási jegyzőkönyvek adatai segíthetnének a jelzett probléma megoldásában.

Az „ápolónő” interjúalanyom kihallgatási jegyzőkönyvéből kiderült, hogy a forradalom előtt nem volt hivatalos foglalkozása, utcalányként próbált megélni. Iskolai végzettsége pedig befejezetlen általános iskola volt, árvaházban nőtt fel, szüleit nem ismerte, s nem volt férjezett. Ezek az adatok az ’56-os forradalomban és szabadságharcban szerepet vállaló személyek peranyagából, az „ápolónő” önvallomásából, illetve a perben vele együtt szereplő személyek róla ismertetett adataiból derültek ki. Hangsúlyozom, nem történetekből, nem az események értelmezéséből, hanem pusztán a személyi adatok felsorolásából volt mindez kiolvasható. Ebben az esetben a kétféle forrástípus, az élettörténeti adatok és a kihallgatási jegyzőkönyvek személyi adatainak egymással történő

összevetése segítette elő a probléma megértését. Így derülhetett ki a szöveg érzelemmentességének, távolságtartásának oka, az alanyom identitáskrízise.

Miért nem mesélhette el a szabadságharcban fegyverrel harcoló utcalány, hogy életét áldozta volna a szabadságért? – kérdezhetnénk. A megkérdezett szerint – foglalhatnám össze az interjú mögöttes üzenetét – nem lehet ’56 hősnője az, aki a forradalom előtt az utcán élt, annak ellenére, hogy tevékenysége miatt tizenhárom évet kapott, amit le is ült. Az interjút 2002-ben készítettem, amikor már a társadalom is többet tudott a szabadságharcról és résztvevőiről. Mégis úgy tűnik, interjúalanyom szerint nem lehetett felvállalni nyíltan azt a nagy utat, a törésekkel együtt, amelyet élete során megélt.

Az elhallgatással többféle probléma van. Egyfelől az egyén identitása töredezett, meghasonlott marad anélkül, hogy esélyt kapna a gyógyulásra. Másfelől a társadalmi önismeretünk veszít azzal, ha nem kerül a köztudatba érzékletes módon, hogy ’56 mindenkié volt. A szegényeké, az utcán élőké, az értelmiségié és a munkásoké egyaránt.

AZ EGYOLDALÚ IDENTITÁS REJTÉLYEI

Áttérve egy másik példára, a kihallgatási jegyzőkönyvekben ténynek tekinthettem az egy perben szereplők adatait, azt, hogy kik álltak a vádlottak, illetve a tanúk padján stb. Ezek az adatok is minden kihallgatási jegyzőkönyvben szerepelnek.

A „Vallásosság és identitás” címet viselő kutatásom során körülbelül húszórás élettörténeti interjút készítettem egy 1951-ben letartóztatott és hét évre bebörtönzött, volt katolikus tanítónővel (Bögre 2004). Az interjúban kellő részletességgel számolt be életéről, az élettörténeti konstrukciója olyan kerek volt, olyan egyértelmű, hogy első ránézésre úgy látszott, nem érdemes egyéb források keresésével foglalkozni.

Amikor az élettörténet elemzésére került sor, egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy interjúalanyom identitása nagyon egyoldalú lett, a vallásos értékek megvallása köré szerveződött. El is fogadtam volna ezt az identitásképet, amely azt üzente, hogy aki hét évet ült börtönben, mert tanítónőként napi áldozó volt, annak a továbbiakban is a legfontosabb értéke a vallás maradt. Interjúalanyom lépésről lépésre elmesélte a letartóztatásához vezető utat, a börtön szenvedéseinek embert formáló történeteit, a túlélés technikáit stb. Minden nagyon érthetőnek tűnt, kerek volt, sehol egy kérdőjel, egy ellentmondás, sehol egy kétely a kutató számára. Éppen ez tűnt fel, az egyoldalú összefüggések zártsága, a törések értelmezésének vallásos magyarázata. Leginkább a „tökéletességre”

törekvés, vagy annak bizonygatása kelthetett bizalmatlanságot, hogy itt fontos események lettek elhallgatva.

A hét év börtönbüntetés miatt esély volt az interjúalany kihallgatási jegyzőkönyvének, peranyagának áttekintésére. Ekkor tudtam meg, hogy interjúalanyom „csak" egy mellékszereplője volt perének, a főszerepet egyik volt falubelije, templomuk kántora kapta. Őt is elítélték, tíz évet kapott, amit le is töltött. Az is kiderült, hogy a kántor és interjúalanyom jegyesek voltak a letartóztatás időpontjában, de házasság nem jött létre még kiszabadulásuk után sem. Interjúalanyom hét évet ült börtönben, mert korabeli vőlegénye bizonyos lépéseket tett a rendszer ellen, és ő támogatta ebben a tevékenységében. A fővádlott tíz évet kapott, vagyis három évvel később szabadult, mint az interjúalanyom. Megvárta azt a három évet is. Annak letelte után azonban a volt kántor mást vett feleségül, mással alapított családot. Az alanyom család nélkül élte le életét (a kutatás során kilencvenéves), a volt vőlegénynek viszont felesége, gyermekei és unokái lettek.

Interjúalanyom élettörténetében még elszólásképpen sem szerepelt a kántor – egyetlen mondatában sem! A szeretett férfi miatt elviselt börtönélet s a kiszabadulás utáni csalódás között oly nagy volt a szakadék, amit csak úgy lehetett elviselni, ha megpróbálta teljesen átírni az életét, amiből kimaradt a kántor. (Bögre 2017)[26]

Úgy vélem, hogy közelmúltunk tele van ilyen és ehhez hasonló összetett történetekkel, amelyek többsége ma már kideríthetetlen. Némi esélyt kapunk, ha a látszólag egymásnak ellentmondó forrásokat együttesen használjuk.

AZ ÜGYNÖKJELENTÉSEK MINT FORRÁSOK

Áttérve a politikai rendőrség megfigyelési dossziéira, amellett érvelek, hogy ezekben az anyagokban is megtalálhatjuk azokat az információkat, amelyek segíthetnek bennünket egy-egy élettörténeti konstrukció megértésében.

Példaként említhetek egy másik esetet, aki kisgazdapárti politikus volt és 1945–1946 között főispánként tevékenykedett.[27] Amikor élettörténeti interjút készítettem vele 2002-ben, egy nagyon furcsa helyzetnek lettem részese. A megkeresés évében már idős úr lelkesen elmesélte élettörténetét 1948-ig, majd amikor letartóztatásának körülményeiről, annak okairól, elhurcolásáról kellett

[26] Az említett példa, Vass Terézia esetének feldolgozása részletesen olvasható a kötet III.2–3. fejezeteiben.

[27] Az említett példa, Zeőke Pál esetének feldolgozása részletesen olvasható a kötet III.1. fejezetében. Tovább lásd Zeőke Pál visszaemlékezését a História című folyóiratban. (Zeőke 1997)

volna beszélnie, egyszerűen elhallgatott. Mivel bizonyossá vált számomra, hogy egyetlen szóval sem fog többet mondani, feladtam a kísérletezést. Ehhez képest az idős úr két hét múlva felhívott telefonon azzal, hogy folytassuk a beszélgetést.

Az újabb találkozásunk alkalmával élettörténetét az 1956-os események utáni korszakába avatott be, részletes élményeket mesélve a hosszú hatvanas évekről. Az 1948 és 1956 közötti időszakából viszont csak töredezett, időnként összefüggéstelen képeket villantott fel. Az interjú után több kérdés merült fel számomra. Mint később megtudtam, interjúalanyomnak Mindszenti József bíboros perében szántak volna fontos szerepet, amit az hiúsíthatott meg, hogy az 1948-ban bekövetkezett letartóztatása alatt a börtönben vészes tüdőbajt kapott. Ennek ellenére felmerült a kérdés, miért nem tudott életének közel tíz évéről mesélni interjúalanyom, miért tört ketté az emlékezete. Úgy tűnt, hogy az elhallgatott évekről soha semmit sem fogok megtudni.

Ebben az esetben is hasznosnak bizonyult egyéb források után kutatni, s megtalálni az interjúalanyomról szóló ügynökjelentéseket, annak következtében, hogy 1945 óta töretlenül figyeltette a politikai rendőrség. Igyekeztem az iratokból pusztán a tényeket kihámozni, mint például, hogy mely években született több jelentés róla, hány ügynököt állítottak rá, vagy mi derülhet ki az ügynökjelentések és az interjú összehasonlításából? A források összevetése után alakítottam ki konstrukciómat annak tudatában, hogy nem juthatok el a történelmi tényekig, de közelebb kerülhetek hozzájuk[28] (Kövér 1995).

Az ügynökjelentések között találtam egy utalást arra, hogy interjúalanyomat 1948-ban sikerült az ÁVO-soknak beszervezni, de 1951-ben betegségére hivatkozva kilépett a hálózatból. Egy év múlva újra beszervezték, de még ugyanabban az évben alkalmatlansága miatt elengedték.[29]

A fenti információk után érteni véltem, hogy miért nem tudott interjúalanyom részletes, élményszerű történeteket mondani életének drámai korszakáról. Érthetővé vált, hogy a rabkórházból, bármilyen veszélyes volt is a számára, megszökött 1948-ban, s évekig bújkált egy osztrák határ melletti faluban, ahonnan többször megkísérelte elhagyni az országot.

Az interjújában – némi faggatás után – maga mesélte el, hogy 1951-ben, illetve 1952-ben egyszerűen kitették az állásából, de ennek okairól nem szólt. Az okokra az ügynökjelentésben megadott információkból következtethettem. Elképzelhető, hogy az ötvenes évek elején sikerült interjúalanyomnak megszabadulnia az ÁVO-tól, s elérte, hogy alkalmatlan ügynöknek tekintsék. Ennek lehetett a következménye az elbocsátás. Zeőke Pál az 1948-as beszervezéséről senkinek sem beszélt, titkát magával vitte.

[28] Kövér György (1995) fogalmazott így a források egybevetésének fontosságáról, s annak eredményéről, amivel messzemenőkig egyetértek.

[29] A részleteket lásd a kötet III.1. fejezetében.

ÖSSZEFOGLALÁS

Arra tettem kísérletet, hogy bemutassak néhány olyan esetet, amikor az oral history élettörténetek feldolgozásához fontos volt levéltári forrásokat is felhasználni. Felhívtam az oral historyval foglalkozó szociológusok figyelmét, hogy a múlt megértéséhez bizonyos esetekben nem elég csak élettörténeteket gyűjteni. Így például az élettörténeti interjúk adatait és történeteit össze tudjuk vetni levéltári forrásokkal (kihallgatási jegyzőkönyvek, ügynökjelentések, fogdaügynök-jelentések stb.) s a tények és a konstrukciók egybevetésével közelebb tudunk kerülni a valóság megismeréséhez.

Úgy vélem, ezzel a módszertani nyitottsággal nem feszegetjük a szociológiai diszciplína határait, hanem ellenkezőleg, inkább azt érjük el, hogy a közelmúlt feltárásában nagyobb hatékonysággal tudnak részt venni szociológusok is, ha nem idegenkednek a levéltári kordokumentumoktól.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bögre Zs. (2004): *Vallás és identitás. Élettörténetek a diktatúrában* /1948–1964/. Pécs: Dialóg Campus

Bögre Zs. (2006): *Asszonysorsok. Ötvenhatos élettörténetek elemzése*. Budapest: Ráció.

Bögre Zs. (2017): A „szelektív" felejtés és a „szelektív" emlékezés dinamikája egy trauma feldolgozása kapcsán. In *Korall*, 18 (67), 51–72. o.

Kövér Gy. (1995) Biográfia és Oral History. In Valuch, T. (szerk.) *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest: Osiris, 92–101. o.

Kövér, Gy. (2014): Biográfia és társadalomtörténet. Budapest: Osiris.

Zeőke, P. (1997): Zeőke Szőke Pál Egy keresztény úrifiú életútja. In *História* (4), 27–30. o.

II. 5. Identitás és élettörténet

Az identitás és az élettörténet közötti kapcsolat szorossága a társadalomtudományokban bekövetkezett narratív fordulat óta magától értetődőnek tűnik. Az alábbiakban Eriksontól, az identitás fogalmának megalkotójától a pszichológia és a szociológia identitásfelfogásain keresztül eljutok az identitás narratív/élettörténeti fordulatáig, amely szerint ma a legteljesebben tudjuk kifejezni személyes identitásunkat.

IDENTITÁSFOGALOM ÉS A KÉT TÖRTÉNELMI MODELL

Szokássá vált az identitással kapcsolatos elméleti és empirikus munkákat annak megállapításával kezdeni, hogy annyira elcsépeltük már ezt a fogalmat, hogy számolnunk kell a kiüresedésével (Hidas 2018; Kovács 2004, Pataki 2008, Stachel 2007) Philip Gleason (1983) amerikai történész, hasonlóan a fentiekhez, az identitással foglalkozó szemantikatörténeti kutatását azzal a kijelentéssel kezdi, hogy azt hisszük, tudjuk, miről beszélünk – de valóban így van-e? „Az identitásgondolat voltaképpeni szülőhelye *a modern élet széthullóban lévő külső és belső világa,* amelyben régi és új szubjektum- és csoportformák sokasága burjánzik." (Hidas, 2018: 275)

Az identitás szó használatával kapcsolatban többféle probléma merül fel. Egyfelől nehézséget okozhat, hogy vannak szerzők, akik az „Én" és az „identitás" kifejezést szinonimaként használják (Baumeister 1997; Taylor 1992, Ashmore-Jussim 1997). Mások határozott különbséget tesznek a két fogalom között, miképpen Timothy Owens (2007) amerikai szociológus is, aki szerint az „Én" szó az egyén pszichológiai folyamatait jelöli, az identitást pedig „eszköznek" tekinti, amelyen keresztül az egyén és a csoport megérti a társadalmi és pszichológiai folyamatokat. Owensnél árnyaltabban tesz különbséget a két jelenség között Dan McAdams és Kate McLean (2013) narratív pszichológiával foglalkozó amerikai szerzőpáros. Ők az identitást az „Én" egyik aspektusának, olyan tudati folyamatnak fogják fel, amely megjeleníti az „Én" számára a külvilágot.

Fontos megjegyezni, hogy a különbözőképpen használt fogalmakban közös az identitás funkciójának meghatározása. Eszerint az identitás a személyt ösz-

szekapcsolja a külvilággal, vagy másképpen, a belső (személy) és a külső világ (társadalom) között teremt kapcsolatot (Bamberg – Fina – Schiffrin 2011).

A fentieken túl tovább bonyolítja a fogalom használatát, hogy szokás az identitásfogalom két történelmi modelljéről és azok eltérő értelmezéséről is beszélni (Gleason 1983; Hammack 2015; Pataki 2008; Stachel 2007; Pléh 1992, 2015; Gecas 1982). Nyilvánvalóan nem az eltérő koncepciók keltenek zavart, inkább az a jelenség, hogy a kutatók kellő reflexió nélkül használják a két modell felfogását (Stachel 2007; Gleason 1983) Ennek okát Schwartz (2011) abban látja, hogy a különböző iskolák vagy nem tudnak egymásról, vagy ignorálják a sajátjukétól eltérő szemléletet.

Gleason (1983) úgy találja, hogy az identitás két történelmi modellje diszciplínákhoz és szerzőkhöz köthető. Megállapítása szerint az egyik modell a pszichológiához és Erik Erikson amerikai fejlődéspszichológus munkásságához köthető, a másik viszont a szociológiához, s alapvetően George Mead amerikai filozófushoz, szociológushoz és a szimbolikus interakcionizmushoz (Hammack 2015; Ashmore – Jussim 1997).

Hazai területen is több szerzőt foglalkoztat a két történelmi modell kérdése, mint például Pataki Ferenc szociálpszichológust (2008) is. A szerző arra a következtetésre jutott, hogy a két modell felfogásbeli különbségének mély gyökerei vannak, amelyek az Én ontológiai státuszához köthetők. Eszerint vagy önálló entitásként tekintünk az Én-re, esszencialitást tulajdonítva neki, s ebből kifolyólag önálló viselkedéssel ruházzuk fel. Vagy úgy tekinthetünk rá, mint a pszichikus reprezentációk leképeződésére, ami az én-elbeszélések koherens szerveződése, a társas viszonyrendszereknek hipotetikus konstrukciója. Egyszerűbben fogalmazva, az egyik modell az Én szilárdságát feltételezi, a másik viszont éppen ellenkezőleg, a változékonyságáról beszél. Pléh Csaba pszichológus és nyelvész felfogásában mindez így hangzik:

> „Az egyik belülről indul ki, és a testképből építi fel az önképet. Ezt fogom centripetális felfogásnak nevezni. A másik kívülről, a társas interakcióból indul ki, és az emberek közötti viszonyból építi fel az önképet. Ezt pedig centrifugális felfogásnak fogom nevezni…" (Pléh 2015: 73)

Pléh rámutat, hogy az Én és a Másik konstrukciója közötti kapcsolatra való figyelés a pszichológiában sokáig háttérbe szorult, a fővonalbeli pszichológia a személyiség (én/szelf) rétegeit a mások reprezentációjának kérdésétől függetlenül vizsgálta. Véleménye szerint a 20. század végére változott meg ez a helyzet.

WILLIAM JAMES, A KÉT TÖRTÉNELMI MODELL ŐSE

William Jamesnek (1983), aki filozófus, pszichológus és valláskutató volt, fontos szerep jutott a korábbi egységes Én-kép lebontásában és az énpszichológia megalapozásában (Pataki 2008). James komplex szemléletéből mind a pszichológia, mind pedig a szociológia identitásfelfogása merített, noha eltérő módon. James ugyanis nagy hatással volt mind Erik Erikson fejlődéspszichológiájára, mind George Herbert Mead szociológiai identitásértelmezésére (McAdams–McLean 2013; Pléh 2015; Ashmore–Jussim 1997; Vignoles–Schwartz–Luyckx 2011).

James felfogásában annak komplexitása tűnhet először fel. Foglalkoztatta őt az Én koherenciájának kérdése, az Én folyamatosságérzete, az Én kapcsolattartása a külvilág társadalmi jelentéseivel. James máig is érvényesnek számító megállapítása szerint az egyén stabilitása olyan jelenség, amelyet magának az egyénnek kell létrehoznia. A személyes identitás folyamatosságáról és egységességéről is beszélt, azt állítva, hogy azok a fejünkben megszülető konstrukciók, amelyeket ugyanúgy észlelünk, mint a fizikai meleget.

Továbbá különbséget tett a „tiszta én" (I) és az „empirikus én" (Me) között. Vele kezdődött el az Én többrétegűségéről való gondolkodás, amely egyszerre teremt viszonylagos stabilitást és feszültséget az egyén számára. A „Me" a tárgyiasított „I", amellyel akkor találkozunk, amikor önmagunkra reflektálunk, amikor képesek vagyunk átélni szubjektív voltunkat. Ezzel bevezette a pszichológiába a megismerő és a megismerés tárgyaként kezelhető Én szemléletet. A szerző szerint a sokrétegű Én-t nem feltétlenül jellemzi széttöredezettség, mert az embernek választania kell a számára legmegfelelőbb Én-ek közül, hiszen nem lehetünk egyszerre kiváló sportolók és filozófusok is, ez lehetetlen. Szelektálnunk szükséges ahhoz, hogy az Én egységben tudjon maradni. A többrétegű Én mellett hangsúlyozta a belső tapasztalatnak, az identitás belső és külső párbeszédének s a személyes identitásfejlődésnek a fontosságát (Pataki 2008; Hammack 2015, Pléh 2015; Ashmore–Jussim 1997, James, 1983).

James hatása felfedezhető mind a pszichológiai, mind a szociológiai Én-felfogásban, de eltérő módon. Mindkét diszciplína azokat a gondolati elemeket vette át a szerzőtől, amelyeket saját nézőpontja szerint fontosnak tartott. Míg a pszichológiához kötődő eriksoni vonal a személy belső „magjának" stabilitására, továbbá az egyén belső és a külső világgal való párbeszédének kérdésére fókuszált, addig a szociológiában a meadi vonal a társadalmi interakció szerepét és annak az Én-re történő hatását hangsúlyozta, kiemelve az identitás folyamatosan változó voltát (Csepeli 2018).

AZ EGYIK TÖRTÉNELMI MODELL

Erikson (1991; 1994) elméletének középpontjában a személyiség fejlődésének kérdése áll, amely az emberi életszakaszok „sikeres" teljesítésének eredményeképpen alakul ki. Az életszakaszok rendre krízisbe torkollnak, amelyek megoldódása után a következő szakasz kezdődik, s mindezek középpontjában a serdülőkori fejlődés áll (László 1999).

Erikson a belső identitással kapcsolatos felfogásában James mellett Freud ösztön-én – én – felettes én felosztására is támaszkodik. Három szinten képzeli el az identitás felépülését, „első szint" az *ego-identitás*, a „második szintre" a *személyes identitást,* s a „harmadik szintre" *a társadalmi identitást* helyezi. Eriksonnál a három szint integrálódik egymással, szintézis alakul ki közöttük (Hammack 2008; Vignoles-Schwartz-Luyckx 2011). Az integráció olyan folyamat, amelyben a gyermekkori identitásokat a jelenlegi én-reprezentációkba dolgozza be az egyén, amely koherens lesz, s így a felnőtt emberben elköteleződés alakul ki a szerepével és a kultúrájával kapcsolatban (Erikson 1994). A három szinten zajló identitásmunka összetettségével a koncepció követői keveset foglalkoznak (McLean–Syed 2015).

Erikson felfogása először a pszichológiában terjedt el, majd egyre népszerűbb lett a többi társadalomtudományban is.[30] A '60-as években megpróbálta identitáskoncepcióját kézben tartani, jelezvén, az nem egyenlő sem a szerepjátszással, sem az én-felfogással, sem a „ki vagyok én?" kérdésre adott válasszal. Erőfeszítése azonban nem járt sikerrel, a fogalom terjedésének irányát nem tudta a számára kívánatos mederben tartani (Gleason 1983).

Ehhez a történelmi modellhez tartozik McAdams és munkatársai (2006) koncepciója, akik Erikson munkásságára támaszkodva, azt továbbfejlesztve a következőképpen írják le az Én és az identitás közötti kapcsolat háromszintű modelljét. Felfogásuk szerint az első szinten a személyre jellemző tulajdonságok vannak, pl. hogy valaki extravertált vagy introvertált személyiségvonásokkal rendelkezik, ami meghatározza az egyén cselekvési stílusát. A második szinten az értékek, célok, személyes feladatok vannak, ami a társadalmi kontextusból és az egyén pszichológiai aspektusaiból következik. Ám sem a jellem, sem a cél önmagukban nem adják meg a személyes élet jelentését, a világ értelmezését. A szerzők szerint ehhez van szükségünk a narratív identitásra, amit a harmadik szinten „helyeztek" el. S ez az, ami a kamaszkorban kezd el formálódni, az előbbi két szint kifejlődése után.

[30] Erikson korabeli népszerűségét mutatja, hogy 1963-ban Pulitzer-díjat kapott a Gandhi-könyvéért.

A MÁSIK TÖRTÉNELMI MODELL

Mead, Eriksonnál korábban, még a 20. század elején, Jamesre is támaszkodva egy másik utat nyitott meg a témában, amelyben az én kialakulását a társadalmi interakciókból vezette le. A szociológiában Mead (1973) neve fémjelzi a szimbolikus interakcionizmuson alapuló identitáselméletet, amelynek kulcseleme a társadalmi környezet első helyre kerülése.

A szimbolikus interakcionizmus alapkérdése, hogy az egyént miként befolyásolja a társadalmi Másik. A szimbolikus interakcionizmusban a szimbólumokat (jelentéseket) az egyén először megbecsüli, hogy miként reagál a környezete a cselekvésére, majd ez alapján módosíthatja a cselekvését. A módosított cselekvés lényege a közös értelmezés. Mead Én-elmélete tehát a külső világ hatására, a társadalom szerepére, s a társadalmi interakcióra helyez nagy hangsúlyt. A meadi koncepcióban az Én fő alkotórésze a külvilág jelentéseivel és kategorizációival való találkozások révén születik meg.

Mead, ahogyan James is, beszél a „minimális Én"-ről, amely a testérzetből fakad. A minimális Én mint alany képes másokkal interakcióba lépni, s ennek során „Me", reflektált Én lesz belőle, aki csakis a társadalomban képes létezni.

Mead iskolateremtő gondolkodásából több jelentős modell született, követőinek hosszú sora van, akik szintén az identitás és a társadalom közötti viszonnyal foglalkoznak. Idesorolható Goffman (1981) stigmaelmélete, McCall és Simmon (1978) szerepidentitás-modellje, Stryker (1968) identitáselmélete mellett Tajfel és Turner (1979) társadalmi identitáselmélete.

A felsorolt szerzők a szociológiai identitáselméletek megfogalmazói, amelyeket röviden érdemes bemutatni.

Erving Goffman az ÉN szó helyett az identitásfogalmat elsőként kezdte használni a szociológiában, a *Stigma* című könyvében. (Greil-Davidman, 2007) A *stigmával* rendelkező egyén negatív visszajelzést kap másoktól, a tébolydában, a börtönben, s ide sorolja a kolostort is, ahol megfosztják az egyént az identitáskészletétől, amivel fenn tudná tartani a mindennapi stabilitását és a pozitív önképét. A stigma lényegében a társadalomból érkező visszajelzés az egyén számára, amelyben az identitása megsemmisül vagy veszélybe kerül. A stigma és az identitás elméleti hátterében felfedezhető a szerepelmélet én-prezentációja.

McCall és Simmons (1978) *szerepidentitás-elmélete* integrálják James és Mead korábbi társadalmi- és személyesidentitás-felfogását, hozzátéve, hogy a társadalmi interakció egyúttal szerepeket közvetít. A szerepidentitás a személyes identitás fontos részévé válik, amelyek mellett jelentős szereplővé válnak a társadalmi kategóriák, társadalmi pozíciók, a jelentés- és értékkontextusok. Ebből a szempontból a szerepidentitás-elmélet egy korai, integratív identitáskoncepciónak tekinthető, amelynek továbbgondolására napjaikban is többen

törekszenek (McAdams–McLean 2013; McLean–Syed 2015; Hammack 2015; Schwandt 1998).

A *„társadalmi identitás"-elmélet (röviden TIE)* az 1970-es években jelent meg az angol szociálpszichológiában (Hornsey 2008; Tajfel–Turner 1979). Ez a felfogás Allporthoz és Mead interakciós elméletéhez köthető. A Turner és Tajfel szerzőpáros szerint a társadalmi megismerés az Én-kép kategorizációira épül, ami pozitív és negatív értékekkel függ össze. Az emberek alapvetően egy pozitív önkép felállítására törekszenek, amelyet cselekvéseiken keresztül igyekeznek fenntartani. Az elmélet az egyénnek a nemzethez, fajhoz, etnikumhoz vagy az ezeknél kisebb csoportokhoz való tartozással foglalkozik. A TIE túlmegy a csoporthoz való tartozás és a közöttük lévő konfliktusok magyarázatán, s az identitás folyamatain keresztül ad magyarázatot a társadalmi változásokra is.

Eddig rámutattunk a két történelmi modell, a pszichológiai és a szociológiai identitásfelfogások közötti különbségeire. Ugyanakkor kiemeltük azt is, hogy mindkét modell elismeri az identitás szerepét, miszerint annak funkciója az egyén társadalmivá válása. Az egyik modell az eriksoni örökség, amelyben a személyes identitás optimális esetben egy belső, stabilnak mondható „mag" kialakítása, amelynek fenntartása a személy dolga. A másik modell a meadi és a hozzá kapcsolódó felfogásokban jelenik meg, amely az identitás társadalmi alapjaival foglalkozik.

AZ IDENTITÁSKUTATÁS NARRATÍV/ÉLETTÖRTÉNETI FORDULATA

Az a gondolat, mely szerint az ember az identitását történetek elmesélésével állítja elő, a hetvenes-nyolcvanas évekre nyúlik vissza[31] (McAdams 2011; Hammack 2008; Kovács–Vajda 2002). A narratív fordulat a pszichológián és a szociológián kívül más tudományágakban is bekövetkezett, de itt csak ezeket tárgyaljuk.[32] A narratív fordulat filozófiai inspirációja a francia Paul Ricoeur (1984) munkásságában jelent meg először, majd Jerome Bruner (1990, 2001) amerikai pszichológus is hasonlóképpen foglalt állást. Az utóbbi szerző is rámutat a világról szóló jelentéseink narratívákon keresztül történő megfogalmazására.

[31] A narratív fordulat tárgyalásánál fontos megjegyezni, hogy amit a pszichológia narratív identitásnak, azt a szociológia és az antropológia élettörténetnek nevez (Singer 2004).

[32] A narratív identitásfelfogás tárgyalásánál nem tekintem feladatomnak az irodalomtudomány, a történettudomány, a nyelvészet és egyéb humántudományok narratív identitással kapcsolatos felfogásainak tárgyalását. A pszichológia és a szociológia területén megjelent narratív fordulat részleteire sincs módom kitérni, a folyamatok alakulására figyelek.

A fejlődéspszichológia területén munkálkodó McAdams (1985) a fentiekhez hasonlóan fogta fel az identitást a nyolcvanas évek közepén, azt állítva, hogy az egy belső történet, egy személyes mítosz. A szerző kijelentette, ha az identitást „látnánk", akkor az egy történethez hasonlítana, amelyet „terméknek" nevezett. Ha az identitás termék, akkor annak felfedezése és a mellette történő elköteleződés is történet által lehetséges. A termékként jellemzett identitás arra utal, hogy McAdams munkássága első időszakában a narratív identitást kerek, egész, koherens képződménynek tekintette, s későbbi tanulmányaiban is nagy hangsúlyt helyezett a narratív identitás integráló szerepére. Szerinte a narratíva olyan internalizált és változó történeteket integrál, amelyek az egyén életének egységét, célját és jelentését adják. A narratív identitás köti össze a személyes múltat az elképzelt jövővel. Az egyén szubjektív beszámolóját adja a saját fejlődéséről, legfontosabb meggyőződéséről, munkájáról és szeretteiről. Továbbá a szerző arról beszél, hogy a narratíva morálisan igazolja, hogy ki volt és kivé válik az egyén. Az egyén a narratív identitásán késő kamaszkorában kezd el dolgozni, s fiatal felnőttkorára ér el valamiféle egységet. Leszögezi azonban, hogy ez a munka életünk végéig tart, mert az emberek folyamatosan értelmezik életüket narratívák által. Felfogásán, kutatási eredményeire támaszkodva, illetve az elméletét ért kritika hatására, némileg módosított a kétezres években. A korábbi „termék" jellegű narratív identitás helyett, amelyet stabilitás és koherencia jellemez, napjainkban már úgy tartja, hogy a narratíva csak *többé-kevésbé képes koherens* élettörténetet integrálására. Ugyanakkor azt is hozzáteszi, hogy az emberek arra törekednek, hogy koheresnek lássák/éljék meg életüket (McAdams 2011; McAdams-McLean 2013).

McAdams értelmezésének fontos része, hogy a narratív identitás csak egy a sok identitás közül, amely azonban különleges szereppel bír, s pszichológiai szempontból első az egyenlők között. A narratíva megmutatja, hogy az „I" hogyan konstruálja az Én-t a meghatározó történetekben, ami integrálja a „Me-t" abból a célból, hogy az élet bizonyos mértékig egységes, céllal teli s jelentéssel bíró legyen (McAdams 2011).

Hasonló megállapításokat tesz a hazai pszichológia területén Pléh Csaba is, akit ez a téma a hetvenes évektől kezdve foglalkoztat, amikor kijelenti, hogy az ember számára az elbeszélés az egyetemes megismerési mód, s *„mint ilyen, sokat eredményez mind az interakcióban, mind saját világunk gondolati szerveződésében"* (Pléh 2012).

A narratív identitás fenti felfogását többen nem fogadják el a pszichológia területéről sem, ahogyan azt Pataki Ferenc (2001) részletesen bemutatta. Vannak szerzők, akik tagadják az identitás koherenciájának elérhetőségét, hivatkozva a posztmodern kor sajátosságaira, melyben az embernek le kell mondani identitása stabilitásáról. A késő modern társadalom szkeptikus elemzői szerint nem

lehetséges az én-egység kialakítása. Felfogásuk szerint a mai ember énképe széttöredezett és többszörös normával rendelkezik. Emiatt úgy látják, hogy a narratívák csak az identitás töredékét képesek megjeleníteni, s csak az én különböző „pillanatainak" megmutatására képesek (Hermans 1996).

Peter Raggatt (2006) amerikai szociálpszichológus gondolatai is ezt az irányzatot képviselik: ő tagadja a narratívák integráló szerepét, mert szerinte is túl komplex és túlontúl inkonzisztens a mai társadalom ahhoz, hogy az Erikson-féle identitáskoherencia elérhető legyen. Ő is úgy látja, hogy az egyes ember által konstruált különböző narratív identitások ellentmondásban állnak egymással. Ehhez a táborhoz tartozik még például Kenneth Gergen (1991) szociálpszichológus, vagy Dave Mearns és Brian Thorne (2000) angol pszichoterepauták is. Ez utóbbi szerzők fogalmazása szerint a posztmodern társadalomban a személyes történetek csak tiszavirág-életűek.

Az említett szkeptikus felfogások vitatják a történetmesélés központi szerepét az én-fejlődésben, s a szituatív történetek identitást formáló szerepét hangsúlyozzák (McLean–Pasupathi–Pals 2007). Nem túlzás kijelenteni, hogy a narratív fordulat a pszichológia tudományában felerősítette a konstruktivista szemlélet.

A szociológia területén Margaret Somers (1994) narratív szemléletével jellemezhető a narratív fordulat megjelenése. A szerző szerint sincs fix identitás a modern korban, ahogyan azt az esszencialista felfogás állítja:[33] az identitás társadalmi folyamatok által konstruálódik. A társadalmi szereplők identitásáról megállapítja, hogy azok egyfelől múlandók, s csak kapcsolatokban léteznek, amelyeket az intézményi, anyagi, makro- és mikrotársadalmi struktúra fog össze. Felfogásában a konstruktív narratív identitást a társadalmi szabályok, sémák strukturálják, a fennálló hatalom különböző formái, s a rendelkezésre álló szimbolikus világok. Ugyanakkor képlékenyek is a mindennapok intézményi kontextusában. Somers (is) hangsúlyozza a szituációk interperszonális jellegét, s kifejti, hogy minden cselekvésünk a nyilvánosság számára elérhető, és nincs olyan terület az életünkben, amely önállóan megállná a helyét. Ezért minden helyzetet fluiditás jellemez, s nincs egyetlen olyan történet sem, amelyet csak egyetlen kontextus határozna meg, s nincs olyan identitás, amelyet ki lehetve venni a társadalmi környezetéből. A szociológiában a narratív identitás konstruktív felfogását másképpen „performatív" identitásnak nevezzük, amelyet partikuláris igények és diszkurzív konvenciók jellemeznek (Kovács 2011).

[33] Somers szerint a feminista kutatókat is az esszencializmus jellemzi, akik azt állítják, hogy egyetlen identitás meghatározza az ember sorsát. Marginalizálódnak a nők a társadalomban, s ezt a helyzetet akarják lebontani. Véleménye szerint ez ellentmond a többrétegű identitásnak (Somers 1994).

Összességében elmondható, hogy a narratív fordulat az identitás két történelmi modelljének képviselőit is megosztja, diszciplínákon belül és között. A narratív identitásfelfogás nem vezethető vissza egyérteműen a két történelmi modellre, és az esszencialista és a konstruktivista felfogások ma már nem köthetők diszciplínákhoz.

A NARRATÍVA/ÉLETTÖRTÉNET HÍDSZEREPE

Az identitásmodellek közötti töréspontokat (amelyek a két történelmi modellre vezethetők vissza) több szerző meg szeretné haladni. Hammack például (2008, 2015) bizakodó álláspontot fogalmazott meg magával a narratív fordulattal kapcsolatban: szerinte a narratív identitás az, ami hidat tud építeni az egyéni és a társadalmi megismerés, a társadalmi kategorizáció, a nyelv- és a diskurzuskutatás között. Somers (1994) kritikusabb módon fogalmazza meg a problémát. Szerinte a pszichológiai, filozófiai identitásmodellek az egyik, a szociológiai modellek pedig – az érdek-, érték-, norma-, viselkedéskutatások által – a másik oldalon állnak. A szerző szerint ez az állapot korlátozza az identitáskutatások eredményességét, s ezért szükség van integratív megközelítésekre. Somers szerint a narratívák egy eseményt ábrázolnak, vagy egy cselekvésről számolnak be. Az események nem önmagukban történnek, azokat szereplők mozgatják, akik különböző forgatókönyvvel dolgoznak. Életünk bizonyos eseményeit dolgozzák fel a narratívák, ideiglenes rendbe kapcsolják őket, okokat fogalmaznak meg, s valamilyen magyarázattal zárják le a mondanivalót. A történetekben bizonyos kapcsolatok fogalmazódnak meg, s maga a történet is kapcsolatokon keresztül jön létre. Az ábrázolás során jelentést kapnak a dolgok, amelyek morális cselekvések is azon felül, hogy jelentéssel bírnak életünk epizódjait illetően.

Az elmondottakat figyelembe véve Somers négy narratívatípust különböztet meg egymástól, amelyekkel kimondatlanul is a narratívák integráló szerepéről beszél: 1. *ontológiai*, 2. *közösségi*, 3. *mester-* és a 4. *koncepcionális narratíva*.

1. *Ontológiai narratívának* nevezi azt a típust, amely lényegében azt mondja el, hogy kik vagyunk, kiknek tartjuk magunkat.[34] Mindezt társadalmi és interperszonális eredet, a folyamatosság és a többszörös konstitúció jellemzi. Somers (1994) Charles Taylorra (1992) hivatkozva megerősíti azt az állítást, mely szerint az ember nem tehet mást, mint a *jó* felé orientálódik, s ez határozza meg a relatív helyünket a világban. Az ontológiai narratíva sem fixált, mindig arról ad számot, amivé válunk. Az ontológiai narratíva hatással van a

[34] Ammerman (2003) az ontológiai megjelölés helyett az önéletrajzi narratíva kifejezést megfelelőbbnek tartja.

felfogásunkra, a cselekedeteinkre, a tudatosságunkra. Az ontológiai narratíva alapjai a nyilvánosság narratívái.

2. A második típust *közösségi narratívának* tekinti, amit lehet *nyilvános, intézményes vagy kulturális* narratívának is nevezni. E narratívák érvényessége szélesebb körű, mint az egyénieké, mert az interszubjektivitásból és az egyén kapcsolati hálójából következnek. Somers példái: „Amerika a szabadság országa", „a hős munkásosztály", vagy „az angol ember szabadságra született".

3. A harmadik típust nevezi *mesternarratívának*. A mesternarratívák keretezik a társadalmi szereplők történelmi és társadalmi beágyazottságát. Szociológiai elméletek és koncepciók dekódolják ezeket a mesternarratívákat. Ilyenek a fejlődéssel kapcsolatos felfogások, például a dekadencia, a felvilágosodás, az iparosodás kérdésével összefüggő metamagyarázatok. Ezeknek a magyarázatoknak is van cselekménye, okozati összefűzése, karaktereket és cselekvéseket jelölnek.

4. A negyedik típus *a konceptuális* elnevezést kapta. Azokat a narratívákat sorolhatjuk ide, amelyeket a társadalomkutatók kreálnak. A szerző szerint a kutatók narratívája is bekerül a társadalmi narratívába és a társadalom tagjainak identitáskészletbe. Szókincset, magyarázatokat nyújtanak a társadalom számára.

Míg Somers elméleti szinten fogalmazza meg a narratívák hídépítő szerepét, addig McAmdas és munkatársai (2006) empirikus kutatások alapján hat pontban foglalják össze azokat a közös tényezőket, amelyek a különböző identitásirányzatokban megegyeznek.

1. Az első közös tétel szerint az Én valamilyen történetben fejezhető ki (Bruner 1990). Történetek születnek az élet minden területéről. A történetek mutatják be s képviselik a legjobban az embert (Ricoeur 1984). James szerint is az „I" meséli el a személyes történeteket, amelyeknek része a „Me". Az Én tehát egyrészt a mesélő, másrészt maga is történetté „válik."
2. A történetek legfontosabb funkciója az integrálás, még ha ez a cél csak többé-kevésbé valósulhat is meg (McAdams 2011). Az élettörténetben kétféle integráció jelenik meg. A szinkronikus, ami csak azt a helyzetet, körülményt, időpontot tekinti megismerhetőnek, amelyben a kutatás folyik. A kérdés itt arra irányul, hogy az egyén hogyan rakja össze a világát egy adott időpontban. A másik típusú integráció a diakronikus (történeti szempontú), amelyben a mesélő a jelen perspektívája szerint integrálja a múltban történt eseményeket. Ez a szemlélet az okokat magyarázza el, hogy pl. egy személy miért ment el A-ból B-be.
3. Az elmondott történetek társadalmi kapcsolatokban jelennek meg. A történetekben helyszínek, körülmények, személyes kapcsolatrendszerek jelennek meg.
4. McAdams kutatása szerint (2006) az élettörténet változik az egyén élet-

korának előrehaladásával, vagy aszerint, hogy melyik életszakaszban történik a mesélés, de annak konzisztenciája és komplexitása nem.

5. A történetek kulturális szövegek, a kulturális hatás kimutatható minden élettörténetben. Például a keresztény hitrendszer lenyomata kimutatható a keresztény hitet vallók élettörténeteiben.
6. Bizonyos élettörténetek lehetnek jók, mások rosszabbak. Ez a megítélés nemcsak a mesélő személyes kvalitásától függ, hanem a környezet érdeklődésétől, az adott kor felfogásától, amelyben a történet elhangzik.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Ammerman, N. T. (2003): Religious Identities and Religious Institutions. In Dillon, M. (szerk.): *Handbook of the Sociology of Religion*. Cambridge et al.: Cambridge University Press, 207–224. o.

Ashmore, R. D. – Jussim, L. J. (szerk.) (1997): *Self and identity: Fundamental issues*. New York – Oxford: Oxford University Press

Bamberg, M. – Fina, A. D. – Schiffrin, D. (2011): Discourse and Identity Construction. In Seth. J. – Schwartz, S. J. – Luyckx, K. – Vignoles, V. L. (szerk.): *Handbook of Identity Theory and Research*. New York – London: Springer, 177–199. o.

Baumeister, R. F. (1997): Identity, self-concept, and self-esteem: The self lost and found. In Hogan, R. – Johnson, J. A. – Briggs, S. R. (szerk.): *Handbook of personality psychology*. Washington: Academic Press, 681–710. o.

Bruner, J. (1990): *Acts of Meaning. Four Lectures on Mind and Culture*. Cambridge et al.: Harvard University Press

Bruner, J. (2001): A gondolkodás két formája. In László, J. – Thomka, B. (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Budapest: Kijárat Kiadó, 27–58. o.

Csepeli, Gy. (2018): Meghasadt identitás. *Mozgó Világ* (február), https://mozgovilag.hu/2018/02/24/csepeli-gyorgy-meghasadt-identitas

Erikson, E. H. (1991): *A fiatal Luther és más írások*. Budapest: Gondolat

Erikson, E. H. (1994): *Identity. Youth and Crisis*. New York – London: W.W. Norton Company

Gecas, V. (1982): The Self-Concept. In *Annual Review Sociology*, (8), 1–33. o., http://dx.doi.org/https://doi.org/10.1146/annurev.so.080182.000245

Gergen, K. J. (1991): *The saturated self: Dilemmas of identity in contemporary life*. New York: Basic Books

Gleason, P. (1983): Interpreting Identity. In *The Journal of American History*, 69 (4), 910–931. o.

Goffman, E. (1981): *A hétköznapi élet szociológiája*. Budapest: Gondolat

Greil, A. L. – Davidman, L. (2007) Religion and Identity. In Beckford, J. A. – Deremath N. J. (szerk.): *The SAGE Handbook of the Sociology of Religion*. SAGE Publications, 549–565.

Hammack, P. (2008): Narrative and the Cultural Psychology of Identity. In *Society for Personality and Social Psychology* 12 (3), 222–247.

Hammack, P. L. (2015): Theoretical Foundations of Identity. In *Oxford Handbook of Identity Development*. Oxford – New York: Oxford University Press, 11–32. o.

Hermans, H. J. M. (1996): Voicing the self: From information processing to dialogical interchange. In *Psychological Bulletin* 119 (1), 31–50. o.

Hidas Z. (2018): *Törékeny értelemvilágaink. A világalakítás rendje és szabadsága*. Budapest: Gondolat

Hornsey, M. (2008): Social Identity Theory and Self-categorization Theory: A Historical Review. In *Social and Personality Psychology Compass* 2 (1), 204–222. o. http://dx.doi.org/https://doi.org/10.1111/j.1751-9004.2007.00066.x.

James, W. (1983): *The Principles of Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press

Kovács É. – Vajda, J. (2002): *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek*. Budapest: Múlt és Jövő

Kovács É. (2011): Narratív módszerek politikája. In *Forrás* CLIII. (7–8), 3–20. o.

Kovács É. (2004): Vakmerő tézisek az identitásról. In Fedinek Cs.(szerk) *Nemzet és társadalom*. Budapest: Teleki László Alapítvány. 221–224.

László, J. (1999): Identitás és szociális reprezentációk. In *Magyar Pszichológiai Szemle*, LIV. (I.), 5–18. o.

McAdams, D. P. – Josselson, R. – Lieblich, A. (szerk.): (2006) *Identity and Story. Creating Self in Narrative*. Elérhető: https://doi.org/10.1037/11414-000

McAdams, D. P. (1985): *Power, intimacym and the life story: Personological inquiries into identity*. New York: Guilford Press.

McAdams, D. P. (2011): Narrative Identitiy. In Schwartz, S. J. – Luyckx, K. – Vignoles, V. L. (szerk.): *Handbook of Identity Theory and Research*. New York: Springer, 99–114. o.

McAdams, D. P. – McLean K.C. (2013a) Narrative Identity. In *Current Direction in Psychological Science al Science* 23 (3), 233–238. o.

McAdams, D. P. (2013b) *The Redemptive Self: Stories Americans Live*. Oxford – New York: Oxford University PressMcCall, G. L. – Simmons, J. L. (1978): *Identities and interactions*. New York: Free Press

McCall, G.L. – Simmons, J. L. (1978): *Identities and interactions*. New York: Free Press.

McLean, K. C. – Pasupathi, M. – Pals, J. L. (2007): Selves Creating Stories Creating Selves: A Process Model of Self-Development. In *Society for Personality and Social Psychology*, 11 (3), 262–278.

McLean, K. C. – Syed, M. (szerk.) (2015): *Oxford Handbook of Identity Development*. Oxford – New York: Oxford University Press

Mead, G. H. (1973): *A pszichikum, az én és a társadalom*. Budapest: Gondolat Kiadó

Mearns, D. – Thorne, B. (2000): *Person-Centred Therapy Today: New Frontiers in Theory and Practice*. London et al.: SAGE Publications

Owens, T. J. (2007): Self and Identity. In Delamater, J. (szerk.): *Handbook of Social Psychology*. New York – London: Springer, 205–232. o.

Pataki, F. (2001): *Élettörténet és identitás*. Budapest: Osiris

Pataki, F. (2008): „Az eltűnt én" nyomában. In *Magyar Pszichológiai Szemle* 63 (3), 409–470. o.

Pléh, Cs. (1992): Descartes és a tudományos módszer. In: *A pszichológia története*. Budapest: Gondolat Kiadó, 32–41. o.

Pléh, Cs. (2012): Narratív szemlélet a pszichológiában: az elbeszélés mint átfogó metateória. In: *Iskolakultúra*, 12 (3), 3–24. o.
Pléh, Cs. (2015): A szelf vizsgálatának két történeti mintája. In *Magyar Filozófiai Szemle*, 59 (3), 73–102. o.
Raggatt, P. T. F. (2006): Multiplicity and Conflict in the Dialogical Self: A Life-Narrative Approach. In McAdams, D. P. – Josselson, R. – Leiblich, A. (szerk.): *Identity and story: Creating self in narrative*. Washington: American Psychological Association, 15–35. o.
Ricoeur, P. (1984): *Time and Narrative*. Vol. I., Chicago – London: University of Chicago Press
Schwandt, T. A. (1998): Constructivist, Interpretivist Approaches to Human Inquiry. In Denzin, N. – Lincoln, Y. S. (szerk.): *The SAGE handbook of Qualitative Research*. Los Angeles et al.: SAGE Publications, 221–258. o.
Singer, J. A. (2004): Narrative Identity and Meaning Making Across the Adult Lifespan: An Introduction. In *Journal of Personality* (72), 437–460. o.
Somers, M. R. (1994): The narrative constitution of identity: A relational and network approach. In *Theory and Society* (23), 605–649. o.
Stachel, P. (2007): Identitás. A kortárs társadalom- és kultúratudományok egy központi fogalmának genezise, inflálódása és problémái. *Régió* 18 (4), 3–33. o.
Stryker, S. (1968): Identity salience and role performence. In *Journal of Marriage and the Family* (4) 558–564. o.
Tajfel, H. – Turner, J. (1979): An integrative theory of intergroup conflict. In: Austin W.G. – Worchel S. (szerk.): *The Social Psychology of intergroup relitions*. Pacific Grove: Brooks/Cole, 33–47. o.
Taylor, Ch. (1992): *Sourses of The Self. The Making of the Modern Identity*. Cambridge et al.: Cambridge University Press
Vignoles, V. L. – Schwartz, S. J. – Luyckx, K. (2011): Introduction: Toward an Integrative View of Identity. In uők.: *Handbook of Identity Theory and Research*. New York et al.: Springer, 1–30. o.

III.
Traumák szerepe az élettörténetekben – empirikus megközelítések

Élettörténeti kutatásaim fókuszában mindvégig a magyar társadalom jobb megértése állt. A vállalkozás, amely egyének vagy csoportok személyes történetein keresztül közelít a társadalomhoz, kikerülhetetlenné tette a traumákkal való találkozást. Nem tudtam olyan idős emberrel interjút készíteni, akinek életét ne határozta volna meg valamilyen személyes vagy történelmi trauma. Ezekből az interjúkból néhányat az alábbiakban mutatok be. Az interjúk megértése időnkét nagy kihívást jelentett, s ilyenkor jól jött a triangiuláció eszközének használata. Az alábbi tanulmányok mindegyikében valamilyen módon megjelenik a források alkalmazásának triangulálása, a mélyebb megértés céljából.

Az alábbi tanulmányokból megérthetjük, hogy ritkán (vagy sohasem) tudjuk úgy elmesélni a velünk történt traumatikus eseményeket, ahogyan azok a valóságban történtek. A trauma olyan belső sérülés, amely soha el nem múló sebet ejt identitásunkon. Ez a seb be tud hegedni, de eltűnni sohasem fog. Számtalan megoldást talált ki az ember a trauma okozta seb elrejtésére. Ilyen a tagadás, az elhallgatás, az események átírása (másképpen meghamisítása) vagy átkeretezése (új értelemmel való felruházása). A fejezetben közölt tanulmányokból kiderülhet, hogy mindezek csak félmegoldások, mert amikor az ember elmeséli élettörténetét, akkor a trauma valamilyen formában megjelenik, mintha a mesélő ekkor esélyt kapna a feldolgozásra. Az interjúalany ilyenkor vagy él a kapott lehetőséggel, s megpróbál beszélni a vele történt drámáról, eseményről, vagy szégyenét továbbra is elrejti, s valamiképpen elfedi kínzó emlékeit. Az interjúk feldolgozásakor minden esetben arra tettem kísérletet, hogy megszabadítsam a mesélőt „titkaitól”, mások okulására, gyógyulást remélve.

III. 1. Egy esztergomi főispán politikai életútja és annak értelmezése „Zeőke nem adja fel...”

Jelen tanulmányban a trianguláció módszerét használtam, amelynek segítségével különböző forrásokat vetettem össze Zeőke Pál élettörténetének megértéséhez. Forrásaim közé három élettörténeti interjú tartozik, egyet Zeőke Pál (1997), egyet Sári Katalin újságíró (1994) publikált, és egyet magam készítettem Zeőke Pállal. Az interjúkat és azok publikált változatait összevetettem levéltári forrásokkal, Zeőke Pálról szóló ügynökjelentésekkel. Egy élettörténet értelmezése nem nélkülözheti a tények és információk ellenőrzését és az azokból levonható következtetéseket sem, amelyek a szerző rekonstrukciói.

BEVEZETÉS

Az oral historyval, a közelmúlt szóbeli történelmével foglalkozó kutatók jól tudják, hogy valóságos kincsesbánya tárul elénk, ha a „sokat megélt” idős emberek elmesélik életüket. Kutatóként viszont azzal is sokszor kell szembesülnünk, hogy ezeket az élettörténeteket nem lehet mindig érteni. Pontosabban azt tapasztalhatjuk, hogy az élettörténetek egy-egy részlete hiányos vagy esetleg ellentmondásos. Ha abból indulunk ki, hogy az elmesélt, elmondott életnek mindig van egy összefüggésrendszere, amely a szöveg koherenciáját biztosítja, akkor észrevehetjük, hogy bizonyos részletek hiányoznak ahhoz, hogy megértsük alanyunk mondanivalóját. Ilyen esetben a kutatónak érdemes utánajárni az okoknak. Talán fölöslegesnek tűnő intelem, mégis ki kell mondani, hogy csak arról az élettörténetről érdemes írni, amelyet érteni vélünk. Mindenképpen el kell jutnunk a saját értelmezésünkhöz, „rendet” kell teremtenünk a töredezett tények és az elmesélt történetek között.

Valami hasonló feladattal találkoztam 2002-ben, amikor Zeőke Pállal készítettem élettörténeti interjút a „Vallásosság és identitás” címet viselő kutatásom kapcsán (Bögre 2004). Interjúalanyomhoz azzal a kéréssel fordultam, hogy mesélje el életét, amelyből különösen érdekelne, hogy hogyan alakult a valláshoz való viszonya. Mint később kiderült, Zeőke Pál életében a politikához, a közélethez való viszonya fontosabbnak számított, mint a vallásosság. Az interjút két részletben vettem fel, mert az első alkalommal, amikor elérkeztünk

az 1948-as évekhez, beszélgetőpartnerem – láthatóan emlékei hatására – valósággal elnémult. Ettől kezdve már nem volt hajlandó semmilyen kérdésemre sem válaszolni. Két hét múlva azonban telefonon felhívott, s arra kért, hogy folytassuk a beszélgetést. Az interjú megszakítása mélyen elgondolkodtatott, s amikor újra találkoztunk, faggatni kezdtem Zeőke Pált, hogy mi is történt 1948-ban. Ekkor is csak kényszeredetten válaszolt kérdéseimre, amiből megerősödött a sejtésem, valami olyasmi történt vele, amit még mindig nem tudott feldolgozni, amiről nem szívesen beszél. Élettörténetét mindenáron a hatvanas, de leginkább a hetvenes évekbeli tevékenységével kívánta folytatni. Ebből két dolog következik. Az egyik, hogy kerülni akarta az 1948 utáni és a hatvanas évek közötti történések elmesélét, a másik, hogy a hetvenes évekbeli eseményeket viszont fontosnak tartotta elmondani.

Az interjúkészítés szokatlan körülménye már önmagában felhívta a figyelmemet arra, hogy más források bevonásával próbáljam összeilleszteni Zeőke Pál politikai életútját. Ezért a saját interjúmat kiegészítettem egyéb forrásokkal, a trianguláció módszerére támaszkodva. Eljutottam az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárába, ahol fontos információkat találtam, majd a *História* szerkesztőségében, ahol Sári Katalin újságírónő 1991-ben készült interjújának szövegét megkaptam.[35] Továbbá beszélgettem olyan személyekkel, akik interjúalanyomat, illetve a korszak földalatti egyházát jól ismerték.[36]

CSALÁDI HÁTTÉR, ISKOLÁK

Zeőke Pál apai nagyapja a huszadik század fordulóján, Csíkszeredán kovácsként kereste kenyerét, így tartotta el hét gyermekét. Édesapja Csíksomlyón járt gimnáziumba, a ferences barátoknál tett érettségi vizsgákat az 1910-es évek elején. A családi legenda szerint az érettségi megszerzése után a nagyapa egy húsz koronást nyomott fia markába azzal, hogy menjen el Budapestre, nézzen ott körül. A kirándulás már éppen letelt volna, amikor Zeőke András meglátogatta a fővárosban élő egyik befolyásos rokonát, aki felajánlotta segítségét egy budapesti állás megszerzéséhez. Így maradt az első világháború alatt a csíkszeredai kovács fia Budapesten. Először a Postabanknál dolgozott, ahol megismerkedett leendő feleségével. Házasságukból 1914-ben fiuk született, Zeőke Pál.

[35] Itt mondok köszönetet a *História* szerkesztőségének, amiért rendelkezésemre bocsátotta Sári Katalin eredeti interjúszövegét.

[36] Ugyancsak köszönetet kell mondanom Praimajer Máriának, aki felhívta figyelmemet az interjúalanyra. Továbbá Varga Zsoltnak, Arató Lászlónak és Tomka Miklósnak, amiért készségesen beszélgettek velem Zeőke Pál történetéről és a korról, benne az egyes ember esélyeiről. Ezek a beszélgetések hozzájárultak az élettörténet jelen értelmezésének kialakulásához.

A fiatal apa, Zeőke András belépett a Független Kisgazdapártba. A párthoz akkoriban kevés értelmiségi csatlakozott, a fiatalember az 1920-as évek elején már Nagyatádi Szabó István[37] titkáraként dolgozott, majd hamarosan képviselőnek is jelölték. A két világháború között négy cikluson keresztül képviselte Gyomaendrőd és Kondoros választókörzet kisgazda érzelmű polgárait. Az interjúban fia nem kis büszkeséggel emlegette, hogy a budapesti törvényhatóság első kisgazda képviselője az ő édesapja volt. „Piszkálták is emiatt azzal, hogy mit keres egy parasztpárti Budapesten" – emlékezett vissza Zeőke Pál.[38] Az apa azonban visszaadta képviselői mandátumát a Gömbös-kormány idején, tiltakozását fejezve ki a kialakult politikai helyzettel szemben.[39] Ezután Zeőke András minisztériumi osztálytanácsos lett, közéleti szerepét, amíg tudta fenntartotta. Ő volt az egyik szerkesztője például a *Néplap*nak, a korszak parasztsághoz szóló hetilapjának.

Zeőke Pál gyermekkora jólétben telt, az elemit a szalézi szerzetesek lakásukhoz közel eső iskolájában végezte. Itt együtt nevelkedett az utcabeli és a környékbeli tisztviselők gyermekeivel. Az elemi után édesapja összeköttetései révén a várba, a Királyi Katolikus Gimnáziumba járt. „A romantikus cserkészélet nagyon megfogott. Igyekeztem mindig arrafele haladni."[40] Ez a gyermekkori tapasztalat felnőtt éveit meghatározó módon befolyásolja.

Iskolatársai voltak többek között a középosztály felső rétegének gyermekei is. „Minél nagyobb úr volt a papa, annál keményebbek voltak hozzá. Hozzám is kemények voltak. Méltányosabban beszéltek a kapus gyerekével. Akinek az apja portás volt valamelyik úri portánál, azzal elnézőbbek voltak" – emlékezett tanáraira. [41]

A fiatal Pál útja 1932-ben a jogi egyetemre vezetett, ahová édesapja javaslatára jelentkezett. Egyetemi évei alatt és után is aktív szerepet vállalt a Szent István Bajtársi Szövetségben. Emlékezete szerint három diákmozgalom közül választhatott volna.

> „Voltak a turulosok, akik nagyon közel álltak a nácikhoz. Valahogy ők a lelkükben össze tudták a nácibarátságot és a vad magyarkodást, az ősmagyarkodást és a germán adorálást egyeztetni. Nem beszéltek róla, de én láttam azt, ha valaki, jaj de magyar vagyok, az azt jelenti, hogy imádom a német nácit. Törést okozott nálam…Volt az emericana, az egy katolikus szervezet volt, zöld sap-

[37] Nagyatádi Szabó István (1863–1924) 1919-től az Országos Kisgazda- és Földműves Párt országos elnöke, 1920-tól földművelésügyi miniszter.

[38] A mondat a 2001-ben általam készített interjúban hangzott el.

[39] Lásd a korról részletesebben Gergely (2001).

[40] Idézet a 2001-es interjúból.

[41] Uo.

kások. Hangsúlyozottan katolikus. Kegyes hangulatú, imádkozzunk, igen, a nácizmus nem egy helyes dolog. Megalkuvó. Ez az én világommal nem egyezett. Voltak a piros sapkások, akik kollégiumba jártak, azért volt piros sapkájuk. A műegyetemisták kék sapkások voltak, politikamentesek. Volt a fehér sapkás, pimasz, agresszív királypártiságával és Hitler-ellenességével! És ez nekem nagyon tetszett! Én oda kerültem."[42]

Pál a Szent István Bajtársi Szövetségben hamarosan vezető szerepet kapott.

„Mikor vezér lettem, volt egy nagy helyiségünk a bencésekkel szemben. Volt egy 18 szobás pincerész, nagyon szép. Csak nekem volt kulcsom. Volt egy Budapest-térképem, beosztottam kerületekre, és két fiút vagy fiút és lányt, hogy ez a ti körzetetek, ezért ti vagytok a felelősek, hogy ott antináci propaganda legyen. Nem volt szabad az antináci tevékenység. – Jöttek hozzám: Pali, mit csináljunk, ha jön a rendőr, mikor mi ragasztunk. – Csókoltatlak. – Röhögtek. Mondtam a gyerekeknek, hogy éjjel menjetek, ragasszátok ki. Saját pénzen csináltattam. Akkor már fővárosi fogalmazó voltam, s 84 pengőt kerestem."[43]

Az egyetem mellett elvégzett még a cseh Szudétákban, Reichenbergben egy textiltechnikumot. Meglátása szerint itt tovább érlelődött náciellenes magatartása, amit részben otthonról is hozott.

„Mikor egyetemre kerültem, akkoriban divat volt a 30-as években, német hatásra, náci hatásra, erős antiszemita dolog volt az ún. zsidóverés. A zsidó származású gyerekeket elkezdték ütni. (...) Apám hallotta, hogy vannak ilyesmik az egyetemen. Mondta nekem: – Én soha nem ütöttelek meg, nem pofoztalak meg, de megpofozlak, ha meghallom, hogy a zsidóverésben részt veszel. – Hogy mondhatsz ilyet? Soha életemben eszembe nem jut! – Jó, jó, akkor nem beszélünk tovább. – Ő a Szentkorona elméletén volt: Magyarország polgárát, mindegy, hogy buddhista, nem szabad bántani. Mert a Szentkorona gondolata nem tűri. Az ember tudta, hogyha valakinek zsidó származása volt. Nem téma. Miért ne legyünk jóba...

Amikor kezdődött az antiszemitizmus Magyarországon, volt egy kis üzlet a közelünkben, ami egy zsidó emberé volt. Anyám odajárt mindig. Mondta neki: magához szívesen jövök, magát segíteni kell. Tudom, hogy a zsidóknak sok hátrányuk van, de én a többieket és magát is nagyon szeretem. Én utálom az

[42] Idézet a 2001-es interjúból.
[43] Uo.

ilyesmit mondani, de látja, hogy mindennap itt vagyok.” [44] – emlékezett vissza szülei magatartására.

A VÁROSHÁZA KÖZJOGI OSZTÁLYÁN

Az egyetem elvégzése után doktorált és 1938-ban, Budapesten, a városháza közjogi osztályán kapott állást. A zavaros politikai viszonyok között hamarosan illegális munkát vállalt magára. 1939-ben Lengyelországból Magyarországra érkezett menekültek ügyével kezdett foglalkozni (Szenyán–Stolarski 2000).

„Egyszer megszólal a telefon, a polgármesteri hivatalból. [Ekkor tudta meg, hogy lengyel menekültek érkeztek Budapestre.] Zömmel, 90%-ban zsidók voltak.[45] Nekik kellett igazolnom, hogy magyar állampolgárok. Ha nem tudta igazolni a magyar állampolgárságát, akkor ki(vissza)utasították az országból Lengyelországba. Bejöttek hozzám, én nagyon mereven fogadtam őket, de korrektül. Egyetlen bejelentés nem volt, hogy én náci lettem volna.”[46]

Pál hivatalos okmányokkal látta el a lengyeleket, akik Magyarország német megszállásáig, 1944-ig tudtak az országban maradni. A maga posztján ő is hozzájárult ahhoz, hogy a lengyel menekültek kijutottak az országból.

A Városháza közjogi osztályának a feladata volt többek között a zsidó származású lakosság magyar állampolgárságának igazolása is.

> „Bejött hozzám egy meglett korú hölgy, egy kis kamasz gyerekkel. Mondja, hogy kéri az igazolás kiadását. – Mondom: Maga Karinthy Frigyes felesége? – Én. – Én akkor már nagyon elmerültem az irodalmi életben. Nézem az okmányokat. Nem lehetett az iratok jogosságát megállapítani. Ugyanis én állapítottam meg az állampolgárság jogosságát, s ezt követően az iratokat továbbítanom kellett a belügyminisztériumba, illetve nekem kellett javasolnom, vagy – nem. Esetükben tehát az iratok nem stimmeltek. Bevittem egyik kollegámhoz, Imre bácsihoz. Ő is megnézi, és azt mondja, hogy nem stimmel. Erre én a következőket mondtam neki: – De Karinthy Frigyes özvegye és gyermeke ez! Karinthy Frigyes pedig magyar író!

[44] Uo.

[45] Nyilvánvalóan az interjúalany főleg zsidó menekültekkel találkozott. A menekültek között nagy számban voltak lengyel katonák és olyanok is, akik vallásuk szerint katolikusok. Erre az egyik legkézenfekvőbb bizonyíték a menekültek hitéletét szervező katolikus papok tevékenysége, vagy a katolikus templomokban elhelyezett emléktáblák sokasága. Egy-egy példa a sok közül: Zembrunszki Mihály pálos atya a lengyel menekültek hitéletét szervezte (Asztalos László közlése), vagy a sülysápi katolikus templomban elhelyezett emléktábla.

[46] Idézet a 2002-es interjúból.

– Te aláírtad? – kérdi tőlem Imre bácsi. – Igen. Vágtam rá határozottan. – Akkor úgy látom, elnéztem – jegyezte meg cinikusan a kollegám."[47]

Fiatal közhivatalnokként több náciellenes tevékenységben vett részt. A csehek megszállása után ő is tisztában volt azzal, hogy hamarosan Magyarországra is sor fog kerülni.

„Volt a Magyar Társaskör,[48] ami a baloldali emberek összejövetele volt. Bajcsy-Zsilinszky Endre[49] és más legitimista főurak tartoztak ide. Ennek a magyar társaskörnek a benjaminja én voltam, az én 29 évemmel. Néha odamehettem, tudtam beszélni. Egyszer villamoson megyek, az első kormány hadügyminisztere mondja: Szervusz, ma március 15-dike van, barátaim jönnek a Savoy kávéházba, tarts nekünk beszédet. – Én a te barátaidnak? – Igen, lássák, hogy egy keresztény úri fiú is tud antináci lenni. – Jó, elmentem, megtartottam. Ez volt március 15-e, talán csütörtöki nap. Valószínűleg a tüdőállapotom miatt nagyon rákapcsoltam a természetjárásra. Megbeszéltem barátaimmal, két leánykával, hogy elmegyünk vasárnap kirándulni. A hajóállomásról mentünk fel Szentendréig, onnan a Hármashatárhegyre. Láttuk, hogy repülőgépek vannak a levegőben. Lejöttünk, nem mondom meg, hogy melyik faluban, mert nem akarom kompromittálni őket, ki van akasztva a náci zászló a templomnál. A magyar–német náci zászló nagy keresztes volt, a piros alatt fehér és a fehéren egy aranyszínű, tehát nem náci, kereszt volt. Ez volt kitéve a templomon. Hazafelé folytattuk utunkat, egy másik falu egy szociáldemokrata fészek volt. Ezek közé lehetett menni. A *Nemzeti Újság*[50] katolikus újság volt, megvettem. A Bécsi úton jöttek a német tankok, és ismertem azt a kézjelet, amivel mutatni lehetett, hogy én nem vagyok náci. Mutattam a katonák felé. Röhögtek rajtam, integettek. Hazamegyek, itthon szól a telefon, mondják, hogy lefogták az egyik barátomat és Antall Jóska bácsit is.[51] Lefekszem, éjjel odamegyek apámhoz: Én elmegyek hazulról. – Félsz, hogy lefognak? – Igen. – Te tudod. – Felöltöztem, akkor már hajnal volt. A Zsigmond téren laktunk. Hova menjek? Egy biztos hely van, elmegyek a Rudas fürdőbe, az hajnalban nyit. Ott van a meleg vizes micsoda. Ott eltelt 1-2 óra. Felöltöztem, eltelt az idő. Nem megyek haza. De hova menjek? Kéne egy lakás. Egy barátomhoz mentem. – Aludjál itt. Ott

[47] Uo.

[48] Az interjúalany a magyar Nemzeti Társaskörre utalhat, amely 1943 februárjában alakult Bethlen István körül. A kör tagjai nagypolgárok és arisztokraták voltak.

[49] Bajcsy-Zsilinszky Endre (1886–1944) politikus, publicista. A II. világháború idején a magyar ellenállási mozgalom vezető egyénisége volt, mártírhalált halt.

[50] A *Nemzeti Újság* az *Alkotmány* című Katolikus Néppárt-lap utódja.

[51] Id. Antall József (1896–1974): 1945–1946 között újjáépítési miniszter volt.

> aludtam pár éjszakát. Aztán próbáltam egy lakást szerezni, sikerült is. Akkor elkezdődött az illegális élet…”[52]

Nappal az utcákon biztonságban érezhette magát, a városházán megfelelő igazolópapírokat szerzett magának. Az éjszakai szállását azonban sűrűn váltogatta. Elmesélte, hogy továbbra is együttműködött a magyar Nemzeti Társaskörrel, százával gyártotta a menleveleket. 1944 novemberében épp hogy csak elkerülte az akasztófát. 50 darab, magyar–orosz nyelvű igazolást kellett volna átadnia Tartsay Vilmos[53] Andrássy úti lakásán, amelyen a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának a pecsétje és aláírása szerepelt. A találkozót átaludta egyik barátja meleg lakásában, az igazolványokat elküldte a szervezkedés egyik összekötőjével. A küldöncöt a lakásban már a nyilasok várták, összeverték, s mindenkit letartóztattak. Közöttük volt Nagy Jenő ezredes, Tartsay Vilmos százados és Kiss János altábornagy is, akiket halálra ítéltek és fel is akasztottak.[54]

ESZTERGOM FŐISPÁNJA

A háború befejezése után Zeőke Pál jelentkezett a Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Pártnál, politikai feladatot keresve magának. 1945 decemberében kinevezték Komárom-Esztergom vármegye főispánjának. Kinevezését támogatta Mindszenty József hercegprímás és a kommunisták is. Több okból megfelelő embernek tűnhetett erre a posztra. Édesapja kisgazdapárti múltja, a jogi diplomája, a hercegprímás támogatása, ugyanakkor a háború alatti antifasiszta tevékenysége miatt is. Még ugyanebben az évben ő lett Komárom-Esztergom vármegyében a Kisgazdapárt megyei elnöke is, „mert ekkor senki sem merte elvállalni ezt a tisztséget a pártban”,[55] illetve kinevezték a megye közellátási biztosának. Főispánként folyamatosan tartotta a kapcsolatot Mindszenty Józseffel, akivel hasonló politikai nézeteket vallott, s hamarosan személyes jó kapcsolatba is kerültek egymással. „Rendszeresen jártam hozzá, és környezetével is jó kapcsolatban voltam.”[56]

[52] Idézet a 2002-es interjúból.

[53] Tartsay Vilmos (1901–1944) vezérkari százados. Bekapcsolódott a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága Katonai Vezérkarának munkájába, 1944-ben letartóztatták és kivégezték.

[54] Nagy Jenő (1898–1944) vezérkari ezredes, Kiss János (1883–1944) altábornagy szintén bekapcsolódtak a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága Katonai Vezérkarának munkájába. Tartsay Vilmossal együtt őket is 1944-ben tartóztatták le és kivégezték.

[55] Az idézet Zeőke Pál visszaemlékezése a *História* folyóiratban (1997, 28).

[56] Uo., 29.

Az 1945 decemberében kinevezett főispánt 1946 februárjában már figyeltette a belügyminisztérium Komárom megyei osztálya. „Tudomásra jutott, hogy fentnevezett (Zeőke Pál) Bodrogay Mihály Gyula internált egyénnek szabadlábra helyezés ügyében közbenjárt. Utasítom, hogy nevezett politikai magatartásáról szerezzen 'B.' egyén útján információt. Folyamatos jelentést kérek" – adta ki a parancsot Balázs József Esztergom város rendőr alezredese 1946. február 25-én.[57]

Zeőke Pál még egy évig sem maradhatott hivatalában, mert sok „rosszpontot" gyűjtött össze a kommunisták és a szovjet katonai vezetés szemében. Példaként említve: 1946. április 4-én nem csak a szovjet zászlót, hanem a többi szövetséges nagyhatalom (az amerikai, az angol, és a francia) nemzeti lobogóját is kitűzette, miközben érzékelte a jelen lévő szovjet katonai megbízott nemtetszését. Érdekes megjegyezni, hogy a levéltári adatok szerint 1946. április 5-én, tehát a „renitens" ünneplés másnapján a Komárom-Esztergom Vármegye Főkapitányság politikai főosztályán jelentést állítottak össze Zeőke Pál magatartásáról.[58] Az időpont egybeesése lehet a véletlen műve is, vagyis a folyamatosan figyeltetett főispánról időnként kérhettek összefoglaló jelentéseket, de az sem zárható ki, hogy az április 4-ei ünnepség miatt a szovjet katonai megfigyelő panasszal fordult a belügyi szervek felé.

Egy újabb jelentés arról számolt be rosszallóan, hogy a főispán figyelmeztette az esztergomi 3-as számú kerület igazolóbizottságának elnökét, mert az szerinte „igazolás alá vontak ügyét túl szigorúan bírálja el, s arra az álláspontra helyezkedett, hogy az igazolás alá vont magyarok, s így minden egyes nem igazolt ember egzisztenciájában lesz tönkretéve. Kifogást emelt két határozottan fasiszta mentalitású egyén nem igazolása miatt, név szerint: Starzer MÁV főtisztviselőt, valamint Agárdi szénkereskedőt említve."[59] Megint egy másik feljegyzés szerint: „Jobboldali személyeket igyekezett menteni az igazoltatás alól, sőt többet közülük vissza is helyezett régi beosztásába."[60]

Az idézet a német lakosság kitelepítésének egy olyan mozzanatába enged bepillantani, amikor a helyi hatalom képviselője megpróbálja elejét venni a túlkapásoknak, illetve amikor rá akarja venni az igazolóbizottság vezetőjét, hogy akiket csak lehet, azokat mentse meg.

A problémák hétről hétre fokozódtak. 1946 májusában mint közellátási kormánybiztostól a szovjetek krumplit követeltek tőle katonáik számára. Hiába tiltakozott, hogy május lévén a krumpli még a földben van, s olyan kicsi, mint a mogyoró. Ennek ellenére két vasúti vagont meg kellett tölteniük krumplival,

[57] ÁSZTL. V–44683. 2.
[58] Uo., 5.
[59] ÁSZTL-V-44683. 7.
[60] ÁBTL-O-14820/5. 182.

amelyek valóban mogyoró nagyságúak voltak. Amikor a szovjet fél meglátta a rakományt, nagy káromkodások közepette kiöntette az egészet a földre. Zeőke Pál ezt jelentette a kormány felé, de ez a tette is hamarosan az ő fejére hullott vissza. A SZEB[61] elnöke átiratot nyújtott be a magyar kormányhoz, melyben követelte, hogy politikai okokból hívják vissza hivatalából.

1946 májusából származik egy olyan vizsgálati anyag, mely szerint az esztergomi politikai osztály bizalmasan újabb nyomozást kezdeményezett ellene. Innentől kezdve már nemcsak mint főispánt figyeltették, hanem mint Mindszenty politikájának a hívét is. Zeőke Pált a nyomozati anyagban a Kisgazdapárt legitimista csoportjának tagjai közé sorolták, s együtt emlegették nevét Slachta Margittal,[62] Varga Bélával[63] és Kovács Bélával.[64] A jelentés szerint belőlük került ki az „alkotmányvédő csoport."[65] Továbbá azt sem nézhették jó szemmel, hogy részben ő kezdeményezte a „Keresztény Polgári Blokk" megalakítását.[66]

1946-ban hivatalából való menesztése előtt még ellátogatott Komáromba, az Igmándi erődbe. Megtudta, hogy ott olyan magyar katonákat tartottak fogva, akik a nyugati hadifogságból tértek haza. Hatalmára és határozottságára volt szüksége ahhoz, hogy egyáltalán beengedjék az erődbe. A fogva tartott katonák arról értesítették, hogy innen a Szovjetunióba fogják őket szállítani. Sem az 1993-ban, sem pedig a 2002-ben készült interjúban nem mesélte el részletesen az erődben tapasztaltakat. Csak annyit jegyzett meg, hogy „Amit ott láttam, az egyszerűen hallatlan infair volt!"[67] Látogatása után azonnal értesítette a kormány illetékesét, Balogh pátert,[68] aki Zeőke Pál emlékezete szerint meg volt arról győződve, hogy az igmándi erődben „rohadt nyilasokat" tartanak fogva.

1946 augusztusában menesztették főispáni posztjából, annak ellenére, hogy Nagy Ferenc még megpróbálta a szovjetek álláspontját megváltoztatni.

[61] SZEB: Szövetséges Ellenőrző Bizottság.

[62] Slachta Margit (1885–1974) az első magyar női képviselő, 1920–1922 között. A Szociális Testvérek Társaságának Alapítója.

[63] Varga Béla (1903–1995) a Kisgazdapárt elnöke az 1945-ös választások után. 1945–1947 között a Nemzetgyűlés elnöke. 1947-ben hagyta el Magyarországot, 1990 után tért haza.

[64] Kovács Béla (1908–1959) a Kisgazdapárt főtitkára, aki a kommunistákkal való teljes szakításig is elment volna. 1947-ben a Szovjetunióba hurcolták, onnan 1956-ben került vissza.

[65] Az „Alkotmányvédő" csoportot B. Szabó István kisgazdapárti politikus hozta létre, aki 1945 augusztusától a Kisgazdapárt Politikai Bizottságának tagja és a párt egyik alelnöke, 1946 februárjától december 18-ig pedig a Nagy Ferenc-kormány államminisztere volt. Az általa szervezett csoport Nagy Ferenc programjának érvényben tartását, a Kisgazdapárt egységének megőrzését tekintette a legfőbb céljának.

[66] ÁBTL-O-14820/5. 182.

[67] Idézet a 2002-es interjúból.

[68] Balogh István (1894–1976): katolikus pap, kisgazdapárti politikus. A Debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja, a miniszterelnökség államtitkára. 1950-ben részt vett a papi békemozgalom megalakításában, majd visszatért egyházi szolgálatba.

Esztergomból visszakerült Budapestre, s a Fővárosi Tanács főjegyzője lett. Időközben lemondott a megyei kisgazdapárt elnöki pozíciójáról, s lakóhelyén, Óbudán lett kerületi elnök.

A MINDSZENTY PER ALATT ÉS UTÁN

Zeőke Pál visszaemlékezései (interjúi) és a róla szóló ügynökjelentések egybehangzóan azt állítják, hogy 1948-ig nagyon bízott abban, hogy Magyarországon nem fogják a hatalmat átvenni a kommunisták. Mint ahogy megfogalmazta, „bevettem azt a maszlagot én is és Mindszenty is, hogy az amerikaiak ezt nem fogják engedni”. [69]

Ismeretes történelmi tény a Független Kisgazdapárt hatalomból történő kiszorítása 1948-ra, s a párt felmorzsolása. Zeőke Pál munkahelyén, a városházán is megjelent egy BM-es igazolványt felmutató férfi, aki figyelmeztette, hogy vigyázzon magára, s válasszon a pártja vagy a munkahelye között. Az utóbbit választotta. Ennek ellenére nem kerülte el sorsát. Mindszenty József bíborost 1948. december 26-án tartóztatták le, s ezek után hamarosan őt is elvitték. Azt nem lehet pontosan tudni, hogy mikor és milyen körülmények között tartóztatták le. Az 1993-as interjúban feltehetően rosszul emlékezett az évre, mert 1948-at említett. Majd még hozzátette, hogy a *Sárga könyv* megjelenése után kitették állásából,[70] mert abból kiderült, hogy komoly kapcsolata volt Mindszenty Józseffel. Valószínű, hogy január második felében tartóztathatták le, tehát a Mindszenty-per és a Sárga könyv megjelenése között, vagyis 1949 január közepe és 1949. február 3-a közötti napokban.

Ugyancsak az interjúkból tudható, hogy letartóztatása után „szerencséjére” súlyos tüdővészt kapott. „Dőlt belőlem a vér. Idegileg már kivoltam. Az a sok minden, amin keresztülmentem a háború idején … is. Amikor a János Kórházba feküdtem, két zsidó, kommunista orvos kezelt. Úgy falaztak nekem, hogy az nem is lehet igaz!”[71] Így a Mindszenty-per idején kórházban volt, és ágyát szuronyos katonák őrizték. Az nem derült ki a szövegből, hogy konkrétan milyen segítséget kapott orvosaitól. Legvalószínűbbnek az látszik, hogy az orvosok „kezelése” hozzásegítette ahhoz, hogy ne tudják visszavinni az ÁVH-ra. Esetleg a falazás kifejezés arra is utalhat, hogy orvosai már a perre, február 3-ra talpra tudták volna állítani, ha akarták volna, de inkább késleltették gyógyulását, mert így megmenekülhetett attól a szégyentől, hogy a bíboros ellen kelljen vallania. Elmondta még, hogy a kórházból egy idő után megszökött. Az sem zárható

[69] Idézet a 2001-es interjúból.
[70] *A Mindszenty-bűnügy okmányai* (Sárga könyv), Budapest, 1949.
[71] A mondat a Sári Katalin (1994: 93) által készített interjú publikált változatában szerepel.

ki, hogy ebben a szökésben is volt némi szerepük az orvosoknak, például nem figyeltették minden lépését, hagytak számára némi mozgásteret.

Bármennyire is hiányosan maradtak fenn az események részletei, a lényeg érthetővé vált. Megtudtuk, hogy mit tartott fontosnak elmondani. Letartóztatták, „szerencsére" beteg lett, s a kórházból megszökött. Ám ha valóban csak ennyi történt volna, akkor tulajdonképpen egy sikertörténettel lett volna dolgunk. Ez esetben azonban joggal merülhet fel a kérdés, hogy miért nem emlékezett vissza pontosabban a részletekre? Miért nem mesélt ezekről a napokról is olyan logikusan és részletesen, mint ahogyan azt tette (a fentebb olvasható módon) életének korábbi eseményeivel kapcsolatosan?

Zeőke (1997) visszaemlékezéséből tudható, hogy szökése után először Mátraházán, majd Szilvásváradon, s végül a Hanság egyik falujában talált magának rejtekhelyet. Innen több hónapon keresztül próbált átjutni Ausztriába. Kiváltott magának egy lakhatási és egy halászengedélyt, s azzal mindennap kijárt a határba „halászni". A falu és a határ közötti útszakaszt vonattal kellett megtennie, ahol mindig igazoltatták. „A vonaton mindig lánccsörgést hallottam. Ugyanis megbilincselve hozták vissza azokat a férfiakat, elegáns hölgyeket, akik Ausztriába akartak szökni. Puskatust kaptak a hátukba."[72] Nem sikerült neki sem elhagynia az országot. A fenti emléktöredék üzenete alapján elképzelhető, hogy meg sem kísérelte a tényleges szökést. Nem mesélt semmit arról, hogy hogyan próbált volna átjutni a határon, s hogy kísérlete vajon miért nem sikerült. Ehelyett azt tartotta fontosnak elmondani, hogy naponta látta a láncra vert, szökni próbáló embereket a vonaton. Feltételezhető, hogy ez a látvány nem erősítette meg abban, hogy neki sikerülhet a szökés. Az ÁVH fogságából éppen hogy kiszabadult, tisztában kellett azzal lennie, hogy ha szökés közben elfogják, az akár az életébe is kerülhet.

Feltételezhető, hogy szerette volna elhagyni az országot, több okból is. A Mindszenty-per után már tudhatta, hogy mit jelent a kommunisták hatalomátvétele. Állásából való elbocsátása után azzal is tisztába kellett lennie, hogy képessége, személyes ambíciói szerinti munkát már nem fog kapni. S még valami az ország elhagyására késztethette. Nem zárható ki annak a valószínűsége, hogy valamikor 1948-ban az ÁVH megpróbálta beszervezni. Ez a felvetés nem bizonyítható, mégis több jel mutat arra, hogy ezen a módon is térdre akarták kényszeríteni. Zeőke Pál az 1993-as publikálatlan interjújában elmesélt egy történetet arról, hogyan érték el egyik barátjánál, hogy akarata ellenére „aláírjon".

> „A barátom 15 évet kapott, s amikor kiengedték, azt mondta, hogy – Tudod! Nem volt jó, amikor hintáztattak. Volt ott egy szobahinta, oda beültettek és

[72] Az idézet Sári Katalin által készített és publikált (1994) interjúban hangzott el.

> szembeállt velem a kihallgató tiszt. Semmi mást nem kellett csinálnom, csak hintázni, s 'középen' megrúgott. Meg olyat is mondott a kihallgató tiszt: 'Írja alá!' De ha aláírom, az hazaárulás. Azért akasztófa jár. De én azt mondtam: 'Nem írom alá'. Erre a kihallgató tiszt azt parancsolta: 'Telefonáljon!' De a telefonfülkében nem volt telefon. Be kellett mennem a fülkébe és légmentesen el lettem zárva. Ahogy fogyott a levegő, mindig lejjebb és lejjebb csúsztam. És megkérdezték tőlem: 'Na, most aláírja?' A földön kuporogtam már ekkor, mert fönn már nem volt oxigén. Hát ... mit tudtam csinálni? – Ezt mesélte a barátom, aki 15 évet kapott."[73]

Az idézett szöveget érdemes közelebbről is megnézni. A történetet konkrét tények nélkül mesélte el, ami a korábbi elbeszéléseire nem volt jellemző. Korábban mindig lehetett tudni, hogy kivel, mikor és miért történtek meg azok az események, amiket elmondott. A fentiekben azonban hiába keressük az ellenőrizhető pontokat. A barát névtelen, a történet időtlen. Egyetlen időt adott meg, a tizenöt évet. A történet lényegét keresve felmerül, hogy tényleg volt-e olyan – feltehetően kisgazdapárti – politikus, aki kínzatása hatására aláírta a hamis kihallgatási jegyzőkönyvét, majd ezek után tizenöt évre elítélték, amit le is kellett töltenie. Ezt a variációt sem lehet kizárni, de köztörténeti ismereteink szerint a koncepciós perekben letartóztatott személyek Nagy Imre minisztersége idején amnesztiát kaptak. Az nem valószínű, hogy a fenti elbeszélést a tények miatt mesélte volna el. A hintáztatásnak, a levegő nélküli telefonfülkének az üzenete a fontos. Az üzenet megfogalmazható úgy, hogy a börtönben, az ÁVH keze közé kerülve, az embertelen kínzások hatására az ember még a halálos ítéletét is aláírja.

Továbbá a történet szereplőjéről mint barátjáról beszélt, ami azt jelenti, hogy hangsúlyozni akarta, hogy az illető nem veszítette el megbecsülését az ő szemében, bármit is írt alá.

A fenti szöveg úgy is értelmezhető, hogy azért mesélte el Zeőke Pál, mert mindez nem a barátjával, hanem vele történt. Ezt a feltételezést az egyes szám első személy használata, az érzékletesen leírt jelenetek támaszthatják alá. A telefonos jelenet finoman kidolgozott, pontosan tudta, hogy az ember ilyenkor megpróbál a földre leguggolni, amikor fönn már nincs oxigén. A „mindig lejjebb, lejjebb csúsztam" megfogalmazás azt a benyomást kelti, hogy ez az ember tudja miről beszél, mert már átélte mindezt.

Valójában mindegy, megtörtént-e, vagy hogy kivel történt meg az eset. Az interjúalany fontosnak tartotta elmeselni, mert meg akarta értetni, hogy

[73] Az idézet Sári Katalin által készített és publikálatlan (1993) interjúban hangzott el.

szerinte a kínzás elviselhetőségének vannak határai, s ha az ember már nem bírja, akkor aláír.

A beszervezéssel kapcsolatos feltételezést erősíti meg az egyik róla szóló ügynökjelentés 1958-ból. A „Jelentés" egy élettörténeti összefoglalóval kezdődik, amelyben az olvasható, hogy Zeőke Pált „terhelő adatok alapján szervezték be 1948-ban. Egy év után önkényesen betegségére való hivatkozással megszakította a kapcsolatot, majd 1951-ben újra beszervezték, és pár hónap után, mivel I/2. osztály munkaterületén nem tudták felhasználni, a hálózatból kizárták 1951. julius 2-án."[74] Ez a forrás a beszervezés tényén kívül arról számol be, hogy Zeőke Pál kiszállt, noha az ÁVH-sok újra próbálkoztak vele. Minden jel arra mutat, hogy a politikai rendőrség kudarcot vallhatott az ő esetében. A kutatás során nem találtam ügynökjelentéseket, nem találtam ügynökdossziét. Valószínűsíthető, hogy megkísérelték a beszervezést, megtörténhetett az aláírás, de nem lett belőle „gyakorló" ügynök, nem kezdett el jelentéseket írni.

A fentiek után gondolhatunk arra is, hogy Zeőke Pál nemcsak azért szerette volna elhagyni az országot, mert csalódott, mert a kommunisták mégiscsak átvették a hatalmat, hanem mert 1948-tól az ÁVH megpróbálta őt beszervezni, s így akart megmenekülni. A kommunista hatalomátvétellel már mindent elvettek tőle, amit csak lehetett, s ha még ügynököt is sikerült volna faragniuk belőle, akkor az önmagába vetett hitétől is megfosztották volna, amelyhez azonban ragaszkodott.

Feltehető kérdés, hogy Zeőke Pál legnagyobb gondja 1948–1949-ben tehát az lehetett, hogy hogyan szabaduljon meg a hálózattól? Némi gondolkodási időt adhatott neki betegsége és a kórházból való sikeres szökése. Úgy tűnik, az igazi megoldást az ország elhagyásában látta volna. Ez azonban nem sikerült. Nem maradt más hátra, mint hogy megpróbálta „felmondani a szerződést". Az erre utaló adatok szerint ezt először 1949-ben, majd véglegesen 1951-ben el is érte.

Zeőke Pál személyesen nem beszélt minderről, egyik interjújában sem. Ráutalásszerűen azonban sok mindent elmondott. Beszélt arról, hogy folyamatosan figyelték, bevitték az ÁVH–ra, aminek oka éppen az lehetett, hogy együttműködésre akarták kényszeríteni.

> „Elérhető helyen voltam, így megtaláltak, és sűrű időközönként faggattak, leginkább a Gyorskocsi és a Csengery utcában. Egyszer 'olvasásra' hívtak be a Gyorskocsi utcába, s a kezembe adtak egy nagyon szép merített papíron lévő írást, amin az állt, hogy hivatalosan közlik velem, hogy közigazgatási eljárás alá vonnak, azaz internálnak. Megrettent arcomra pillantva a kihallgató azt

[74] ÁBTL-O-14820/5. 7.

mondta, hogy betegségemre való tekintettel nem internálnak, mert tudják, hogy ez a halálomat jelentené. S ahogy ő mondta: 'Ezt most nem akarjuk!'."[75]

Arra következtethetünk, hogy erre a beszélgetésre 1949-ben, a Hanságból való visszatérés után kerülhetett sor. Az ÁVH-nak csak a letartóztatása után lehetett arról tudomása, hogy van egy olyan betegsége, amely bármikor akuttá válhat. A szövegből még az is kiolvasható, hogy a politikai rendőrség használható embernek tartotta volna, akiről azt feltételezték, hogy megfélemlítése után mindenre hajlandó lesz. A jelek szerint tévedtek. Éppen a betegségére való hivatkozással érte el, hogy mondjanak le róla.

Zeőke Pált azonban nem engedték el túl könnyen. Az élettörténetéből kiderült, hogy éppen 1952-ben folyamatos egzisztenciális gondjai voltak. Alighogy elhelyezkedett a Herbária vállalatánál műszaki dolgokhoz értő emberként, magához hívatta az igazgatója. „Fel kell mondanom önnek. – Miért? – Nem mondhatom meg. Egyet tehetek, egy hónapra kap megbízást."[76] Ugyanebben az évben megnősült, s a felesége nyilvánvalóan megelégelte férje méltatlan állapotát. Segíteni szeretett volna rajta, ezért kihallgatást kért Dobi István kormányfőtől, a korábban kisgazdapárti politikustól.[77] Dobi István és Zeőke Pál korábban jól ismerték egymást a politikai életből. A visszaemlékezés szerint Dobi a felesége panaszát meghallgatta, majd telefonálgatni kezdett. Feltételezhetően az ő közbenjárására történt, hogy körülbelül fél éven keresztül havonta meghosszabbították munkaszerződését. Ennek a bizonytalan helyzetnek vetett véget a Herbária igazgatója, amikor elbocsátotta állásából. Nem kétséges, hogy a félelemkeltés és az egzisztenciális függőségben tartás mögött a politikai rendőrség állt.

1956

A Kisgazdapárt korábbi vezetőinek aktivizálódásáról számolt be az egyik ügynökjelentés 1956-ban. Az ügynök szerint a volt pártvezetők magatartására „jelenleg nem jellemző a XX. kongresszust megelőző hitehagyottság és tanácstalanság, a politikai helyzetet alkalmasnak tartják arra, hogy saját maguk is tevékenykedjenek a rendszer 'átalakításán.'."[78] A jelentés nem tett említést Zeőke Pálról, élettörténetében ő sem utalt arra, hogy szorosabbá vált volna

[75] Az idézet Sári Katalin által készített és publikált (1994) interjúban hangzott el.
[76] Idézet a 2002-es interjúból.
[77] Dobi István (1898–1968) 1936-ban lépett be a Kisgazdapártba. 1948-ban földművelésügyi miniszter, 1949-ben miniszterelnök, majd az Elnöki Tanács elnöke volt.
[78] ÁBTL-O-14820/1. 55.

1956 októbere előtt a kapcsolata volt elvbarátaival. Ugyanakkor arról mesélt, hogy Nagy Imre egyszer elhívta őt augusztusban a lakására, hogy kapcsolódjon a társaságukhoz.

> „Egy szép napon el is mentem hozzá. Láttam ott egy hölgyet, a feleségét, és még sok embert – többek között tábornoki egyenruhás katonatisztet, Jánossyt, a vejét. És néztem az arcokat, s azt mondtam magamban: – Jézus Mária! Én ezektől úgy félek, hogy az nem igaz. Ezek csupa pártfunkcionáriusok. Én ide többet nem jövök! Nekem semmi közöm hozzájuk! Én kisgazdapárti vagyok. Én pártonkívüli vagyok! Itt egy államtitkár, meg kommunisták. Dehogy jövök én ide! És többet nem mentem Nagy Imréhez. Mert egyszerűen féltem a vezető kommunistáktól, és féltem azoktól is, akik akkor ott voltak Nagy Imre lakásán."[79]

1956. október végéig nem „érdekelték" az események. „Ez nem az én ügyem"[80] – emlékezett akkori döntésére, s még október 23-án kirándulni ment a budai hegyekbe. Elhatározását vélhetően október 29-én módosította, amikor telefonon felkérte őt Dr. Balogh György, aki a koalíciós időkben az FKgP főtitkárhelyettese volt, hogy másnap menjen be a párt egykori székházába, a Semmelweis utcába.[81] A meghívásnak eleget téve ő is részt vett az 1956. október 30-ára összehívott kisgazdapárti értekezleten.[82] A párt elsővonalbeli vezetőin kívül hivatalosak voltak még a korábbi budapesti kerületi pártvezetők. A megbeszélés célja a kialakult politikai helyzet értékelése és egy ideiglenes Intézőbizottság létrehozása volt. A bizottság tagjainak megválasztását heves vita előzte meg. Alapvetően két csoport helyezkedett szembe egymással. A Rákosi-rendszerben bebörtönzöttek vádolták a rendszerben kompromittálódott kisgazda politikusokat. Az egymás közötti vita és bizalmatlanság következményeként beletelt néhány napba, míg az Intézőbizottság érvényt tudott szerezni a hatáskörének. Az ügynökjelentés elítélően beszélt a káoszról és a folyamatos veszekedésről.[83]

Ezt azonban másként is értelmezhetjük. A káoszon nem lepődhetünk meg, hiszen a politikai életből korábban kiszorított és a kollaborációt „vállaló" politikusok most újból egy asztalhoz ültek. Inkább azon csodálkozhatnánk, ha ez a két csoport heves vita nélkül fogadta volna el egymás álláspontját. Egy

[79] Az idézet Sári Katalin által készített és publikált (1994) interjúban és Bögre Zsuzsanna (2002) interjújában is elhangzott.

[80] Uo.

[81] ÁBTL-O-14820/1. 127/a.

[82] Lásd az 1993-ban készült interjút.

[83] ÁBTL-O-14820/1. 127/a

dologban azonban hamar egység alakult ki közöttük. Kovács Bélát, a Szovjetunióba hurcolt volt főtitkárt elfogadták első emberüknek.

Zeőke Pál október 30-a és november 4-e között az újjáéledt pártjának a központjában a szervezési főosztály egyik alcsoportjában tevékenykedett. Személy szerint a párt szakmai szerveződéséért lett felelős.[84] Munkája öt napig tartott, túl sokat nem tudunk róla. A párt vidéki szervezeteinek újjáélesztése érdekében embereket küldött beszédeket tartani.[85] Ehhez állítottak ki megbízóleveleket, hogy a párt nevében beszélhessenek a szónokok. Október 30-án találkozott még a frissen kiszabadított Mindszenty bíborossal, s a kézfogásukról készült fénykép a sajtó jóvoltából bejárta a világot. A szabadságharc bukása után emiatt sokáig tartott a megtorlástól.

A HOSSZÚ HATVANAS ÉVEK

1956. november 4-e utáni hetekben a FKgP vezetői még komolyan reménykedtek abban, hogy a Kádár-kormány érdemben akar velük tárgyalni, s az ország sorsába, a kibontakozás irányába beleszólhatnak. Ennek érdekében több politikai alku megkötésére készültek, mint például az eddig elért „egészséges szocializmus vívmányainak megtartása", ám ragaszkodtak volna a többpártrendszerhez, egy új választás kiírásához, illetve a választások után a szovjet csapatok kivonulásához stb. A politikai szerepvállalás érdekében Kovács Béla több kisgazda szakértőt kért fel egy olyan alkotmánytervezet kidolgozására, amely a kibontakozás alapjául szolgálhatott volna. A tervezet elkészült, több párt jóváhagyta, majd közvetítő útján eljuttatták azt a kormányhoz, tanulmányozás végett.[86]

Reményeik 1957 januárjában végleg szertefoszlott. Ekkor Kádár János már másodszor jelentette be, hogy Magyarországon proletárdiktatúra lesz. Kovács Béla – többek között – ezt összeegyeztethetetlennek tartotta politikai elképzeléseivel. Mielőtt Kovács Béla végleg abbahagyta volna a politizálást, tárgyalt Dobi Istvánnal is, akinek közbenjárását kérte pártja újjáalakítása érdekében. Kádár János második beszéde után azonban Dobi István kijelentette, „az oroszok nem engedik a FKgP megalakulását".[87] Ekkor tudatosodhatott a kisgazda vezetőkben, hogy elképzelésük nem reális, nem térhetnek vissza az országos politikába.

[84] Uo., 130.
[85] Lásd az 1993-as interjút.
[86] ÁBTL-O-14820/1. 43.
[87] ÁBTL-O-14820/1. 42.

Míg a kisgazdapárt szakemberei a kormányzati politikába való visszatérésen dolgoztak, addig Zeőke Pál 1956. december közepén ismét elveszítette állását, menesztették korábbi helyéről, a Kézműipari Tröszttől. Ettől kezdve havonta kellett állást keresnie, majd találkozott az egyik parasztpárti ismerősével, aki az OKISZ[88] Profil Iroda igazgatója volt, s ott kapott állást.

A források szerint Zeőke Pál tevékenységét ismét figyeltette a belügyminisztérium II/-5-ös alosztálya.[89] A róla szóló jelentésekből tudható, hogy 1958-ban az alosztály újra fontolóra vette Zeőke Pál beszervezését. A terv szerint zsarolásra tüdőbetegségre való hajlama, illetve egy új munkahellyel való kecsegtetése adott volna alapot.[90] A további forrásokból arra lehet következtetni, hogy a kísérletet vagy már menet közben elvetették, vagy az valami miatt kudarcba fulladt. Egy évvel később is „csak" mint megfigyelt személyt emlegették, sőt,1961-ben kilátásba helyezték letartóztatását, amennyiben a politikai helyzet úgy kívánná. „Mivel Zeőke Pál meggyőződéses jobboldali politikus, aki ha erre lehetőséget lát, aktívan fellép rendszerünkkel szemben – javasoljuk 'M' időszak esetére őrizetbe vételét."[91] 1960 és 1961 az újabb vallásüldözés évei voltak. A „reakciósoknak" tekintett földalatti cserkészmozgalom vezetőit 1961-ben tartóztatták le, s a katolikus egyházi élet szervezőit az eddigieknél is éberebben figyeltették (Ivasicska–Arató 2006).

Interjúalanyom is a „reakciósok" csoportjához tartozott, fokozott figyeltetése összefüggésbe hozható a cserkészmozgalom „lefejezése" körüli eseményekkel.

Minden jel arra mutat azonban, hogy a politikai rendőrség továbbra sem akart lemondani Zeőke Pál „hasznosításáról". Az történt ugyanis, hogy a 60-as évek elején új állásba került. Ő a következőképpen emlékezett meg erről. „Egyszer megtudtam, hogy csúnya dolgok történtek a turistaházakban. Panama. Csináltam akkor ott egy menedékház-bizottságot, ahol ilyen járatos turistákat összehoztam. Minden hónapban egyszer összejöttünk. Mit kéne csinálni? Egyszer csak megjelenik valaki, hogy köteles vagyok bemenni a Sporthivatalba. Ott van az én igazgatóm, a panamát rendező igazgató is. Mondja: Te leszel a Turistaházakat Kezelő Vállalat osztályvezetője, kinevezlek. Gyere oda, itt az írás. Így kerültem oda."[92]

Kérdés, hogy miért kaphatta meg, illetve miért vállalta el ezt az állást? A kor viszonyait tekintve jó állást többnyire csak azok kaphattak, akik valamilyen formában együttműködtek a hatóságokkal. Ebben az esetben – a rendelkezésre

[88] ÁBTL-O-14820-5. 178. OKISZ: Magyar Iparszövetség, 1920-ban alapították.

[89] A belügyminisztérium II/5-ös alosztályának feladata a „belső reakció elhárítása" volt. Mint volt kisgazdapárti politikust a forradalom után a 60-as évek elejéig Zeőke Pált ez az alosztály figyeltette.

[90] ÁBTL-O-14820/5. 179.

[91] ÁBTL-O-14820-5. 184. Az „M" időszak a „mozgósítás" rövidítése.

[92] Idézet a 2002-es interjúból.

álló dokumentumokból – arra lehet következtetni, hogy Zeőke Pál kapcsolatait rajta keresztül akarták megfigyelni. Mint a turistavállalat osztályvezetőjének módja volt országjáró körutat tenni, sőt külföldre is kiengedték, ami hivatali útnak számított. Leellenőrizték, hogy hová utazik, kikkel találkozik, kivel és mikor beszélget. A ráállított ügynököknek csak az volt a dolguk, hogy utazásairól faggassák ki, s rajta keresztül a belügyesek nyomon tudták követni a megfigyelt „reakciósok" egyik vonalát.

Munkáját visszaemlékezése szerint szerette, fontos volt neki a szabadság és az értelmes munka végzése. A vállalat vezetői, az igazgató, a párttitkár és a személyzeti osztály vezetője pontosan tudhatta, hogy ki volt Zeőke Pál korábban. Arról is tudhattak, hogy a politikai rendőrség a nyomában van. Elképzelhető, hogy erről csak ő, az érintett nem tudott volna? Erre a kérdésre a későbbiekben még vissza kell térni. Annyi bizonyos, hogy a színfalak mögötti szándékok ellenére új állása új lendületet és reményeket ébresztett további életében.

TERVEK ÉS REMÉNYEK BŰVÖLETÉBEN

A levéltári források és a 2002-es élettörténeti beszámoló alapján a hatvanas évektől kezdődően folyamatosan bízott abban, hogy fel kell készülnie a politikai változásra. Hitt a szocialista rendszer fokozatos enyhülésében, s főleg abban, hogy sokáig nem tartható fenn az egypártrendszer. Úgy tűnik, hogy fel akart készülni a kedvező politikai fordulatra, hogy az ne érje váratlanul. Ez motiválhatta, amikor a számára elérhető kisgazdákat vidéki utazásai alkalmával meglátogatta, s beszélgetést kezdeményezett velük a jövőről, amelyet optimistán festett le.

1965-ben például „Végigjárta és utazta a püspököket és indítványozta az egyházmegyék nyugdíj Takarékpénztárának felállítását. … Zeőke kihangsúlyozta azt is, hogy változás esetén lenne tőke az induláshoz, és nem kellene pénzalapon kezdeni a hazatérő politikusokkal".[93]

1968-ban megsokszorozódott a róla szóló megfigyelések száma. A politikai rendőrség éberen próbálta figyelni a „reakciósok" mozgolódását. A hazai gazdasági reform és a Csehszlovák események hatására Zeőke Pál közelinek látta reményei valóra válását. Egyik róla szóló jelentés szerint a következőket mondta: „Ami a meglepő, Csehszlovákiában most újabban hangsúlyozzák a többpártrendszert és éppen a felszabadulási évforduló kapcsán. … Tehát tartsuk

[93] ÁBTL-O-14820/5. 187.

a kapcsolatot, és ne hanyagoljuk el egymást, mert itt értelmiségi területen a kisgazda pártban Futó Dezső[94] az, aki szóba jöhet a következő időszakban...”[95].

A Kisgazdapárt újraélesztésének gondolata mellett elkezdte foglalkoztatni a cserkészmozgalom hivatalos feltámasztása is. „Varga” ügynök szorgalmas jelentéséből fontos részleteket tudhatott meg terveiről a politikai rendőrség. „Nagy Lászlóval [96] legutóbb Lengyelországban találkozott, aki ott egy cserkészkonferencián vett részt, mint a svájci ifjúság küldötte. Dr. Zeőke tervezi: Ez évben Stockholmban egy nemzetközi turisztikai világkonferencián kíván részt venni a Magyar Természetbarát Szövetség elnökségének megbízásából, ahol ismét találkozhat Nagy Lászlóval. Rövidesen a Camping és Karaván Szövetség főtitkára szeretne leni. Ehhez személyes összeköttetései révén határozott ígéretet kapott. Ezzel célja maga számára biztosítani: külföldre való utazásait, a nemzetközi érintkezésre, mint fórumot felhasználni, és a régi barátságok felújítását. Hangsúlyozta, hogy ez az állás ’létfontosságú’ saját és a Kisgazda párt szempontjából.”[97]

Egy ilyen jelentés után már nem elégedett meg a politikai rendőrség azzal, hogy tudhatott a megfigyelt személy terveiről. Időben lépni akartak, amíg megakadályozhattak egy komoly mozgolódást a „reakciósok” körében. 1968. április 11-én a következő terv születet meg: „Légy szíves intézkedj, hogy néhány kombináció alkalmazásával zavarjuk meg Zeőke Pált és ezt a társaságot. Pl. ilyenre gondolok, hogy a., az operatív tiszt útján vagy vezetője útján megfelelő módon, de nyíltan hozza Zeőke tudomására, hogy nyüzsgését, álláspontjának lényegét ismerjük, és nem jó vége lehet, ha folytatja. b., Futó Dezső ’gyanúját’ erősítsük meg. c., Zeőkében viszont keltsünk gyanút a beszélgetés során a társaság más megfelelő tagja iránt.”[98]

A fenti jelentésből nem lehet egyértelműen tudni, hogy Zeőke Pált „csak” megfigyelték, vagy ő maga is ügynökként együttműködött az állambiztonsággal. A jelentés tartalmából mindkét feltételezés fennállhat, noha az utóbbira vonatkozó bizonyíték nem áll rendelkezésünkre.

Interjúalanyom 1968. május 15-én találkozott „Varga” ügynökkel, akinek közölnie kellett vele, hogy nem ő lesz a Camping és a Karaván Szövetség főtitkára. A hír meglehetősen elkeserítette Zeőke Pált, de az ügynök azzal nyugtatta meg, hogy megpróbál még segíteni rajta. Ebből semmi nem lett, hiszen az állást a politikai rendőrség közbeavatkozása miatt nem kapta meg. Ezek után először

[94] Futó Dezső (1916–1994) kisgazdapárti politikus, újságíró; 1945–1948 között parlamenti képviselő; 1952–1956 között börtönben volt; 1956 után termelőszövetkezetekben dolgozott.

[95] ÁBTL-O-14820/5. 188.

[96] Nagy László (1922–2009): a II. világháború után Svájcban élő újságíró. Közel húsz éven keresztül a Cserkész Világszövetség (WOSM) főtitkára volt.

[97] Uo., 189.

[98] Uo, 193.

négyszemközti, majd a munkahelyén egy bizottság előtti figyelmeztetésben adták tudtára, hogy álljon le terveivel. A munkahelyére kiszálló politikai rendőrség s a vállalat vezetői jelenlétében figyelmeztették, hogy „nyüzsgését" hagyja abba. *„A beszélgetésbe a jelenlévő elvtársak is beavatkoztak [értsd: a munkahelyi vezetők] és egyértelműen elítélték Dr. Zeőke tevékenységét."*[99] Ezek után Zeőke Pált leváltották pozíciójából, hogy a figyelmeztetésnek nagyobb hangsúlyt adjanak.

Az ügynökjelentésekben egyesek ámokfutónak, felelőtlen ígérgetőnek, mások olyan személynek tartották, akire oda kell figyelni, mert a jövőben még számítani lehet rá. A hatvanas és a hetvenes években „Róka", „Budai", „Sikosi", „Bodrogi", „Varga" fedőnevű ügynökök jelentettek róla egymást követve; a '68-as események hatására egyszerre többen is figyelték. A jelentések szövegéből kiderül, hogy mind az öt személyhez baráti szálak fűzték, hiszen olyan információkat osztott meg velük, amelyek bizalmi jellegűnek tekinthetők. Minden jel arra mutat, hogy ezek az ügynökök korábban kisgazda politikusok voltak, akiket valamikor valamilyen oknál fogva beszerveztek, akik jelentési kötelezettségüknek még a hetvenes években is eleget tettek.

A „Jelentésekben" közölt információk valódinak tűnnek, a hozzájuk fűzött magánvélemények rosszindulatú színben tűntették fel Zeőke Pált. A szövegekből kiolvasható egyfajta ellenérzés a megfigyelt személlyel kapcsolatban, amelynek vagy volt alapja vagy nem. Mindenesetre mire az operatív tiszt asztalára kerültek a beszámolók, azokban Zeőke Pál már egy igen fondorlatos, többkulacsos emberré vált. A magukat barátoknak feltüntető ügynökök vagy bizalmatlanok voltak Zeőke Pál erőfeszítéseit illetően, vagy túlteljesítették feladatukat. Terveiről gúnyos hangnemben beszéltek, s az ízlésesnél több elítélő véleményt engedtek meg maguknak. Nem nehéz ebből arra következtetni, hogy (hamis) barátai irigyelhették a kellemesnek vélt munkahelye miatt, vagy attól tartottak, hogy Zeőke is jelentéseket ír róluk. Kétségtelen, hogy a turisztikában kapott munkahelye utazást, rugalmas munkaidőt biztosított számára, amit szemmel láthatóan megpróbált ki is használni. A jelentések írói között volt, aki minden kertelés nélkül egészen egyszerűen „karrieristának" nevezte.[100]

A karrierista szó ügynökök által használt jelentését érdemes közelebbről megfigyelni. Más kisgazda politikusokról szóló „jelentésekben" is sűrűn előfordult ez a jelző. Azokra osztották ki előszeretettel, akikkel kapcsolatban azt tapasztalták, hogy olyan állást, s azon belül is olyan pozíciót akart magának megszerezni, ahol érvényesíteni tudta volna társadalmi elképzeléseit. Másképpen, ahol saját értékrendje szerint befolyásolni tudta volna környezetét.[101] Ebben az értelemben Zeőke Pál valóban karrierista volt, mert ragaszkodott

[99] ÁBTL-O-14820/5. 201.
[100] ÁBTL-O-14820/5. 178.
[101] ÁBTL-O-14820/1. 36. 38., 39.

állásához, ahol lehetőséget látott arra, hogy tegyen is valamit politikai reményei valóra váltásáért.

Munkahelyén, a politikai rendőrség nyilvános zaklatása után, alacsonyabb pozícióba került, ami úgy tűnik, eleinte nem szegte kedvét. Továbbra is buzgón utazgatott a cserkészmozgalom és a Kisgazdapárt újjászervezésébe vetett reményei miatt. 1968–1969-ben rendszeresen járt Esztergomban, ahol találkozott a cserkészmozgalom egykori vezetőjével, P. Laureciusz ferences rendi szerzetessel,[102] akit arra akart rávenni, hogy készüljön feladatára.

Zeőke elképzelése a cserkészmozgalom újraindításáról nem lehetett merő képtelenség, hiszen ha a térségben tényleg bekövetkezett volna az enyhülés, amire oly sokan számítottak az 1968-as években, akkor a cserkészmozgalmat Magyarországon is életre lehetett volna hívni. Példaként lebeghetett előtte az is, hogy a mozgalmat Lengyelországban nem tiltották be, s hogy Csehszlovákiában újra törvényesen működhetett 1968 után 2–3 évig. Ezek a tények Zeőke Pál terveit támaszthatják alá.

1969. június 11-én interjúalanyom ismét találkozott „Vargával", akit ezúttal figyelmeztetett arra, hogy legyen nagyon óvatos, mert a volt kisgazdákat biztosan figyelik, s neki is rossz érzése van már a munkahelyén, mert úgy érzi, mintha figyelnék. „Varga" arról nem számolt be, hogy erre ő hogyan reagált, inkább azt részletezte a jelentésében, amit megtudott Zeőkétől a többi kisgazdáról.[103]

A politikai rendőrség minden tilalma ellenére sem hagyott fel esztergomi utazásaival. Az ügynökjelentések szerint tovább reménykedett a cserkészmozgalom életre keltésében, s ezért a politikai rendőrség 1969. augusztus 21–26-ig és szeptember 1–6-ig külső megfigyelés[104] alá vonta. Ennek következtében rendőrségi figyelmeztetésben részesítettek három személyt, akikről azt feltételezték, hogy legintenzívebb kapcsolatot tart fenn velük. 1970. március 20-án még mindig úgy látta a politikai rendőrség, hogy „Zeőke nem nyugszik! Nem adja fel..."[105] Azonban a róla szóló ügynökjelenések 1972-ben megszakadtak.

INTÉZMÉNYRENDSZER NÉLKÜLI MOZGÁSTÉR

Zeőke Pál a hetvenes évek elejére veszíthette el a politikai fordulatba vetett reményét. Beláthatta, hogy sem a Kisgazdapárt, sem a Cserkészmozgalom újjáélesztése nem jöhet szóba.

[102] ÁBTL-O-14820/5.
[103] ÁBTL-O-14820/5.
[104] A külső megfigyelés azt jelenti, hogy több napon keresztül ráállítanak egy személyre valakit, aki mindenhova követi, s feljegyzi, hogy mikor kivel találkozik a megfigyelt személy.
[105] ÁBTL-O-14820/5. 204.

Annak ellenére, hogy a munkahelyén alacsonyabb beosztásba került, maradhatott a Turistaházakat Kezelő Vállalatnál. Interjújában büszkeséggel emlegette, hogy ekkor a fiatalok részére táborokat, sítanfolyamokat szervezett, vagy tervet dolgozhatott ki a Pálvölgyi barlang gazdaságossá tételére. Zeőke Pál táborait – elmondása szerint – néhányan „fakírképzőnek" nevezték.

A fiatalokkal való foglalkozás adhatott neki némi mozgásteret politikai nézetei terjesztésére. Sokszor már karácsony másnapján olajozta cipőit, mert indulnia kellett, vitte a gyereket egy-egy hétre táborozni.

„Itt egy kolostor volt, ott egy szent! – Pali bácsi vallásos? – Miért kell nekem erre válaszolnom? Erőszakoltak, de sem igent, sem nemet nem lehetett mondani. Nem mondok nemet, de az igent sem mondom. Én foglalkozni akartam velük. Nekem kötelességem átadni! Ezek a kölykök, akik ott vannak, az az 50 gyerek, fel vannak osztva három csoportra. Mindegyiknek van egy formai vezetője, én vagyok a főnök. Ő szeresse a hazát, legyen tisztelettel a vallásához, vagy ne bántsa azt, de legyen tisztelettel."[106]

A fentiek alapján Zeőke Pálnak nem maradt más, mint, hogy magányosan folytassa a cserkészmozgalom értékeinek átadását a fiatalok nevelésével.

„Szeretem a fiatalokat. Köteles vagyok átadni. Ha én nem, ki és mit fog átadni? Mert nekem ez családi problémát is jelentett, mert sokat voltam el otthonról. De olyanokat tudtam átadni, amit soha, senki nem mert, vagy nem akart. Az én pozíciómban ezt a természetbarát dolgot a KISZ patronálta, egy olyan hátterem volt nekem. A KISZ adta a pénzt, hogy neveljetek természetjáró fiatalokat. Nekem tanítani kellett a térképet, abban rengeteget lehetett átadni. A hely, ahol vagyunk. És a helytállást. Egyszer egy nyomolvasó verseny volt Gézaházán. Három csoportba osztottam a gyerekeket. Tiétek ez a rész, tiétek az stb. Indulás, kaja itt van, ő a vezető. 4 órára itt kell lenni. Hogy térdig érő hó, az nem számít, de 4 órára itt kell lenni. Ránézek az órára, fél öt van. Hófúvás. 11 gyerek hiányzik. A turistaház vezetőjének mondtam, hogy megyünk. (Elindultak a gyerekek keresésére.) A hóviharban elindultunk az erdőben, Zirc környékén. Megyünk ketten, borzasztó, tizen-nem-tudom-hány gyerek nincs meg. Egyszer Dambasban, a fenyőfák mellett, fent látok egy fényt. Nem lehet az erdő közepén fény?! Ott vannak, röhögnek, jaj de jó, Pali bácsi, biztos megijedtél!... A legkisebbet a legnagyobb a nyakában hozta. Azt mondta: – Pali bácsi maga tanított erre. Azt hittem, elbőgöm magam..."

[106] Idézet a 2002-es interjúból.

MEGJEGYZÉSEK AZ ÉLETTÖRTÉNETHEZ

Életében több fordulat ellenére egy irányvonalat mindvégig megtartott. „Zeőke nem adta fel!”–ahogyan azt az egyik operatív jelentésben lehetett róla olvasni. Nem adta fel, annak ellenére, hogy kezdeti álmaihoz képest elvei, értékei háttérbe szorultak, s idősebb korára kevésbé látványos dolgokkal kellett beérnie. Az embernevelés maradt számára az a mozgástér, amelyet a KISZ égisze alatt, de a cserkészek módszerével oldott meg.

Érdemes visszatérni újra arra kérdésre, hogy hogyan lehetséges, hogy nem tudta, hogy besúgókkal volt körbevéve. A kérdésre nincs válaszunk, csak azt lehet megfogalmazni, ami az élettörténetéből kikövetkeztethető.

Először is a közéleti ambíciói nem múltak el, lételeme volt az emberekkel való foglalkozás. Másodszor, félt a kommunistáktól, ugyanakkor felül is akarta múlni őket. Ebből kétféle magatartás következhetett. Vagy annyira naiv volt, hogy elhitte, hogy csak őt akarták beszervezni, aminek azonban ő ellen tudott állni; vagy annyira dörzsölt volt, hogy ő maga is adott időnként jelentéseket, s azt is sejtette, hogy elvbarátai róla is írnak.

Egyik feltételezést sem tudjuk bizonyítani, egyet azonban kijelenthetünk. Élettörténete szerint mindig kereste annak a módját, hogy környezetéhez való alkalmazkodása mellett értékrendje szerinti életet éljen egy olyan korban, amelyik megtörte tehetségét és ambícióit.

FORRÁSOK

Publikálatlan interjúk

Zeőke Pál élettörténeti interjú – Készítette Bögre Zsuzsanna 2002-ben. Az interjú a szerző tulajdonában.

Zeőke Pál élettörténeti interjú – Készítette Sári Katalin 1993-ban. Az interjú a Historia szerkesztőségében található.

Levéltári dokumentumok

ÁSZTL = Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (A Történeti Hivatal jogutódja)

Zeőke Pál vizsgálati dosszié: ÁSZTL: V-44683/2.

Zeőke Pál vizsgálati dosszié: ÁSZTL: V-44683/7.

ÁBTL = Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
Zeőke Pál operatív dosszié: ÁBTL: O-14820/1.
Zeőke Pál opertaív dosszié: ÁBTL: O-14820/5.

FELHASZNÁLT IRODALOM

A Mindszenty bűnügy okmányai (1949). Budapest: Athenaeum Kiadó.

Bögre, Zs. (2004): Vallás és identitás. Élettörténetek a diktatúrában /1948–1964/. Pécs: Dialóg Campus

Gergely J. (2001): *Gömbös Gyula. Politika pályakép*. Budapest: Vince

Ivasicska, M. – Arató, L. (2006): *Sziklatábor. A magyarországi katakombacserkészet története. Visszaemlékezések és dokumentumok 1948–1988*. Budapest: Új Ember – Márton Áron Kiadó

Sári, K. (1994): Hagytak élni... Dr. Zeőke Pállal, a Magyar Köztársaság Érdemrend tisztikeresztje kitüntetettjével beszélget Sári Katalin. In *Honismeret*, XXII (3), 84–97. o.

Szenyán, E. – Stolarski, J. (szerk.) (2000): *Menekültrapszódia. Lengyelek Magyarországon, 1939–1945 (Emlékiratok a bujdosás éveiből).* Budapest: Széphalom Könyvműhely

Zeőke, P. (1997) Zeőke Szőke Pál. Egy keresztény úrifiú életútja. In *História* (4) 27–30. o.

III. 2. Kuláküldözés és egyházüldözés Besenyőtelken. Mikrotörténeti megközelítés

A tanulmány alapjául a Vass Teréziával készült élettörténeti interjú szolgált, amelyben első olvasásra nem találtam semmi rendkívülit, az elmesélt történetek narratívája egyértelmű volt, pontosan követte napjaink egyik mesternarratíváját. Egy idő után éppen a tökéletesség lett „gyanús", mivel tudjuk, hogy minden élettörténeti identitásban van valami, ami nagyon egyéni, nagyon magyarázatra szoruló részlet. Vass Terézia élettörténeti visszaemlékezése azonban egy jól átgondolt konstrukció volt, amelyben, ha követtem a gondolatmenetét, akkor érthetővé vált a sorsa, s nem merültek fel egyéb kérdések. Amikor azonban kutatóként felvettem az „ördög ügyvédje" szerepét, s kérdéseket tettem fel az elhangzottakkal kapcsolatban, a kérdésekre a szövegben nem találtam válaszokat. Az eredeti interjúból nem derült ki, hogy miért nem ment férjhez Vass Terézia, aki eredeti foglalkozása szerint tanítónő volt. Vagy arra sem kaptam választ, hogy miért volt vele olyan szigorú az állambiztonság, amikor elmondása szerint egyetlen bűne az volt, 1948 után sem hagyta abba a napi misehallgatást. Az interjú szerint ezért kellett hét évet börtönben töltenie. Ilyen és ehhez hasonló kérdések csak akkor merültek fel, amikor leírás után átolvastam a szöveget. Terézia sodró és lelkes visszaemlékezése olyan mértékben lekötött, hogy nem tudtam, de nem is akartam kérdéseimmel megzavarni.

Amikor azonban újra meglátogattam, s kérdéseket intéztem hozzá, kitérő válaszokat adott. Ezért kézenfekvőnek tűnt, hogy egyéb forrásokat keressek az élettörténet hiányzó részletéhez: a trianguláció módszeréhez folyamodtam. A tanulmányhoz felhasználtam Terézia letartóztatásának peranyagát, kihallgatási jegyzőkönyveket, a vizsgálati fogság alatt készült börtönügynök-jelentéseket. Készítettem továbbá egy közel tízórás élettörténeti interjút és négy strukturált interjút. Az élettörténeti interjú 2001-ben készült el, s az alany kérésére a további kutatásokat csak halála után folytattam; ez magyarázza az élettörténeti interjú és a félig sturkturált interjúk között eltelt kilenc évet.

BEVEZETÉS

Magyarországon a katolikus egyház 1945-ig gyakorlatilag államegyházként működött, amelynek jelentős befolyása volt az ország politikai, gazdasági és

kulturális életére. Közhatalmi pozícióját a II. világháború után néhány év alatt elveszítette, s a korábban rendszerstabilizáló egyházból hamarosan üldözött lett. A katolikus egyház hierarchiáját felkészületlenül érte az új politikai helyzet, kezdetben ellenállással, majd visszahúzódással, legvégül pedig az alkalmazkodás különböző eszközeivel próbált úrrá lenni helyzetén (Bögre 2004).

Annak ellenére, hogy a hazai politikatörténet korábban keveset foglalkozott az egyházak 1945 utáni történetével, az utóbbi időben örvendetesen megszaporodtak az olyan történészi munkák, amelyek e hiány pótlására vállalkoznak (Szabó 2001; Balogh–Szabó 2003; Bánkuti 2011; Balogh 2015).

Ma már közismert az egyházak, közöttük is leginkább a katolikus egyház szovjetizálása. Tudjuk, hogy már az ÁVO által 1946-ban létrehozott Egyházi Ügyek Alosztálya folyamatosan megfigyelte az egyház szereplőit, a vezetőktől a laikusokig, terhelő adatok folyamatos gyűjtése céljából. Még ugyanebben az évben betiltották a vallási egyesületeket, ami az egyház társadalmi beágyazottsága miatt egyben a hazai civil szféra döntő részének felszámolását is jelentette. Ezzel nemcsak az egyház intézményrendszerére mért csapást a hivatalos politika, hanem a magyar lakosság nagy részére is (Gárdonyi 2008). Ezt követte az egyházi iskolák és intézmények államosítása 1948-ban, majd a szerzetesrendek működésének betiltása 1950-ben (Szabó–Szigeti 2008; Bögre–Szabó 2010), nem beszélve a számos koncepciós eljárásról, mint amilyen Mindszenty József bíboros letartóztatása és elítélése volt, vagy a Grősz *József* kalocsai érsek elleni kirakatper 1951-ben. Folytathatnánk a sort a többi ma már közismert ismert eseménnyel, az állam és a katolikus egyház közötti 1950-es kényszerű megállapodás aláírásával vagy a békepapi mozgalom kierőltetésével (Bögre 1998). Visszatekintve is látható, hogy a szovjet típusú diktatúra hatalmi étvágya kielégíthetetlen volt, minden és mindenki útban volt, akiről csak feltételezni lehetett, hogy ellenzi az új politikai hatalom megszilárdulását.

Az egyház társadalmi szerepének megváltozása ma már ismert, azonban a részletekről kevesebbet tudunk. Például arról, hogy miként csapódott le a nagypolitika egyház- és vallásüldözése a helyi társadalmakban. Megválaszolandó kérdés tehát: hogyan zajlott vidéken az egyházüldözés (Mikó 2008)?

Jelen tanulmány Besenyőtelek társadalmát vizsgálva szeretne arra választ találni, hogy milyen következménye volt a falu társadalmára és az egyének életére az ötvenes évek kulák- és egyházüldözése? Besenyőtelek világára úgy tekintek, mint az emberi együttélés olyan közösségére, amelyben vizsgálhatóvá válik a nagypolitika helyi lecsapódása. Ehhez a falura jellemző társas viszonyok mellett a politikai nyomás hatására bekövetkezett társadalmi interakciókat

kell megvizsgálni.[107] Arra teszek kísérletet, hogy „nagy kérdésekre kis helyen" keressek válaszokat. A besenyőtelki ötvenes évek bemutatását néhány helyi esemény részletesebb ismertetésével kísérlem meg, amelyekben kisemberek voltak a főszereplők, akiknek az életét kettétörte a kulák- és az egyházüldözés. A névtelenségből kiemelt néhány személy életeseményeit a mikrotörténelem módszerével értelmezem.

Három kérdést vizsgáltam meg részletesebben: 1. Volt-e ebben a faluban egyházüldözés az ötvenes években? S ha volt, akkor kiket és hogyan üldöztek? 2. Kimutatható-e egy bizonyos társadalmi csoport kollektív büntetése, vagy „csak" egyes személyek elleni szankciókkal akart az új politikai rendszer példát statuálni, hogy a többséget megfélemlítse? 3. Meddig tartott az üldözés a letartóztatott emberek életében?

MIÉRT ÉPPEN BESENYŐTELEK?

2001-ben egy véletlen folytán ismerhettem meg *Vass Teréziát*, amikor interjúalanyokat kerestem a *Vallásosság és identitás* című kutatásomhoz.[108] Címét és telefonszámát a Magyar Politikai Foglyok Szövetségétől (POFOSZ) kaptam. Terézia Besenyőtelken született, fiatalkorában tanítónő volt, s elmondása szerint vallásossága miatt hét évre ítélte el a Rákosi-rendszer. Kiszabadulása után nem ment férjhez, saját család és gyermek nélkül élte le életét.

Nagy lelkesedéssel fogadott, és azonnal készségesen vállalkozott élettörténetének elmesélésére. Heteken keresztül jártam hozzá, rendszeres találkozások alkalmával vettem fel élettörténetét. Úgy tűnt, mindent meg akar osztani velem, fontos neki – gondoltam –, hogy elmondhassa mindazt, amit átélt és gondolt önmagáról. E meggyőződésem akkor kezdett meginogni, amikor életének 1948 utáni időszakáról, letartóztatásáról, majd a börtönéveiről kezdett mesélni. Terézia sokat beszélt erről a korszakról, ám mintha éppen a lényeget nem mondta volna el. Bizonyos láncszemek hiányoztak, amelyek alapján meg lehetett volna érteni, hogy miért vitte őt el az ÁVH 1953-ban.

Az élettörténeti interjú felvételének végére érve a már korábban kialakult kutatási módszerem szerint el kellett volna mennem az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárába, hogy a letartóztatásával kapcsolatos részleteket levéltári forrásokkal egészítsem ki. Barátsággá fejlődött kapcsolatunk jegyében tájékoztattam őt tervemről, amelytől szemmel láthatóan megrettent, érezhetően rossz néven vette volna kutatásom ilyen irányú folytatását. Tekintettel kérésére

[107] Ez a vizsgálati módszer jellemzően a történeti antropológia területéhez tartozik, amelyről részletesebben lásd Apor Péter munkáját (Apor 2003).

[108] A kutatás és az interjú a doktori disszertációmhoz készült 2001-ben.

elálltam tervemtől, élettörténetét akkor még nem vetettem össze a róla fennmaradt levéltári dokumentumokkal, így nem „elemeztem" őt. Megelégedtem azzal, amit ő akart elmondani magáról (Bögre 2004: 92–120).[109]

Évekig tartó ismeretségünk alapján azonban újabb és újabb részleteket tudtam meg róla, többek között azt is, hogy szülőfalujában, Besenyőtelken volt egy férfiismerőse, akivel egy perben szerepelt. Különös módon róla soha nem beszélt, de tudni és érezni lehetett, hogy ez az ismerőse kulcsszerepet játszott az életében. Terézia halála előtt néhány hónappal átnyújtott tizenkét füzetnyi naplójegyzetet azzal, hogy olvassam el, s értsem meg belőle mindazt, amit eddig még nem értettem. 2009-ben bekövetkezett halála után biztos voltam benne, hogy hamarosan végére járok a „titoknak", amihez a naplók átnyújtásakor felhatalmazást kaptam. Élete megértéséhez foglalkozni kellett szülőfalujával, Besenyőtelekkel, illetve Terézia peranyagával.

Besenyőtelek Heves megyében található, a Hortobágyhoz közel fekvő település. Terézia életének minden fontos eseménye ide kötődik. Itt kapott tanítói állást 1943-ban, amire nagyon büszke volt, s innen hurcolta el az ÁVH 1953-ban, s ide nem térhetett többé vissza.

A falu megismeréséhez segítséget nyújtott a Magyar Néprajzi Múzeum besenyőtelki kutatása, amelyet 1983-ban kezdtek el Szuhay *Péter* néprajzkutató vezetésével, s amelyet több éven keresztül folytattak egy munkacsoporttal.[110] Munkájuknak köszönhetően hatalmas empirikus anyag gyűlt össze, amelyből publikációk,[111] kutatási beszámolók és további kéziratok születtek.[112]

BESENYŐTELEK TÖRTÉNETE, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL AZ 1950-ES ÉVEKRE

Magyarországon 1949-től évről évre súlyosbodtak a kulákcsaládokat sújtó intézkedések. A beszolgáltatásoktól, a progresszív adópolitikától, a földek tagosításától a bebörtönzésekig minden eszközt felhasznált az állam a gazdag és közép parasztság tönkretételére (Varga 2008; Ö. Kovács 2012; Kovács 2020).

[109] Terézia interjújának szerkesztett, de nem elemzett változatát közöltem 2004-ben.

[110] A munkacsoport tagjai voltak: Páldy Krisztina, Őrszigethy Erzsébet, Simka Éva, Szuhay Péter (kutatásvezető), Tóth László és Török Katalin.

[111] A faluval kapcsolatos, általam ismert publikációk: egy kiváló szociográfia: Őrszigethy 1995; egy interjúkötet: Szuhay, 1987a és 1994; Tóth, 1983.

[112] Külön köszönet illeti Őrszigethy Erzsébet nagylelkűségét, amiért beavatott besenyőtelki kutatásába, önzetlenül rendelkezésemre bocsátott a kutatás kéziratai közül fontos munkákat (Tóth 1983; Sima 1985; Szuhay 1987b, 1987a) A munka során száznál több családtörténeti interjú és kitöltött kérdőív készült el, amelyek megtalálhatók a Néprajzi Múzeum könyvtárában.

Besenyőtelken is mindennapossá vált a kulákok elhurcolása, elítélése. A kuláklistára került családok teljes elszegényesítése után tovább büntette a rendszer ezt a réteget. Két helyi példával erősíthető meg ez az állítás. 1951-ben, amikor Budapestről és környékéről a faluba deportáltak negyven középosztálybeli családot, kulákportákra telepítették őket.[113] Összeköltöztették az „ellenséget az ellenséggel". Majd 1952-ben, amikor a falubeli szülők fellázadtak a hittanoktatás megalázó procedúrája miatt, büntetésül kulákcsaládokat telepítettek ki a Hortobágyra.

Besenyőtelek múltját két jelzővel illette lakossága a nyolcvanas évek közepén, a fentebb említett falukutatás során. A helyiek szerint a „Nemes-Besenyőtelekből" az ötvenes évekre „kulákfalu" lett.[114] A „nemesi" gyökerek egészen a török hódoltság utáni időkig visszanyúlnak, ugyanis ekkor a falut újjáalapító Szabó család nemesi rangot kapott. Besenyőtelken nem voltak jobbágyok, mert a nemesi család nem alakított ki jobbágytelkeket (Tóth 1983; Szuhay 1994). Az 1730-as évektől nemesi közbirtokosság igazgatta a falut (Szuhay 1987a; Őrszigethy 1995). A nemesi kiváltságok védelmének technikáját így foglalja össze Őrszigethy Erzsébet szociográfus: „A helybéli nemesek a vagyon- és rangvesztés veszélye nélkül fogadhatták maguk közé a nem nemeseket is, akik a 18. században még nem lehettek a nemesi közbirtokosság egyenrangú tagjai. A nemességet a házasodási rendszer is tartósította; eszerint ha egy nemes származású lány nem nemes felesége lett, a közös gyermek nemesi kiváltságokhoz jutott." (Őrszigethy 1995: 41)

A falu erőszakos átalakításáról Simka Éva közgazdász-szociológus a következőképpen ír: „A környező községek mindig is, és talán még most is [80-as évek közepe] neheztelték egy kicsit Besenyőtelekre, mert mindig gyarapodtak, földeket vásároltak, és mert ’nemes’ címmel rendelkeztek. Ezt 1948 után jól ki lehetett használni arra, hogy a többi falunak megmutassák, hogy még a gazdag és ’büszke’ besenyőt is meg lehet rendszabályozni. A bajok forrása itt és másutt is elsősorban a ’kútmérgező kulák’."(Sima 1985: 35)

1951-ben a faluban mezőgazdasági statisztikai összeírást végeztek, s házról házra járva készítették el a kuláknak nyilvánított családok jegyzékét. A nyolcszázharminc háztartásból nyolcvanhármat minősítettek kuláknak, ami országos és megyei viszonylatban is magasnak mondható (Őrszigethy 1995: 50). Szuhay szerint a listára felkerült családok egy része a politikai hatalmat gyakorlók személyes bosszújának áldozata volt. „Mondhatni – magasabb politikai érde-

[113] Nem besenyőtelki sajátosság ez, az ötvenes évek bevett szokásaként, a kommunista hatalom egyik technikájaként említi Saád József (Saád 2015).

[114] A falusi társadalom erőszakos átalakításáról szóló mikrotörténeti tanulmányok hasonló folyamatokról számolnak be a környező országok vonatkozásában is. Lásd példaként Ö. Kovács (2004) írását.

kek iniciatívái alapján is – részt vettek e társadalmi csoport egyéni és kollektív likvidálásában.” (Szuhay 1994: 429–438)

A Néprajzi Múzeum kutatásából tudható, hogy a besenyőtelki politikai, gazdasági elit a legmódosabb, a „leginkább” nemesi családok tagjai közül került ki. A két világháború között és közvetlenül a háború befejezése utáni években a nyilvánosság különféle intézményeit is e családok tagjai vezették. Az 1936-os magyar vármegyei monográfia szerint a faluban már akkor volt emberorvos, állatorvos, két szülésznő, patika, leventeegylet, tűzoltóság, Besenyőtelki Olvasókör (Nagykör), Besenyőtelki Katolikus Olvasókör (Kiskör), Besenyőtelki Iparoskör, Polgári Lövészegylet, Földmunkáskör, Fogyasztási Szövetkezet, Hitelszövetkezet, Besenyőtelki Vadásztársaság, Katolikus Agrárifjúsági Legényegylet, Árpád-házi Boldog Margit Leányegylet (Tóth 1983: 2–4).

Tóth László szociológus kutatása nyomán megállapította, hogy a faluban élő különböző társadalmi csoportokra mellérendelő viszony volt jellemző. A „századforduló [az 1900-as évek eleje] táján nem hierarchikus módon kapcsolódtak egymáshoz. A nagygazdák és a kisebb gazdák egymáshoz való viszonyát illetően mindenképpen ez a helyzet. Némileg másként fest a kép az iparosokat illetően, amennyiben ők paraszti helyzetből küzdötték ki maguknak az iparűzés lehetőségét, de mivel a gazdák és a cselédek kapcsolata itt egyáltalán nem volt úr és szolga viszonya, inkább patriarchális együttélésként jellemezhető […] lényegileg az iparosság is mellérendelt helyzetű volt a gazdákhoz képest.” (Tóth 1983: 11)

A falu társadalmi rétegei közötti nyitottságra utal Őrszigethy Erzsébet is könyvében. Szerinte „az eredet lehetett mindenforma, a birtokosok köre a gazdálkodói tehetségnek megfelelően alakult. Ezért fordulhatott elő, hogy egy szerencsétlenül járt nemesből szolga lett, a szerencsés szolgából pedig földbirtokos. […] A hullámzó életpályák gyakorisága ellenére a 20. század második felében a nemes fogalma a gazdaggal egyenértékű. Ezt falusi beszélgetéseim során tapasztalhattam, amikor a régi nemesi cím után érdeklődve némelyik helybéli felháborodottan tiltakozott: Nemesek? Ugyan! Nem voltunk mi kulákok soha!” (Őrszigethy 1995: 41)

A falu társadalomszerkezetének nyitottságához Tóth szerint nagyban hozzájárultak a katolikus egyház által szervezett Katolikus Agrárifjúsági Legényegylet, illetve az Árpád-házi Boldog Margit Leányegylet. Ezek társadalmi összetétele vegyes volt. Nemesek, nem nemesek (besenyői értelemben használva a szót), nagygazdák és szegény emberek fiai és leányai egyaránt jártak oda. Ezeket a szervezeteket Tóth „nyitott intézményeknek” nevezte (Tóth 1983: 10–11)

Ha Besenyőtelken a faluban élő társadalmi rétegek között nem voltak átjárhatatlan válaszfalak, mindenki a munkája szerint boldogulhatott, akkor kijelenthető, hogy az ötvenes évekre kialakult kuláküldözés idegen volt a falu egészének tradicionális világától. Az „osztályellenség” gondolatának felszítása,

konkrétan a kuláknak nevezett módosabb családok megtörése és elszegényítése kommunista találmány volt, amihez a hatalom, mint minden faluban, Besenyőtelken is talált asszisztáló egyéneket.

Összegzésként elmondható egyrészt, hogy Besenyőtelek lakosságának jó része hagyományosan nemesnek tekintette magát, amit az új hatalmi elit nem nézett jó szemmel. Másrészt a falu társadalmi csoportjai nem különültek el egymástól, a rangot a munkával szerzett gazdagság biztosította. Harmadrészt a faluban működő egyházi szervezetek és körök a helyi társadalom nyitottságát segítették elő, csökkentve ezzel az emberek közötti társadalmi távolságot. Besenyőtelken a módosabb és a szegényebb gazdák kapcsolatát patriarchális vagy mellérendelő viszony jellemezte. Negyedrészt a helyi társadalom vezető rétege a helyi értelmiségből és a módosabb parasztcsaládokból került ki.

A HELYI TÁRSADALOM ÉS AZ EGYHÁZ VISZONYA BESENYŐTELKEN

A falu szinte teljesen katolikus volt, a nyolc református, egy evangélikus és hat izraelita vallású lakos kivételével. A háború alatt új plébánost kapott Besenyőtelek, Szikla Sándor főtisztelendő személyében, aki hamarosan helyettes esperes lett.

Jó példa lehet a falu és az egyház viszonyának leírására a háborús károkat szenvedett templom renoválása. 1944-ben a faluban két hétig tartó állóháború tönkretette a templomot. A plébános által vezetett „Aranykönyvből” tudható, hogy lakossági összefogással hamarosan megkezdték az újjáépítést.[115] A renoválás eredményeként 1945 virágvasárnapját már a templomban tarthatták, annak ellenére, hogy korábban használhatatlan volt. A bombázások közepette megsérült a tetőzet, a torony, a templom jobb oldali oromfala beomlott, s a mennyezet is megsérült. 1945 tavaszán terményt adtak össze a hívek, s annak árából folytathatták a javításokat. A plébános hiáláról tanúskodó szavakkal emlékezett meg a hívek áldozatairól: „senki sem sajnált szűkös kenyeréből letörni egy darabot”.[116] A felújítási munkákat néhány éven keresztül folytatták. 1946-ban a megsérült plébániát javíttatták ki, 1947-ben a torony bádogozására került sor, s 1948 tavaszán elhatározták a templom külsejének tatarozását. Ehhez hatvanezer forintra volt szükségük, amit részben önkéntes alapon, részben

[115] Szikla Sándor jegyzetfüzetét maga nevezte el „Aranykönyv”-nek, amelybe részletesen leírta templomuk renoválásának történetét. A könyv a Magyar Néprajzi Múzeum gyűjtése, Őrszigethy Erzsébet bocsátotta rendelkezésemre, amit ezúton is köszönök.

[116] Szikla Sándor írja az „Aranykönyv”-ben.

pedig a hívek földbirtoknagysága alapján gyűjtöttek össze.[117] Az emberek adakoztak, s a júniusban elkezdett munkálatokat szeptemberre már be is fejezték.

1951-ben Szikla Sándort is kuláknak minősítették, a személyes üldöztetést azonban sikerült elkerülnie. Felmerülhet a kérdés, hogy vajon minek köszönhette ezt egy olyan faluban, amely élen járt a kulákok üldözésében. Néhány információt megtudhatunk a plébánosról az ÁVH által 1953-ban készített életrajzából. A jelentést Mező András ÁVH-s hadnagy, az V. osztály vezetője írta alá.[118]

Eszerint Szikla Sándor 1950. január 17-én tette le az állameskűt, s ettől kezdve 673 forint kongruát kapott az államtól. Mező megjegyzi, hogy ennél több pénze lehet a papnak, mert a község lakosainak nagy része a „klérus" befolyása alatt áll, s a lakosság adakozó természetű. A jelentés folytatásából tudható még az is, hogy a plébános a nővérével, a káplánjával és két volt szerzetesnővérrel élt együtt. Az ÁVH szerint ekkor már csak egy káplánja volt Besenyőteleknek, de más forrásokból kiderül, hogy 1952-ben még a faluban szolgált Kató Ottó káplán is, akit a később részletezendő „hittanbeíratási" botrány után helyeztek el. A jelentés utal két volt szerzetesnővérre is. Eszerint Szikla Sándor szállást és munkát adott az 1950-ben szétszóratott szerzetesnővérek közül két főnek, s még 1953-ban is megtartotta őket. A feloszlatott szerzetesek egyik menekülési útvonala valóban a plébániák voltak, de ott is csak addig maradhattak, amíg az ÁVH nem szólította fel a plébánosokat, hogy küldjék el a szerzeteseket (Bögre–Szabó 2010: 64).

Szikla Sándor segítőkészsége minden jel szerint nem csak az egyéni bátorságán múlt, bár az sem vitatható. Az esperes tagja lett a papi békemozgalomnak, s emiatt élvezhetett némi védelmet a hatóságok részéről, s lehetett valamennyi mozgástere, amit ki is használt, például a szerzetesnővérek „bújtatása" kapcsán.

Az ÁVH megjegyzése szerint: „Jellemző a nevezettre, hogy ugyan a békemozgalom tagja, ezt azonban a községben tagadja, s a helyi békebizottság minden felkérését elutasítja".[119] Ezt támasztja alá egy megfigyelés, mely szerint amikor a faluban népgyűlést tartottak Grősz József kalocsai érsek koncepciós pere idején, s erre meghívást kapott Szikla Sándor is, azt ő „mereven elutasította" – tudjuk meg Mező András hadnagytól.[120]

Egy újabb falubeli, Vizi János, aki az ötvenes években kántorként működött a pap mellett, a következőkre emlékezett vissza a témával kapcsolatban: „Azért írta alá a belépési nyilatkozatot, mert mint mondta, ha Czapik Gyula

[117] Uo.

[118] ÁBTL 3. 1. 9. V–111768/1. 119. A Szigeti Sándorra vonatkozó életrajzot a letartóztatottak vizsgálati fogsága alatt készítették, láthatóan a papra akartak terhelő adatokat gyűjteni.

[119] ÁBTL 3. 1. 9. V–111768/1. 119.

[120] Uo., 120.

egri érsek nem született mártírnak, akkor ő sem. Ezt mondta nekem: János, nézzél meg, mondja Szikla Sándor egyik délután. Megváltoztam? Látsz rajtam valami változást? – Nem én. – Tegnap óta békepap vagyok."[121]

Mező András informátoraira támaszkodva megállapította, hogy a falu katolikus lakossága körében nagy tekintélye volt a papnak, amit a saját értelmezése szerint a következőképpen jellemzett: „Jól tud azok nyelvén beszélni, s behízelgi magát a bizalmukba. A község lakossága nagy részét befolyása alatt tartja. Állampolgári kötelességek teljesítéséről sem a szószéken, sem más helyen nem beszél, bár a megegyezés ezt előírná, hogy a lakosságot ezen keresztül is a polgári kötelességekre bírják."[122]

Szikla Sándor gyakran felkereste a faluban a kulákcsaládokat, jó kapcsolatot ápolt velük, továbbá az 1951-ben Budapestről Besenyőtelekre kitelepített családokat rendszeresen látogatta – tudhatjuk meg szintén az ÁVH-s hadnagy anyagából.

A fentiekből több dolog következhet. Egyfelől a faluban minden vitán felül állt a plébános tekintélye, amelyet nem akart csorbítani azzal, hogy nyilvánosan vállalja békepapságát. Belépésével feltehetően bizonyos védelmet biztosított magának, illetve növelhette személyes mozgásterét is. Talán éppen ezért tehette meg azt is, hogy az 1946-ban feloszlatott Szent Margit Leányegylet működését még 1952-ben is „elnézte", rendszeres találkozásokra adott lehetőséget a templomban. Ez a „földalatti" tevékenység a leányegylet vezetőjének elhurcolásáig tartott. (Róla később még lesz szó.)

A plébános feladatának tekintette az üldözötté vált kulákokkal való kapcsolattartást, látogatta őket, ápolta hozzájuk fűződő barátságát. Sőt, lelkipásztori munkáját, mint láttuk, a kitelepített „pestiekre" is kiterjesztette. Mivel a kuláknak nyilvánított birtokos parasztcsaládok jelentették korábban az egyházközség legfőbb támaszát anyagi és erkölcsi szempontból egyaránt, nem meglepő, hogy a plébános jó kapcsolatban állt ezzel a réteggel. Látható, hogy az ötvenes évekre a faluban a félelem légköre uralkodott, s ezt a plébános jelenléte némileg enyhíthette.

HITTANBEÍRATÁS 1952-BEN – AZ ÉRINTETTEK EMLÉKEZETE SZERINT

Az egész országban évről évre nehezebbé vált a hittanoktatásra való beíratás. Különböző adminisztratív akadályok állításával, például a gyermekek keresztlevelének kérésével a beíratáskor, előzetes bejelentés nélkül, vagy egyszerűen

[121] A visszaemlékezés Vizi Jánostól származik, gyűjtötte Bögre Zsuzsanna, 2010. június.
[122] ÁBTL 3. 1. 9. V–111768/1. 119.

lebeszéléssel, illetve fenyegetőzéssel elérték, hogy a legtöbben visszariadjanak gyermekük hitoktatásától.

Besenyőtelken nem hirdették ki a beíratás időpontját, majd magát a beíratást tették szinte lehetetlenné lebeszéléssel. 1952-ben nagy feszültség alakult ki a faluban, mert a szülők ragaszkodtak gyermekük hittanoktatásához. Hogy pontosan mi történt, azt ma már nem lehet rekonstruálni, hiszen a visszaemlékezők és a levéltári források egyaránt más-más részleteket őriztek meg.

Vass Terézia 1953 novemberében felvett kihallgatási jegyzőkönyvének tanúsága szerint a következőket mondta el:

„K: – Tegyen említést mindazon demokráciaellenes megmozdulásokról, melyekről tudomása van.

V: – 1952 júniusának vége felé Besenyőtelken tüntetés volt a hittanbeíratás mellett. Az általános iskola előtt 50-60 személy gyűlt egybe, hogy a hittanra való beiratkozást kikövetelje. A tüntetés 17–18 óra között kezdődött, s egy óráig tartott. A tüntetők egészen az iskola udvaráig jöttek be. Bóta Gyula iskolaigazgató a tüntetőket behívta az iskolába, és ott megnyugtatta őket, ha lesz hittanbeíratás, akkor úgyis ki lesz hirdetve, látható helyen. A tüntetők nem akarták elhinni, s tovább hangoskodtak.

K: – Ki kezdeményezte?

V: – Nem tudom.

K: – Kik voltak közöttük?

V: – Nem emlékszem személyekre.

K: – A tüntetés kiindulópontjáról beszéljen.

V: – A tanév végén kiértesítettük a szülőket, hogy jöjjenek be az iskolába megbeszélésre. A megbeszélés célja, hogy a szülőket lebeszéljük arról, hogy gyermekeiket hittanra írassák be. Ez a megbeszélés egyenként folyt az iskolában a szülőkkel. A megbeszélés után a szülők nem hagyták el az iskola udvarát, hanem tüntetést kezdeményeztek.

K: – Beszéljen Kató Ottó káplánnal való kapcsolatáról.

V: – 1950-ben került Kató Ottó Besenyőtelekre. Ő tanította a besenyőtelki iskolában a hittant. Én az iskolában beszélgettem vele először, majd az utcán is. A tüntetés után Katót Besenyőtelekről elhelyezték.”[123]

Az egyházügyi hivatal Heves megyei képviselője szerint Szikla Sándor a következőket mondta a beíratásról, szintén 1953-ban:

[123] ÁBTL 3. 1. 9. V–111768/1. 253.

„Besenyő peches, mert a hittanbeíratási zűrzavarok miatt kiszállt egy ÁVH-s százados, és 12 családot Hortobágyra kitelepítettek. Majd ebből kifolyólag Kató Ottó nevű akkori káplánomnak is a veszprémi egyházmegyébe kellett távoznia."[124]

Ugyanakkor a Szikla Sándorról készült egyik 1953-as ügynökjelentés szerint maga a plébános állt az események mögött: „Ugyancsak döntő szerepe volt abban, hogy 1952-ben, a hitoktatásokra való beíratások idején, Besenyőtelek községben mintegy 250 klérus befolyása alatt álló személy csoportosult a tanácsháza előtt, ahol majd hangosan követelték a hitoktatások bevezetését, majd ellenséges hangok voltak tapasztalhatók."[125]

A V. Teréziával készült élettörténeti interjúból újabb részletek derültek ki 2001-ben:

„Amikor '51-ben az volt, hogy majd a gyerek eldönti, hogy akar-e hittant tanulni. Azt akarták mindenképpen elérni, hogy ne kérjék a szülők, hogy hittantanítás legyen. Itt robbant ki aztán megint egy újabb dolog, amikor is az volt, hogy ha huszonöt gyerek nincs, akkor egyszerűen azt jelentik majd, hogy a falu nem kéri a hittantanítást. Mi nem tudtuk, hogy mikor lesz a hittanbeíratás. Az év vége lezajlott a bizonyítványosztással, és utána egy héttel volt a beiratkozás, mindig hétfői napon. Ezen a beíratási reggelen dobolt a kisbíró, hogy hittanbeíratás lesz a nagy iskola irodájában. Nyár volt, aratás, legnagyobb dologidő. Arra számoltak, hogy nem jönnek, nem lesz, aki jön. Nem mondták a szabályt. Csak annyit, hogy beírás lesz. Ott derült ki, hogy csak akkor igazán érvényes, ha apa, anya és a beírandó gyerek bent van. Itt volt a nagy dolog: hogy ugyan férfi talán kettő vagy három volt. Mert a férfiak ingáztak, volt, hogy már vasárnap este az ország másik részébe mentek. Már nem voltak itthon eleve hétfőn reggel az apák, amikor kidobolták. Mégis minden asszony kezében ott volt a papír, hogy a férje is kéri. Ez egy örök titok. Nagyon szép volt.

A kommunisták húzták az időt. A megyétől volt pár ember, a járástól. Húzták az időt, hogy minél kevesebben kerüljenek be. Tele volt az iskolaudvar asszonynyal. Az asszonyok fellázadtak, kiabáltak, szidták az iskola és a falu vezetőit. Szétszaladtak a hivatalos emberek. Még aznap éjjel húsz kulákcsaládot kitelepítettek a Hortobágyra, pedig azok nem is voltak jelen, meg ha ott is voltak,

[124] Uo. 121–122. A feljegyzést Borai Emil, a Heves Megyei Tanács egyházügyi előadója készítette, 1953. november 17-én.

[125] ÁBTL 3. 1. 9. V–111768/1. 122. A feljegyzést Mező András ÁVH-s hadnagy készítette.

azok akkorra már nem mertek lázadozni. A szegényebbek lázadtak fel. De a kulákokat vitték el."[126]

Egy másik visszaemlékező, Vizi János, a falu kántora 1951-ben, a következőkkel gazdagította az eddigieket 1985-ben:

> „Mindennek a betetőzése az a bizonyos hittanbeíratás volt. Édesanyám is elment, hogy a húgomat beírassa. Én aznap délelőtt Füzesabonyban voltam, fél tizenkettő tájban értem haza, és édesanyám még sehol. Utánamentem. Láttam, hogy az ajtó előtt hosszú sor kígyózik, az én anyám huszadik, harmincadik, ki tudja, hányadik volt. Mondják, hogy odabenn hat asztalnál ülnek szép sorban a kommunisták, minden jelentkezővel külön foglalkoznak, és csak a hatodik írja be. Mindenkit próbáltak lebeszélni, ijeszteni, kit hogy lehetett. A kulákot másként, mint az utcabelit vagy a velük egyívásút: – Hát hogy gondolod, Julis, tudod, hogy akkor a fiadból sose lehet vezető ember? – Folyt az eszmecsere. Fárasztották a népet. Amikor nekem elmondták, hogy ez itt hogy megy, hazavittem édesanyámat. Már nem voltunk ott, amikor kirobbant az indulat. Olyan valakinél, akivel együtt őrizték a libát, betelt a pohár, és rákezdte: – Piszkos csibészek vagytok, gazember kommunisták! – Az ablakon ugráltak ki a kommunisták, menekültek a tanácsháza felé. Onnan telefonáltak az ávónak. Másnap megérkezett az ÁVH, onnan tudom, hogy aznap temettünk is, és akkor ott ők jöttek-mentek, és tizenkét családot elvittek a Hortobágyra. Több olyan kulákot, akinek semmi köze nem volt a hittanbeíratáshoz. A cél a megfélemlítés volt, és nem azt vitték el persze, aki libapásztor volt, hanem azokat, akik a tanács szerint a leginkább rászolgáltak. Például a Czakó Józsiékat öt gyerekkel, az ötödik éppen hasban volt. Ott halt meg a gyerek." (Őrszigethy 1995: 134)

A fenti szövegekből nem dönthető el, hogy egy-vagy két tüntetés volt-e a faluban, s az sem rekonstruálható, hogy „csak" spontán felháborodásról vagy szervezett fellépésről volt-e szó. Valószínűsíthető, hogy inkább spontán reakció eredménye volt a felháborodás, amitől a helyi vezetők nagyon megijedhettek, s azonnal a rendőrség és az ÁVH segítségét kérték. A szülők tiltakozását aránytalanul súlyos megtorlás követte, az ÁVH és a helyi hatalom tizenkét kulákcsalád kitelepítésével reagált.[127] Több visszaemlékezés megerősítette, hogy olyan családokat telepítettek ki, akik nem voltak jelen a beíratáson, de kulákok voltak.

> „1952-ben oda sem tudtam menni. Nem értem oda. A jó nép jött az iskolaudvarról, mert a tanácselnök elzavarta a népet. Nem értem oda, mire szétkergették

[126] Részlet a Vass Teréziával készült interjúból. Az interjút Bögre Zsuzsanna készítette 2001-ben.

[127] ÁBTL 3. 1. 9. V–111768/1. 121–122. Borai Emil Heves megyei egyházügyi előadó feljegyzése.

őket. Június 27-én vittek el bennünket. Egy hét múlva a beíratás után. Minket, a szülőket, meg a pestieket is, akiket 1951-ben bepakoltak hozzánk.”[128]

Egy másik visszaemlékező szerint az elhurcolás és a beíratás között egy hét telt el, ami alatt kulákcsaládokat éjszakánként bevittek a tanácsházára:

„Fenyegettek, hogy soha nem látom a családomat, mondta, hogy hozzám vágja a széket, kérdezte, hogy járok-e a paphoz, gúnyolt, hogy a vallásos ember elmegy a paphoz, meggyónja a bűnét, aztán mindent ugyanúgy csinál. Másokat is behurcoltak éjszakánként.”[129]

A falu megfélemlítését fokozta annak híre, hogy a besenyőtelki kulákcsaládokkal együtt elhurcolták az 1951-ben hozzájuk beköltöztetett „pestieket” is. Így estek áldozatul a hortobágyi kitelepítésnek a már egyszer internált családok is, vagyis őket kétszer telepítették ki. Először „saját jogon”, másodszor pedig azért, mert kulákokhoz költöztették be őket.

Az elhurcoltak között voltak a Szabó testvérek, Margit és Klára, akiknek nem voltak hittanos gyermekei. 1952-ben Szabó Margit hajadon volt még, nem valószínű, hogy jelen lett volna a beíratáson. Margit egyrészt kuláklány volt, másrészt ő volt a Szent Margit Leányegylet helyi vezetője is, ahogyan arról fenntebb már szóltunk. Margitot a többiektől elkülönítve Kistarcsára hurcolták, nem Hortobágyra. A testvérpárnak volt még egy nővére, aki szerint Margit hazatérte után soha többé nem volt a régi, „fogyott, mindég fogyott, utóbb már lehet mondani, hogy nem volt rendes. Nem tudott gondolkodni szegény. Annyira bántotta ez a mindenforma sors.” (Őrszigethy 1995: 55)

Hortobágyon tizenöt hónapot kellett letölteni a kitelepített családoknak, mire hazaengedték őket. Birtokos parasztok lévén nagy házzal, portával, állattal és földdel rendelkeztek elhurcolásuk előtt. Visszatérésük után nincstelenek lettek, házukat, földjüket elvették tőlük, otthon maradt rokonaiknál húzták meg magukat, míg újra tudták kezdeni az életüket.

RENDSZERELLENES SZERVEZKEDÉS BESENYŐTELKEN – 1953

1953-ban kapcsolódott össze a falu története V. Terézia személyes sorsával. Hogy milyen körülmények között, kikkel együtt és hivatalosan miért fosztot-

[128] Részlet Kladiva Imréné, kuláknak besorolt besenyőtelki lakos visszaemlékezéséből, akit a hittanbeíratás miatti „lázadás” után a Hortobágyra internáltak. Bögre Zsuzsanna gyűjtése, 2010. július.

[129] Uo.

ták meg szabadságától Teréziát, azt csak a levéltári forrásokból tudtam meg. Az alábbiakban közölt részletekről élettörténeti interjújában nem beszélt. Még kilencvenévesen sem bírta elmondani, mi történt vele.

1953. november 4-én letartóztatták a falu kántorát, Vizi Jánost, majd másnap hazavitték, s házkutatást tartottak nála. Majd ezek után őrizetbe vették V. Terézia tanítónőt és Úri János kulákot is.[130] „Vizi János és társai" perében összesen nyolc személyt vettek őrizetbe és ítéltek el, s további nyolc személy ellen rendeltek el megfigyeléseket. A peranyag szerint a vád így szólt:

> „Vizi János és társai ellen B. H. Ö. 1. pontja alapján népköztársaság elleni bűntett miatt. A 'Magyar Nemzeti Rend' elnevezéssel népi demokráciaellenes szervezkedést kezdeményezett, amelybe beszervezte Vass Terézia, Úri János besenyőtelki lakost, Rádfai György káli, Flaskay Mihály egri és Sándor István budapesti lakosokat. Tudomására hozta id. Kiss Gyula és ifj. Kiss Gyula dombóvári műszereseknek, akikkel nyomdát és körbélyegzőt akart készíttetni, továbbá Szentmiklósi Gábor besenyőtelki lakosnak. A szervezkedés részére két dr. [sic!] pisztolyt szerzett Szentpéteri Imre besenyőtelki lakostól. Célja az 1953 őszére tervezett rendszerváltozás elősegítése volt. A két pisztoly egyikét Vizi János a saját lakásán, a másikat Vass Terézia lakásán tartotta."[131]

A politikai rendőrség meglehetősen pontosan informálódott a letartóztatott személyek nézetei felől és napi tevékenységükről. A letartóztatások előtt három ügynököt foglalkoztattak a faluban az érintettek megfigyelésére. Az ügynökök Vizi közeli ismerőseiből kerültek ki, akiket feltehetően terhelő adatok alapján szerveztek be. A „Baross" és „Kalász" fedőnevű ügynökök falubeliek voltak, a harmadik személy, „Kovács Elemér" a pestiekkel együtt érkezett Besenyőre 1951-ben, akit 1953 áprilisában szervezték be. „Kovács" apósával, Lakoti Vilmos volt horthysta tábornokkal lakott együtt Úri Jánoséknál. Ahogyan fentebb már szó volt róla, a volt tábornokot egy kulákcsaládhoz költöztették be, s a jelek szerint a vőt valamilyen módon kényszerítették az ÁVH-val való együttműködésre.

A három ügynök által gyűjtött információk alapján az ÁVH biztosra mehetett, Viziék minden fontosabb lépéséről pontos képet kaptak. Szervezkedésük lényege röviden összefoglalva a következő volt: Vizi János megelégelte a kommunisták tevékenységét, valamit tenni szeretett volna. Figyelve a nagypolitika eseményeit nem sok jövőt jósolt a diktatúrának. Bízott egy közelgő politikai változás lehetőségében, amit Sztálin halála reménytelibbé tett. A politikai fordulatra fel akart készülni, röplapozással gyengítve a hatalmat. Ehhez nyomdára, papírra

[130] ÁBTL 3. 1. 9. V–111768/1. 122. Szikla Sándor plébános panaszolta el az eseményeket 1953. november 17-én, a Heves megyei tanácsháza egyházügyi előadójának.
[131] ÁBTL 3. 1. 9. V–111768/1. 348.

lett volna szüksége, amihez pénzt kellett gyűjtenie. Letartóztatásuk napjaiban Dombóváron élő műszerész barátai már elkezdték a nyomdagép előállítását. Terveiről több személynek beszélt. A nem létező szervezete számára megfogalmazott egy belépési nyilatkozatot is, amelyet a később letartóztatott személyekkel alá is íratott. Az ÁVH számára néhány levél, a beszervezési nyilatkozat, postai csekkek és két fegyver mint tárgyi bizonyíték állt rendelkezésre. Az ügyet két hónap alatt felgöngyölítették, a letartóztatott személyeket bűnösnek találták és elítélték. A bírói döntés szerint Vizi Jánost életfogytiglanra, Vass Teréziát hét évre, Sándor Istvánt tizenkét évre, ifj. Úri Jánost öt évre, id. Kiss Gyulát két évre, ifj. Kiss Gyulát két évre, Czeglédi Lászlót négy évre, Szentmiklósi Gábort három évre, Szentpéteri Imrét pedig két évre ítélték el.

A korabeli viszonyok pereihez képest ez a bírósági eljárás nem tekinthető tisztán koncepciósnak abban az értelemben, hogy az ÁVH-nak nem volt szüksége saját koholmány gyártására. A források szerint Vizi János tényleg egy rendszerellenes tevékenység szervezéséhez fogott, amelyet az ÁVH még csírájában elfojtott. A letartóztatott személyeknek ilyen értelemben annyi bűnük volt, hogy tudtak valamit Vizi terveiről, amivel egyet is érthettek, ám konkrétan nem fejtettek ki rendszerellenes tevékenységet, mert még nem volt mit tenniük. Bűnük a rendszer elutasítása volt, amiben mindannyian egyetértettek. Az elítéltek közül négyen Besenyőtelken éltek a szervezkedés idején.

Elsőként Vizi János besenyőtelki lakost hurcolták el, aki a háború idején elvégezte az egri tanítóképzőt, de aztán nem vállalt tanítói állást. 1950-ben négy hold földön gazdálkodott, s ő volt a falu kántora is. Kérdés, hogy miért figyeltették, miért állítottak rá ügynököket. A válasz Vizi múltjában keresendő, a II. világháborúban betöltött szerepében. A vádirat szerint nyilas volt, amiről ő a következőképpen beszélt 1985-ben:

> „A háború közeledett Eger felé, elérték az oroszok a Tisza vonalát. [...] Akkor én kitaláltam, hogy mi lenne, ha elmennénk együtt katonának. És ez történt. Egerben gyülekeztünk, feljöttünk Pestre. Majd Pesten is csapódtak hozzánk hasonlóan gondolkozó fiatalok. Mi katonák akartunk lenni, de nemigen akartak bennünket katonának befogadni. Senki sem akarta vállalni a felelősséget több száz gyerek kiképzéséért, életéért. Aztán hozzánk csatlakozott egy nálunk idősebb ember, tagja és megszállottja a nyilaskeresztes pártnak. Értett az ifjúság nyelvén, tett-vett közöttünk, majd elintézte, hogy katonák lehessünk. Ez a társaság lett a hungarista ifjúsági légió. Egy csendőr főhadnagyot meg öreg csendőröket jelöltek ki a kiképzésünkre. Ez már október 15-e után játszódik, tehát nyilas idők vannak, úgyhogy másképpen nem is lehet a dolgokat érteni meg magyarázni. Mire a kiképzésnek vége lett, elérkezett a karácsony. Budapestet bekerítették. Rólunk mindenki megfeledkezett. Ez a hungarista ifjúsági légió

> egy zászlóalj méretű egység volt, ennek voltam én a zászlóaljsegédtisztje."[132] (Őrszigethy 1995: 127)

Vizi János a II. világháború politikai káoszában a nyilas uralom alatt lett önkéntes katona, ami miatt nyilasnak bélyegezték. Ekkor tizennyolc éves volt. Szegényparaszti családból származott, a politika iránt mindig érdeklődött. Saját bevallása szerint az ötvenes években mindig fricskázta a helyi kommunistákat, akikről nagyon elmarasztaló véleménye volt. 1950-ben lett a falu kántora. Elődje, a kántortanító nem merte vállalni a kántorságot, csak a tanítói állását tartotta meg. Ekkor jelentkezett a feladatra Vizi János, aki Szikla Sándor szerint tehetséges fiatal volt, s az egyházközség képviselő-testülete felkérte erre a munkára.[133]

Vass Terézia, a második besenyőtelki letartóztatott tanítónő volt a faluban. Állását 1943-tól töltötte be kinevezett tanítóként. Szegényparaszti származású lévén családjának nem kis erőfeszítésébe került a taníttatása. A tanítóság biztos megélhetést jelentett számára, nem beszélve az állással járó nyugdíjról. Terézia, részben munkájának köszönhetően, a falu értelmiségéhez tartozott. Jó barátságban volt a plébánossal, a plébános húgával, tanártársaival. Naponta járt misére, 1948, az iskolák államosítása után sem változtatott vallásos meggyőződésén és misére járási szokásain. 1950-ben ismerkedett meg Vizi Jánossal – akivel 1953-ban össze akartak házasodni. A rendszerről hasonlóképpen gondolkodtak, Vizi rendszeresen beszélt a terveiről Teréziának.[134]

Úri János, a harmadik tősgyökeres besenyőtelki, kulákcsaládból származott. Birtokos paraszt szüleivel együtt gazdálkodott hetvenhárom holdnyi földjükön. Kecskeméten tanult agártechnikumban, elmondása szerint világot látott embernek számított a faluban. Vizi Jánossal munkájuk révén kerültek baráti kapcsolatba. Úri értett a lovakhoz, s tanácsot adott Vizinek. Egy ilyen alkalommal beszélt neki Vizi a terveiről, amelyeket ő helyeselt.[135]

Szentmiklósi Gábor volt a negyedik letartóztatott. Ő 1951-ben, kitelepítettként került a faluba. Édesapja tanácsnok volt a Horthy-rendszerben, ő három gimnáziumot végzett, majd 1950-ben, kitelepítésük előtt egy évvel gyors- és gépíróiskolába járt. Besenyőtelken segédmunkásként tudott elhelyezkedni. A faluban a többi kitelepítettel barátkozott, köztük „Kocsis Elemérrel", a helyiek közül pedig Szikla Sándort, Vizi Jánost és Úri Jánost említette barátjaként a kihallgatásán. Vizi János kérésére pénzküldeményt továbbított, illetve leveleket adott át. Egy gumiból készített nyomdát ígért a szervezkedés részére, amit végül

[132] Őrszigethy 1995: 127.
[133] ÁBTL 3. 1. 9. V–111768/1. 348–349.
[134] Az összefoglaló Vass Terézia interjúja (2001) és a kihallgatási jegyzőkönyv alapján készült.
[135] ÁBTL 3. 1. 9. V–111768/2. 112.

nem készített el.[136] Letartóztatásakor tizenkilenc éves volt. A többi letartóztatott Vizi János ismeretségi köréből került ki, akik nem voltak besenyőtelki lakosok.

A kihallgatások során a vádlottak magatartását kezdetben a tagadás jellemezte, majd a fokozatos beismerés. Vizi János visszaemlékezése szerint nem verték meg őket a börtönben,[137] a vallomásokat minden jel szerint nem fizikai, inkább lélektani manipulációval kényszerítették ki. A kihallgató tisztek háttér információja a szervezkedésről majdnem teljes körű volt. Külön gondot fordítottak arra, hogy úgy tegyék fel a kérdéseket, hogy ne derülhessen ki belőlük, kik voltak az igazi informátorok. Ügyesen játszották ki a naiv, fiatal, rendőrségi taktikákat nem ismerő falusi embereket egymás ellen. A jegyzőkönyvekből látható, hogy két hónap után minden letartóztatott eljutott odáig, hogy nincs értelme a tagadásnak, már mindent tudnak, társaik már mindent elárultak. Átlagosan 8-10 alkalommal hallgattak ki egy-egy személyt, s idővel mindent bevallottak, meggyőzték őket a kihallgatók, hogy nem érdemes tagadni. A letartóztatott személyek egymás iránti bizalmát, jó kapcsolatukat sikerült mélyen aláásni.

Mindezeken túl a besenyői vádlottaktól ki akartak csikarni Szikla Sándor bűnösségéről szóló vallomásokat. A források szerint azonban egyik vádlott sem vallott plébánosa ellen. A terhelő adatokat a „szervezkedőktől" akarták hallani, de egyik besenyőtelki letartóztatott sem vallott a pap ellen. Akárhogyan forgatta is a szót a kihallgató tiszt, a plébános személye feddhetetlen maradt. „Csak" annyi derült ki, hogy a besenyőtelkiek szerették papjukat, barátságban voltak vele, jó véleménnyel voltak róla, s a szervezkedésből teljesen kimaradt. Vizi János ezt például azzal magyarázta a kihallgatásán, hogy a pap többször kifejtette előtte a rendszerhez való alkalmazkodás szükségességét, „mert most a kommunisták az urak".[138]

Maga a per 1954-ben folyt le, s az elítéltek ekkor kezdték büntetésük letöltését. A perben szereplő besenyőtelkiek társadalmi hátterüket tekintve a legkülönbözőbb rétegekhez tartoztak, a faluban mégis jó kapcsolatot ápoltak egymással. Ennek oka lehetett – ahogy fentebb már szó volt róla – a társadalmi rétegek közötti érintkezés természetes volt Besenyőtelken, részben pedig egyetértettek a kommunista rendszer elutasításában. A kántor, a katolikus tanítónő, a kulák és a kitelepített egyféleképpen gondolkodott a politikai diktatúráról. Összejártak, fiatalok voltak, jó barátság alakult ki közöttük, ketten házasságra készültek. A börtönévek miatt azonban kettétört az életük. Szabadulásuk után mindenki elköltözött a faluból, s nem vettek tudomást egymásról, nem keresték egymás társaságát (Vass Terézia és Vizi János is csak az 1990-es évektől találkozott néha).

[136] Uo.

[137] Vizi János szóbeli közlése, 2010. július.

[138] ÁBTL 3. 1. 9. V–111768/1. 348–349.

Vizi János életfogytig tartó büntetése végül is tíz év után véget ért, 1963-ban szabadult. Budapesten telepedett le, hamarosan megnősült, három gyermeke született. Börtöntársaival nem tartotta a kapcsolatot.

Úri János letöltötte a rá kiszabott öt évet, majd visszatért Besenyőtelekre. A falubeliek szerint soha nem nősült meg, magányos, megkeseredett ember lett belőle, s egy idő után ő is elköltözött a faluból.[139]

Szentmiklósi Gábor is letöltötte a maga három évét, szabadulása utáni életéről nem sikerült információt szerezni.

Vass Terézia letöltötte a hét évet, majd Budapesten próbált új életet kezdeni az édesanyjával. Soha nem ment férjhez, nem születtek gyermekei, fel kellett adnia tanítói hivatását. Albérletben lakott sokáig, majd Rajk Júlia[140] közbenjárására, lakáshoz jutott, s keramikus szakmunkás lett belőle.

Teréziát a „szervezkedés" miatt tartóztatták le, amiben azért vett részt, mert egyetértett vele. Tevékenysége egyrészt vőlegénye hatásának, másrészt vallásos világnézetének tudható be. E két okot azonban különválasztotta, s csak az utóbbiról mesélt 2001-ben. A külvilág előtt életének csak az egyik felét akarta bemutatni, a másik oldalról hallgatott. Ugyanakkor csak a két oldal összerakásából ismerhető meg a politikai diktatúra valódi hatása a letartóztatottak életére. Lássuk most részletesebben, mit jegyzett fel Teréziáról a bíróság, majd, hogy mit mesélt „ügyéről" ő maga.

VASS TERÉZIA ÜGYE A FŐVÁROSI BÍRÓSÁG HATÁROZATÁBAN – 1954[141]

A fővárosi bíróság az 1954. március 8. és 22. napján nem nyilvános tárgyaláson hozott ítélettel a következőképpen döntött: „Vass Terézia: Bűnös. A népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedésben való tevékeny részvétele bűntettében, továbbá lőfegyver és lőszerrejtegetés bűntettében."[142]

A vádiratban a bűnösnek tartott Vass Terézia személyi jellemzése a következő volt:

> „Kisparaszti családból származik, szüleinek 3 hold földje volt. 1937 januárjában az egri érseki tanítóképzőben megszerezte az oklevelet, s ezt követően 1943-ig különböző katolikus egyházi iskolákban tanított. E beosztásából, valamint

[139] Vass Dóra és Vass Ágnes visszaemlékezései alapján. Bögre Zsuzsanna gyűjtése, 2010. június.

[140] Rajk Júlia (1914–1981) Rajk László felesége, leánykori nevén Földi Julianna segítette Vass Teréziát a börtön után.

[141] ÁBTL 3. 1. 9. V–111/768/2/a, 539/5–22.

[142] Uo., 539/5.

mélyen vallásos érzéséből kifolyóan 1940–1946-ig terjedő időben a Szent Margit Egylet helyettes vezetői tisztségét is ellátta. 1948-ban a besenyőtelki általános iskola elemi iskolában osztották be, és ettől kezdve őrizetbe vételéig ott tanított."[143]

A vádlott cselekményeit a következőképpen foglalta össze a bíróság:

„1948-ban ismerkedett meg Vizi Jánossal, s vele később közelebbi kapcsolatot tartott fenn. 1951-től kezdve rendszeresen megbeszélték a politikai eseményeket, és kicserélték politikai nézeteiket. Ezek során Vizi többször felvetette azt a gondolatot, hogy szervezkedni kellene, és a magyarságot össze kellene fogni. 1952 tavaszán Vizi ezen túlmenve, most már azt az elhatározást is közölte a vádlottal, hogy megkezdi a tényleges szervezkedést. Vádlott ezt helyeselte, és csatlakozott a szervezkedéshez. Ettől kezdve Vass Terézia, aki a Vizi iránt érzett szerelmének hatása alatt mindenben igazodott Vizihez, részt vett a szervezkedés tevékenységében..."[144]

A peranyagból tudható, hogy Terézia 1953-ban Vizi János menyasszonya volt, házasságkötésüket tervezték letartóztatásuk előtt. Nem tartották titokban, Szikla Sándort értesítették tervükről, annál is inkább, mert nem akartak a faluban maradni. Terézia a kihallgatásán ezt azzal magyarázta, hogy „nekem mint tanítónőnek nem lett volna jó a faluban, ha a férjem kántor".[145] Vizi megtette az első lépéseket, felmondta kántori állását, amit Szikla Sándor 1953. november 1-jei hatállyal tudomásul is vett. Eladta lovait, s vett magának egy motorbiciklit, azzal akart Budapestre járni dolgozni. Ezek után tartóztatták le őket november 4-én, illetve 5-én.

A LETARTÓZTATÁS, AHOGYAN VASS TERÉZIA MESÉLTE EL 2001-BEN

Terézia falujáról szóló visszaemlékezésében nem szerepel sem Vizi János, sem Úri János, sem Szentmiklósi Gábor, de még Szikla Sándor sem. Az interjúban arról beszélt, hogy faluja nagyon megváltozott 1948-tól. Mivel azonban ő az iskolák államosítása után is járt misére, mert nem félt, két idősebb kollégája figyelmeztette is: „Ki fogják törni a nyakadat" – mondogatták. „Mondtam: Nem, hát nincs vallásszabadság? – Már az öregek sem mertek menni. Én voltam az

[143] Uo. 539/9.
[144] Uo. 539/13.
[145] ÁBTL 3. 1. 9. V–111/768/1.

egyetlen. Én voltam tulajdonképpen a rossz példa. Hogy lám, nem fél, ugyanúgy csinálja, mint eddig."[146]

Egy másik történetében is a templomhoz való viszonyáról mesélt. Eszerint egyik nap egy tanítványa azzal állt fel az osztályban, hogy látta a tanító nénit a templomban. „Hirtelen nem tudtam, hogy mit mondjak. Erre egy másik gyerek felállt, s rávágta. – Nem mondta neked anyád, hogy ilyen helyen nem kell meglátni a tanítókat?"[147]

Terézia szerint mindenki szenvedett a faluban, csak mások nem mertek tenni semmit. A falu hangulatát így festette le: „...Az a sok szerencsétlen kulák, akiket ott este elvittek a beszolgáltatáskor. Akkor, amikor az öregasszonyoknak a Sztálin halálakor összeszedték a fekete szoknyájukat, és azzal dekoráltak. Annyira megfélemlített nép volt, hogy mukkanni sem mert. Azok ugyanúgy megszenvedték, csak senki nem mert. Mindenki behúzódott. Mert nem tudta, hogy mi nem tetszik majd, és mi lesz. Hátulról éri majd valami retorzió. Kezdtek elfogyni a templomból."[148]

Egy másik emlékében ismét az iskolában és a templomban láttatja magát. Eszerint 1950. december 8-án a Szeplőtelen Fogantatás napja már nem volt munkaszüneti nap. Ő mégis elment aznap reggel templomba, majd onnan egyenesen indult tanítani. Nyilván nem véletlenül, de ezen a napon ellenőrzést kapott a járási oktatási osztályról. Az asztalán felejtette a misszáléját[149] – emlékezett vissza, amit a felügyelő azonnal észrevett. Másnap már hívatták a járási tanácsra, fegyelmit kapott a templomba járásért.

Letartóztatásának okát a fentiekkel összhangban a következőképpen foglalta össze: „Akkor, amikor ott mersz templomba menni, amikor mindenki meghúzta a nyakát. Az igazgató is. Egyszerre kiürült a templom. Feltűnő volt, hogy hogy mer ez itt templomba járni? Aki szem előtt volt, és aki szellemiséget adott, ők attól féltek, hogy ez még mindig dolgozik? Azért számítottam szervezkedőnek, mert őellenük, egy orosz szellemiséggel szemben álltam. Hogy magyar voltam, és nem ijedtem meg. Én csak egy akartam lenni: keresztény magyar..."[150]

[146] Vass Terézia élettörténeti interjúja. Készítette Bögre Zsuzsanna 2001. október–november.
[147] Uo.
[148] Uo.
[149] Misekönyv (latin).
[150] Vass Terézia élettörténeti interjúja.

ÖSSZEGZÉS

A bevezetőben feltett három kérdésre a következő válaszok adhatók:
1. Volt-e Besenyőtelken egyházüldözés? Besenyőtelken a kuláküldözéssel egy olyan társadalmi réteget tüntettek el, amely jelentős szerepet játszott a falu életében, beleértve az egyházközséget is. A kulákok kollektív büntetése visszafordíthatatlanul meggyengítette a helyi társadalmat, ezzel együtt a helyi katolikus egyházat. Elmondható, hogy Besenyőtelken a kuláküldözés összekapcsolódott az egyházüldözéssel. A kulákokat büntették meg azért is, mert a falu egésze vallásos volt, s mert a helybeliek ragaszkodtak a templomukhoz, papjukhoz és a hittanoktatáshoz. A birtokos parasztságot tették meg bűnbaknak, mivel ők voltak a falu természetes vezetői.

2. Kimutatható-e egy bizonyos társadalmi csoport kollektív büntetése, vagy „csak" egyes személyek büntetésével akart az új politikai rendszer példát statuálni, hogy aztán a többséget megfélemlítse? Az első pontban megfogalmazott válaszokból következik, hogy a faluban az ötvenes években a kollektív büntetés mellett a politikai hatalom eszközeként megjelent az egyének büntetése is. A kollektív büntetés a környékbeli falvakhoz képest drámaibb módon zajlott le, talán ezért is jöhetett létre éppen Besenyőtelken egy politikai szervezkedés.

3. Meddig tartott az üldözés a letartóztatottak életében? A szervezkedés tagjainak életében nem múlt el nyomtalanul letartóztatásuk és a börtönben töltött évek, mindez személyes életükben különbözőképpen, de maradandó traumát okozott. Tanulmányomban Vass Terézzel foglalkoztam részletesebben, s az ő esete mutatja, hogyan tört derékba egy hivatás és egy magánélet. Kiszabadulása után semmije nem maradt, egzisztenciáját újra kellett teremtenie. Új munkahely, új foglalkozás, új emberek vették körül, nem tért vissza falujába.

A letartóztatott személyek nem ismerték a diktatúra működését, az ügynökök családokba és baráti kapcsolatokba való beépülését, elhitték, hogy egymást árulták el, s ezért örökre elkerülték egymást.

VÉGSZÓ

Vass Terézia végrendeletében egyetlen vagyonát, budapesti lakását Besenyőtelek egyházközségére hagyta. Lakásának árát a falu templomának renoválására költötték. 2009-ben, Budapesten zajlott temetésére külön autóbusszal érkeztek a besenyőtelki egykori tanítványok, a távoli rokonok mellett még a falu polgármestere is jelen volt. Több százan vettek búcsút a fővárosban a falujától ötven éve elszakadt, kilencvenkét éves besenyőtelki katolikus tanítónőtől.

FORRÁSOK

Publikálatlan interjúk

Vass Terézia élettörténete. Az interjút készítette Bögre Zsuzsanna, 2001. október–november.
Vass Dóra visszaemlékezése Besenyőtelek ötvenes éveire. Az interjút készítette Bögre Zsuzsanna, 2010. július.
Vass Ágnes visszaemlékezése Besenyőtelek ötvenes éveire. Az interjút készítette Bögre Zsuzsanna, 2010. július.
Vizi János visszaemlékezése Besenyőtelek ötvenes éveire. Az interjút készítette Bögre Zsuzsanna, 2010. június.
Kladiva Imréné visszaemlékezése Besenyőtelek ötvenes éveire. Az interjút készítette Bögre Zsuzsanna, 2010. augusztus.

Levéltári dokumentumok

Vizi János és társai pere. ÁBTL: 3. 1. 9. V–111/768/1.
Vizi János és társai pere. ÁBTL: 3. 1. 9. V–111/768/2.
Vizi János és társai pere. ÁBTL: 3. 1. 9. V–111/768/2.a.

Élettörténeti interjú

Vass Terézia élettörténete. Az interjút készítette Bögre Zsuzsanna, 2001. október–november.
Vass Dóra visszaemlékezése Besenyőtelek ötvenes éveire. Az interjút készítette Bögre Zsuzsanna, 2010. július.
Vass Ágnes visszaemlékezése Besenyőtelek ötvenes éveire. Az interjút készítette Bögre Zsuzsanna, 2010. július.
Vizi János visszaemlékezése Besenyőtelek ötvenes éveire. Az interjút készítette Bögre Zsuzsanna, 2010. június.
Kladiva Imréné visszaemlékezése Besenyőtelek ötvenes éveire. Az interjút készítette Bögre Zsuzsanna, 2010. augusztus.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Apor, P. (2003): Történeti antropológia. In Bódy, Z. – Ö. Kovács, J. (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Budapest: Osiris Kiadó, 443–467. o.
Balogh, M. (2015): *Mindszenty József I–II.* MTA, Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Balogh, M. – Szabó, C. (2003): *A Grősz-per.* Budapest: Kossuth Kiadó
Bánkuti, G. (2011): *Jezsuiták a diktatúrában. A Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya története, 1945–1965.* Budapest: L'Harmattan
Bögre, Zs. (1998): Békepapság az üldözött egyházban : kísérlet egy értelmezési keret kialakítására. In Máté-Tóth, A. (szerk.): *Tanulmányok András Imre 70. születésnapjára.* Szeged: SZTE Egyetemi Kiadványok, 61–71. o.
Bögre, Zs. (2004): Vallás és identitás. Élettörténetek a diktatúrában (1948–1964). Pécs: Dialóg Campus
Bögre, Zs. – Szabó, Cs. (2010): *Törésvonalak. Apácasorsok a kommunizmusban.* Budapest: Szent István Társaság, METEM
Gárdonyi, M. (2008): Túlélés – Együttműködés – Ellenállás. A katolikus egyház stratégiái a „népi demokráciákban". In Balogh, M. (szerk.): *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után.* Budapest: Kossuth Kiadó, 149–156. o.
Kovács, T. (2020): A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása. Budapest: L'Harmattan
Mikó, Z. (2008): A pócspetri-per(ek). In Szabó, C. – Szigeti, L. (szerk.): *Az egyházi iskolák államosítása.* 123–137. o.
Ö. Kovács, J. (2004): Egy politikai diktatúra társadalmi korlátai. Jelenkortörténeti kutatások az NDK-ról. *Korall*, (15–16), 179–204. o.
Ö. Kovács, J. (2012): A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában – A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965. Budapest, Korall.
Őrszigethy, E. (1995): *Birsalmasajt. Két szomszéd falu az Alföld peremén.* Budapest: Sík Kiadó
Saád, J. (szerk.) (2015): *Hortobágy örökségei. Kényszermunkatáborok és lakóik nyomában.* Budapest: Argumentum
Sima, É. (1985): *Besenyőtelki termelőszövetkezetek.* Őrszigethy Erzsébet tulajdona.
Szabó, Cs. (2001): *A Grősz-per előkészítése, 1951.* Budapest: Osiris Kiadó – Budapest Főváros Levéltára
Szabó, Cs. – Szigeti, L. (szerk.) (2008): *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon 1948.* A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve, Budapest: Új Ember – LÖKA
Szuhay, P. (1987a): *Elitek Besenyőtelken a két világháború között.* Őrszigethy Erzsébet tulajdona.
Szuhay, P. (1987b): *Monografikus kutatások a Néprajzi Múzeumban. Beszámoló az Agrártörténeti Bizottság előtt.* Őrszigethy Erzsébet tulajdona.
Szuhay, P. (1994): Besenyőtelek társadalmi szerkezete a két világháború között, különös tekintettel az elitekre. In *Agrártörténeti Szemle* (1–4), 417–442. o.
Tóth, L. (1983): *A társadalmi nyilvánosság néhány intézménye Besenyőtelken a századfordulón 1962-ig.* Őrszigethy Erzsébet tulajdona.
Varga, Z. (2008) „Kényszeríteni kell a parasztot." (Hatalom és agrártársadalom az 1950-es években). In Szederjesi, Cs. (szerk.) *Megtorlások évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon.* Budapest: 1956-os Intézet, 53–67. o.

III. 3. A felejtés avagy a „szelektív” emlékezés dinamikája egy trauma feldolgozása kapcsán

Az alábbi tanulmány felfogható az előző (III.2 tanulmány) történet folytatásaként, ami Vass Terézia történetének egy újabb olvasata. Terézia élettörténetében annyi kiaknázatlan lehetőség maradt a besenyőtelekről írt mikortöténeti tanulmány után is, hogy újból elővettem az interjút, s ekkor nem Terézia falujára, környezetére, perére fókuszáltam, hanem személyes traumájára és annak megértésére. Ekkor is hasznosítottam a számomra jól bevált trianguláció eszközét abból a célból, hogy a szövegből adódó kérdésekre épülő konstrukcióm részletgazdag legyen. Jelen tanulmány leginkább a konstruktivista paradigma felfogását tükrözi. Az alábbiakban Vass Terézia Zia néven szerepel, ahogyan a barátai hívták.

AZ EMLÉKEZÉS ÉS A FELEJTÉS DINAMIKÁJA

Platónnál az emlékezet „viasztáblához” hasonlítható. Elképzelése szerint születéskor minden emberi lélekre viaszbevonat kerül, olyan, amely nem tartalmaz „benyomásokat”. Az ókori szerző szerint minden ember egyéniségéhez illő viasztáblát kapott születési ajándékba (Platón 2013).

A metaforánál maradva megjegyzendő, ma úgy gondoljuk, hogy ez a viaszbevonat többrétegű. Használatuk során bizonyos „benyomások” gyorsan eltörölhetővé válnak, mások viszont makacsul bennragadnak a viaszban. A dolgok a platóni értelemben akkor működnek jól, amikor a viasztábla törlésével megindulhat a felejtés, vagyis az újrakezdés, amellyel jöhetnek az új „be-nyomások”. Platónnál a felejtés szükséges és jótékony hatású folyamat, a lélek normális működésének a feltétele.

Szent Ágoston *Vallomások* című művében látszólag mintha éppen az ellenkezőjét hangsúlyozná a feledés/emlékezés viszonyával kapcsolatban (Augustinus 2015). Nála az utóbbi végső célja az embernek Istennel való szövetségkötésére emlékezés. Amikor a földi világban az ember elfelejti ezt a szövetséget, akkor bűnt követ el. Itt a felejtés bűn, az emlékezés jótékony hatású. Nem emlékezni (felejteni) önmagunk elleni vétek Ágostonnál, mert igazi énjétől távolodik el az, aki nem emlékezik. Szerinte az ember elfelejti a szövetséget, Isten viszont

emlékezik. Az emlékezés tehát – ebben az értelemben – szakrális folyamat, általa tisztulhatunk meg, általa találkozhatunk újra igazi önmagunkkal.

Ágoston énképe az örökhöz való visszatérést feltételezi (az emlékezéssel), míg Platón a folyamatos változásra teszi a hangsúlyt (a felejtéssel). A látszólagos ellentmondás úgy oldható fel, ha elfogadjuk, hogy mindketten ugyanannak a dolognak a két oldaláról beszélnek, mert egyik jelenség sem létezhet a másik nélkül.[151]

Könnyebb azonban e szerzők elméleti megközelítése között logikai kapcsolatot felfedezni, mint megérteni a felejtés és emlékezés dinamikáját a mindennapi életben. Különösen igaz ez, amikor az egyéni élet világában szeretnénk rendet teremteni, amelyben egymásra rakódhat a személyes és a történelmi trauma, amelyeken hol felejtéssel, hol pedig emlékezéssel próbálunk úrrá lenni.

A fentiek fényében egy életút kapcsán mutatok be olyan felejtési/emlékezési mechanizmusokat, amelyek egymásra épültek az évek során, külső szemlélő számára szinte szétválaszthatatlanul.[152] A tanulmány főhősét V. Ziának nevezem, akit B. faluban, többedmagával, államellenes szervezkedés vádjával letartóztattak 1953-ban. Hét évre ítélték el, amit napra pontosan le is töltött. Elemzés segítségével megfigyelem, hogy miként beszél, miről mesél az ember akkor, amikor nem tudja feldolgozni traumáját, illetve ugyanezt fordítva, hogyan beszél, miről mesél akkor, ha fel tudja dolgozni a vele történt fájdalmakat.

Abból indulok ki, hogy a trauma egy olyan puskalövéshez hasonlít, amelynek nyoma soha nem fog eltűnni az ember lelkét jelképező viasztábláról, de amellyel meg lehet tanulni együtt élni (Heller 2006). Sőt, a traumapszichológia szerint a személyiség meg is erősödhet egy tragédia feldolgozása után. Ezt a fordulatot nevezzük pozitív traumafeldolgozásnak vagy rezilienciának (Örkényi 2007). Hasonló jelenségről olvashatunk a logoterápia megalapítójánál, Viktor E. Franklnál is (Frankl 2016).

Jelen tanulmányban a trauma feldolgozásnak a Janoff-Bulman és Frantz szerzőpáros által kidolgozott felfogására támaszkodom. Azért esett rájuk a választásom, mert ők olyan összetett fogalommal írták le a poszttraumás növekedés folyamatát, amellyel eredményesen lehet értelmezni a bonyolultabb eseteket. A történetem főszereplője egyrészt nem tudott szabadulni a számára felejthetetlen eseményektől, másrészt fel is dolgozta azok bizonyos részleteit. A fenti szerzőpáros különbséget tesz a *trauma megértése* és a *trauma jelentősége* között. Szerintük a feldolgozás akkor lehet sikeres, amikor az áldozat képes arra, hogy a vele történt traumatikus eseményt egyfelől *megértse (jelentés-értés)*, majd megtalálja a *megértés jelentőségét is* további élete szempontjából. Ez

[151] A felejtésről és annak dinamikájáról lásd részletesebben lásd Keszei András írásait (Keszei 2015: 93–127; Keszei 2010).

[152] Élettörténeti interjút Bögre Zsuzsanna készítette 2001. október–november folyamán.

utóbbi azt jelenti, hogy a traumából erőt merítve, életét valamiféleképpen többnek, jobbnak értékelje. Ekkor beszélhetünk a szerzők szerint *poszttraumás növekedésről*. Ezek szerint a trauma feldolgozásának két szakasza van, egyrészt a *megértés,* másrészt a *„többé" válás*. Ebből következik, hogy vannak közöttünk olyan „túlélők" is, akik „csak" megértették azt, ami velük történt, s vannak olyanok is, akik erőt is tudtak abból meríteni. *A poszttraumás növekedéshez ez utóbbi „fokozat" elérése szükséges.* Jelen tanulmányban V. Zia történetével foglalkozom, aki „sorsproblémáját" elhallgatta (feltételezésem szerint megértette, bár elfogadni nem tudta), s úgy beszélt életéről, mint aki megerősödött az átélt traumák után.

A bemutatásra kerülő élettörténetben összekeveredett egymással a személyes és a történelmi trauma, illetve a felejtés – ami jelen esetben inkább nevezhető elfojtásnak, mint jótékony felejtésnek – az emlékezéssel. A tanulmányban leírtak arra is jó példa lehet, hogy a valóságban igencsak összegabalyodik egymással a Platón és Ágoston által megfogalmazott ideális felejtés, emlékezés folyamata.

AZ ÉLETTÖRTÉNET ELEMZÉSÉNEK LÉPÉSEI

Az oral history-élettörténet abban különbözik a „sima" élettörténettől, hogy az interjúalanyok átélnek jelentősebb történelmi eseményeket, amelyekre visszaemlékeznek, s elmesélik azokat saját nézőpontjukból. Jelen esetben az interjúalany élettörténete a vallásüldözéssel, a diktatúrával, a bebörtönzésekkel és mindezek következményeivel hozható összefüggésbe, s e témák megéléséről számolt be a megkérdezésekor.

Az elemzés lépései a következők voltak. Először V. Ziával élettörténeti interjút készítettem, majd az interjúban elhangzottak alapján levéltári kutatást végeztem az ÁBTL-ben,[153] ezt követően felkerestem az ügyben az érintett élő személyeket, illetve azok hozzátartozóit. A különböző források egymással történő összevetése lehetővé tett egyfajta rekonstrukciót. Egy olyan képet raktam össze a felejtés/emlékezés mechanizmusait figyelembe véve, amelybe a saját megértésemet helyeztem középpontba. Mivel V. Zia egyoldalúan mesélte el élettörténetét, az ÁBTL forrásokról pedig tudjuk, hogy a hatalom nézőpontja szerint konstruálódtak, ezért a két oldalt további nézőpontokkal kellett kiegészítenem (Farkas 2006).

Egy élettörténeti elbeszélés a felejtés/emlékezés szelekciójának eredményeként születik meg. A koherensnek tekinthető élettörténetek időkezelése valamiképpen egy „befejezetlen spirális körre" emlékeztetnek, amelyet úgy

[153] ÁBTL.3.1.9. V-111768/1-2a.

képzelhetünk el, hogy a mesélő a jelen perspektívájából visszatekint a múltba, s a múlt emlékeit a jövővel kapcsolatos vágyai szerint rendezi el. Azokban az élettörténetekben azonban, amelyekben fontos életesemények részletei elfelejtődnek, vagy elhallgatásra vannak ítélve, megváltozik az időkezelés. Egyrészt valamelyik idősík (a múlt, a jelen vagy a jövő) eltűnik vagy jelentőségét veszíti, míg egy másik túlságosan előtérbe kerül (Augé 2004). A tanulmányban közölt történetnek külön érdekessége, amikor a főszereplő a múltja egy részét el akarja felejteni, de paradox módon mégis döntően a múltról beszél. Lényegében egy „újraírt" múlt elevenedik fel valaminek az elhallgatása miatt, talán mert önmagát is folyamatosan meg akarja győzni története hitelességéről.

2001-ben készült az alábbiakban közlésre kerülő élettörténet, amelynek interjúalanya 2009-ben hunyt el. Halála előtt e sorok írójának átadta önéletrajzi naplóit, amelyek megismerése nagyban hozzájárult a most bemutatásra kerülő elemzés kialakulásához. A vizsgálat első részében bemutatom az élettörténeti narratíva azon részleteit, amelyek a letartóztatásról, a kihallgatásokról szóltak az alany nézőpontjából. Nem feledhetjük, hogy szelektált emlékezetről van szó, amely önmegerősítés is egyben. Ezeket a szövegeket saját kérdéseimmel egészítem ki, amelyek majd átvezetnek az elemzés második szakaszához. Ekkor következik a levéltári források elemzése, amelyben vizsgálati jegyzőkönyvek, fogdaügynök jelentések, B. faluból származó ügynökjelentések beszámolóit vetettem össze egymással és az interjúkban elhangzottakkal. A levéltári források szövegei is konstrukciók, csak azok a hatalom álláspontját képviselik (Farkas 2006). A kétféle forrásanyagot az általam felvetett kérdések segítségével vetem egybe. Az összevetés során mutatok rá arra a lényeges életeseményre, amely végső soron a 2001-ben született élettörténet mondanivalóját befolyásolta. Következtetéseimet a börtönélmények elemzésével támasztom alá.

A LETARTÓZTATÁS EMLÉKE AZ ÉLETTÖRTÉNETI NARRATÍVÁBAN – KÉRDÉSEKKEL

2001 október–novemberében többórás élettörténeti interjút készítettem V. Ziával, aki többek között elmesélte 1953-as letartóztatásának és bebörtönzésének történetét.

Az interjúban több elvi magyarázatot kaptam letartóztatásának okáról, valójában azonban alig tudtam meg valamit a konkrétumokról. Zia megemlítette, hogy B. falu tanítónőjeként 1948-ban, az egyházi iskolák államosítása után is naponta járt misére, s ezt a falu vezetői nem nézték jó szemmel. Beszélt arról, hogy többször kapott ezekben az években ellenőrzést a tanfelügyelettől, „ki akarták törni a nyakam", mintha ezzel is a letartóztatását készítették volna

elő. Majd részletesen beszámolt az 1952-ben zajlott hittanbeíratási botrányról, amelynek következtében egyetlen éjszaka 12 „kulákcsaládot” a Hortobágyra deportáltak.[154] Ezen az éjszakán már számított arra, hogy őt is elviszik. Ehhez képest azonban őrá csak egy év múlva került sor.

A fenti elmondásokból arra lehet következtetni, hogy mintha Zia azt akarta volna mondani, azért börtönözték be, mert katolikus tanítónő lévén mindennap templomba járt, s ezzel látták, hogy nem lett az „ő emberük”. A Zia által elmondott történetek ebbe a keretbe illeszkedtek.

> „Jöttek a tanítványaim, [az 1980-as években] hogy osztálytalálkozó lesz. Mondták, el se tudjuk képzelni, hogy ne tessék jönni. Három csoport is lesz. – Mondtam: Én már nem tudok közlekedni. – Meg lesz oldva minden. – Azt mondtam: Ha nem szentmisével kezdődik, ne haragudjatok, én nem megyek el… – Azt mondta egy fiú, aki nagy pártember lett. – Nincs ott kocsma, hogy ott legyen a találkozó? Mondták, hogy van, de V. Zia tanítónéni azt mondta, hogy nem jön el a találkozóra, ha nem szentmisével kezdjük. – Tudod mit mondott ez a nagy pártember? Az más! – És ő állt itt [az interjúalany háza előtt] az autójával, hogy levisz. Amikor már Gyöngyösön jártunk, azt kérdezte: Hogy is volt az? – Én tudtam, hogy arra kíváncsi, hogy miért vittek el. – Jancsi, én olyan voltam a ’30-as évek végén, én olyan voltam a háború alatt, én olyan voltam ’48-ban, én olyan voltam Rákosi alatt, Kádár alatt és olyan vagyok a fordulat évében, mint ahogyan indultam: katolikus, keresztény, magyar ember akartam maradni. – Azt mondta, köszöni elég. Semmi mást nem mondtam, hogy (miért) vittek el…”[155]

Máshol ugyanerre a témára részben másképp válaszolt:

> „K: – Miért figyelték Ziát?
> V: – Azért figyeltek elsősorban, mert ott születtem. Ők tudták azt, hogy én hatni tudok. Olyan volt, hogy az egyik gyerek mondta az iskolában, hogy látott engem, mert esti mise volt. Felugrott egy másik: nem mondta neked anyád, hogy ilyen helyen nem kell meglátni a tanítókat? – Hogy az egyik anyuka hogy gondolkodott!?”

Tovább faggatóztam, mert még mindig nem hangzott el egy konkrét indok sem, ezért újabb kísérletet tettem:

[154] ÁBTL 3.1.9. V-111768/1–2a; amelyet megerősített Klavida Imréné visszaemlékezése 2010-ben. A részleteket lásd jelen kötet II/2. tanulmányában.

[155] Részlet V. Zia élettörténeti interjújából. Készítette Bögre Zsuzsanna 2001. október–november; az alább következő részletek ugyanonnan valók.

„K: – Én nem éltem abban az időben, nehéz megértenem azt, hogy miért volt Zia annyira szem előtt? Ez egy kis falu volt…

V: – Hát pont azért! Még azt is tudták, hogy mikor mész a WC-re. Hogy kivel. Hogy akkor, amikor ott mersz templomba menni, akkor mindenki meghúzta a nyakát. Az igazgató is. Egyszerre kiürült a templom. Feltűnő volt, hogy hogy mer ez itt? Aki szem előtt volt, és aki szellemiséget adott, ők attól féltek, hogy ez még mindig dolgozik. Azért számított szervezkedőnek, mert… mert őellenük, egy orosz szellemiséggel szemben?! Hogy magyar volt és nem ijedt meg. Én csak egy akartam lenni: keresztény magyar. És az a kommunista gyerek megértette és többet nem kérdezett… Vagy félreállítani vagy börtönbe tenni. Kivonni a forgalomból, mert ez rossz példát ad, illetőleg mer. Nem tudatosan csináltam ezt. Ez jött belülről…”[156]

Másodszor érvelt a „keresztény” és a „magyar” kifejezésekkel, így jellemezve önmagát, s ezzel magyarázva a történteket. Ennél közelebbit akkor és ott nem tudtam meg. A szöveget később újraolvasva feltűnő lett a „szervezkedés” kifejezés használata az „orosz szellemiséggel szemben”, de mintha nem folytatta volna ezt a témát. Hétköznapi beszédmódban ritkán használjuk a „szervezkedés” fogalmat, ez inkább a politikai rendőrség nyelvezete. Feltételeztem, hogy „szervezkedéssel” vádolták a kihallgatások során, onnan maradhatott meg ez a szófordulat. Egyre kérdésesebbé vált Zia letartóztatásának oka, ami szerinte a rendszeres templomba járása és a vallásossága miatt következett be. „Pusztán ezért” mások „csak” elveszítették állásukat, s nem kerülhettek befolyásosabb pozícióba, marginalizálódtak (Bögre Zsuzsanna 2004). Természetesen nem lehetett kizárni az általa említett okokat sem, de a kérdés felmerült. A kételyt erősítette az utóbbi idézetben elhangzott mondat is. „A kommunista gyerek megértette, s többet nem kérdezett…”. Vajon kinek szólt ez a megjegyzés? A régi diákját akarta ezzel felértékelni, vagy a kutató faggatózását lezárni? Zia szerint is az olyanokat, mint amilyen ő volt, vagy „félreállították vagy börtönbe vetették”. Őt miért vetették börtönbe?

Összességében leszögezhető, hogy „csak” nagyon általános válaszok hangzottak el 2001-ben a letartóztatás indokaként. Zia kitartott amellett, hogy azért tartóztatták le, mert vállalta vallásos felfogását, s keresztény és magyar kívánt maradni. Nyilvánvalóan mindez megfelelt a valóságnak, de még mindig hiányzott valami konkrétum az életszerűséghez.

[156] Uo.

> „K: – Hogy történt a letartóztatás?
> V: – ’53. november 4-én volt. Egész nap olyan nagyon ideges voltam. Nem sokszor történt meg, csak amikor nagyon ideges voltam. Kimentem, rágyújtottam. Este leveleket olvastam, fejem alá tettem a leveleket. A dombóvári barátaim, később ők is benne vannak. Ezek mind hasonlóképpen gondolkodtak, mint én, de nem akartak forradalmat, csak ez összetartott, ez a keresztény gondolkodás.”[157]

Feltűnően részletesen kezdett mesélni. Érzelmeit, pszichés állapotát írta le, egyes szám első személyt használva beszélt magáról. A történet elejét lendületesen indította, majd mintha meggondolta volna magát, „a dombóvári barátaim, később ők is benne vannak” s lezárta az egészet újra a keresztény gondolkodásra hivatkozva. A szöveget olvasva jogosan merülhet fel a kérdés, mitől volt ideges egész nap? Vajon lehetett valami konkrét oka idegességének? Érzelmei felidézése mellett egy újabb témát nyitott meg, amelyet nem fejezett be: a dombóvári barátok kapcsán kijelentette, nem akartak forradalmat, de hasonlóképpen gondolkodtak. Miért beszélt erről, s főleg miért nem folytatta? Van-e jelentősége ezeknek a gondolatfoszlányoknak? Korábban nem említette a „dombóvári barátokat”. Az „ők is benne voltak” kijelentés valójában mire vonatkozik? Letartóztatták őket is? Egy perben szerepeltek? Mi adta mindehhez a közös nevezőt? Miben voltak benne? Ahogyan lépésről lépésre haladtam előre a kérdésekkel, úgy erősödött az az érzés, hogy van valami, amiről Zia nem akart beszélni. Így folytatta az estére való emlékezést:

> „Valamit éreztem, hogy itt valami nagy dolog lesz. Majdnem betörték az ajtót, mert hirtelenében, nem azonnal... falu helyen nem úgy van, hogy csengő. Jöttek be a szabad udvarra. A konyhánál, mint egy őrült lökték be [az ajtót]. Édesanyám nem is hallotta meg. Én hallottam meg, hogy mi van. Három autó. Nagy Csajka autók. Le volt[ak] függönyözve. Jöttek oda. Feldúltak az égvilágon mindent. Édesanyámat odaültették a kályha mellé. Előttem van még. Riadtan nézett. Már az ő szobájába átvittek engem. Már ott elkezdett vallatni egy ÁVO-s. Hogy neve legyen a gyereknek, két szomszédot az éjszaka felzavartak és odaültették, hogy ők nem lopnak el semmit. Nem tudom miket kérdeztek most már, valahogy a Lélek súghatott. Akkor se sírtam. Hálóingben voltam már. Visszavittek a szobámba, s látszott, hogy mindent feldúltak már. Ott volt a zongorán a sok javítani való füzet, ahogy ott feldúlva az egész lakás. Fegyvert találtak. Az mondják, hogy divat volt akkor, hogy hozták és elhelyezték. Érthető. Ez most már annyira világos.”

[157] Uo.

A fegyver találásának ténye nem lepett meg, elfogadtam a magyarázatát. Tudjuk, „divat volt" ez a módszer. Nem is kérdeztem vissza, ő hozta föl újra a témát egy másik történetben:

> „Az osztálytalálkozón [a saját osztálytársaival való találkozóról van szó] azt mondták az osztálytársaim: Zia, olyan hírek voltak, hogy nálad fegyvert találtak a kútban. T: – Kútban? Fegyvert? Látod, mennyi hazugság volt akkor. Most tudtam meg, ennyi év után, mikor már régen lement a tárgyalás, már rehabilitáltak [1990 után]. Ilyenek voltak, ki tudja, miket terjeszthettek ezek rólam. Hogy a saját osztálytársaim miket mondhattak rólam? Nem véletlen volt beleplántálva a többiekbe, hogy ezek rongyemberek, meg akarták szüntetni a rendszert. Nem is tiltakoztam ellene, annyira jót mosolyogtam rajta."[158]

Kétszer tért vissza a fegyver kérdésére, s mindkétszer az „ávósok" trükkjeként beszélt róla. A szöveggel megint az a „baj", hogy olyan toposzok jelentek meg benne, amelyek hihetővé tették, mert „általában így történtek a dolgok akkoriban". Ugyanakkor mégis kérdés, hogy miért nem védte meg magát az osztálytársai előtt? Miért „csak „mosolygott" 1990-ben, amikor már rehabilitálták a korábbi vádak alól? Miért nem akarta a nevét tisztára mosni a falubeliek előtt? A továbbiakban a kihallgatásokról szóló történetekre ellentmondásaira térek át.

A KIHALLGATÁSOK EMLÉKE AZ ÉLETTÖRTÉNETI NARRATÍVÁBAN – ÚJABB KÉRDÉSEK

Folytatva az élettörténeti interjút, elhurcoltatásáról így mesélt Zia:

> „Letartóztatáskor hálóingben voltam, mondja, hogy öltözzek fel! – Itt? – Láttunk már ilyet. – Még azt se, hogy elvonulnak. Felöltöztem a gyászruhámba, mert előtte halt meg édesapám augusztusban, ez novemberben volt. Egy bugyit a zsebembe. Mintha tudtam volna. Mert később még azt se tudtam volna leváltani. Valamikor áprilisig ugyanabban a ruhában feküdtem, keltem. Akkor ott letartóztattak."

Elhurcoltatását a ruhadarabjaitól való megfosztottsággal fejezte ki. A „lemeztelenítésre" gyászruhába öltözött, ami helyzetét és lelkiállapotát is kifejezte. Ugyanakkor a gyászruha viselése jelezheti büszkeségét, a helyzettel szembeni dacot is. Közben magunk előtt láthatjuk Ziát, aki sérülékeny nőként van a

[158] V. Zia: 44.

helyzetbenz ÁVO-s férfiak között. A hálóing, a gyászruha, a bugyi, a váltóruha hiányának említése a kiszolgáltatottságát jelenítették meg.

Először Egerbe, onnan Budapestre, a Fő utcába vitték. Az első élmények között a ruháktól való megfosztottsággal fejezete ki kiszolgáltatott helyzetét.

> „Úgy kellett aludni, hogy a kezed magad mellett legyen. Mert nehogy öngyilkos legyél, vagy nem tudom, mit csinálsz magaddal, a kezeddel ugyan mit csinálhattál? A sálat is elvették. Egy zsebkendőt szerencsére hagytak nálam. A bugyit nem vették el, de a gumit igen – állandóan féltél, hogy leesik. Harisnya nem volt, azt is levették rólad. Mezítlábra – télen, ez volt november–decemberben, akkor már bizony hideg volt – húzott cipő, a bugyi így megcsavarva, mert a gumit kivették belőle. Egyetlen, ami volt, a zsebkendő, hogy az orromat tudtam törölni. Más semmi nem maradhatott nálam."

Felmerülhet a kérdés, hogy a ruhadarabok helyett miért nem arról beszélt, hogy hányszor hallgatták ki, miket kérdeztek tőle, mit akartak rábizonyítani? Ezekre a témákra később sem tért ki, mintha azok nem lettek volna fontosak, vagy mintha azok 2001-re elveszítették volna jelentőségüket. Börtönemlékeit így folytatta:

> „Bizony akkor nagyon fáztam. A kabátot azért rajtam hagyták, de nem volt bélelt kabát, nem télikabát. Alatta volt egy selyem fekete blúz és egy fekete szoknya. Gondold el, hogy az hogy piszkolódik. A csajkába, amibe az ennivalót kaptam, ahogy ültem, egy alacsony ágyon, a szoknyámat felhajtottam, hogy nehogy mellélöttyenjen a leves, amit adtak. – Ki kíváncsi a lábára? – kérdezte az őr, aki benézett a cellába. Gondoltam, hogyha visznek, én úgy képzeltem, hogy majd pár nap múlva tárgyalásra visznek. Hogy ne mocskosan, egy értelmiségi ember[ként]. Vigyáztam magamra, hogy ne egy pecsétes, elhanyagolt külsejű, nem egy csavargó valaki, hanem egy ember megy a tárgyalásra."

Zia „nőként" mutatta be helyzetét az interjúban. Még egy, számára fontos identitáselemet emelt ki: úgy vélte, „értelmiségiként" nem jelenhet meg a bíróság előtt „mocskosan". Eddigi börtönemlékei nőisége és értelmiségi léte köré szerveződtek. Elkönyvelhetnénk ezeket a tényeknek, mint az interjúalany természetes vonásait. De vajon milyen választ kapunk, ha megkérdezzük, hogy „miért"? Az értelmiségi voltáról szóló megjegyzése egybecseng a korábban már emlegetett, de akkor kevésbé fontosnak vélt mondataival. „V. Zia tanító néni azt mondta", „jöttek a tanítványaim", „osztálytalálkozó", „a szellem embere", „irányt adott", „mert" stb. A szövegből kiderült, hogy tanítói léte mennyire fontos volt még 2001-ben is, annak ellenére, hogy fiatalként „csak" tíz évet taníthatott.

A börtönévek után több mint húsz évet dolgozott még, politikai okok miatt azonban nem térhetett vissza az iskolába, ezért keramikus lett belőle. Ugyanakkor Zia továbbra is úgy beszélt magáról, mint aki tanítónő maradt, legalábbis a történetei erről vallottak. Miért ragaszkodott ehhez ennyire? Mert éppen emiatt tört ketté az élete? Ilyen egyszerű lenne a válasz? Mit adott neki a tanítónői szerep, ami a történtek ellenére fontos maradt számára – kérdezhetnénk. A következő idézetben mintha választ kapnánk a kérdéseinkre, legalábbis azok egy részére. A családjáról és az édesanyjáról mesélve a következőket jegyezte meg:

> „Ha olyan szegények is voltunk, még mindig tudtunk kínálni. A semmiből is, mert a lélek volt gazdag. Amit ő kapott a szüleitől [az édesanyja], és mi azt vittük tovább. Most ezt nem tudtuk már továbbadni, vagy én nem tudtam, mert derékba törték az életemet. Én még egy pár évig taníthattam volna."

Az alábbiak is tanítónői identitásáról vallanak. Beszámolt arról, hogy cellájában az első mondata, emléke szerint, a következő volt: „Mondtam, hogy én tanítónő vagyok. Dudorásztam, annyira nem féltem." Ugyanakkor a kihallgatásokról beszélve ügyének részleteit továbbra sem tárta fel az interjúban.

> „A kihallgatások azok borzasztó hosszadalmasak voltak. Néha kedveskedett [a kihallgató], hogy gondolta, azzal levesz a lábamról. Látta, hogy érzelmi típusú ember vagyok. Azt mondta egyszer – mert a papot akarta mindenképpen belekeverni: Én jóban voltam a pappal? – Jóban voltam. – Hogy? – Hát jött a hittanóráról és én mentem be, természetesen: Hogy tetszik lenni? – Falun mindenki mindenkit ismer."

Ekkor még nem derült ki, hogy mibe akarta a kihallgató tiszt belekeverni a papot. Az interjúban Zia elmesélt egy 1952-ben történt esetet, amikor a falubeli szülők fellázadtak az igazgató ellen a hittanbeíratás ellehetetlenítése miatt. Akkor éjszaka több mint 12 „kuláknak" tekintett családot Hortobágyra kitelepítettek, ahogyan erről korábban szó volt. Erre az eseményre utal a következő részletben.

> „Még mindig a hittanbeírás, hogy a szülők ragaszkodtak hozzá, hogy legyen hittan. – A kihallgató kérdezte: Ő részese volt? – Én azt mondtam, arra válaszoltam, hogy köszöntünk egymásnak. – És ő arra, hogy részese volt, annak folytatásképpen azt mondtam, hogy igen. És amikor én visszaolvastam és azt mondtam, hogy nem írom alá, mert ez nem igaz, én nem mondtam azt, hogy a pap tudta..."

Elsőként a szöveg zavarossága tűnik fel, majd az, hogy Zia valami egészen konkrét eseményre utal. Vajon mire célzott és mit nem mondott el Zia, és szerinte mit akart a kihallgató tiszt megtudni? A hittanbeíratással kapcsolatos „lázadásról" ne tudott volna a pap? Az lehet, hogy nem a pap szervezte meg az eseményt, de annyi bizonyos, hogy tudott az eseményről, hiszen egy „faluban mindenki mindenről tud". Mi másról kellett volna tudnia a papnak a kihallgató szerint, amit Zia kereken megtagadott? Az interjú ezen pontján ideje a homályos pontok tisztázásának.

> „K: – [...nem írom alá, mert ez nem igaz, én nem mondtam azt, hogy a pap tudta...] Mit?
> V: – Azt, hogy a szülőket a pap biztatta fel, hogy mi a szabályos, s hogy legyen ott a papír, hogy a férj is követeli a gyereke beíratását. Mindenképpen a papot is bele akarta keverni. Tehát, hogy ez szervezkedés volt."

Megint előbukkant a „szervezkedés" kifejezés, így akár azt hihettem, a hittanbeíratás eseménye miatt tekintették Ziát szervezkedőnek. S mint megtudtuk, Zia szerint a pap nem volt benne. Ezzel kapcsolatban már csak az a kérdés maradt megválaszolatlanul, hogy ha ezt az eseményt tekintették „szervezkedésnek" az ÁVÓ-sok, akkor miért nem 1952-ben tartóztatták le Ziát (ahogyan a többi családot is szankcionálták), s miért „csak" 1953-ban?

> „K: – Zia, '53-ban tartóztattak le és '53-ban volt az, hogy mindenki ott volt a beíratásnál?
> V: – Nem, a beíratás, az előbb volt, az '52-ben volt, mert utána vitték el Hortobágyra akkor éjszaka az embereket. A kulákokat, ahol sok gyerek volt, akik nem is mertek odajönni, mert meg voltak félemlítve. Húsz vagy hány családot[159]... Akkor éjszaka elvitték már az embereket. Hogy még jobban megfélemlítsék [őket]. Én akkor felöltözve vártam, hogy hátha engem is. Egész éjszaka az óvónőnél ültem. Annyira lakott, hogy a kerítésen átléptem, az óvoda ott volt. Félt ő is, hogy rossz... volt, mert a papnak a sógornője volt. Ott ültünk, ültünk egész éjszaka. És vártunk. Kb. annyira lehetett tőlem a sarok, mint ide a templom, vagy még közelebb, ahol én laktam. Átmentem hozzájuk, szomszédban volt. Vártuk azt, hogy befordul-e az autó, mert akkor az értem jön.
> K: – Ehelyett?
> V: – Akkor nem jött értem. Eltelt még egy év."

[159] Kutatásaim szerint tizenkét családot.

Az interjú ezen a pontján mondta ki Zia, hogy szerinte a hittanbeíratási botrány miatt tartóztatták le. Ezek után másról kezdett beszélni, szinte megállíthatatlanul.

Zia történetei a letartóztatása oka helyett inkább érzéseiről, nőiessége meghurcoltatásáról szóltak, ahogyan az alábbiakban is.

> „Azt is el kell mondanom, az nagyon csúnya volt. Egy jó ideig nem jött elő a havi ciklus. Nagyon soknak végig nem jött elő. De akkor még volt és olyan erősen, hogy kénytelen voltam kikéredzkedni, hogy valamit csinálni kell. Maga az is, hogy nincs veled semmi. A fegyőrtől kell kérni valamit, ha nem akarsz elázni… A vattát úgy bedobta, hogy 'itt a golyóbis'. Férfitől kérni egy nőnek! Még kikísért a WC-re is! Nyitott volt az ajtó, ott állt a WC előtt! A kihallgató! Ezek azok, amik borzalmasak, egy nőnek a női méltóságát – hogy minek kellett ott állni? Hova tudok menni?"

A kihallgatásaival kapcsolatos utolsó történetében még erősebben jelent meg a női identitás kérdése:

> „Emlékszem rá, akkor úgy meg akartak törni. Látták, hogy én mennyire pirulok, amikor ilyen mocskos dolgokat kérdezgettek.
>
> K: Mit? – Körülálltak vagy hatan a széknél. Hogy a férfi meg a nő kapcsolat. Hogy mit gondolok? – Azt gondoltam, hogy mit akar tőlem itt hat férfi, hogy lefog itt. Persze nem, csak azért, hogy megtörjék az erőmet. Rögtön az jött bennem, hogy ki vagyok szolgáltatva. Addig nem féltem. Akkor se, csak hogy mit akarnak ezek? Ott úgy zsebre tett kézzel élvezték, hogy hülye az, aki nem él nemi életet. Mikor már látták, hogy ez a gyenge pontom, hogy vallásos, meg az ilyet, nem tűröm."

Feltehetően Zia azt akarta mondani, hogy így akarták megtörni. Mivel ma már sokat tudunk, és még többet el tudunk képzelni a kihallgatásokról, minden további kérdés nélkül elfogadhatnánk ezt az érvelést. Az utolsó mondatában a „nem tűröm" kijelentés a vallásosságára való hivatkozás nagyon hangsúlyos. Elhangzott azonban egy mondat, „látták, hogy én mennyire pirulok, amikor ilyen mocskos dolgokat kérdezgettek", nehezen összeegyeztethető a „nem tűröm" záró akkorddal. Továbbra is úgy tűnik minden, mintha a vallásossága mögé rejtené el azt, amit nem akar kimondani.

A fentiekből látható, hogy Zia élettörténetében bőségesen szerepeltek a letartóztatásával és a kihallgatásával kapcsolatos részletek, ugyanakkor az érzéseken, a helyzetértelmezéseken kívül alig tudtunk meg valami újat, amely életszerűen indokolhatta volna bebörtönzésének okát. Ezért szükségesnek

látszott a rendelkezésre álló levéltári források tüzetes átnézése, amelyre – Zia kérésére – csak halála után kerítettem sort.[160]

AMIT A VIZSGÁLATI JEGYZŐKÖNYVBŐL TUDNI LEHET[161]

A vizsgálati jegyzőkönyv szerint Zia története egy másik személy letartóztatásával kezdődött. 1953. november 4-én B-ből elhurcolták a falu kántorát, V. Jánost (született: 1926), akinél másnap, 5-én házkutatást tartottak. Ezek után őrizetbe vették V. Jánoson kívül V. Teréziát, azaz Ziát (született: 1916), a falu egyik tanítónőjét.[162] „V. János és társai" perében összesen nyolc személyt vettek őrizetbe és ítéltek el, s további nyolc személy ellen rendeltek el megfigyeléseket. A peranyag szerint a vád így szólt:

> „V. János és társai ellen B. H. Ö. 1. pontja alapján Népköztársaság elleni bűntett miatt. A 'Magyar Nemzeti Rend' elnevezéssel népi demokráciaellenes szervezkedést kezdeményezett, amelybe beszervezte V. Terézia, Uri János besenyőtelki lakost, Rádfai György káli, Flaskay Mihály egri, és Sándor István budapesti lakosokat [...]. A szervezkedés részére két d[a]r[ab] pisztolyt szerzett Szentpéteri Imre besenyőtelki lakostól. Célja az 1953 őszére tervezett rendszerváltozás elősegítése volt. A két pisztoly egyikét V. János a saját lakásán, a másikat V. Terézia lakásán tartotta."[163]

A politikai rendőrség meglehetősen pontosan informálódott a letartóztatott személyek nézetei felől és napi tevékenységéről. A letartóztatás érdekében három ügynököt foglalkoztattak a faluban az érintettek megfigyelésére. Az ügynökök V. János közeli ismerősei közül kerültek ki, akiket feltehetően valamilyen zsarolásra alkalmas terhelő adatok miatt tudtak beszervezni. Az ügynökök által összegyűjtött információk alapján az ÁVH biztosra mehetett, hiszen V-ék minden fontosabb lépéséről pontos képet kaptak.

160 Az interjú után Ziával való barátságom miatt, s az ő kérésére, nem foglalkoztam tüzetesebben a 2007-ben már rendelkezésemre álló vizsgálati dossziéjával. Csak a fentebb jelzett naplóinak átadása után került sor arra, hogy megírjam személyes tragédiájának részletes elemzését.

161 ÁBTL 3.1.9. V-111768/1.

162 ÁBTL 3.1.9. V-111768/1. 122. Szikla Sándor plébános panaszolta el az eseményeket 1953. november 17-én, a Heves Megyei Tanács egyházügyi előadójának.

163 ÁBTL 3.1.9. V-111768/1. 378. Az idézetekben a „főszereplők" nevét anonimizáltam, a többiek esetében meghagytam a teljes nevet. Azért döntöttem így, mert a per szereplői tudomásom szerint már nem élnek, illetve sem személyüket, sem pedig tevékenységüket nem elemzem, ami esetleg sérthetné valamilyen formában személyiségi jogaikat.

Az állítólagos rendszerváltásra készülő tevékenységük lényege röviden összefoglalva a következő volt: V. János megelégelte a kommunisták tevékenységét, valamit tenni szeretett volna. Figyelve a nagypolitika eseményeit, nem sok jövőt jósolt a Rákosi-diktatúrának. Bízott egy közelgő változás lehetőségében, amit Sztálin halála reménytelibbé tett. A politikai fordulatra fel akart készülni, röplapozással gyengítve a hatalmat. Ehhez nyomdára, papírra lett volna szüksége, amihez pénzt kellett gyűjtenie. Letartóztatásuk napjaiban Dombóváron élő műszerész barátai már elkezdtek egy nyomdagépet felépíteni. A források szerint[164] terveiről több ismerősének is beszélt. Megfogalmazott a még nem létező szervezete számára egy belépési nyilatkozatot, amelyet a később letartóztatott személyekkel alá is íratott. Az ÁVH számára tehát néhány levél, a belépési nyilatkozat, néhány postai csekk és két fegyver mint tárgyi bizonyíték állt rendelkezésre. Az ügyet két hónap alatt felgöngyölítették, a letartóztatott személyeket bűnösnek találták és elítélték. A bírói döntés szerint V. Jánost életfogytiglanra (végül tíz év börtön után szabadulhatott), V. Teréziát pedig hét év börtönre ítélték. Sándor Istvánt 12 évre, ifj. Úri Jánost öt évre, id. Kiss Gyulát két, ifj. Kiss Gyulát pedig két évre (ők voltak a „dombóvári barátok") ítélték. Továbbá Czeglédi Lászlót négy, Szentmiklósi Gábort három és Szentpéteri Imrét két évre.

Ez a per nem tekinthető „jogilag" koncepciósnak abból a szempontból, hogy az ÁVH-nak nem volt szüksége saját koholmány gyártására. A források szerint V. János ténylegesen rendszerellenes tevékenység szervezéséhez fogott, amelyet az ÁVH csírájában elfojtott.

A fentiek ismeretében felmerülhet a kérdés, miként lett egy „valós" politikai szervezkedés másodrendű vádlottja egy katolikus tanítónő, aki az utókor számára mindössze annyit kívánt elárulni ügyéről, hogy ő „keresztény és magyar akart maradni"?

Az ÁBTL vizsgálati dossziéi szerint V. Terézia is részt vett a szervezkedésben, amit V. János már november 4-én bevallott.[165] A cellájában így beszélt egy Oszkó nevű fogdaügynöknek Ziáról:

> „V. Terkához való viszonyáról annyit mondott, teljesen megértik egymást, politikailag egyet értenek. Terkát nem beszéltem rá semmire. Ő akart dolgozni, ezért nincs is semmi lelkiismeret-furdalásom. Okos és nem beijedős nő. Nem féltem."[166]

[164] Ezen a ponton a levéltári források és az érintekkel készült interjúk összecsengtek.
[165] ÁBTL 3.1.9. V-111768./1., 213.
[166] Uo., 73.

A kihallgatások során rendszeres téma volt Zia szerepe a szervezkedésben, amelyről V. János a cellájában a következőket mondta Oszkó jelentése szerint:

„Arról érdeklődtek a kihallgatói, hogy Terus hogy néz ki, csinos-e, ua. arról is beszéltek neki, hogy Terust már letartóztatták, s nem akar vallani. Nem hiszi, hogy letartóztatták, mert Terus tanítónő, s nagy feltűnést keltett volna a letartóztatása, meg tevőlegesen nem is vett részt semmiben."[167]

Zia kihallgatási jegyzőkönyvében vallott V. Jánosról, akivel 1948-ban ismerkedett meg.

„Pénzünket együtt kezeltük, ebből a pénzből lett elküldve Kiss Gyula részére [Dombóvárra] a pénz [a nyomda összeszerelésére]. […] Tudomásom szerint V. János és az én fizetésemből fedeztük a szervezkedés kiadásait."[168]

A vizsgálati dossziék szerint Ziát tizenhárom alkalommal hallgatták ki a közel két hónapig tartó vizsgálati fogsága alatt. A hatodik alkalomról a következő feljegyzés maradt fenn:

„V. nem beszélt arról, hogy ki a szervezkedés tagja […]. Volt idő, amikor ½ év is eltelt, hogy nem beszélt a szervezkedésről. Beszélgettünk arról, hogy a nyomdát milyen formában fogjuk Dombóvárról Besenyőtelekre szállítani. Elképzelésünk az volt, hogy postán, vagy vonaton fogják poggyászként küldeni… Nem tudok visszaemlékezni, hogy miért volt V.-nek szüksége nyomdára. Határozott választ nem adott."[169]

A kihallgatások végére összeállt Zia bűnlistája, s ezek a következők voltak:

„Bűncselekményeire bizonyíték:
1. Kiss Gyula által írott levél, melyben a nyomda munkálatairól ír.
2. Feladóvevény 1500 forintról.
3. Pisztoly a lakásán, selyemharisnyában.
4. Programnyilatkozat.
5. V. János vallomásai, mely szerint tagja volt V. Terézia a szervezkedésnek.
6. Sándor István házkutatása anyagában megtalált cédula, melyben V. saját kezűleg írta rá V. Terézia címét."[170]

[167] Uo., 58.
[168] Uo., 212.
[169] Uo., 221–222.
[170] Uo.

A fentiek alapján Zia némiképp részt vett a szervezkedésben. Most már csak azt kell tisztázni, hogyan került bele, amiből talán azt is megtudjuk, hogy miért hallgatta el előlünk mindezt az interjújában. A kérdésre a vizsgálatok során így válaszolt:

„Én tanítónő, V. kántor volt. Nekem kellemetlen lett volna, ha V., mint kántor a férjem. Úgy terveztük, hogy feljövünk Budapestre, állásainkat otthagyva és elhelyezkedünk. V. kikerült volna így a szülői környezetből, és össze tudtunk volna házasodni.”[171]

A szöveg szerint Zia és V. János házasságra akartak lépni egymással, ám tervüknek több akadálya is volt. Az egyiket történelmi oknak lehetne nevezni, hiszen a kor viszonyai között problémát jelentett volna tanítónői állásban maradni egy kántor férj mellett az 1950-es években. A másik nehézséget kulturálisnak nevezném, a két fiatal közötti korkülönbségre gondolva. Ahogyan az a születési dátumokból is látható volt, János tíz évvel volt fiatalabb Ziánál. Talán ezért nem tetszett János szüleinek a kapcsolatuk. Zia is célzott erre, miszerint Jánosnak ki kellene kerülni a szülői környezetből.

V. János házasodási szándéka mások előtt is ismert volt, ami az alábbiakból tudható:

Borai Emil egyházügyi előadó feljegyzése olvasható a perben 1953. november 17-ei keltezéssel.

„Heves megyei tanácsházára Borai Emil behívatta Szikla Sándort,[172] aki nagyon idegesen jelent meg, ezért feltűnően barátságos hangnemet ütött meg az előadó. Izgatja őt egy dolog, amit kötelessége elmondani.

’Volt nekem egy segédkántorom [V. János]. Az egyházközségi képv. testület megszavazta. Így beleegyeztem. Nagyon ügyes fiatalember, ki tanítóképzőt végzett, s kántori képesítése is van. Most november elsején azzal állít be hozzám, hogy ő nem akar tovább kántor maradni, mert megnősülni szeretne, viszont ebből a fizetésből nem tud kijönni. Hanem felmegy Bp-re, hol alkalmazni fogják népszokás kutatónak. Ezért, hogy munkáját jobban végezhesse, mivel a falvak és tanyák között sokat kell utazni, gazdaságában lévő két csikaját eladja, s azon egy motort vesz. Távozásába XI. 1-ei hatállyal bele is egyeztem. Valóban eladta 2 csikaját, vett egy motort, XI. 4-én este azonban a rendőrök elvitték, azzal, hogy tisztázni kell, hogy a motort honnan vette. Hamarosan visszahozták, nála alapos házkutatást tartottak, s őt, valamint menyasszonyát, egy tanítónőt, s

[171] Uo., 253.
[172] Besenyőtelek plébánosa.

> a segédkántor egyik barátját őrizetbe magukkal vitték. Azóta nincs hír róluk. Nekem semmi közöm az ügyhöz."[173]

A két fiatal kapcsolatáról egy másik letartóztatott, Úri János is említést tett: „V. Terkával szoros kapcsolatot tart fenn (V. János), udvarolt neki."[174] A kihallgató alaposan körüljárta a témát, s a következőket tudhatta meg Úritól:

> „– V. Terézről milyen vélemény volt a faluban.
> – Jó tanítónőnek tartották. A közvélemény a magatartásában találja a hibát, hogy többre tartja magát, mint a falusi nép. Merev, hivatalos hangot használja a szülőkkel szemben. Barátai a falusi intelligenciából tevődik össze. Tanítók, pap stb. Szeret öltözködni, rendszerint olyan ruhát csináltat magának, amilyen a faluban még nincsen. Nevetségesnek tartják, hogy V. Teréznek olyan fiatal udvarol, mint V. János."[175]

A fentiek alapján nem kétséges, V. János és V. Terézia össze akartak házasodni, s Zia a dolgok természeténél fogva tudott és amennyire lehetett, részt is vett a szervezkedésben.

További adatokból az is kiderült, hogy Zia a börtönbüntetését napra pontosan letöltötte, s csak 1960-ban szabadult, 44 évesen. János életfogytiglani büntetését tíz évre csökkentették, ő 1963-ban, 37 éves korában került szabadlábra.

Már ennyiből is sejthető, hogy az elhallgatás, a „felejtés" a börtönben töltött évek következményének tudható be. Ugyanis V. János szabadulása után hamarosan megnősült, azonban egy másik tanítónő, egy másik szőke hajú Terézia lett a felesége. Útjuk, sorsuk ekkor vált végleg ketté.

Ennek fényében az élettörténeti elbeszélések mondatai más jelentést kapnak, mint az korábban feltételezhető volt. Például: „derékba törték az életemet…".[176]

Mindezek után már csak az a kérdés maradt hátra, miként dolgozta fel Zia a börtönéveket az elmaradt házasság után. Ezt a kérdést nem tudtam feltenni Ziának, ugyanakkor a 2001-es élettörténetéből mégis sejthetünk valamit. Ehhez megvizsgáltam a 2001-ben elhangzott elbeszéléseit a börtönben töltött évekről. Úgy gondolom, ezek a történetek szólnak arról, hogyan vállalta fel korábbi önmagát Zia annak tudatában, hogy „hiábavalóság" volt szerelméért áldozatot hozni. Kérdés, hogyan építette be Zia a börtönéveket identitásába? Mit tartott

[173] ÁBTL 3.1.9. V-111768/2. 121–122.
[174] Uo., 128.
[175] Uo.,161.
[176] Részlet V. Zia élettörténeti interjújából. Készítette Bögre Zsuzsanna 2001. október–november.

meg a tényekből, mire emlékezett és mit szelektált ki annak érdekében, hogy új életet kezdhessen?

A „SORSTÉMA" ELMESÉLÉSE

Amikor Zia a Fő utcából átkerült a Markó utcai börtönbe, először köztörvényesekkel került egy cellába, majd később áttették a politikai foglyok közé. A cellacserére így emlékezett vissza: „Azt az örömet, ahogy ölelgettek [a politikaiak] ott, amikor átvittek. Akkor rögtön megváltoztatták a Teréziát Ziára. Ott kaptam, ott kereszteltek meg."[177]

A Markóban új nevet kapott, s a „megkereszteltek" kifejezést metaforának is tekinthető, ha a megkeresztelésre mint egy új élet kezdetére tekintünk. A börtönben töltött évekről szóló élettörténeti elbeszélései nagyon különbözőek a korábbiaktól. Élete sorstémájáról, a börtönben töltött évekről, azt lehet mondani, hogy csupa pozitív tartalommal beszélt.

A karácsony és az ima összefonódása a börtönben kezdődött el:

> „A karácsonyt el kell mondanom: Ültem egy ócska hokedlifélén talpig feketében, mert derékba törték az életemet. Én este mondtam: Hogy aki az Úrnál lakozik... – Az esti zsoltárt. Akkor indult el, hogy ezt nekem mindig mondanom kellett."[178]

Az összetartozás élményére így emlékezett:

> „A Vilma pólyát csinált nekem, mert vacogott a fogam, annyira fáztam a lefogyástól. Amikor először levetkőztem, mert együtt mosakodtunk, azt mondták, csontsovány voltam. Olyan pólyát csinált, hogy hosszába tette először a pokrócot (kikopogott, hogy pokrócot kérünk), aztán vissza, hogy ne fázzak annyira..."[179]

Az ítélethozatal után a Markóból átkerült Kalocsára, a női börtönbe.

> „Emlékszem rá, hogy nekem ott nagyon tetszett az, hogy nagy, finom paprikás krumplit és sok kenyeret kaptam. A befogadó zárda, úgy hívják, amikor odavittek. Akkor átöltöztetnek, megszabadulok végre a fekete ruhától, végre csíkosba, mert a fekete ruha már csak rongyokban volt. Mikor felvittek oda, átöltöztem, megjelentünk a folyosón, éppen vizeztek. A kibliket vitték ki és vizet a zárkába. Ki volt ott? Akivel a Markóban voltam, a svájci nő, a Cecil volt, meg az Ilonka,

[177] Uo.
[178] V. Zia, 62.
[179] Uo.

az az apáca, aki a testvéréhez akart kiszökni. – Zia, Zia! Őrmester, tessék már idehozni, hadd legyen már a mi zárkánkban. Van egy üres ágy. Azt a boldogságot, hogy hozzájuk kerülhettem! Hogy örültünk egymásnak! Már az főnyeremény volt. Hogy végre nem csak az van, hogy magad vagy, meg csak egy szám vagy. Most már V. Teréziának hívnak. Öleltek és vittek be az ő zárkájukba."[180]

Társakra talált a politikai foglyok között.

„A Cecil szoknyájából leesett a gomb. Kiment, hogy kérjen cérnát és varrja fel a gombot. Mikor visszajött – ő a férjével csak franciául beszélt –, nem értette a magyar beszédnek a fordulatait annyira. Mondta, hogy kért cérnát és a fegyőr adott neki cérnát, amiben ilyen keki cérna, olyan kemény volt. Felvarrta, de nem bírta elszakítani. Az ÁVO-s ott állt. Kérdezte tőle: Van magának? – (Hát tudod a bicska, amit a férfiak a zsebben tartanak. Mert a férjétől hallotta, hogy a katonaságnál hogy volt.) Nagyon csúnya szóval azt mondja: Kérem szépen a picsáját – a bicskája helyett. Mint egy ló, amelyik nyerített, úgy felnevetett az őr. Szegénykém, gyorsan elszaladt."[181]

Helyzetkomikumoktól sem voltak mentesek a börtönről szóló emlékei. Még egy példa az utóbbira:

„Ugyancsak Cecillel történt. Váradiné, jöjjön, tisztasági csomag! Odaadták a csomagot. Ez történt 54 áprilisában. Akkor még a nylon luxusnak számított, Magyarországon még nem volt. Utólag derült ki, hogy nem a férje, hanem a francia nagykövetség küldött neki csomagot. Addig is próbálkoztak, de azt mondták nekik, hogy ilyen nevű foglyuk nincs, ők ilyen nevűt nem ismernek. De most már enyhülhetett a viszony. Gyönyörű bugyi, meg melltartó, nylonból. Akkor még az luxusnak számított. Gyönyörű nylon harisnya. Törülköző. Ahogy szedte ki, a papa [értsd: börtönőr] gúnyosan azt mondja: Mit gondolnak ezek, zárda intézetben vannak itt? – Dobta félre gúnyosan az elegáns ruhákat. A Cecil látja, hogy még mindig van valami a doboz alján. Erre kiemeli a papa: És ez? – Parancsnok úr kérem, mosdókesztyű. – Na és? – Hol a párja?..."

A politikai foglyok egymástól tanulhattak, (imádkozás), összetartottak (közös cellába akartak kerülni), más örömük nem lévén kulturális előnyüket maguk szórakoztatására kihasználták. A börtönnel kapcsolatos emlékekben (kivételt képeznek a vizsgálati fogságról szóló történetek) nem az a különös, hogy azokat megszépítette az idő, hanem az, hogy zömükben „csak" szép emlékeket mesélt Zia.

[180] V. Zia, 67.
[181] V. Zia, 68.

ÖSSZEGZÉS: A SORSTÉMA MINT TRAUMA FELDOLGOZÁSA A FELEJTÉS ÉS AZ EMLÉKEZÉS DINAMIKÁJÁBAN

A börtönélmények (amelyekbe nem tartozik bele a vizsgálati fogság időszaka) elemzése alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy azokról Zia szívesen és büszkén beszélt, amiből arra következtethetünk, hogy a börtönévekkel kapcsolatban bizonyos szempontból eljutott a feldolgozásig. Zia a börtönbeli önmagát erős személyiségnek látja-láttatja, cellatársai identitásának fontos részévé váltak. A börtön utáni években rendszeresen találkoztak egymással, külföldi utakat köszönhetett a fentebb emlegetett Cecilnek, illetve novellákban is kiírta magából az emlékeket. Vélhetően Zia számára a börtönnek pozitív hatása is volt későbbi életére, s emlékezete gyógyultnak mondható ebből a szempontból. Beszélhetünk továbblépésről, s a felejtés jótékony hatásáról. Ha Platón gondolatát idézzük, akkor elmondható, hogy a pozitív emlékek elsimították a viasztáblája korábbi nyomait, s új életet kezdett.

A börtönelbeszélések ilyen értelmezésével le is zárhatnánk Zia élettörténetét, s a jelenséget egyszerűen pozitv traumafeldolgozásnak nevezhetnénk. Igazunk is lehetne, ha nem maradt volna fenn az a nyugtalanító körülmény, hogy ő maga nem beszélt a börtönbekerülése „igazi okáról". Hogyan magyarázható mindez?

Tény, hogy míg Zia a börtönben töltött éveit láthatóan pozitívvá tudta alakítani, addig a börtönbe kerülése valódi okát elhallgatta. A hallgatás, a „mély csend"[182] nyilvánvalóan nem tekinthető gyógyulásnak, pozitív feldolgozásnak. Fentebb olvashattunk arról, hogy a börtönbe kerülésének okát hogyan magyarázta a visszaemlékezésben, elkerülve annak kimondását, hogy egykori szerelmével, vőlegényével egyetértve részt vett a diktatúra elleni szervezkedésben. Mindenről, vőlegénye létezéséről, a szervezkedés tényéről, egy fegyer valóságos rejtegetéséről, egy nyomdagép készülő tervévől egyáltalán nem beszélt. Helyette ideológiai elköteleződésével magyarázta letartóztatását, a vallásossággal, a keresztény értékekkel való azonosulással.

Majdnem költői a kérdés, hogy miért nem házasodtak össze kiszabadulásuk után? Zia tíz évet várt a nálánál tíz évvel fiatalabb vőlegényére, hiába. 47 éves lett, mire V. János kiszabadult, s megtudta, hogy a férfi mást vett feleségül. Egy fiatalabb nőt, akitől gyermekáldást remélhetett. A kor felfogása szerint racionális döntésnek mondható mindez. Mindketten tudhatták, hogy túl idős lett volna Zia a gyermekszüléshez. Zia nyilván értette a helyzetet, de az is látszik, hogy ez kevés volt ahhoz, hogy a számára végzetessé váló értelemvesztés (börtönben töltött hét év) tényét pozitív értékként tudja látni. Ezért a börtönben töltött évek okát „kitörölte" életéből, s úgy írta újra történetét, ami elfogadható és

[182] Ezt a kifejezést a jelenséggel kapcsolatban először Kövér György fogalmazta meg, a tanulmány egy konferencia-előadásán. Köszönettel elfogadtam és átvettem tőle.

értékes tudott lenni számára. Úgy szelektálta emlékeit, hogy azokból pozitív erőt meríthessen a túléléshez. Így érthetőnek tűnik, hogy kettévált nála a bebörtönzésének oka (amit „elfelejtett”), s a börtönben töltött időszaka (amikre büszkén emlékezett).

Itt térhetünk vissza Janoff-Bulman és Frantz szerzőpáros traumaértelmezésére. A traumát egyfelől meg lehet érteni, másfelől el lehet odáig jutni, hogy azt jelentősnek, értékesnek tekintsük önmagunk számára. Zia megértette a házasság elmaradását, értékesnek azonban nem tudta tekinteni annak következményeit. Ezért lett emlékezete szelektív, s csak arról tudott beszélni, amire büszke lehetett.

FORRÁSOK

Levéltári dokumentumok

Vizi János és társai pere. ÁBTL: 3.1.9. V-111768/1.
Vizi János és társai pere. ÁBTL: 3.1.9. V-111768/2.
Vizi János és társai pere. ÁBTL: 3.1.9. V-111768/2.a.

Publikálatlan interjúk

Vass Terézia élettörténeti interjúja. Készítette: Bögre Zsuzsanna, 2001. október–november.
Vass Dóra visszaemlékezése. Interjút készítette: Bögre Zsuzsanna, 2010. július.
Vass Ágnes visszaemlékezése. Interjút készítette: Bögre Zsuzsanna, 2010. július.
Vizi János visszaemlékezése. Interjút készítette: Bögre Zsuzsanna, 2010. augusztus.
Klavida Imréné visszaemlékezése Besenyőtelek 1950-es éveire. Interjút készítette: Bögre Zsuzsanna, 2010. augusztus.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Augé, M. (2004): *Oblivion*. Minneapolis: University of Minnesota Press
Augustinus, A. (2015): *Szent Ágoston vallomásai*. Budapest: Szent István Társulat
Bögre, Zs. (2004): *Vallás és identitás. Élettörténetek a diktatúrában (1948–1964).* Pécs: Dialóg Campus
Farkas, G. (2006): Ügynökjelentések, jegyzőkönyvek, kérvények. (A társadalomtörténetírás lehetséges forrásai). In *Aetas*, 21 (4), 146–171. o.
Frankl, V. E. (2016): *…mégis mondj igent az életre!* Budapest: Európa
Heller, Á. (2006): *Trauma*. Budapest: Múlt és Jövő.

Hidas, Z. (2018): *Törékeny értelemvilágaink. A világalakítás rendje és szabadsága*. Budapest: Gondolat

Keszei, A. (2010): Az emlékezet rétegei. In *Korall* 11 (41), 5–34. o.

Keszei, A. (2015a) *Emlékek formájában*. Budapest: L'Harmattan

Keszei, A. (2015b) Hely és emlékezet között. In Keszei, A. – Bögre, Z. (szerk.): *Hely, identitás, emlékezet*. Budapest: L'Harmattan, 52–73. o.

Örkényi, Á. (2007): Traumaélmény gyermek- és serdülőkorban. Reziliencia és poszttraumás növekedés. In Demetrovics, Z. – Kökönyei, G. (szerk.): *Személyiséglélektantól az egészségpszichológiáig: tanulmányok Kulcsár Zsuzsanna tiszteletére*. Budapest: Trefort, 286–291. o.

Platón (2013): Menón. Budapest: Atlantisz

III. 4. „Vámos Erzsébet”, a hálózat foglya

Vajon lehetséges-e élettörténet írása pusztán levéltári források alapján? A válasz nyilván költői, hiszen ha nem áll más forrás rendelkezésre, akkor be kell érni azzal, ami van. Az „ötvenhatos asszonysorsok” című kutatásom során kezdett kialakulni az az élettörténeteket feldolgozó módszerem, amelyet – ha mód van rá – azóta is követek. Ez pedig a következő: Elkészítettem egy-egy élettörténeti interjút az ’56-os forradalomban és szabadságharcban közvetlenül érintett szereplőkkel, s a tőlük hallott információkat, történeteket összevetettem a róluk szóló levéltári forrásokkal (Bögre 2006). *Ezek a források többnyire kihallgatási jegyzőkönyvek, ügynök- és fogdaügynök-jelentések, a letartóztatott személyek börtönben parancsra megírt önvallomásai stb. voltak, amely források az ÁBTL ben találhatók. Jelen tanulmány esetében azonban megfordult a sorrend. Először találkoztam „Vámos Erzsébet”*[183] *levéltári anyagával, amely felkeltette az érdeklődésemet, s nyomozni kezdtem a szóban forgó személy után annak érdekében, hogy élettörténeti interjút készíthessek vele. Mindez 2006-ban történt, s egy idő után fel kellett adnom a tervet, mert kiderült, hogy „Erzsébet” sajnos már nem él. Ugyanakkor azt is megtudtam, hogy az 1956-os Intézet jóvoltából készült vele egy interjú 1992-ben, amelyet felhasználhattam jelen tanulmány megírásához.*[184] *A rendelkezésre álló levéltári források alapján „Erzsébet” élettörténetét rekonstruáltam, s az élettörténeti interjút kiegészítő forrásként használtam fel. A források egybevetésével arra kerestem a választ, hogy mi történt „Vámos Erzsébettel” 1956 után, és miért lett a hálózat foglya? Az elemzést alapvetően posztpozitivista szemléletben fogalmaztam meg.*

[183] „Vámos Erzsébet” egy ügynöknév, az interjúalany valódi neve helyett szerepel. A levéltári források közlése miatt az anonimizálás lehetetlen, az olvasó a források alapján be tudja azonosítani a személy kilétét. A kutató ilyen esetben nehezen tud eleget tenni az anonimizálás etikai követelményének.

[184] A „Vámos Erzsébet” életéről készült másik tanulmány III/5. fejezetben található.

ERZSÉBET A FORRADALOM ELŐTT[185]

Erzsébet 1920-ban született Budapesten, gyermekkoráról keveset tudunk. Édesapja hentes volt, édesanyja tizenhárom éves korában meghalt. Tizenhat éves volt, amikor először munkába állt. 1936–1942-ig először egy kalapgyárban dolgozott, majd egy fegyvergyárban, amelyet a németek irányítottak. 1940-ben férjhez ment, ám a férje az orosz fronton meghalt. Házasságukból született egy kislánya, aki kétéves korában, 1942-ben meghalt. 1944-ben a németek leszerelték a fegyvergyárat, a felszerelést és a dolgozók egy részét kivitték Németországba. Ezt ő el akarta kerülni, s vidékre költözött a nagyszüleihez. A front alatt Pápán dolgozott az Irgalmas Rend kórházában, betegápolóként. Hónapokon keresztül sebesült katonákat ápolt. Itt végzett el egy vöröskeresztes tanfolyamot.

A háború után visszakerült Budapestre, háztartási alkalmazott lett 1952-ig. 1953-ban ment el újra dolgozni, először a Zrínyi Honvédelmi Akadémián, majd a Dinamó Villamos Gépgyár raktárában, adminisztrátorként dolgozott. 1948-ban újra férjhez ment, ebből a házasságából született két gyermeke. Gyermekei édesapjával 1956 februárjában megszakadt a kapcsolata, albérletben lakott kisebbik fiával. Nagyobbik gyermeke hollétéről nem tudni, feltételezhető, hogy ő az édesapához került.

ERZSÉBET A FORRADALOM ALATT[186]

1956. október 24-én Erzsébet a húgával a Madách színházba szeretett volna menni. Akkor Pesterzsébeten lakott, messze a belvárostól. Délután négy óra tájban már elindultak, mert tudták, hogy a villamosok nem közlekednek, gyalog kellett menniük. A Határ úton tüntetőkkel találkoztak, a tömegben szem elől vesztette a húgát. Az emberek a gyárakból dömpereken, autókon és gyalog vonultak az Üllői út felé. Tankokkal találkoztak és messziről lövöldözéseket is hallottak. Az Üllői útnál a fokozódó lövöldözés elől menedéket kellett keresnie. A kapualjakba húzódtak be az emberek. Este hat órakor ő is, többekkel együtt, a Corvin moziba ment, ami akkor már hadszíntérré változott. Megdöbbenve látta, hogy nemcsak fegyvertelen járókelők, hanem felfegyverzett civilek is voltak ott, akik az ablakokból tüzeltek a tankokra. Hamarosan megsebesült valaki, s mint volt vöröskeresztes, megpróbálta ellátni a sérültet. Ezt többen észrevették, s biztatták, maradjon velük, szükségük van ápolónőre.

[185] Erzsébet élettörténeti összefoglalója az 1992-ben készült interjúja alapján (OHA).
[186] Uo.

Erzsébet az éjszakát a Corvin köz 4-es számú ház kapualjában akarta tölteni, de a házmester meglátta, hogy ő az egyetlen nő, s behívta a házba. Másnap még erősebbek lettek az utcai harcok, szállásadója felajánlotta neki, hogy maradjon náluk addig, amíg haza nem tud menni.

A házban volt egy munkásszállás, ahová fegyveresek valóságos hadiszállást alakítottak ki. Óriási lett a felfordulás. A forradalmárok a pincétől kezdve a padlásig mindent elözönlöttek. A lakók többsége együttműködött velük, a házban lakó egyik orvos a leányával együtt ellátta a sebesülteket. A házmester családja rábeszélte Erzsébetet, hogy segédkezzen a főzésben, és a fegyveresek mellett a lakóknak is juttassanak élelmet.

Erzsébet tehát a Corvin közben maradt. Szükség volt a munkájára, ráadásul otthon nem várta senki. Hároméves kisfiát hetes bölcsődébe járatta, őt egyelőre biztonságban tudhatta. Az üzemek leálltak, közlekedés nem volt, s az Üllői úton veszélyes lett volna hazaindulni. Az első napokban ezek a szempontok biztosan közrejátszottak abban, hogy hagyta magát rábeszélni a maradásra. Az is szempont lehetett, hogy fontosnak érezhette magát. Egyik nap még élte az üzemi dolgozók hétköznapi, szürke életét, a másik nap pedig a magyar forradalom kellős közepébe csöppent. Ismeretlen emberekkel találkozott, főzött rájuk, s közben őt is magával ragadhatta a forradalomnak az a különös atmoszférája, amit sokan úgy fejeztek ki, hogy a „szabadság", a „boldogság" s a „remény" volt köztük. „Erzsébet" egész idő alatt a konyhán teljesített szolgálatot. Nem járt az utcákon, a kinti eseményeket csak hírből hallotta, az esti konyhai beszélgetésekből informálódott. Mégis mindennek részese lehetett, mert azokat segítette, akik a szovjet tankokkal szálltak szembe Budapest utcáin.

IVÁN KOVÁCS LÁSZLÓ[187]

Iván Kovács László október 23-án a tüntető tömegben volt először a Bem téren, majd a Kossuth téren, s végül a Rádió épületéhez ment. Bár nem volt diák, tagja lett annak a diákküldöttségnek, amely a 16 pont felolvasását követelte. Harcolt a Rádiónál 24-én délelőttig. 25-én átment a Corvin közbe, ahol kereste a parancsnokot, de akkor olyan még nem volt. Másnap, 26-án már őt kezdték

[187] Iván Kovács László (1930–1957) 1951-ben érettségizett, jogi pályára készült, ahová nem vették fel. Polgári alkalmazott lett a hadseregnél, közben aktívan sportolt. 1956-ban részt vett a Rádió épülete előtti tüntetésen, majd a Corvin közbe ment, ahol hamarosan megválasztották parancsnoknak. Október 29-én a felkelők küldöttsége találkozott Nagy Imrével, ahol Iván Kovács terjesztette elő a Corvin köziek követeléseit. November 1-jén leváltották a parancsnoki tisztéről, majd árulónak bélyegezték. 1957-ben Turul Párt néven illegális párt alapítását, Maléter Pál kiszabadítását tervezte, s fel akarta venni a kapcsolatot Király Bélával. 1957. december 31-én kivégezték.

parancsnoknak szólítani a fiúk. A harcok alatt megfontoltan, felelősségteljesen viselkedett. „28-ától szinte folyamatosan képviselte egységét a különböző fegyverszüneti, később nemzetőrségi tárgyalásokon, eközben a rend fenntartásán, az önkényeskedések megakadályozásán fáradozott." (Eörsi 2001: 413)

Attól a perctől kezdve, hogy betette a lábát a Corvin köz 4-be, hihetetlen felelősség hárult erre a fiatalemberre. Október 25-én Iván Kovács 40–50 főre becsülte a fegyveresek számát, akik közül néhányat látásból ismert, a többségüket viszont nem. „Úgy kb. sejtettem a környező helyzetet, és közösen kijelöltük az őrhelyeket, majd a mozi emeletén az ablakokhoz beosztottunk 2-3 főt. Az Üllői úton több szovjet harckocsi ment végig, akik állandóan lőttek minket, sőt még a Kilián laktanyából is több lövést leadtak ránk. Ezután már állandóan tőlem kértek tanácsot."[188]

25-én érkezett a Corvin közbe Pongrátz Gergely[189] többedmagával. 26-án Pongrátz idegösszeomlást kapott, egy másik fiú is rosszul lett, aki ragaszkodott ahhoz, hogy Iván Kovács kísérje őt a kórházba. Végül hárman mentek a kórházba, ahol az orvosok észrevették, hogy a két nap óta éjjel-nappal harcoló Kovács is rossz bőrben van, s nem akarták kiengedni. Mire ő sírógörcsöt kapott, s akkor az orvosok elaltatták. 27-én reggel hagyták el mindhárman a kórházat, s Iván Kovács csak akkor nyugodott meg, amikor látta, hogy a fiúk – ahogyan ő nevezte a fegyvereseket – továbbra is megbíztak benne. „A fiúk örömmel fogadtak, nem haragudtak az éjszakai cserbenhagyásért." (Eörsi 1993: 211)

27-re, mire a kórházból visszatértek, ő és Pongrátz, már körülbelül 300 főre duzzadt a fegyveresek létszáma. A létszám fokozatosan emelkedett, 28-án már 1000–1200 fő tartozott hozzájuk, október 30-án már 5000 főre emelkedett ez a szám (Eörsi 1993: 215) [190]. Ekkora tömeget még békeidőben sem egyszerű irányítani, a harcok ideje alatt azonban lehetetlenség volt. A főparancsnoknak kinevezett Kovács megpróbálta a tőle telhető legjobbat nyújtani, s összetartani a csoportokat, azonban az események irányítása 30-ra már kicsúszott a kezéből. A közvetlen harc irányítása mellett a kormánnyal folytatott tárgyalásokban is

[188] Iván Kovács László önvallomásából, 1957 – közli Eörsi László (1993: 211).

[189] Pongrátz Gergely (1932–2006) Kilencgyermekes családban nevelkedett fel. Mezőgazdasági középiskolát végzett, a forradalom kitörésekor állami gazdaságban dolgozott. Október 26–27-én a Corvin moziban harcolt, majd átment a Corvin köz 4-be, ahol határozott magatartásával vezető szerepet vívott ki magának. November 1-jén átvette a corvinisták parancsnoki tisztét Iván Kovács Lászlótól. Iván Kovács László ellenlábasa volt. November 4-én még harcolt a csapatával, de a túlerővel szemben értelmetlennek látta a küzdelmet, és lemondott tisztségéről. November végén elhagyta az országot. 1957-ben megválasztották Chicagóban a Magyar Szabadságharcos Szövetség alelnökének. Az emigrációban az egyik legtekintélyesebb '56-os volt. 1990-ben látogatott haza először, majd 1991-ben végleg hazaköltözött.

[190] Iván Kovács önvallomásának adatai a létszám növekedéséről számolnak be. Nem a pontosság, hanem a létszámnövekedés mértéke miatt közlöm ezt az adatot.

folyamatosan részt vett, a vidékről, külföldről hozott élelmiszerek fogadása, raktározása, kezelése, s nem utolsósorban a rend fenntartása is az ő feladata lett. S mindezeken túl történt még vele valami, amire a legkevésbé sem számíthatott. Hirtelen és visszavonhatatlanul szerelmes lett Erzsébetbe.

Iván Kovács 25-én látta meg először az asszonyt, aki szerinte „Tartózkodóan, rendesen viselkedett… Azt hiszem 29-30-án áthívtam a mellettünk lévő szobába, hogy mondani akarok Neki valamit. Ott volt egy lóca, és leültünk. Egy kis ideig hallgattunk, majd megkérdezte, hogy mit akarok mondani? Azt feleltem – hogy szeretem. Felálltam, és kimentem. Ő még ott maradt. Később sokat tartózkodtam a konyhában."[191]

Szerelmük a forradalom kellős közepén lobbant fel, a vér, a halál, a hazaszeretet, a világ felforgatásának pillanataiban. Iván Kovács életének csúcspontja volt a forradalom, a halál árnyékában járt nap mint nap. A szabadságharc egyik tűzfészkének parancsnoka lett, elveiért harcolhatott, s tömegek figyeltek a szavára. A sors ezen felül még egy szerelemmel is megajándékozta. Erzsébetnek nem sok boldogság jutott eddigi életében, édesanyját korán elveszítette, első férje meghalt, első gyermeke meghalt, második férjétől elvált, s a két fia nem nevelkedett együtt, vélhetően el kellett szakítani őket egymástól. Ennyi tragédia után nem biztos, hogy várt még valami személyes ajándékot sorsától, az is lehet, hogy csak békére, nyugalomra vágyott. Helyette azonban ő is kapott egy olyan szerelmet, amely életének további időszakát meghatározta. A forradalom napjai alatt azonban csak annyit tudtak, hogy találkoztak egymással.

Iván Kovács november 1-jéig volt a corvinisták főparancsnoka, amikor Pongrátz Gergely és hívei vezetői értekezletet hívtak össze, s lefokozták helyettesnek.[192] Ekkor Pongrátz lett a főparancsnok. Iván Kovács és Pongrátz között végig érződött a feszültség, míg az előbbi megfontoltabb, addig a másik radikálisabb és forrófejűbb ember volt. Nem egyezett a véleményük a kormánnyal való egyezkedés módjáról és arról sem, hogy kiket látnának szívesen a honvédelmi miniszteri poszton. Iván Kovács feltétel nélkül támogatta Maléter

[191] ÁBTL forrás: Iván Kovács László önvallomása, V-145626. 242.

[192] Lásd a további részleteket Iván Kovács László önvallomásából részletek, 1957. március 16., Eörsi (2001) közlésében.

Pált,[193] Pongrácz viszont Márton András[194] ezredesben bízott meg. Ezen túl a corvinisták parancsnokai nem tudtak egyezségre jutni abban sem, hogyan kell bánni az elfogott ÁVH-sokkal. Kovács az önbíráskodás ellen fellépett, amikor csak tehette, de sokat volt távol, sok mindenről nem tudott. Egyre nagyobb bizalmatlanság vette körül. Lefokozása után, november 4-én, a Corvin közben történt valami, aminek pontos részletéről keveset tudunk.

Éppen a második szovjet invázió napján, a szabadságharc bukásakor, egy ÁVH-snak tartott 15 éves lány védelmére kelt Iván Kovács László, szembeszállva Pongrátz Gergely utasításával. Ekkor négyen közrefogták Iván Kovácsot, lefegyverezték, levitték a főhadiszállás pincéjébe, vallatni kezdték. Árulónak nevezték, s azonnali hatállyal agyon akarták lőni. Pontosan nem tudni, miért, de meggondolták magukat s átkísérték a Kilián laktanyába, hogy ott vegyék majd őrizetbe.[195]

Iván Kovács megaláztatását Erzsébet is látta, ő is lement a pincébe, s végignézte a jelenetet. Leült, szemét behunyta, s nem szólt egy szót sem. Iván Kovácsnak az a furcsa érzése támadt, hogy az asszony is benne a van a dologban. Talán féltékeny lett a kislányra, akit védeni próbált? – sokáig emésztette magát ezeken a gondolatokon. Amikor a pincéből felkísérték a férfit Pongrátz emberei, ebben a fájó tudatban vetette oda az asszonynak – búcsú helyett – azt a szót, hogy „köszönöm!”[196]

[193] Maléter Pál (1917–1958): orvosi egyetemen tanult, majd katonai pályára ment. A Ludovika Katonai Akadémiát végezte el, harcolt a második világháborúban. 1945-ben a néphadseregben teljesített szolgálatot, 1956-ban ezredesi rangban szolgált. Október 24-én ő látta el a Honvédelmi Minisztériumban a főügyeleti szolgálatot. Másnap öt harckocsival a Kilián laktanya felmentésére indult, de felsőbb jóváhagyással tűzszüneti megállapodást kötött a fegyveres felkelőkkel. Október 31-én a honvédelmi miniszter helyettesévé nevezték ki, november 2-án pedig honvédelmi miniszterré. A Parlamentben jelen volt a szovjet hadvezetéssel való tárgyaláson, amit a tököli szovjet bázison akartak folytatni. Az ide érkező magyar küldöttség tagjait Maléter Pállal együtt letartóztatták. A Nagy Imre-perben halálra ítélték, és kivégezték. Lásd továbbá Horváth Pál (1995) Maléter-életrajzát.

[194] Márton András (1924–2011): A forradalom előtt országgyűlési képviselő volt, a katonai akadémia parancsnoka. A forradalom alatt Budapest egyik katonai vezetője volt. A forradalomban betöltött szerepéért Márton András ezredest tíz év börtönre ítélték. 1962 áprilisában amnesztiával szabadult, majd tolmácsként, fordítóként dolgozott különböző intézményeknél. 1968-ban a Bábolnai Mezőgazdasági Kombinát munkatársa lett, majd 1974-től a Mezőtúri Állami Gazdaság baromfiágazat-vezetője volt egészen 1985-ben történt nyugdíjazásáig. 1990 után visszakapta rangját, 2009-től vezérezredes lett.

[195] Ezt a történetet Pongrátz Gergely (1989: 207–220) a visszaemlékezésében másképp mondta el. Pongrátz kitartott amellett, hogy Iván Kovács László áruló volt.

[196] Iván Kovács László önvallomása, TH-V-145626. 245.

A Kilián felé haladva támadás érte a foglyot és kísérőit, az egyik őrt lelőtték, a másik is megsebesült, Kovácsnak sikerült elmenekülnie. Ettől kezdve bujkálnia kellett, abban a tudatban, hogy a corvinisták kiadták ellene a parancsot, hogy „aki meglátja, lője le!"

ERZSÉBET[197]

Erzsébet, amikor látta, hogy Iván Kovácsot elvitték a Kiliánba, abban reménykedett, hogy talán így akarják megmenteni az életét. November közepén a felkelők feladták a harcot, egy autó jött értük, s többen elindultak nyugatra. Az asszonyt is hívták, hogy tartson velük, de ő ezt visszautasította. A helyszínen maradt még néhány napig, a házmesterrel összeszedték az eldobált fegyvereket, a romok takarításában segített. Ígéretet kapott arra, hogy segítenek neki egy szobát találni a házban, a régi albérlete helyett. Ez a terv nyilván nem valósult meg, mert november 10-én Erzsébet elhagyta a házat. A régi albérletébe nem mehetett vissza, a XI. kerületbe költözött át a kisfiával, egyik nővéréhez. Ekkor még teljes bizonytalanságban volt László életével kapcsolatban.

November közepén találkozott a fiú egyik fegyveres kísérőjével, akitől megtudta, hogy nem lőtték le Kovácsot, talán meg is menekült, de semmi pontosat nem tudott róla mondani. Erzsébet sokat sírt a hír hallatán, elindult megkeresni a Lászlót élve vagy holtan, végigjárta az összes kórházat, a temetőket, de nem akadt a nyomára.

1957. január 15-én el akarta hagyni az országot, a határon elfogták és visszaküldték. Lászlóról még mindig semmit sem tudott, magánéleti problémákkal küzdött, nem volt lakása, folyamatban volt a válópere, ami különösen fájón érinthette, mert férje új élettársa Erzsébet egyik nővére lett.

LÁSZLÓ ÉS ERZSÉBET A FORRADALOM UTÁN ÉS A MEGTORLÁS IDEJÉN

Iván Kovácsnak két testvére disszidált a forradalom után. Az ország elhagyása őt is foglalkoztatta, többször megfordult a fejében, de egyrészt attól tartott, hogy az árulás vádja miatt nem néznék jó szemmel külföldön, másrészt pedig félt találkozni a corvinistákkal, akik árulónak tartották, s bármikor végezhettek vele. Ezenfelül elvi problémái is voltak az ország elhagyásával, bár gyanítható, ha az előbbi két szempont többet nyomott a latban. Nehéz napokat élt át, égette

[197] Erzsébet élettörténeti összefoglalója az 1992-ben készült interjúja alapján (OHA).

a tudat, hogy árulónak tartják. Talán önmagának és másoknak is be akarta bizonyítani a vád képtelenségét, s ezt csak itthon tehette meg.

A forradalom után bújkált még egy ideig, majd egyre inkább eljárt otthonról, s megpróbálta átgondolni, hogy a kialakult helyzetben mit tehetne. Felmerült benne, hogy ki kellene szabadítani Maléter Pált, de ezt mint lehetetlen tervet elvetette. Majd egy „Turul" nevű párt létrehozásával próbálkozott, s ehhez röplapok sokszorosítását akarta megszervezni. Ehhez kért segítséget Vén Istvántól,[198] aki a Corvinban megsebesült szállító volt, s még két kolléganőjét is beavatta a tervébe. A sokszorosításhoz kért tőlük segítséget.

1957. február elején megtalálta Erzsébet címét, amit még a harcok alatt elkért tőle. Először halogatta az asszony megkeresését. Félt, hogy számára kedvezőtlen fogadtatásban lenne része. Harmadik nekifutásra mégis eljutott Erzsébet testvérének a lakására – ezt a címet kapta meg az asszonytól –, s itt megtudta tényleges tartózkodási címét.

1957. február 5-én találkoztak újra.

> „Az utcán gyerekek játszottak és az egyiktől megkérdeztem, hogy Erzsi nénit ismerik-e? Fekete hajú néni és van neki egy kisfia. Azt felelte, hogy igen. Megkértem, hogy hívja ki. El is ment és egy idősebb nő jött ki azzal, hogy én keresem-e? Alighogy ő visszaindult, már jött is Erzsébet. A karomba ugrott és alig bírtunk szólni. Kérdezte, hogy hogyan találtam meg, elmondtam neki, s azt is, hogy mitől tartottam. Azt kérdezte, hogy elhiszem-e azt, hogy neki valami köze is volt ahhoz? Azt válaszoltam, hogy nem szeretném elhinni, de a körülmények azt mutatták."[199]

Másnapra megbeszéltek egy találkozót, László Vén Istvánnal úszni ment, s Erzsébetet is ide hívta. Február 5-e és március 12-e között naponta találkoztak. Erzsébet tudott Iván Kovács szervezkedéséről, technikai segítséget próbált neki nyújtani, papírt, írógépet szerezni. Egyetértett a fiú politikai céljaival, de cselekedetét inkább Iván Kovács iránti érzelmei mozgatták.

A közösen töltött idő alatt hol a jövőjüket tervezgették, hol félelmetes előérzettel kezdtek készülni arra, ami hamarosan be is következett. Elmentek egyszer

[198] Vén István (1933–) 1947-ben NÉKOSZ-kollégista volt. 1954–56-ig a gödöllői Agrártudományi Egyetemre járt. 1956. október 23-án az egyetemi DISZ-bizottság, amelynek tagja volt, gyűlést hívott össze, ahol 15 pontos követelést fogalmaztak meg. A harcok kitörésekor részt vett a sebesültszállításban. Nemzetőr volt, majd november 8-a után letette a fegyvert. Folytatta az ellenállást, MEFESZ-tagként röpcédulákat terjesztett. Iván Kováccsal egyetértve tervezte Maléter kiszabadítását. 1957 márciusában letartóztatták, első fokon nyolc évet kapott.

[199] Iván Kovács László önvallomása, TH-V-145626. 246.

például a Fő utcába[200] és körbejárták az épületet, arról tanakodva, hogy vajon miért nem tartóztatták le a corvinistákat. Arra a megállapításra jutottak, hogy biztosan azért nem, mert ők a Kiliánhoz tartoztak, s annak mégiscsak egy honvédelmi miniszter volt a parancsnoka, Maléter Pál. Majd elmentek a Markó utcába is, ahol egy tárgyalást akartak meghallgatni, de akkor éppen nem volt. „Én még sohasem voltam tárgyaláson" – vallotta be László. Erzsébet erre azt válaszolta, hogy az pedig „nagyon érdekes szokott lenni".[201]

Március elején még egyszer elmentek a Markó utcába, akkor éppen folyt Tóth Ilona[202] pere, nem volt belépőjük, de az ügyeletes tiszt beengedte őket, s tizenöt percig benn lehettek a per alatt. Majd a szünetben eljöttek.

Az egyre komorabb jelen elől megpróbáltak a jövőbe menekülni. Tervezgették, hogy megtanulnak együtt németül, mert László újra kezdett foglalkozni a gondolttal, hogy elhagyja az országot s külföldön új életet kezd. Beiratkoztak a Szabó Ervin könyvtárba, kikölcsönöztek egy német–magyar szótárt, Erzsébet lemásolta az első oldalakat. Majd úgy döntöttek, hogy érdemesebb lenne nyelvtanárhoz járni. László arról is álmodozott, hogy elmegy egy szigetre, s magával viszi Erzsébetet. Az asszony viszont Belgiumba vágyott, ahol három és fél éves koráig nevelkedett, és nevelőszüleivel végig kapcsolatban maradt. Közös lakást képzeltek maguknak, lerajzolták házukat, elhelyezték benne a bútoraikat. László azt is elhatározta, hogy vesz egy könyvet a házépítésről, hogy tanulmányozhassa, hogyan kell házat építeni.

Március 11-én a törzshelyükön találkoztak, a Negró cukrászdában, ahová László idegesen érkezett. Aznap kinn járt Gödöllőn, s megtudta, hogy Vén Istvánt letartóztatták. A férfi neki is adott a röplapokból, beszélt a pártszervezési tervéről, s attól tartott, hogy Vén István róla is beszélni fog. Erzsébet is nagyon ideges lett, mert László megvallotta rossz előérzetét, s azt mondta, hogy érzi, vele is történni fog valami. Várta, hogy hamarosan őt is letartóztatják. Az asszony megpróbálta megoldani a helyzetet, eszébe jutott egy pap ismerőse, akitől talán menedéket kérhet László számára. Rossz sejtelmektől gyötörve búcsúztak el egymástól.

1957. március 12-én Erzsébet hiába várta Kovácsot a törzshelyükön, a férfi már nem érkezhetett meg. Erzsébet érezte, hogy bekövetkezett amitől tartottak, a letartóztatás. Egy percet sem akart tétlenkedni, azonnal fel akarta venni a kapcsolatot az ügyvéd ismerősével. Egy elkeseredett levélben arra kérte, hogy tegyen meg mindent László érdekében. Másnap felhívta László vállalatát, hogy megkérdezze, tudnak-e róla valamit. Egy „Judit" nevű kolléganője kimondta előtte, hogy a férfit letartóztatták. Ez a kolléganő arra kérte, hogy Erzsébet ér-

[200] A Fő utcában fogház, a Gyorskocsi utcában büntetés-végrehajtási intézet volt.

[201] Iván Kovács László önvallomása, TH-V-145626. 247.

[202] Tóth Ilona orvostanhallgató híres pere, akit gyilkosság vádjával ítéltek halálra.

tesítse a fiú szüleit a történtekről. Az asszony kiutazott Alsó-Gödre, s megtudta az édesanyától, hogy nemcsak a fiát, hanem a férjét is letartóztatták. Egy nap múlva újra kiutazott az édesanyához, akitől azt az információt kapta, hogy a fiát és a férjét átvitték Vácról a Pest Megyei Rendőrkapitányságra. Gödről Erzsébet elrohant húga férjéhez, aki ÁHV-s tiszt volt, de ő azt tanácsolta neki, hogy sehová se menjen, mert ha csak kiejti azt a szót, hogy Corvin köz, már letartóztatják.

A BÖRTÖNBEN

Az intelem ellenére Erzsébet 1957. március 15-én este megjelent a Pest Megyei Rendőrkapitányságon, ahol azzal jelentkezett az őrnél, hogy Iván Kovács Lászlónak hozott ennivalót és cigarettát. A kapus meglepődött, várakoztatta egy kicsit, majd rövid időn belül Erzsébetet is letartóztatták.

Közös cellába került Judittal, akit időközben szintén letartóztattak. Erzsébet mit sem tudott arról, hogy ez az a nő, akivel telefonon beszélt Iván Kovács letartóztatásáról. Azt meg végképp nem tudhatta, hogy „Juditot" letartóztatása után beszervezték fogdaügynöknek, börtönnyelven vamzernek.

Erzsébet tehát egyszerűen besétált a börtönbe. A börtönügynök Judit március 16-i jelentéséből tudható, hogy még aznap este kihallgatták. A nyomozókat is felkészületlenül érte az asszony megjelenése, nem volt idejük kihallgatási terv készítésére. Erzsébet előtt kérdezgették egymástól, hogy ki vállalja a kihallgatását. Az asszony ekkor rendkívül elszánt volt és hősnek érezte magát, s Judit megítélése szerint igen cinikus is volt. A fentiekből arról lehet következtetni, hogy Erzsébet első napjai még félelem nélkül telhettek, s csak egyetlen egy dolog foglalkoztatta, Iván Kovács sorsa. Őt akarta megmenteni, vagy legalább közel lenni hozzá, s ha semmit sem tudna érte tenni, akkor együtt akart vele meghalni.

A nyomozók másnap reggel újra kihallgatták, s ekkor már kezdett körvonalazódni számukra az asszony megtörésének koreográfiája. Azt állították neki, hogy kinn jártak Erzsébet lakásán, s találkoztak a kisfiával. Nyilván tudták, hogy ha valamivel, akkor majd a gyermekével zsarolni tudják az asszonyt. Erzsébet azonban ekkor még biztos lehetett abban, hogy a nyomozók hazudtak neki, mert a fia hetes napköziben volt.

16-án azt tervezte, hogy éhségsztrájkot fog tartani, így akarta elérni, hogy László felakasztása előtt összeházasodhassanak. Egy nappal később, március 17-én a cellában azt mondta, hogy a nyomozók kedvesek voltak vele, nem bántották, sőt azt is felajánlották neki, hogy találkozhat szerelemével. Ezt ő ekkor visszautasította. A gyermekeiről pedig úgy nyilatkozott, hogy ha egyszer ki fog kerülni ebből a börtönből, akkor ő forradalmárnak fogja nevelni a fiait.

Március 17-én Iván Kovács már tudta, hogy Erzsébet utánament a börtönbe. A férfi kihallgatói ezen a napon engedélyezték, vagy inkább ösztönözték, hogy írjon levelet az asszonynak. A levélben arra kérte Erzsébetet, hogy ne vállaljon vele semmiben bűnrészességet, ne ártson ezzel magának, s lássa be, hogy ezzel rajta úgy sem segíthet. Amikor az asszony egy újabb kihallgatásán elolvashatta László hozzá írt levelét, egy dologban biztos lehetett: bejövetelével elérte célját, a férfi megkérdőjelezhetetlen bizonyítékot kapott arról, hogy „szereti". A levél érzelmi kötődésük bizonyítéka volt. A levelet író László, vagy a levelet olvasó Erzsébet könnycseppjei ma is láthatók a fennmaradt levélen.[203]

A fogdaügynök rendszeresen jelentette, hogy milyen lelkiállapotban van Erzsébet, mit érez, mit feltételez, milyen taktikát dolgozott ki vallatásával kapcsolatban. A letartóztatása utáni napokban még mindig nem tudta, hogy a cellatársa nem más mint Iván Kovács munkatársa. Azt viszont sohasem tudta meg, hogy a lányon keresztül a nyomozók minden mondatáról értesültek.

Judit március 18-ai jelentése szerint Erzsébet két kihallgatása között már kezdett félni a jövőtől. Kevésbé volt magabiztos, arról gondolkodott hangosan, hogy Lászlót biztosan ki fogják végezni, mert ő volt a Corvin köz főparancsnoka november 1-jéig, meg az ő parancsára történtek a Köztársaság téri kivégzések is.[204] A fogdaügynök jelentésén keresztül ez mind eljutott a nyomozókhoz. Nem tudható, hogy a Köztársaság téri eseményekkel való vád mennyit árthatott a férfinak. Sejthető, hogy a kihallgatások során ez a közlés nem könnyített a férfi helyzetén, de már ártani sem árthatott. A források szerint nem Iván Kovács parancsára történtek a Köztársaság téri vérengzés, sőt tudomása sem volt róla, hogy a corvinisták egy csoportja kinn volt a téren. Az egész eseményről csak november 2-án vagy 3-án hallott először.[205]

Március 20-án Erzsébet azt a feladatot kapta, hogy írja le Iván Kovács által szerkesztett röplapok szövegét. Ezt a feladatot a cellájában kellett elvégeznie, nem véletlenül. Így Judit láthatta, hogy mennyire őszinte az asszony.

Erzsébet azt találta ki, hogy a röplapozás vádjának egy részét magára vállalja. A meséje az lett volna, hogy ő és László is külföldről kapták meg a röplap szövegét, s a férfit azzal fenyegették meg, hogy ha nem segít a terjesztésben, akkor azt a külföldre szökött testvérein fogják megtorolni. Azt akarta ezzel elérni, hogy ne a férfit, hanem ismeretlen külföldi személyeket terhelje a felelősség. A tervét Judittal megbeszélte. Továbbá elmesélte neki azt is, hogy a

[203] A levél megtalálható a TH-V-145626/1. dossziéban. A levél másolatát lásd Bögre 2006: 207.

[204] TH-V-145626/1.28/a. Ezt az információt semmilyen más köztörténeti kutatás nem támasztja alá.

[205] Eörsi László 2001: 82, Iván Kovács László önvallomásából, 1957.

kihallgatásán a „Fehér könyvet”[206] elé tették, s arról faggatták, hogy kiket ismer fel. A cellájában kijelentette, hogy a nyomozók előtt vagy senkit sem ismert fel név szerint, vagy csak olyanokat ismert fel, akik már meghaltak. Erzsébet ügyesnek érezhette magát taktikái miatt, s nem tudhatta, hogy minden szava visszajutott kihallgatóihoz.

Március 27-ei dátummal írt önvallomásában „Erzsébet” a fenti történetet adta elő, amiben új elemként említést tett még kisfiáról is annyiban, hogy kérte a nyomozók közbenjárását, hogy figyelmeztessék a nővérét, hogy a fia is életveszélyben van az állítólagos külföldi személyek miatt. Egyúttal üzent is nővérének, hogy reá bízza a fiát, hogy nevelje fel, s az összes ingóságát is rá hagyja. Ebből az önvallomásból még az derült ki, hogy eltökélt szándéka volt Iván Kovács sorsában osztozni, s együtt kívánt vele meghalni.

Mindeközben az önmarcangolásra egyébként is hajlamos Iván Kovács, amikor arról értesült, hogy többeket letartóztattak a forradalom utáni szervezkedése miatt, kétségbeesve vádolta magát, s kérte, hogy mindenért csak őt hibáztassák.

> „Meg kell még mondanom, hogy édesapámat, Erzsébetet, Vén Istvánt az irántam érzett érzelmeik aljas kihasználásával bírtam rá, hogy nekem segítsenek. Szeretném az ő szerepüket a valóságnak megfelelően tisztázni, az én ügyemmel kapcsolatban.”[207]

Március 20-án szembesítették Lászlót néhány társával – a rendelkezésre álló forrásokból nem derült ki, hogy pontosan kikkel –, s ezek után tovább fokozódott a férfi bűntudata. A lelki terror kiváló alanyának bizonyulva ezeket írta:

> „Százados Úr! A tegnapi szembesítés mély hatással volt rám. Az éjszaka sokat foglalkoztam az ügyemmel és eddigi magatartásommal. Az álmatlan éjszaka – gyötrődés, és további sorsom és társaim sorsa feletti aggodalom miatt határoztam el magam, mind azokban a kérdésekben, melyekben eddig nem tanúsítottam teljes őszinteséget, továbbá az általam eddig elhallgatott kérdésekben őszinte vallomást tegyek, hogy ezáltal is megkönnyítsem a vizsgálatot, és idejét tőlem telhetően megrövidítsem.”[208]

Iván Kovács részletes önvallomást tett a forradalomban való részvételéről, s amit csak tudott, mindent magára vállalt.

[206] 1957-ben jelent meg fehér borítóval *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben* címmel egy négykötetes, kommunista propagandasorozat.
[207] Iván Kovács László önvallomása, TH-V-145626. 261.
[208] Uo. 260.

Erzsébet fokozatosan jött rá, hogy semmit nem tehet a férfiért. Hiába ment utána a börtönbe, hiába próbált taktikázni vagy bármit magára vállalni. Rá kellett jönnie, hogy nem a forradalom utáni szervezkedés miatt fogják halálra ítélni, hanem a forradalom alatti szerepvállalása miatt. Csak az volt a kérdés, hogy mikor mondják ki rá a halálos ítéletet, ami hamarosan bekövetkezett.

Első és másodfokon a bíróság Iván Kovács Lászlót kötél általi halálra, Vén Istvánt nyolc évre, Erzsébetet hat évre ítélte. 1957. december 30-án végrehajtották a férfin a halálos ítéletet.

VÁMOS ERZSÉBET TOVÁBBI SORSA

Erzsébet börtönéletével kapcsolatos levéltári források 1957. március 27-vel, a fentebb említett önvallomással megszakadnak. Az újabb források csak 1959. szeptemberi dátummal állnak rendelkezésre. Ezek azonban már egészen másfajta tevékenységéről tanúskodnak. Ügynökjelentések kerültek elő, amelyeket Vámos Erzsébet írt rendszeresen, a kiszabadulása után. Hogyan és mivel tudták rávenni kihallgatói, hogy aláírja a beszervezési nyilatkozatát? Mi történt az asszonnyal? Hogyan lehetséges az, hogy egy ilyen előtörténet után valakit be lehetett szervezni? Mi játszódhatott le Erzsébetben? Hogyan számolt el önmagával, hogyan számolt el gyermekeinek, azoknak, akiket forradalmároknak akart nevelni?

A kérdések megválaszolásához meg kellett tudni, hogy mit mondott Erzsébet a történtekről 1992-ben, a vele készült élettörténeti interjúban.

Az interjúban a börtönnel kapcsolatban két olyan történetet találtam, amelyekből az asszony akkori lelkiállapota, a vele való bánásmód érzékelhetővé vált. Az egyik esetet úgy mesélte el, mint amelynek a főszereplője az egyik volt corvinista felkelő lett volna.

> „Amikor vittek a rabszállítóval a perekhez tanunak, mert tudták rólam, hogy én is corvinista voltam, s a perekhez összeszedtek bennünket. A tárgyaláson az ember ránézett a másikra, és látta a szemében azt a könyörgést, azt nem lehet leírni, hogy az milyen fény, hogy ne ismerj fel… Ahogy jöttünk vissza a rabóval, abban többen voltunk, az egyiket lerakták a Markóban, a másikat a Mosonyiban, vagy a temetőhöz vitték őket, a Gyűjtőfogházba. Hát én olyan fiatalemberrel futottam össze, akivel én ’56-ban többször is találkoztam. És rám néz, és azt mondja, hogy tudod mi a helyzet? Csak suttogni lehetett, ha az őr megengedte. Azt mondta nekem, hogy ma kaptam meg a jogerős ítéletet. Pár napon belül kivégeznek. – Képzelje, ott van egy olyan 26-27 éves, jóképű, csinos fiatalember! És ezzel a tudattal, hogy őt pár napon belül kivégzik! Hát

> az ember mit tud ehhez szólni, lehajtottam a fejem. Akkor ő azt mondja az őrnek, hogy engedje meg, hogy ő engem megcsókoljon. Azt mondta – Úgy akarok elmenni a végső utamra, hogy egy magyar asszony csókja legyen a számon! Én azt hittem, hogy elájulok. Énrám olyan sírás jött, hogy az nem igaz, és elkezdte a könnyeimet csókolgatni, és elkezdte mondogatni, hogy túl fogod élni. Még ő vigasztalt engem, azt mondta, hogy ki fogtok szabadulni, nem tart soká, …. Nagy Józsefnek hívták. Iván Kovács előtt végezték ki, a fegyőr még azt is meg tudta mondani, hogy melyik napon végezték ki."[209]

Erzsébet 1992-ben elmesélt története férfi szereplőjének próbáltam utána nézni. Olyan corvinista Nagy Józsefet, akit Iván Kovács előtt kivégeztek volna ki, nem találtam. Volt egy corvinista Nagy József, akit viszont nem végeztek ki, hanem a harcok idején, '56 decemberében elesett. Aztán volt a kivégzettek között olyan Nagy József, aki viszont nem a Corvin közben harcolt, és nem Iván Kovács előtt végezték ki 1957-ben, hanem jóval utána, 1959 februárjában. Az emlékezet persze csalóka, s lehet egy névre rosszul emlékezni sok év távlatából. 1957-ben, Iván Kovács előtt azonban csak három corvinistát végeztek ki, azokat is hónapokkal korábban, nem pedig napokkal előtte, de azok nevét lehetetlenség lenne Nagy Józsefével összekeverni.

Erzsébet azonban úgy beszélt erről az esetről, mintha minden részletére pontosan emlékezett volna. Arról szoktunk ilyen életszerűen mesélni, amit átéltünk, s ami nagyon fontos nekünk.

Több lehetőség is fennállhat. Tételezzük fel, hogy az eset megtörtént, csak Erzsébet elfelejtette a férfi nevét, s utólag a kivégzettek névsorából nem lehet kitalálni, hogy kitől is vett végső búcsút a rabszállítón. Ám az sem zárható ki, hogy az a bizonyos fiatalember, akiről Erzsébet el tudta mondani, hogy 26-27 éves körüli volt (éppen, mint Iván Kovács), s akiről azt is meg kellett jegyeznie negyvenöt év távlatából, hogy csinos volt és jóképű, maga Iván Kovács volt. A történet attól hihető, hogy volt valami nagyon meghitt abban, ahogyan az asszony elmesélte a történteket: „elkezdte a könnyeimet csókolgatni, és elkezdte mondogatni, hogy túl fogod élni. Még ő vigasztalt engem, azt mondta – Ki fogtok szabadulni, nem tart soká..."

Vajon honnan tudhatta az a fiatalember, hogy Erzsébet viszonylag rövid időt kapott, vagy miért beszélt többes számban? Nem valószínű, hogy a fegyőr olyan türelmes lett volna, hogy megengedte volna a csókolgatás után, hogy Erzsébet részletesen beszámoljon a saját ügyéről. Honnan lehetett Erzsébet ügyével kapcsolatban olyan jól informált, szavak nélkül, ha nem Iván Kovács volt az a férfi? A feltételezésre nincs bizonyíték, csak annyi, hogy az élettörténet

[209] Részlet Erzsébet élettörténeti interjújából, készült 1992-ben.

egészével összecseng az, hogy Erzsébet 1992-ben nem mondhatta el senkinek, hogy hogyan vett búcsút Lászlótól.

1992-ben arról már nem beszélt, hogy milyen kapcsolatban volt Iván Kovács Lászlóval. Önmaga és mások előtt le kellett tagadnia, hogy kitől, miért búcsúzott el azon a bizonyos helyen és napon.

Feltételezhető, hogy ezzel az allegorikus történettel Iván Kovácstól búcsúzott el. Kérdés, hogy mi maradt neki, milyen irányban indulhatott el? Feltételezhető, hogy az alábbi történet erről szól.

> „A börtönben volt egy fegyőr, akinek a nyakán megláttam egy keresztet. Megkérdeztem tőle, hogy hogyan tudja összeegyeztetni, hogy sapkáján a vörös csillag, a nyakában pedig kereszt? – Az a jó magának, hogy ez a munkahelyem, a lelkivilágom pedig a kereszt. Azt mondja egyszer, hogy a felesége vasárnaponként megy a templomba, s mindig imádkozik értem. – Értem?– Meséltem magáról, hogy itt van, s van két kisfia az állami intézetben. S, hogy olyan szép leveleket ír nekik.

Mivel nem tudtam enni, megkérdezte a felesége, hogy mit ennék. – Finom fejtett bablevest, rántott húst petrezselymes burgonyával, elmehetne egy kis saláta. Meg tudja még mit? Finom túrós rétest. S akkor azt mondta: – Édes kislányom, magának innen ki kell mennie, nem pusztulhat el! Hát énrám úgy rámjött a sírógörcs. Mondom neki, hogy ne mondjon ilyet. Amikor lejött megint vasárnap szolgálatba, akkor beállított egy falusi szatyorral, és elhozta mindazt, amit én mondtam neki. Megint rámjött a sírógörcs. Azt mondtam neki, hogy ha bármilyen rendszer lenne, én magát mindig megvédeném. Ez volt bennem, ez volt az én lelkivilágom."[210]

Erzsébet a Markó utcában raboskodott, s ha ott egy fegyőr vasárnapi ebédet vihetett be egy fogolynak 1958 elején, akkor nem zárható ki, hogy azt a felettesek tudtával tette. Egy falusi kosarat anélkül veszélyes lett volna elrejteni, tele mindenféle finomsággal. Nehéz elképzelni, hogy ezt valaki titokban tudta volna tartani, csak azért mert az egyik fogoly nagyon el volt keseredve. Nem zárható ki, hogy az egyik fegyőr egyéni szimpátiája és a börtön parancsnokainak Erzsébettel kapcsolatos terve összecsengett. Erzsébetet a gyerekein keresztül zsarolni lehetett, s együttműködésre kényszeríteni. Ennek egyik eszköze lehetett a „falusi kosár", vagy a megértő őr együttérző magatartása.

Noha a beszervezéséről nem beszélt Erzsébet 1992-ben, mégis kimondott valamit. „László halála után őt agyon gyötörték lelkileg."

[210] Uo.

A források szerint nem egyértelmű, hogy hol voltak Erzsébet gyermekei letartóztatása alatt. A kihallgatási jegyzőkönyvek és az önvallomások alapján az egyik fia Erzsébet egyik nővérénél, a másik pedig a gyermek édesapjánál volt. A fenti szövegben az őr arról beszélt, hogy a gyerekek állami intézetben vannak. Elképzelhető, hogy azzal fenyegették az anyát, ha nem működik együtt az államvédelemmel, akkor állami gondozásba kerülnek a gyerekei.

Még egy érvet használhattak Erzsébet kihallgatói a beszervezés aláírására. A források szerint a volt férj Erzsébet másik nővérével költözött össze 1956 februárjában. Kizárt, hogy a nyomozók ezt ne tudták volna. Márpedig az asszonyt eredményesen lehetett azzal gyötörni, hogy ha nem fog együttműködni, akkor le kell töltenie a hat évet, s a gyerekek a volt férjéhez és annak új feleségéhez fognak kerülni. Ráadásul – folytathatta a nyomozó – szabadulása után is nehéz lesz visszakapnia gyermekeit, büntetett előélete miatt. A minden szempontból szerencsétlen asszonyt ilyen és ehhez hasonló érvekkel le lehetett teríteni. Erzsébet magánéleti körülményei jó alapot adtak zsarolhatóságához. Az élettörténetében van egy mondat, ami ezt a feltételezést erősíti meg. Erzsébet élettörténetében megemlítette, hogy szabadulása után első útja a volt férjéhez vezetett, becsöngetett hozzájuk, s az ajtóban megállva csak annyit mondott: „Ide a gyerekeket!"

A források szerint Erzsébet 1959-ben kiszabadult, s attól kezdve rendszeresen küldte a jelentéseit tartótisztjének. A hatalom érdeke az volt, hogy azon a területen használja ügynökeit, ahol azok a legjobb hatással tudtak működni. Így Erzsébet a volt '56-osokra állították, ismerőseiről, a volt corvinistákról kellett rendszeresen jelentenie.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

Levéltári dokumentumok

Iván Kovács László és társai pere, vizsgálati dosszié. ÁBTL: TH-V-145626
Iván Kovács László és társai pere, vizsgálati dosszié. ÁBTL: TH-V-145626/1

Publikálatlan Interjú

Móri Lászlóné Horváth Zsuzsanna élettörténeti interjú (OHA, 465). Interjút készítette: Nagy Mónika Zsuzsanna (1992)

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bögre, Zs. (2006): *Asszonysorsok. Ötvenhatos élettörténetek elemzése*. Budapest: Ráció

Eörsi, L. (1993): Iván Kovács László a forradalomban. Részlet Iván Kovács László önvallomásából (1957. március 16.). In: *1956. Évkönyv II*. Budapest: 1956-os Intézet, 209–221. o.

Eörsi, L. (2001): *Corvinisták 1956*. Budapest: 1956-os Intézet

Pongrátz, G. (1989): *Corvin köz 1956*. Budapest: szerzői kiadás

III. 5. „Az én korosztályom, az egy ilyen mosolytalan korosztály…”[211]

„Vámos Erzsébet” esete, ügye az előző tanulmány megírása után továbbra is foglalkoztatott. Tudni szerettem volna, hogyan tudott együttélni Erzsébet mindazzal, ami vele történt 1956-ban és 1956 után? Ezekre a kérdésekre tekintettel az élettörténeti interjú (megéléstörténetnek nevezhető indentitáskonstrukció) és a levéltári források (információk) szisztematikus összehasonlítását végeztem el. A két forrástípusból kikerestem azokat a szövegrészeket, amelyek ugyanarra az életeseményre vonatkoztak, s azokból vontam le arra vonatkozó következtetéseket, hogy Erzsébet miért cselekedett úgy, ahogyan tette élete során. Az elemzés szemlélete alapvetően konstruktivista, amelyben a kutató értelmezése dominál.

BEVEZETŐ GONDOLATOK

Az ötvenhatos forradalomban részt vevő személyek (a tüntetők, a röplapozók, a fegyveres felkelők, a sebesülteket mentő vöröskeresztesek stb.) emlékeinek van egy közös vonása. A visszaemlékezők a forradalom kirobbanásáról, az eseményekről általában eufórikus hangnemet használva számoltak be. Emlékezetükben megmaradt az emberek határtalan lelkesedése az utcákon, akik, ha kellett, az életüket is feláldozták. Ezeket az élményeket a forradalom után 45-50 évvel csak úgy tudták kifejezni, ha éles határvonalat húztak a „jók” és a „gonoszok” között (Bögre 2006: 20–64).

A forradalom bukása utáni időszakra emlékezve az eufóriát felváltotta a félelem, a kétségbeesés és a csalódás élményének kifejezése. Ezekben a történetekben is világosan kettéválik a jó és a rossz, az igazság és az igazságtalan, a szép és a csúnya, a vállalható és a vállalhatatlan magatartás. A visszaemlékezésekben a tüntetéseket, az utcai harcokat pozitívan értékelték a megszólalók, a szabadságharcot eltipró hatalom pedig egyértelműen negatív ellenpontként jelent

[211] Idézet a Móri Lászlónéval, egy ötvenhatos érintettel készült interjúból. Az interjú szövegét az 1956-os Intézet bocsátotta rendelkezésemre. Molnár Adriennek és Kőrösi Zsuzsannának külön köszönet érte.

meg.[212] Elmondható, hogy az ötvenhatról szóló visszaemlékezések többsége a kollektív emlékezetnek megfelelő narratíva szerint beszélte el a történteket.

Van azonban olyan visszaemlékezés is, amelyben a narratíva különbözik a fentiektől, és ezzel felhívja magára a kutató figyelmét. Egy ilyen történet hallatán figyelmünk még inkább a mesélő személyére irányul, mert felmerül, hogy a kollektív emlékezettől eltérő narratíva mögött olyan tapasztalat állhat, amelynek tanulmányozása éppen atipikus jellege miatt lehet fontos az utókor számára.

Kutatásom célja V. E. életútjának bemutatása, aki élettörténeti interjúja szerint idegileg összeomlott, amikor vőlegényét kivégezték 1957-ben, a forradalom utáni megtorlások idején. Ezt az állapotát használta ki az államvédelem, amikor beszervezték ügynöknek.

A rendelkezésemre álló források elemzése során megállapíthatóvá vált, hogy V. E. ötvenhatos emlékeit elfojtotta, ezáltal nem tette lehetővé önmaga számára az emlékmunka elvégzését. Ennek hiányában nem tudott bocsánatot kérni áldozataitól, illetve – maga is áldozat lévén – nem tudott önmagának megbocsátani.

A tanulmányban több kérdésre keresem a választ: 1. Hogyan beszélt a forradalomról V. E. letartóztatása idején, 1957-ben, illetve 1992-ben, az élettörténeti interjúban? Változott-e az ötvenhatos eseményekhez való viszonya az évtizedek múltával? 2. Kivel vállalt 1992-ben, élettörténetének elmesélésekor sorsközösséget? A forradalmárokkal vagy a hatalmat képviselő kapcsolataival? 3. A vizsgált személy közel húsz éven keresztül készítette jelentéseit. Vajon a forrásokból kiderülhet-e, hogy az idők során változott-e a megfigyeltekhez való viszonya, illetve saját szerepének értékelése? A „kényszerből lett ügynökökről” azt gondolnánk, hogy visszatartottak bizonyos információkat, esetleg vonakodtak a megfigyeltekről hiteles beszámolókat készíteni, mert nem azonosultak szerepükkel, nem voltak „meggyőződéses” ügynökök (Gyarmati 2007: 18). Vajon valósnak bizonyul-e ez a feltételezés? 4. Fontos lehet megtudni, hogy a megfélemlített kényszerügynök „felmondhatott-e” megbízóinak, esetleg voltak-e olyan technikái, amellyel növelhette mozgásterét, vagy amivel visszanyerhette „szabadságát?” 5. Végül kérdésként merült fel, érzékelve az emlékmunka hiányát, milyen elképzelései voltak saját jövőjét illetően V. E.-nek?

[212] A szabadságharc bukása utáni drámai hangulatról lásd Bögre (2006).

TRAUMA ÉS EMLÉKEZET

Az emlékezet biztosítja a múlt és a jelen közötti kontinuitást. „Nincs emlékezettel rendelkező lét, amely ne lenne egyben jövőre irányuló lét is." (Ricoeur 1999: 61) Paul Ricouer fogalmazta meg, hogy a múltban történtek értelme nem egyszer s mindenkorra adott. Szerinte a múltbeli bűn vádként fogva tarthatja az elkövetőt, de megtörténhet az is, hogy a bocsánatkérés után feloldozásban részesülhet a bűnös, s ezáltal megváltozhat számára a múlt. Hosszú út vezethet a feloldozásig, ami nem következhet be a freudi „emlékezetmunka" nélkül. Traumát (sebet, sérülést) okozó vagy elszenvedő személy el akarja felejteni, amit átélt vagy amit tett, nem akar azzal szembenézni, s ezért elfojtással reagál. „Ezt tettem – mondja az emlékezet. Az nem lehet – mondja a büszkeségem, és hajthatatlan marad. Végül enged az emlékezetem."[213] Az elfojtásnak negatív következménye van ránk nézve, amit úgy fékezhetünk meg, ha azt a másik emberre vetítjük ki. Ilyenkor a másikból lesz az áruló, a gyilkos, a fosztogató, akit ha elárulunk, akár a jó szolgálatába állónak képzeljük magunkat. Az önmagunkról alkotott pozitív képet csak úgy tudjuk megvédeni, ha elhitetjük magunkkal, hogy mi nem vagyunk a rosszak.

A traumatikus emlékezet (Erős 2007: 24) elviselhetetlen tartalma ellen hasítással[214] védekezhet a tudat. A hasításnak azt a formáját, amikor az érzelmek kikapcsolására is sor kerül, „derealizáció"-nak nevezhetjük (Pfitzner 2008: 87). Amikor a valóság elviselhetetlen lenne, csak az érzelmek lehasításával válik valamennyire kibírhatóvá. Ez azonban a személyiség felbomlásához vezethet, s ilyenkor az egyén nem tudja elbeszélni a vele történteket.

V. E. élettörténetét 1992-ben mesélte el. A rendszerváltás után kérték meg arra, hogy emlékezzen vissza a forradalomra, forradalmi tevékenységére. Mivel V. E. egyszerre volt áldozat és áruló az interjú elkészítésekor, s ezt az állapotát nem tárta/tárhatta fel az interjúban, múltjának egy részét elhallgatta, illetve átírta. Ez nem mehetett könnyen, mert az évtizedes elfojtások miatt bekövetkezett nála is a „derealizáció", az érzelmek kikapcsolása. Ezért egyrészt saját történeteinek többségét kívülállóként élte újra át és mesélte el. Másrészt az évtizedeken keresztül tartó besúgás miatti bűntudatát másokra vetítette ki, sorstársai egy részét bűnösnek mutatta be/látta. Az eltorzult lelki folyamatokat évtizedeken keresztül fenntartó V. E. nem tudott megnyílni az élettörténeti interjú során. Így az élettörténet elmesélése nem válhatott terápiává, azok bizonyos részletei elbeszélhetetlenek voltak. A visszaemlékezés nem vezetett

[213] Nietzschére hivatkozik Pfitzner Rudolf (2008: 87) .

[214] A hasítás olyan lelki folyamat, amely a traumatikus élmények elviselhetetlen érzelmi tartalmának kizárását jelenti. Az egyén törli az emlékeiből, mintha nem tartozna a múltjához a nem kívánt esemény, személy.

katarzishoz, V. E. esetében nem tudta pótolni, de még előidézni sem az elmaradt emlékezetmunkát.

V. E. életében nem került sor bocsánatkérésre – mint ahogyan a hozzá hasonló sorsot megéltek többségénél sem –, így feloldozás sem következhetett be. Az elkövetett bűnök áldozatai névtelenek maradtak, ám a bűnös sem járt jobban. Nemcsak a múltját veszítette el, hanem Ricoeur szavai szerint a jövője is perspektívátlan maradt, elfojtotta, hogy honnan jött, s így nem tudhatta, hogy merre tart.

Az élettörténet hiányosságait, amely a széttöredezett tapasztalattér és az összekuszálódott elváráshorizont metszetében jelent meg, csak a kutatói képzelet formálhatta egésszé. Egésszé, kerekké, valamennyire valóságközelivé, de semmiképpen sem igazzá.

MÓDSZERTANI MEGJEGYZÉSEK

Öt különböző forrást dolgoztam fel a tanulmányban. Fennmaradtak V. E. önvallomásai, a róla szóló börtönügynök-jelentések és a kihallgatási jegyzőkönyvek.[215] Előkerültek a szabadlábra kerülése utáni időkszakból származó ügynökjelentései, melyeket 1959–1977 között írt, s végül készült vele egy élettörténeti interjú 1992-ben.

A felsorolt források közül az önvallomások olyan első elbeszélésnek tekinthetők, amelyet a letartóztatott személy mint elítélt írt önmagáról ügye tisztázása érdekében, s a célszemélyek a kihallgató tisztek voltak. Ebből az elbeszélésből dekódolás útján kiderülhet a rab helyzetértelmezése és védekezési stratégiája, ha volt ilyen.

A *börtönügynök (vamzer)* jelentései, a cellában elhangzott beszélgetések írott változata, amelyek egyoldalú hatalmi helyzetben születtek. A cellában tartózkodó ügynök irányított beszélgetést kezdeményezett a rabbal, amelynek menetét egy korábbi időpontban a kihallgató tiszt írt elő. Ez tehát egy másodlagos konstrukció, amelynek létrejöttében a fogdaügynök szerepfelfogása, feladatteljesítése fontos szerepet játszott.

A *kihallgatási jegyzőkönyv* is különbözött az önvallomástól, ugyanúgy, mint a börtönügynök jelentése, hiszen itt is egy harmadik személy írta le a cellában elhangzott beszélgetést, s annak csak sűrített formája kerülhetett legépelésre. A kihallgatási jegyzőkönyv szövegkonstrukciójában egymásra rakódott a letartóztatott személyek nyelvhasználata és a hatalom nyelvezete. A jegyzőkönyvben

[215] A fenti forrástípusok felhasználhatóságáról lásd Farkas (2006) tanulmányát.

egymással szemben álló felek szerepelnek, ahol a kérdező uralja a helyzetet, amibe beletartozhatott a kihallgatott személy fizikai megsemmisítése is.

A fentiektől némileg elkülönültek V. E. ügynökjelentései, amelyeket ugyancsak dekódolással érdemes értelmezni, aminek során a jelentések keletkezési körülményei meghatározóak.[216] Ebből a szempontból ugyanis a börtönügynök- és a „sima" ügynökjelentések különböztek egymástól. Az előbbi esetben a jelentések a börtönben, Erving Goffman szóhasználatával egy totális intézményben születnek, ahol a jelentő a másik leleplezése révén önmagát akarja jobb helyzetbe hozni. Ezzel szemben a „szabad" világban keletkezett jelentés írója, az ügynök már fizikailag nincs beszervezői hatalmában. Mozgástere megváltozott, jóllehet ennek mértéke az ügynök helyzetértelmezésétől is függ. Az így keletkezett ügynökjelentések is másodlagos szövegek, olyan elbeszélések, amelyekben a kívülről irányítottság, a provokáció és a leleplezés igénye keveredik egymással. A megbízó, azaz a tartótiszt jelölte ki a beszélgetés tartalmát és célját, majd az ügynök az általa felvetett (kiprovokált) témát a megbízó számára leleplezte. A „szabad" világ ügynöke rendelkezhetett némi mozgástérrel. Mozgástéren nem az önleleplezést, a dekonspirációt értem, hanem az ügynök személyiségéből, stílusából, élethelyzetéből fakadó sajátosságokat.

Az ügynök nem mindig veszi észre mozgásterét a „szabad" világban, lehet helyzetének (kényszer esetében) foglya, mégis rendelkezett bizonyos szabadsággal. Ugyanakkor a tudatos dekonspirációra fel volt készülve a hálózat, az ügynökök figyeltetésével, illetve egy megfigyeltre több ügynök állításával. A keresztfigyeltetés bevett gyakorlatnak számított. Így hamar kiderülhetett az ügynök „hűsége". Ám ha az ügynök elég rutinos volt, akkor egy rá jellemző stratégiát alakíthatott ki, növelve némileg saját mozgásterét. Ennek fényében biztos, hogy az ügynökök tipizálása (mint például a meggyőződéses ügynök, kényszerügynök kategóriái) nagyon leegyszerűsíti a valóságot (Gyarmati 2007).

A fent említett levéltári források olyan szövegkonstrukciókat őriztek meg, ahol a szereplők igazi szándéka egymás elől rejtve volt. Kutatói feladat a rejtjelezést felfejtése és értelmezése, hogy bepillantást nyerhessünk egy olyan világba, amely a mai napig megválaszolatlan morális kérdések sorát veti fel.

S végül fontos forrásként használtam V. E. élettörténetét, amely már egy nyílt, demokratikus politikai környezetben született. 1992-ben az ötvenhatos forradalomban részt vett szereplők politikai megítélése gyökeres változáson ment keresztül. Az új politikai helyzetben a legtöbb ötvenhatost már hivatalosan is hőssé nyilvánították a társadalmi közbeszédben. Az '56-osokkal készített

[216] Lásd erről részletesebben Gyarmati György (2007), illetve Farkas Gyöngyi (2006) tanulmányait.

interjúktól a társadalom nagy része ekkor már „hőstörténeteket” várt.[217] Az új politikai rendszerben az ’56-os eseményekről szóló nyílt kommunikáció értelmezési kerete a hősöknek kedvezett. V. E. a fentiek miatt úgy tudott 1992-ben élettörténetet mesélni, hogy életének húsz évéről hallgatott, úgy mutatta be 1956-os szereplését és annak szereplőit, hogy közben azt, amit ő a forradalom után ügynökként megélt, elhallgatta. Ezért élettörténetét nagy törések, kihagyások, ellentmondások, a szövegrészek közötti inkonzisztencia jellemzi. Az élettörténet egy darabokra hullott személyiséget takar.

A források dekódolásának eszköze a különböző időpontokban született szövegek egymással történő összevetését lett. Az *azonos témákra, személyekre, helyzetekre vonatkozó szövegrészek összehasonlításából* V. E. magatartásának alakulását lehet nyomon követni. Beszédmódjának megváltozása, mozgásterének szűkülése, majd bővülése, ügynökszerepének sajátos értelmezése következtethető ki a forrásokból.

V. E. ÉLETRAJZA[218]

E. 1920-ban született egy budapesti munkáscsaládban. Édesanyját tizenhárom éves korában elveszítette. Tizenhat évesen munkába állt, fegyvergyárban dolgozott, betanított munkát végezve. Húszévesen ment először férjhez, ebből a házasságából egy kislánya született. A férje az orosz fronton elesett, a kislánya kétévesen halt meg. A háború alatt vidékre ment a nagyszüleihez, majd a háború befejezése után visszakerült Budapestre, ahol ismét férjhez ment. Második házasságából két gyermek született. A Dinamó Gépgyárban könyvelőként dolgozott 1956-ig, a gyár szakszervezetében bizalmi pozíciót töltött be. E. a forradalom idején már egyedül nevelte egyik gyermekét, a másik fia, feltételezés szerint, volt férje vette magához. 1956. október 24-én a corvinisták közé került, ahol ápolói és konyhai szolgálatot látott el. Itt ismerkedett meg Iván Kovács Lászlóval, a corvinisták egyik vezetőjével. A szabadságharc bukása után Iván Kovácsot 1957 márciusában letartóztatták, börtönbe vitték, ahová E. önként követte, azzal a feltett szándékkal, hogy akár az élete árán is megmenti életét.

A források szerint Iván Kovács kivégzése (1957. december 30.) előtt, az elsőfokú és a másodfokú tárgyalások között szervezték be E.-t, „hazafias” alapon.[219] 1977-ig foglalkoztatta a hálózat, amikor tartótisztje kezdeményezésére

[217] A téma részletesebb kifejtését lásd Litván (2000). A közgondolkodás jellemzését foglalta össze Radnóti (2006).

[218] Az elemzésben a főszereplő nevét (monogramját) megváltoztattam.

[219] ÁBTL 3.1.2. M-37206. 48. Első jelentése a rendelkezésre álló források szerint 1957. december 17-ei keltezéssel íródott. ÁBTL 3.1.2. M-29112/2.

elengedték, mert rendőrségi terminussal élve „foglalkoztatásában visszaesés következett be”.[220]

HOGYAN KERÜLT A FORRADALOMBA? E. KETTŐS EMLÉKEZETE

E. emlékei alapján arra lehet következtetni, hogy nem érzékelte a forradalom előszelét, olyannyira, hogy 1956. október 24-re színházjegye volt, húgával együtt színházba készült. Ekkor a Dinamó Villamosforgó Gépgyárban dolgozott raktáros könyvelőként. Egyik főnöke Garamvölgyi Vilmos,[221] akiről E. utólag azt feltételezte, hogy ő már tudhatott valamit, mert a következőket mondogatta a munkásoknak: „Gyerekek itt bajok lesznek, ezt nem lehet tovább csinálni, lepasszol az ország, nincs munka, meg egyéb minden, a gyár nem tud dolgozni. És akkor mondogatta, hogy na most én egy darabig eltűnök, azt mondja, de vigyázzatok magatokra, mert majd én még visszajövök. Hát nem vettük ott komolyan annyira.”[222]

A fenti beszélgetés jó hangulatáról számolt be E. élettörténetében (1992). Főnöke figyelmeztette őt, ha színházba akar menni, akkor husángot is vigyen magával. „Hát csak ugye később kapcsoltunk, hogy ők már valamit tudtak, hogy tüntetés lesz, meg ez meg az, csak mi nem tudtuk.”[223]

Október 24-én már nem jártak Budapesten a villamosok, gyalog kellett elindulniuk. Útközben találkoztak az utcára tódult emberekkel. Önvallomásában, amelyet letartóztatásakor, 1957. március 17-én írattak vele a Pest megyei rendőrkapitányságon, a tüntetőket „nagy tömeg”-nek nevezte, s „közéjük keveredtem” – írta.[224] A kihallgatási jegyzőkönyvben, amelyet önvallomásának napján vettek fel tőle, a „Hogyan került az ellenforradalomba?” kérdésre adott válaszában a tüntetőkre a „nagy számú emberek” fogalmat használta, vagy más helyen, de még mindig 1957-ben, ugyancsak semleges módon utalt az emberekre, „a tömeg ide-oda futkosott”.[225]

Harmincöt évvel később, élettörténetében (1992) ugyanezekre az órákra megváltozott szóhasználata. Ekkor már a Kádár-rendszer hivatalossá vált módján fejezte ki magát. „Mondták, hogy ne menjetek ki a körútra, ott nagy tüntetés van, mert az egyetemisták, meg mit tudom én, meg így mondták, úgy

[220] ÁBTL 3.1.2. M-37206. 48.
[221] Garamvölgyi Vilmos (1909–?) rendőrtiszt. 1945-től a BM-nél dolgozott. 1950-ben koholt vádakkal hat évre ítélték, 1953-ban amnesztiával szabadult. Az ORFK vezetője (1956 decemberétől).
[222] Interjú Móri Lászlónéval 1992: 2–3.
[223] Interjú Móri Lászlónéval 1992: 2–3.
[224] ÁBTL 3.1.9. V-145626/1. 7.
[225] ÁBTL 3.1.9. V-145626/1.

mondták, hogy a csőcselék ott összeverődött, aztán már mindenféle puskalövések…”[226] (Kiemelés itt és a továbbiakban tőlem – *B. Zs.*)

E. a tömeggel együttmozogva, az Üllői úton haladva a Corvin moziba sodródott. Ugyancsak a kihallgatási jegyzőkönyvében (1957) arról olvashatunk, hogy a moziba mintegy bemenekült. Ha hihetünk a jegyzőkönyvnek, akkor a következőket mondta erről a mozzanatról:

> „A Corvin mozi ablakait verték be az emberek, mert akik nem azon a környéken laktak, de hazamenni nem tudtak, ott akartak meghúzódni. Én is a moziba mentem, melynek oldalajtói már nyitva voltak.”[227]

1957-ben, E. vallomása szerint a Corvin mozi menedéket nyújtott az embereknek az akkor már kialakult lövöldözésekkel szemben. Sem a kihallgatásán, sem az önvallomásában nem tett említést arról, hogy tanúja lett volna a Corvin mozi ablakaiból történő lövöldözéseknek, vagy arról, hogy a moziban ő már 24-én sérülteket látott el. Ennek akkori elhallgatása bizonyára nem volt véletlen.

Az élettörténetében (1992) a Corvinban történtekről így vallott:

> „…Hát aztán így láttam azt, hogy akik odaállnak az ablak közé, mindegyiknek a kabátjából kivettek ilyen kis lefűrészelt fegyvereket, és egyszer csak látom, hogy onnan lövöldöznek, és mondom, hogy Jézus Mária, hova keveredtem én, hát színházba indultam, azt' közben itt vagyok a moziban, egy ilyen társaság közepette. Aztán már akkor nem is hagytak békében. Akkor egyszer elkezdett az egyik kiabálni, hogy valaki jöjjön ide, itt vérzik egy illető a lépcsőn, ott elfeküdt. Hát mondom, mit tudok én csinálni, gyerekek, mondom, elsősegélyben, abban tudok segíteni. Erre azt mondták, hogy na jól van, akkor csak maradj itt, akkor már egy lépést sem tehetsz.”[228]

A kihallgatási jegyzőkönyv (1957) szerint október 24-e éjszakáját a Corvin köz 4-es számú házban kellett töltenie, mert nem tudott hazamenni. „Reggelre a helyzet még rosszabb lett, fokozódott a lövöldözés, így felajánlotta [a házmester], hogy amíg nem változik a helyzet, hogy hazamehessek, addig maradjak náluk. Én ebbe beleegyeztem, és ott is maradtam.”[229] Az önvallomásában (1957) az előbbiekkel egybecsengő módon írt ugyanerről: „Olyan pokoli harc volt kinn, hogy hozzájuk mentem be.”[230]

[226] Interjú Móri Lászlónéval 1992: 3.
[227] ÁBTL 3.1.9. V-145626/1. 2.
[228] Interjú Móri Lászlónéval 1992: 3
[229] ÁBTL 3.1.9. V-145626/1. 2
[230] ÁBTL 3.1.9. V-145626/1. 7.

A fentebb idézett szövegek különböző időszakból származnak (1957 és 1992), de azonos eseményekről szólnak. Különbség közöttük „csak" a nyelvhasználatban fedezhető fel. A kihallgatás során, illetve az önvallomásban (1957) E. a történteket semlegesebbnek tekinthető kifejezésekkel illette, mint az élettörténetében (1992).

Például az utcára tóduló embereket *tömegnek* nevezte kihallgatói előtt, a Corvin közbe kerülésének okát *meneküléssel* magyarázta. A Corvin köz 4-es számú házban azért maradt az önvallomás (1957) szerint, mert *harcok dúltak az utcán*. A kihallgatásain és az önvallomásában (1957) az eseményekről logikusan, de távolságtartóan számolt be.

Ezzel szemben az élettörténetében (1992) már az első oldalakon megjelent a tömeg szóhasználat helyett és mellett *a csőcselék* kifejezés. Majd az események elbeszélésekor úgy fogalmazott, hogy őt és másokat valakik belökték a moziba, ami erőszakos magatartásra utal. A moziban pedig valósággal megrettent, hogy színház helyett milyen társaságba keveredett. A „nem tudom, hogy hova tartozom" 1992-ben hangzott el E. szájából, s ezt nem jegyezte meg 1957-ben, pedig ezzel akkor még védekezhetett volna.

A különböző szóhasználatból előljáróban levonható az a következtetés, hogy E. számára 1992-ben már nem ugyanazt jelentette a forradalomban való részvétel, mint 1957-ben, amikor még „önszántából" került be a börtönbe.

Tovább követve az 1992-es visszaemlékezés fonalát, megtudhatjuk E. elbeszéléséből, hogy milyen magyarázatot adott arra, hogy az utcai harcok és a közlekedési nehézségeken kívül még miért nem próbált meg hazaindulni.

> „…azt sem tudtuk jóformán, ki fia-borja, mert ott mindenki avval volt elfoglalva, hogy segítsen. Hát más nem volt fontos, meg az embert elkapta a lelkesedés is, hogy ezek a fiatalok ott meg idősebbek el voltak ugye szánva, meg az egész magával ragadja az embert, onnan nem lehet aztán csak úgy kilépni, hogy na most fogom magam, elmegyek haza, hát ilyen nincsen. Belecsöppent az ember, és csinálta."[231]

Néhány mondattal később az interjúban azonban mintha megbánta volna, hogy lelkesedett a forradalmi hangulatról, s látszólag minden ok nélkül hangnemet váltott:

> „Hát így keveredtem én bele. Így ismertem meg itt azokat, akik most ugye magukat itt vezéreknek meg vezetőknek meg nem tudom én minek titulálják. Abban az időben én olyan nagy vezetést nem láttam, mert olyan volt ez az egész,

[231] Interjú Móri Lászlónéval 1992: 4.

hogy percenként meg óránként, mint egy ilyen harmonika, jöttek-mentek, ugye ott nem volt az, hogy egy ilyen egység, egy ilyen csapat…”[232]

V. E. a Corvin köz 4-ben maradt a szabadságharc bukása alatt és után is, és csak november 26-án hagyta el a helyszínt.[233] A harcok alatt E. és Iván Kovács László, ahogyan arról már szó esett, egymásba szeretett. 1958. március 12-én Iván Kovácsot letartóztatták, március 15-én E. kereste szerelmét, utánament a rendőrkapitányságra, érdeklődött felőle, és akkor őt is letartóztatták.

V. E. A BÖRTÖNBEN

A szabadságharc bukása után E. és Iván Kovács László egy időre elkerültek egymás mellől, s egészen 1957. február 5-éig nem találkoztak. Ettől kezdve azonban naponta keresték egymást, így E. tudott a férfi összes lépéséről, politikai tervéről. Iván Kovács nem tudott belenyugodni a szabadságharc bukásába, terveket szövögetett Maléter Pál kiszabadítására, egy Turul nevű párt létrehozásán dolgozott, s röplapok gyártásába fogott. Életben akarta tartani a forradalmi lelkületet (Bögre 2006; Eörsi–Filep 2007). Hamarosan, március 12-én letartóztatták a férfit, s a Pest Megyei Rendőrkapitányságra hurcolták édesapjával együtt. E. először kereste, majd követte őt a börtönbe. Eltökélt szándéka volt: vagy megmenti a férfi életét, vagy együtt hal vele.

A részletekről a következőket lehet megtudni a kihallgatási jegyzőkönyvből (1957): „Mikor tudta meg, hogy Iván Kovács Lászlót letartóztatták és mit tett?”[234] A kérdésre elmondta a kihallgatóinak, hogy március 13-án, amikor a férfi nem jelent meg a találkozójukon, nagyon ideges lett. Kiutazott Alsógödre, felkereste Iván Kovács szüleit, de már csak az édesanyja volt otthon, mert az édesapját is elvitték. E. ügyvédi segítséget ígért Iván Kovács édesanyjának, melyet az el is fogadott. Miután beszélt az ügyvéd ismerősével, felkereste egyik testvérét, akinek a férje ÁVH-s hadnagy volt, mert meg akarta tudni, hogy mit lehetne tenni Iván Kovács érdekében. A hadnagy dühös lett, és azt ajánlotta, hogy semmit se tegyen, mert ha felfedi önmagát, akkor őt is le fogják tartóztatni. Majd így folytatta:

„15-én reggel már úgy indultam el hazulról, hogy csomagot készítettem Laci számára a Belgiumból kapott ajándékból.[235] Hálóinget vettem magamra, mert

[232] Interjú Móri Lászlónéval 1992: 5.
[233] A szabadságharc alatti események részleteiről lásd Eörsi-Filep (2007) és Bögre (2006).
[234] ÁBTL 3.1.9. V-145626/1. 6.
[235] V. E. nevelőszüleitől rendszeresen kapott csomagot Belgiumból.

sógorom tanácsa ellenére meg akartam keresni Lacit, s elhittem, hogy ha felőle érdeklődöm, engem is ott fognak tartani.”[236]

Az önvallomásából (1957) is hasonló olvasható ki: Iván Kovács önkéntes követése.

„Kimentem 15-én a mamájához, ahonnan azt a felvilágosítást kaptam, hogy úgy tudja, Vácról elvitték őket és keressem a Pest megyei kapitányságon, mert ők megyeiek, oda tartoznak. Így jöttem ide. Előző este még fenn voltam a húgoméknál, akinek a férje figyelmeztetett, hogy ne menjek sehová sem érdeklődni, mert ha azt mondom, hogy Corvin köz, elfognak. Ennek dacára idejöttem, mert úgy tudtam, hogy nem adnak kosztot, és ennivalót hoztam neki, amiben semmit sem csempésztem be. Innen az volt a szándékom, hogy elmegyek a Mosonyiba,[237] ahol egy volt ÁVH-s tisztet szerettem volna felkutatni, aki bővebbet tud az akkori időkről beszélni.”[238]

Megkeresve az 1992-es interjújában a fenti eseményekre vonatkoztatható szöveget, újból találhatunk némi eltérést:

„Nagy szerencsétlenségemre, mikor mindenki elbúcsúzott,[239] akkor beírták egy naptárba, Iván Kovács is beírta az én címemet, meg a másikét meg a harmadikét, aztán így sikerült nekünk lebukni, hogy az ő tárcájába találták meg az én lakáscímemet. És kijöttek a nővéremhez, így sikerült belekeveredni nekem az egész dologba még utólag. De előzőleg ott volt az édesanyja nálam, és azt mondta, hogy elvitték a fiát, ez volt március 11-én, és akkor mondta nekem, hogy próbáljak bemenni, mert ugye ők Alsógödön laktak, próbáljak bemenni az Aradi utcai kapitányságra megkérdezni,[240] mert ő nem mer bemenni, mert hát ő az anyja. És én bementem, és elvették a személyazonosságimat és többet nem láttam. Rögtön le is tartóztattak, aki csak az ő nevében jött érdeklődni, azt mind lefogták. Kitalálták azt, hogy államrendellenes szervezkedés.”[241]

[236] ÁBTL 3.1.9. V-145626/1. 6.
[237] Mosonyi utcai börtön, volt toloncház.
[238] ÁBTL 3.1.9. V-145626/1. 10. A volt ÁVH-s tisztet a harcok alatt elfogták a corvinisták, és ki akarták végezni. Ezt a források szerint Iván Kovács akadályozta meg. Feltehetően E. őt akarta megkeresni, hogy tanúskodjon Iván Kovács László mellett. A tárgyaláson nem jelent meg ez a személy, „nem találta meg az ÁVH”, így nem tudott mellettük tanúskodni.
[239] A búcsúzkodás kifejezés a corvinistákra vonatkozott, főleg azokra, akik 1956 novemberében elhagyták az országot.
[240] A Pest Megyei Rendőrkapitányság székhelye
[241] Interjú Móri Lászlónéval, 1992: 17.

Az élettörténetben (1992) letartóztatása okaként az Iván Kovácsnál véletlenül megtalált címét jelölte meg, s ekkor úgy emlékezett, hogy Iván Kovács édesanyja ment el hozzá, s nem fordítva, illetve az ő kérésére ment be a rendőrségre. Ezek a különbségek egyenként nem tekinthetők jelentősnek, de mindenképpen tendenciózusak. Az 1992-es szövegben a megnevezett személyeket tette felelőssé letartóztatása miatt, elhallgatva saját döntését, miszerint a börtönbe is követni akarta a férfit. Ez a különbség azért figyelemre méltó, mert 92-ben már nem tett említést a közte és Iván Kovács között kialakult érzelmi kötődésről. Ismeretségüket inkább véletlenként mutatta be, mintha amiről nem beszél, az nem is történt volna meg. Helyette „áldozat vagyok”-szerepet vett fel 1992-ben, s narratívája szerint mások miatt került börtönbe; a kihallgatása során (1957) viszont ezzel nem próbálkozott, akkor az önkéntességét hangsúlyozta.

A BÍRÓSÁGI ÍTÉLET ÉS V. E. JELENTÉSEI A BÖRTÖNBEN

„Iván Kovács László és társai” ügyét 1957. augusztus 15-én tárgyalta először a bíróság. A perben Iván Kovács László, Vén István, V. E. és Frey Erzsébet szerepelt. Iván Kovácsot halálra, V. E.-t hat évre ítélték. 1957. december 18-án és 27-én megtartott másodfokú tárgyalásokon az első fokon hozott ítéleten nem módosítottak. Iván Kovácsot december 30-án kivégezték.[242]

A források szerint E. ügynökként való foglalkoztatását már a börtönben megkezdték. Köztörvényesekkel rakták össze először, tőlük kellett információkat szereznie.

Első fennmaradt jelentését 1957. december 13-án (öt nappal Iván Kovács másodfokú tárgyalása előtt!) adta le Szalaynéról, akit lánya meggyilkolásával vádoltak. E. szerint az asszony „minden igyekezete az, hogy az oroszokra és a Sáraira terelje a gyanút”.[243] Másnap, december 14-én már Tókánéról írt,[244] majd a következő napokban ismét Szalaynéra állították rá. A december 16-ai jelentésében megjegyezte, hogy „sikerült tegnap a lelkére beszélnem s valódi könnyeket préselt ki magából”.[245] December 20-án (a másodfokú tárgyalása után két nappal!) ugyancsak Szalayné ügyén „dolgozott”. Ezen a napon jelentésében „üzent” a kihallgató tisztnek: „Úgy látom többre lehetne menni vele, ha nem beszélnék tele a fejét például egyes őrök is.”[246] December 21-én Szalayné E.

[242] A vizsgálati fogság alatti eseményekről lásd részletesen Eörsi-Filep (2007), Bögre (2006).

[243] ÁBTL 3.1.2. M-29112. 4.

[244] Tóka Jánosné férjét, Tóka Jánost gyanúsították Brenner János (1931–1957) rábakethelyi káplán (szombathelyi egyházmegye) meggyilkolásával. Brenner János boldoggá avatása folyamatban van.

[245] ÁBTL 3.1.2. M-29112. 7.

[246] ÁBTL 3.1.2. M-29112. 10.

szerint bevallotta neki bűnét, s a 23-ai jelentésében már arról számolt be, hogy az asszony „egészen ki van cserélve, nyugodt, és nagyon bízik abban, hogy az illetékesek rajta segíteni fognak és nem kap majd nagy büntetést".[247]

A jelentések olvasása alapján úgy tűnik, hogy E. hamar beletanult a szerepébe, viszonylag könnyedén beszámolt mások bűneiről.

Élettörténetében (1992) is megemlékezett a köztörvényesekről, akiket harmincöt év távlatából elviselhetetlennek tartott. A közbűntényesek mellett (ahogyan ő nevezte őket) nagyon nehéz heteket töltött. „Mennyi idő múlva került onnan ki?" – kérdezte az 1992-es interjúban beszélgetőpartnere[248].

> „Három-négy hónap múlva, de nem bírtam már tovább. Majdnem negyedévig köztük voltam, de mondom, egy borzasztó, beteges hajlamú nők, ott egymásba beleszerettek, meg féltékenységi jelenetek, meg verekedtek. Meg mikor bejött a felügyelő, akkor kisangyalok voltak, mindenki vissza, szóval az egy ilyen borzalmas világ."[249]

A köztörvényesektől magánzárkába került élettörténete (1992) szerint:

> „– És utána végig magánzárkában volt?
> – Igen, végig ott voltam, hat hónapig, azt hiszem, a szabadulás előtt hat hónapig. És az orvos mindig kérdezte tőlem, hogy bírom még? Mondom, ezt bírom, mert rengeteg könyvet kértem le, úgyhogy egész ilyen tízesével, húszasával hozták nekem a fegyőrök a könyvet, kiolvastam két év alatt nekik a fél könyvtárukat, de az nekem nagyon jó volt."[250]

A magánzárkáról szóló történet E. visszaemlékezésében (1992) szokatlan színezetben jelent meg, szinte felüdülésként beszélt róla. Ahol az orvos *aggódott* érte, *könyvek tucatjait kapta olvasásra,* és az egészről alkotott összegző véleménye igen pozitív volt („nagyon jó volt").

Az utóbb idézett szöveg jelentése a börtönben írt jelentéseivel összevetve új értelemet nyert. Nemcsak a valóságtartalma vonható kétségbe, hanem kiolvasható belőle az interjúalany motivációja: valamit ki kellett találnia a börtönben töltött utolsó hónapjairól. Mivel valóságos szerepéről nem beszélhetett, ezért a köztörvényesekről ismert toposzhoz nyúlt, a róluk hihetőnek tűnő történettel értelmezte a magánzárkába kerülését.

[247] ÁBTL 3.1.2. M-29112. 12.
[248] Interjút készítette: Nagy Mónika Zsuzsanna (OHA, 1992).
[249] Interjú Móri Lászlónéval 1992: 37.
[250] Interjú Móri Lászlónéval 1992: 37.

A források azonban másról szólnak. Kiszabadulása (1959) előtti utolsó hónapokban az '56-sokról kellett jelentenie, ezért kizárt a magánzárkába kerülése. Az adatok szerint celláról cellára helyezték, hogy minél több politikai fogolyról gyűjthessen információkat: „Cs. Máriával összekerültem [sic!] egy cellába, aki elmondta, hogy engemet ismer. Az ellenforradalom idején a Corvin közben találkoztam vele..."[251] A jelentést 1959. július 4-én gépelték le, végén a következő olvasható: „A jelentést még a börtönben írta az ügynök. Azonban az ügy feldolgozásához szükséges a jelentést legépelni."[252] Egy másik helyen:

> „Jelentem, hogy december 10-én a IV. emelet 13-as zárkában H. Sándorné említette, hogy K. Anna mondta neki, hogy M. István részt vett az ellenforradalom idején az Angyal István-féle bűncselekményben és emberélet kioltásában."[253]

Vagy egy másik, 1959. július 3-án gépelt anyag, amelyet még a börtönben írt, így kezdődött:

> „Állampolgári kötelességemnek tartom jelenteni az alábbiakat: Tudomásom van arról, hogy a forradalom idején az alábbi személyek tevékenyen részt vettek az ellenforradalomban..."[254]

Az ötvenhatosokról írt jelentéseiben (1957) már a kihallgató tisztek szóhasználatát vette át. Vélhetően nem tudta önmagát hova helyezni, mivel ő is ott volt, ahol azok, akikről jelentett. Időnként keverte a forradalom és az ellenforradalom kifejezéseket, olykor szinonimaként használta a fogalmakat. Egy másik helyen feltűnően körülményesen fogalmazott a fegyveres harcokról, azokat bűncselekménynek, és az események leírásához nem illő módon az „emberi élet kioltásának" nevezte. Anélkül, hogy túlzottan elmélyülhetnénk a nyelv és a psziché viszonyának elemzésében, hangsúlyozni szeretném, hogy a hirtelen váltás mögött nyilvánvalóan E. kikényszerített szerepváltozása áll.

E. az élettörténetében (1992) is kitért – minden faggatás nélkül – a mások elárulásával kapcsolatos helyes magatartásra.

> „Na, most ugye mi aztán sorban senkit nem mondtunk be, hogy még ez is ott volt, az is ott volt, sőt, mindenkire azt mondtuk, hogy nem emlékszünk, amikor szembesítettek is, nem láttuk, nem tudjuk."[255]

[251] ÁBTL 3. 1. 2. M-29112. 58.
[252] ÁBTL 3. 1. 2. M-29112. 58.
[253] ÁBTL 3. 1. 2. M-29112. 60.
[254] ÁBTL 3. 1. 2. M-29112. 63.
[255] Interjú Móri Lászlónéval 1992: 34.

Az eddig feltárt szövegek fényében logikus lehetne az a következtetés, hogy interjúalanyunk nyilvánvalóan nem mondott igazat, s ennek oka nem nagyon lehet más, mint hogy ügynök volt. A kérdést itt akár le is lehetne zárni, s meg lehetne állapítani, hogy E.-t morális felelősség terheli mások elárulása miatt. Engem azonban inkább az foglalkoztatott, hogy mi lett annak az asszonynak a személyiségével, aki 1957-ben élete árán is meg akarta menteni szerelmét, ám ez nem következhetett be, Iván Kovácsot kivégezték, őt pedig ügynökszerepbe kényszerítették. Kérdés, hogy hogyan változott meg személyisége, új szerepével hogyan élhetett együtt? A forrásokból kideríthető-e egyáltalán, hogy volt-e valamilyen határa feladatteljesítésének, kiolvasható-e valamilyen ügynökstratégia jelentéseiből? Egyáltalán alkalmasak-e ezek a források egy ilyen jellegű elemzésre?

Mielőtt válaszolnánk a feltett kérdésekre, nem halogatható tovább annak a felvetése, hogy miért tudták E.-t beszervezni a börtönben? Erre a kérdésre ma már nem lehet egyértelmű választ adni, hiszen élettörténetében (1992) nyíltan semmit sem beszélt erről. Az elmeséltek és jelentéseinek összevetése alapján azonban vannak olyan elemek a szövegekben, amelyek „összeolvasásával" lehetséges válaszokat megfogalmazni.

> „Kezdtek olyan gyötrően, tudja, hogy van az, amikor valaki tudja, hogy gyötörnek, kínoznak, már úgy kínoznak, hogy szóval bántanak, mert nemcsak úgy lehet embereket gyötörni, hogy belerúgdosok meg megverem, hanem lehet, hogy lelkileg is úgy kikészíteni embereket..."[256]

Hasonló tapasztalatról számolt be Iván Kovács kivégzésének napjáról is élettörténetében (1992):

> „A lényeg az, hogy ez volt 25-én,[257] és szilveszter napján kivégezték.[258] Engem lehívattak a Markóba, ott volt egy ilyen politikai tisztnek egy irodája, és lehívattak és leültettek és akkor elkezdtek úgy beszélgetni énvelem mindenféléről, és olyan nagy erőfeszítésembe került, mert velem szemben volt a Markónak egy ilyen tetőrésze, és én folyton a cserepeket számoltam, hogy legyen lelkierőm, mert annyi mindenféle vadságot mondtak. És azt mondja, hogy tudja, hogy miért hívattuk magát, mondom, nem tudom. Azt mondja, azért hívattuk magát, hogy közöljük, hogy a mai napon kivégezték Iván Kovács Lászlót. Hát elkezdett a lábam remegni, meg a fogam vacogni, hát olyan rossz érzés volt, és

[256] Interjú Móri Lászlónéval 1992: 36.
[257] A tárgyalásra utal, amit pontatlanul említ, mert 27-én zárult le véglegesen.
[258] A pontos dátum 27-e és 30-a.

akkor mondtam neki, hogy ezt kár volt velem közölni, mondom, és most mit csinálhatok én, mondom, tudomásul veszem. Hát mást nem tudok mondani."[259]

Másutt (1992) meg arról mesélt, hogy gyermekeivel kezdték zsarolni:

„Mit képzel maga, hát magának két gyereke van, magának innen ki kell menni. Mit szólnának a maga gyerekei, ha felnőnek, hogy az anyánkat a börtönben, mármint a kommunista börtönökbe halálra kínozták, szóval egyik végletből a másik végletbe. Lehet, hogy ez egy ilyen nyomozási taktika, de elég ronda taktika, elég nehezen lehet elviselni. Szóval nagyon nehezen."[260]

S végül megjelent a börtönélmények mesélése közben a vele kapcsolatos jóindulatú bánásmód emlegetése (1992), amely a fentiek fényében vált csak érthetővé:

„Én nem tudom, hogy én külön szerencsémnek köszönhetem, vagy nem tudom mi, mivel ők is tudták, hogy több helyen kórházakban dolgoztam, ugye, mert mindent kiszimatoltak, és akkor volt ott egy eléggé szimpatikus fegyőrnő.

K.: Melyik börtönben?

V.: Én a Markóban voltam, és onnan meg átszállítottak engemet a Mosonyi Kórházba, és ott valahogy egy olyan szimpatikus börtönorvos, vagy aki szintén rab volt, az úgy csinálta meg, hogy lehetőleg engem ne szállítsanak el se Kalocsára, se sehova, hanem lekért mindig engem oda segíteni ilyen bucikat (sebkötöző) csinálni meg ott rendet tenni egypár órára."[261]

E. úgy mesélte el a fenti részletet, hogy az önmagában érthetetlen lenne, mert nehéz az 1957-es börtönviszonyokról a „szimpatikus" bánásmód feltételezése. Különösen az, amikor nem is egy, hanem több jóindulatú személy vette körül, mint például a fegyőr vagy a börtönorvos. Élettörténetének (1992) ez a részlete, ha valóságos tényeket takart is, csak az ügynök szerepbe kényszerült V. E-nek szólalhatott meg.

E. a források szerint a börtönből csak úgy szabadulhatott 1959-ben, hogy megkezdte együttműködését az állambiztonság tisztjeivel. A háttérben ez minden bizonnyal az Iván Kovács László kivégzése okozta traumának és a „szabad" világban reá váró két gyermekével összefüggésbe hozható zsarolásnak tudható be.

[259] Interjú Móri Lászlónéval 1992: 21.
[260] Interjú Móri Lászlónéval 1992: 21.
[261] Interjú Móri Lászlónéval 1992: 35.

V. E. KETTŐS ÉLETE

E. ügynökként szabadult 1959. április 12-én, formálisan amnesztiával. Megkezdődött a kinti világban a kettős élete. Egyik életében az '56-osok sokat foglalkoztatott ügynöke volt, a másikban viszont egy ötvenhatos mártírnak az „özvegye".

Hálózati munkáját azonnal folytatnia kellett. Kezdetben a kapcsolatot Kmeczkó István rendőrfőhadnaggyal tartotta, 1959 májusától, aki a következőkben foglalta össze feladatát: „Corvin közi ellenforradalmárok jelenlegi magatartására, a nyugatra szökött személyekre, valamint azok hozzátartozóira kívánjuk foglalkoztatni."[262] A jelentéseiről elmondható, hogy már az első években (1959, 1960) bőbeszédű volt, törekedett a megfigyelt személyek emberi magatartásának érzékeltetésére. Jellemző volt feladatának túlteljesítése, ilyenkor a jól ismert sablonnal kezdte beszámolóját: „Feladatomon kívül jelentem...", amit a tartótiszt megelégedéssel fogadott. Beszámolóiból kiderült, hogy ebben az időben a megfigyelt személyek maximálisan megbíztak benne. Elmondható, hogy az ügynökszerepbe hamar beletanult, a tartótiszt utasításain keresztül megismerte a vele szembeni elvárásokat. Beszélgetéseit a volt ötvenhatosokkal a megadott témákra irányította, egy-egy személyről az elvárt információkat összegyűjtötte, illetve irányítottan viselkedett és mondott véleményt. Jelentéseiben precízen megadta a tanúként megjelölt személyek beazonosíthatóságát, mint például:

> „Fent említett Torma és Nagy Károly tevékenységét Vas Judit Tompa u. 5. sz. alatti lakossal is bizonyíthatom, aki szemtanúja volt az eseményeknek."[263]

Az ötvenhatosokkal bizalmas viszonyban állhatott, rendszeresen találkozott velük, családi ünnepeket is együtt töltötték. Tartótisztjét minderről értesítette, aki támogatta ezt a fajta kapcsolatot: „A meghívás értelmében karácsonykor menjen el Szőllösinéhez. Figyelje meg, kik vannak jelen. Főleg az ismeretlen kapcsolatait..."[264]

Hálózati emberként (1959-től) a forradalom alatt készített fényképek alapos tanulmányozását és a harcokban részt vevők felismerését várták el tőle. Ilyenkor E. sokakat felismert:

> „A 23-as számú képen lévő nőt a Corvin moziban láttam. Részt vett a fegyveres harcokban. Tudomáson szerint E.-nek hívják, és Ráckevén lakik."[265]

[262] ÁBTL 3.1.2. M-29112. 103.
[263] ÁBTL 3.1.2. M-29112. 70.
[264] ÁBTL 3.1.2. M-29112. 190.
[265] ÁBTL 3.1.2. M-29112. 71.

A jelentésein szereplő időpontok arról árulkodnak, hogy az első években sűrűn (hetente) kellett találkoznia tartótisztjével a rendőrkapitányságon. Erről értelemszerűen nem beszélt élettörténetében (1992) ám mégis, mintha erre vonatkozóan mondta volna el érzéseit:

> „Már undorom volt. Már ha kapitányságot láttam, mindig borsódzott a hátam, de már annyira ismertek maholnap, hogy mindenhova engem becipeltek, hogy mit csináltam ’56-ban, meg mit akarok. Közben semmit nem akartam. Mit csináltam én ’56-ban? Semmit nem csináltam. Azt, amit minden más ember: elesetteket segít, nem? Semmi mást. Nem egy nagy ügy.”[266].

Visszatérve jelentéseire (1959-től) elmondható, hogy azokban a dezinformálásnak nyoma sem volt. Inkább nevezhető precíznek, amiből a jól „teljesítés szándéka olvasható ki”. Mindent leírt ebben az időben, mint aki attól fél, ha kihagy valamit, akkor rosszul teljesít.

Kettős szerepében látogatta Iván Kovács családját is. Ügynökként, illetve „barátként”, a közös sorsot megélt családtagként tartotta a kapcsolatot a férfi szüleivel. Jelentésében szó szerint követte a hálózat utasítását, megfelelt a vele szembeni elvárásoknak Iván Kovács családjával kapcsolatban is:

> „23-án írtam Iván Kovácsnénak a két fiú [László másik két testvére, akik külföldre szöktek] címe miatt. Személyesen jött el 26-án és elmondta, hogy kapott levelet… Iván Kovácsné továbbá elmondotta, hogy X. ker. Fő út III. em. 23-as számú házban lakik egy vak tanárnő, aki szintén jóslással foglalkozik. Sokan járnak hozzá olyan személyek, akik az ellenforradalomban részt vettek, és ott a vak asszony nacionalista érzelemtől hajtva izgató, lázító verseket mond a hozzáfordulóknak…”[267]

V. E. Iván Kovács édesanyjától megtudta a fiúk, Iván Kovács László testvéreinek pontos külföldi tartózkodási helyét és címét, melyet átadott a politikai rendőrségnek.

Iván Kovács édesapjáról a következőket jelentette (1959):

> „Kovács bácsi vasárnap felkeresett, és az eddigi tartózkodó magatartásától eltérően elég sokat és őszintén beszélt. Elmondta, hogy szeretné, ha én nem felejteném el, hogy benn voltam, és az annyit jelent, mintha életfogytot kaptam volna, és a bosszú éljen bennem. Mert ő sokat nem mondott el a feleségének,

[266] Interjú Móri Lászlónéval 1992: 43.

[267] Interjú Móri Lászlónéval 1992: 73. A jelentésben a „mellékszereplők” nevét és címét megváltoztattam.

> hogy annak idején hogyan bántak vele. De őneki ez, amíg él, tartozása lesz, mert a fogait is kiverték, és a fiáért van, aki bosszút álljon, mert annak dacára, hogy az embereket mentett meg, nem kapott kegyelmet. Ezt majd a két fia fogja visszaadni, ott, ahol majd kell. Említette, hogy valaki ajánlotta, hogy menjen el a francia követségre, hogy a fiait engedjék haza az idegenlégióból, mivel azok kiskorúak voltak akkor, amikor oda beszervezték őket. Elmondta, hogy hallgatja a francia és az angol magyar nyelvű adásokat, és hogy a munkahelyén a tanulók szimpatizálnak vele, és fiáról is nem mint bűnösről, hanem dicsérőleg szólnak a tanulók. Búcsúzóul ismét említette, hogy jobban szeretné, ha hozzájuk költöznék…"[268]

A nyomozó a jelentés olvasása után a megjegyzések rovatba megjegyezte: „felkeresni az édesapa üzemének politikai tisztjét, s informálni őt a fejleményekről."[269]

Élettörténetében (1992) a másik szerepe alapján, a hozzátartozó szerepében emlékezett meg Iván Kovácsról, akinek sírját kiszabadulása után (utasításra?) meglátogatta:

> „Megkerestem a sírját, akkor még nagyon mocskos, gazos volt a temető, teledobálva ilyen konzervdobozokkal meg mindenféle szemét ott volt körülötte, és csak annyit tudtam megszerezni a szüleitől, hogy megmondták, hogy hetedik sor, vagy mi, és ott kellett megtalálni. […] És kimentem a temetőbe, és ez volt október 23-án, és akkor én nem találtam meg a sírt, mert hazudnék, annyit tudtam, hogy a Nagy Imrének is ott van a sírja, onnan tudtam, hogy azt összetörték, és ilyen nagy kődarabok voltak. És egy olyan elgurult nagy követ odatettem az egyik sírra, hogy aztán most az az Iván Kovácsé volt-e vagy nem, én azt nem tudom, de ráírtam egy ilyen latin szöveget, aminek az a magyar fordítása, hogy senki holtáig nem boldog. Ezt én ott az egyik könyvben olvastam, és ez nekem nagyon megtetszett, hogy senki holtáig nem boldog."[270]

A szülőkről és a testvérekről is a sorsukba beleérző módon beszélt visszaemlékezésében (1992):

> „És a szomorú az, hogy ennek a szerencsétlen fiatalembernek (Iván Kovács László) két ikertestvére van, akkor voltak húszévesek, és attól való félelemből, hogy a bátyjuk részt vett a forradalomban, kimenekültek. A mai napig nem lehet megtudni, hogy mi van velük. A francia idegenlégióba jelentkeztek. Én még Algírból kaptam tőlük levelet, még 62-ben is, 63-ban, mert akkor öt évet

[268] ÁBTL V-145626/1. 37.
[269] ÁBTL V-145626/1. 37.
[270] Interjú Móri Lászlónéval 1992: 22.

kellett nekik aláírni. [...] Úgyhogy semmit nem tudok, úgyhogy az a szerencsétlen anyjuk három gyereket veszített el tulajdonképpen, az a család, és ebbe belehalt az öregember is, az apjuk, mert az teljesen kikészült ebbe az egész hercehurcába, főleg mikor a fiát kivégezték."[271]

Hasonlóképpen nyilvánult meg kettős énje a többi „téma" esetében is, amelyről ügynökként jelentést adott, illetve amelyről 1992-ben beszélt.

További példaként említhető, amikor egy esetben beazonosított 1959-ben egy Vajda nevű mérnököt, akivel Iván Kovács együtt akart működni a forradalom utáni akcióiban. Ezt az embert már kereste a rendőrség, de addig hiába. „A vizsgálat során személyét felderíteni nem tudták, mert a terheltek nem tettek reá vonatkozóan vallomást" – magyarázta a tartótiszt.[272] A terhelő vallomást E. megadta 1959-ben, jóllehet korábban, a per idején ő sem vallott ellene. Mások leleplezésének kérdéséről E. úgy beszélt (nem tettek fel erre vonatkozóan kérdést számára) élettörténetében (1992), mint ami sohasem fordult elő:

„Volt olyan, hogy például vittek a rablóval szembesítésre a Fő utcában, hát attól nagyon iszonyodtam, mert azért az egy borzasztó dolog az, hogy bizonyos pereknél tudták, hogy na, ez is corvinista, na, ez is ilyen, és akkor összeszedtek embereket. És az ember ránézett arra a másikra, és látta a szemében azt a könyörgést, azt nem lehet leírni, hogy az milyen fény, hogy ne ismerj meg. És amikor az ember úgy ránézett, és mondtam a bírónak, hogy sosem láttam. Én ott nem láttam, nem emlékszem, nem ismerem, ez egy tévedés. Szóval mindig valamit mondani kellett."[273]

E. jelentéseivel (1959-től) tartótisztje rendszeresen elégedett volt. „A jelentés értékes, ügynökünk fényképekről 8 személyt ismert fel. A Péterffy utcai gyilkosság ellenőrzött, az a valóságban megtörtént, elkövetője eddig felderítve nem volt."[274]

Jelentései alapján elmondható, hogy úgy viselkedett, mint egy „meggyőződéses ügynök". Egy másik példa is ezt erősíti meg. A börtönben, még kiszabadulása előtt összeismerkedett az egyik rabbal, aki megbízta szabadulása esetén édesanyja felkeresésével, akinek azt üzente, hogy próbáljon rajta segíteni. E. megtette ezt, s ebből a találkozásból is jelentést készített. Az édesanyával folytatott beszélgetést részletesen leírta, annak válaszát sem hallgatta el:

[271] Interjú Móri Lászlónéval 1992: 19.
[272] ÁBTL 3.1.2. M-29112. 78.
[273] Interjú Móri Lászlónéval 1992: 49.
[274] Interjú Móri Lászlónéval 1992: 77.

> „Péry Gyula anyját két ízben felkerestem. Azt mondta, hogy Dobi Istvánhoz írt egy levelet, amiben hivatkozik, hogy a fia egy teljesen idegen csoportban volt s nem abban, amiben elítélték s azok szabadon vannak. Úgy mondta, nem lesz senkire tekintettel, és ki fogja szolgáltatni mind a 15-öt, akik magas pozíciót töltenek be és a fiát azért süllyesztették el, mert attól tartottak, hogy beszélni fog."[275]

Ez az édesanya vélhetően nagyon megbízhatott E.-ben, a nála lévő, forradalomban készített fényképeket átadta neki megőrzésre, arra az esetre, ha vele valami történne. E. ezeket a képeket továbbadta az illetékeseknek. Élettörténetében (1992) is megemlékezett Péry Gyula édesanyjáról, a fentiekhez képest másképpen:

> „V. E.: Kijöttem, ez volt 59-ben, és el is hoztam azt a bizonyos csomagot, amire megkértek, ami egy fegyver volt. Ennek később az volt a következménye, hogy a saját édesanyja (Péry Gyuláné) egy ilyen szenilis, egy ilyen mániákus feljelentő volt, írt egy levelet a munkahelyemre, hogy én adjam vissza a fiának a fegyverét.
>
> K.: Ki volt ez?
>
> V. E.: Péry Gyula volt. És az anyja pedig itt a Rózsa Ferenc utca 15-ben, vagy hol lakott. A lényeg az, hogy úgy hallom, hogy azóta már meghalt ez a Péry Gyula, de az anyja mindenesetre elég kellemetlenséget csinált nekem. Mert, ha ez történetesen akkor kerül az én főnökömnek a kezébe, akkor még öt évet sem dolgozok a János Kórházban, mert ez eléggé kompromittáló volt."[276]

Az ötvenes években született jelentések tanúsága szerint a feladatát túlteljesítő magatartásában volt valami irracionális elem. Jelentéseiben nem élt a dezinformálás, dekonspirálás lehetőségével, ha egyáltalán felmerült ennek lehetősége benne, nem találni erre utaló jelet ebből az időszakból. Mintha saját helyzete miatt másokon vett volna elégtételt, s ezek konkrétan a szabadlábon lévő ötvenhatosok lettek volna.

AZ ÜGYNÖK „FELLÁZAD" – TÖRÉS V. E. ÜGYNÖKKARRIERJÉBEN

A V. E. jelentéseivel kapcsolatos elégedettség váratlanul megszakadt 1963-ban, az addig róla elismeréssel nyilatkozó tartótiszt elmarasztaló sorokat vetett papírra. Ugyanis a látszólag „hűségesen" teljesítő ügynök hirtelen önállósította

[275] Interjú Móri Lászlónéval 1992: 80.
[276] Interjú Móri Lászlónéval 1992: 24.

magát, leveleket írt utasítás nélkül, sőt még az országot is el akarta hagyni, s szándékáról tartótisztje is csak hivatali úton tudott meg részleteket:

> „Az ügynököt kikérdeztük arra is, hogy nem csinált-e más olyan dolgot, amit velünk nem közölt és azt közölni kellene velünk. Itt gondoltunk Péli Istvánnak írt levelére, melyet nem jelentett, valamint Kádár elvtársnak írt levelére. Erről azonban most sem nyilatkozott az ügynök. Feltételezésünk az, hogy súlyos családi problémái késztették arra, hogy Kádár elvtársnak levelet írjon…”[277]

Erről az eseményről (szintén kérdés nélkül) beszélt 1992-ben is, noha úgy emlékezett, mintha mindez 1965-ben történt volna:

> „Egyszer írtam a Kádár Jánosnak, hogy hagyjon engem ebből az országból kimenni, mert annyit piszkálgattak minden munkahelyen, hogy belefáradtam, azt írtam neki, hogy amíg engem a sárga föld itt be nem takar, addig engem mindig fognak felelősségre vonni. Már nem tudtam, kínomban, mit, de ilyen tortúrákon mentem keresztül, és akkor írtam a Kádár Jánosnak. Én mindjárt megismertem a levelemet, mert behívtak engem a főkapitányságra valami csoporthoz, és megláttam a dossziéban az én saját írásomat, mert visszafelé remekül tudok olvasni, és elolvastam, hogy rá van írva, hogy sürgős kivizsgálást kérek.
> K.: Ez volt a XIII. kerületi kapitányságon?
> V. E.: Nem, ez a főkapitányságban volt. A Deák téren, szóval a főkapitányságon.
> K.: Ez hányban volt?
> V. E.: 65-ben volt, mert akkor tele volt a bögyöm ezzel a mindenféle hercehurcával, és akkor nagyon megmagyarázták nekem, hogy mi lehetnék én külföldön. Én csak cseléd lehetek, na és gondoltam, magamban, cseléd, de szabad, de hát nem adtak nekem lehetőséget a kivándorlásra. Szóval meg lettem győzve, hogy nekem itt nagyon jó, és nem fog engem senki sem bántani ezután.”[278]

1963-ban E. tartótisztje megjegyezte minderről:

> „Hibái ellenére igen jó ügynök. Tartásától, 1958-tól munkája eredményes volt, a negyedik ügyet realizáljuk. Általában az ellenőrzések során megbízhatósága több esetben bebizonyosodott. Ilyen és hasonló periódus azonban máskor is volt nála, egy esetben már írt, tudtunk nélkül, levelet Garamvölgyi vezérőrnagy[279] elvtársnak.”[280]

[277] ÁBTL 3.1.2. M-29112/2. 36.
[278] Interjú Móri Lászlónéval 1992: 42.
[279] A vezérőrnagyot még 1956 előttről ismerte, munkahelyén volt a főnöke.
[280] ÁBTL 3.1.2. M-29112/2. 37.

V. E. 1963-ban tehát ki akart törni az ügynöklétből, ám rosszul mérte fel helyzetét, még Kádár János sem engedte el az országból. Továbbra is jelentésadásra kötelezték, továbbra is bőbeszédű volt, ha eljutott odáig, hogy jelentést készítsen. Ugyanis változás állt be az ügynöki munkakörében. Egyrészt megváltozott a társadalmi környezete, mert lecsökkent a szabadlábon lévő ötvenhatosok száma, akiket ismerhetett, s emiatt inkább hangulatjelentések írására használták. Másrészt ügynökjelöltek (akiket a hálózat új szereplőként akart beszervezni) megfigyelésével bízták meg, akiket vagy ismert már korábbról, vagy akikkel összeismertették. Jó kapcsolatteremtő készsége miatt a tartótiszt bízhatott abban, hogy E. jó munkát fog végezni. A hatvanas évek közepén még ritkán, majd később egyre gyakrabban előfordultak a következő mondatok jelentésének értékelésében: „Az ügynök a feladatot nem hajtotta végre, mivel a célszeméllyel nem találkozott."[281] Vagy: „1964. január 9-én a megtartott találkozón jelentést nem adott, mivel érdembeli adatokat megállapitani nem tudott."[282]

1965-ben már sorozatosan kellett „bevallania", hogy nem tudta feladatát teljesíteni. Mivel a sikeres jelentéseiben még mindig bőbeszédű volt, s a hivatalos nyelvezetet rutinosan használó módon írt az ügyekről, feltételezhető, hogy szerepét továbbra is jól akarta teljesíteni, csak már nem tudta. Ahogyan ő mondta, „mosolytalan nemzedék voltunk", s ezt lefordítva ő egy mosolytalan asszony lehetett, aki egyre több olyan jelentést írt, amelyben nem tudta elvégezni feladatát. Egyre többször jegyezte meg, hogy az általa megfigyelt emberek nem akartak vele találkozni.

„Kudarcai" során megtapasztalhatta, hogy semmi baja nem származik abból, ha kudarcot vall, nem ítélik el, nem csukják börtönbe, sőt még állását sem veszítette el. A feladatra kiszemelt személyek kerülni kezdték társaságát, amit ő hűségesen jelentett, s aminek nem lett semmilyen negatív következménye rá nézve. Mozgástere bővült ezzel, tartótisztje láthatóan tudomásul vette, hogy időnként nem ért el semmilyen „eredményt". Többször leírta, hogy a megfigyeltek, a „barátai" megbetegedtek, vagy nem értek rá, s valamilyen indokkal kitértek a találkozó elől. Ilyenkor V. E. megszabadult a jelentésírástól, legalábbis bizonyos napokra. Nem valószínű, hogy ez belső konspiráció eredménye lett volna. A körülmények alakultak így, amiből úgy tűnik, E. mégsem jutott el a drasztikus szakításig.

Tapasztalatai ellenére nem akarta (merte) vállalni nyíltan szerepének megtagadását, megvárta, amíg őt küldik el az állományból. Kudarcairól részletesebben is megemlékezett: „Feladatom volt Vén Istvánnal találkozni.[283] Vént többször

[281] ÁBTL 3.1.2. M-29112/2. 39.
[282] ÁBTL 3.1.2. M-29112/2. 50.
[283] Iván Kovács Lászlóval egy perben szerepelt.

kerestem telefonon, és megbeszéltük, hogy feljön hozzánk. Vén nem jött el."[284] Ez után a jelentés után néhány nappal V. E. a tartótiszttel megbeszélt találkozóra nem ment el. „Engedélyt kért, hogy két hétig ne találkozzunk."[285] Majd újra elküldték néhány hét múlva Vén Istvánhoz, akiről az alábbiakat jegyezte fel: „Feladatom volt Vén Istvánt felkeresni és semmi érdemlegeset nem tudtam kezdeményezni."[286]

A hetvenes években egyre rövidebb jelentéseket írt, különösen a munkahelyén dolgozók közül választottak ki számára célszemélyeket, akikkel kapcsolatban hangulatjelentéseket kellett írnia. 1977-ben a hálózat szakította meg vele a kapcsolatot, V. E. ötvenhét éves korában. Nem tartották elég hasznosnak már, foglalkoztatása nem hozta meg a várt eredményt.

Élettörténetében (1992) a „mosolytalanságnál" is keményebben beszélt életéről:

> „Hat és fél évre szólt az eredeti [ítélet]. Egyébként meg is kaptam volna én, ha nincs két kiskorú gyermekem. Ez fájt is nekik nagyon, mert azért mondták, hogy húsz évet adtak volna nekem. Soknak nem tetszett, de úgy látszik, hogy a sors úgy akarta, hogy mégis kijöjjek onnan, hát hogy jó volt, vagy rossz volt, most ugye nem tudok mit mondani. Valamire jó volt, de nekünk nem. Egyénileg, nekünk nem volt semmire sem jó. Megmondom őszintén, mert tényleg úgy vagyunk, hogy se rokonok, ugye Ady így mondta, se rokona, se ismerőse senkinek nem vagyok. Hát valahogy én is így vagyok."[287]

A fenti szövegben láthatóan több nézőpont keveredik, jelezve E. identitás válságát. Az egyik szerint Iván Kovács társaként szólalt meg, aki hat és fél évet kapott, s aki ellenségnek tekintette az államvédelmet. A másik nézőpont a gyermekei sorsát féltő anyát jelenítette meg, aki aláírt mindent, csak engedjék ki a börtönből. A harmadikban a besúgóvá vált forradalmár szólalt meg, aki önmagában is csalódott, aki megélte, hogy ilyen múlttal sohasem volt boldog, és „se rokona, se ismerőse senkinek nem vagyok."

Majd Iván Kovács sorsát mérlegelve, mintha saját magának is hasonló sorsot kívánt volna:

[284] ÁBTL 3.1.2. M 29112/2. 135.
[285] ÁBTL 3.1.2. M-29112/2. 142.
[286] ÁBTL 3.1.2. M-29112/2. 148.
[287] Interjú Móri Lászlónéval 1992: 25.

> „Vagy talán meg akart az egésztől szabadulni, inkább vállalta a halált, minthogy ezekkel itt nem tudom én, 35 vagy 40 évig kínlódjon vagy éljen. Vállalta a halált.”[288]

Egy másik megjegyzéséből kiderült, hogy nem tartott igényt a rehabilitása után járó kárpótlásra.[289] Vajon ezzel mennyiben tudta önbecsülését visszaálltani?

> „Mert én még egy ilyen kártalanítást, mert most nem tudom, hogy mi ez a divat, hogy kárpótlást kérnek. Én mit kérjek, mondja meg, mitől? Ettől a letarolt kis országtól? Ez olyan összetört kis ország, mint amilyen én vagyok lélekben. Mit lehet kérni? Semmit. Nyugalmat, békességet kellene kérni.”[290]

ÖSSZEFOGLALÁS

A rendszerváltást követően az ügynökmúlt össztársadalmi értékelése, átbeszélése, megnyugtató lezárása elmaradt, a magyar társadalom nem néz(het)ett szembe korábbi ügynökeivel. Ezzel nemcsak az áldozatok, a „megfigyeltek”, de a „megfigyelők” is vesztettek. Elmaradt a bocsánatkérés és megbocsátás katarzisa, ami nem mellékesen elvezethetett volna az önmegbocsátás folyamatához. Ennek hiányában nem maradt más az ügynökszerepbe kényszerített, zsarolt személyek számára, mint hallgatás, elfojtás, amely az önpusztítás hatékony eszköze.

A tanulmány elején feltett kérdésekre a következő válaszok születtek az elemzés során:

1. Hogyan beszélt a forradalomról V. E. az 1957-es forrásokban, illetve az 1992-ben adott életútinterjúban? V. E. nyelvhasználatából kimutatható, hogy a börtönben, de még nem ügynökként, önmagát a forradalmárok oldalán helyezte el, s értelmezése szerint igaz ügyért harcolt. Későbbiekben, az ügynöki tevékenységével párhuzamosan megjelent nála a Kádár-rendszer forradalomértelmezése (ellenforradalom, csőcselék, gyilkosok stb. kifejezések használatával). A hetvenes évek végére jelentéseiben egyértelművé vált a politikai hatalom nyelvezetének használata. 1992-ben, az élettörténetében azonban a Kádár-rendszer sugallta ellenforradalom-képtől el szeretett volna térni, de nem tudott. Láthatóan tisztában volt azzal, hogy az interjúban őt mint forradalmárt kérték fel, ugyanakkor ennek a szerepnek alig tudott megfelelni. Élettörténe-

[288] Interjú Móri Lászlónéval 1992: 19.

[289] A rendszerváltás után a politikai foglyok perük újratárgyalása után igényt tarthattak sérelmeik kárpótlására. A kárpótlás anyagi és erkölcsi jóvátételnek számított. Erre nem tartott igényt E.

[290] Interjú Móri Lászlónéval 1992: 26.

tének nyelvhasználatából egy olyan személyiségre következtethetünk, aki a múltjáról nem tud konzisztensen beszélni. Egymásnak ellentmondó értelmezési kereteket használt a vele történt események bemutatásakor, amiből arra következtethetünk, hogy személyisége meghasonlott.

2. Kivel vállalt 1992-ben sorsközösséget? A forradalom egyértelmű értelmezését, értékelését kikerülte interjújában, ehelyett arra törekedett, hogy önmagát áldozatként mutassa be. A források fényében látható, hogy V. E. nemcsak áldozat, hanem tettes is volt. Emiatt identitásának egyik felét elhallgatta a nyilvánosság előtt, s talán éppen ezért a másik oldaláról sem tudott meggyőzően beszélni. Önmagáról szóló történetei életszerűtlenek voltak, s nem állt V. E. rendelkezésére egyetlen egy olyan magyarázat sem, amellyel azonosulhatott volna. „Sehová sem tartozok" – jelentette ki egyik mondatában, ami egész életére nézve igaznak bizonyult.

3–4. Kiderültek-e a forrásokból, hogy ügynöki tevékenysége során változott-e valamiképpen viszonya saját szerepéhez? Erre a kérdésre igennel válaszolhatunk. A jelentések alapján ügynöki tevékenysége négy korszakra osztható:

Első korszakában, szabadlábra kerülése után úgy viselkedett, mintha *„meggyőződéses"* ügynök lett volna. Mintha mindig a másik, a hatalom oldalán állt volna.

Ezt követte a *„lázadó"* időszaka, amelynek csúcspontja az 1963-ban Kádár Jánoshoz írt levele lett, amelyben kérte, hogy elhagyhassa az országot. Nem engedték el, s tovább kellett folytatnia tevékenységét.

Harmadik korszakát 1963 utáni időszaktól számítom, ekkortól sorolom V. E.-t a *„kényszerügynökök"* közé: teljesítette feladatát, de ha lehetett, kibújt a feladatai alól. Betegségre, elfoglaltságra hivatkozva néha nem jelent meg a tartótisztjével való találkozókon. Ettől kezdve érezhetően nem jelentett olyan eseményekről, amelyek miatt konkrét kára származott volna a megfigyelt személyeknek. Jelentései inkább hangulatjelentések voltak, amelyekből nem lehetett túl messzemenő következtetést levonni.

Negyedik korszakában V. E. elkezdte írogatni a semmitmondó jelentéseit. Ekkor állítása szerint a megfigyelt személyek lemondták a vele való találkozást, vagy ha találkoztak is, „semmire sem jutott velük", ahogyan fogalmazott a jelentésekben. Ennek a folyamatnak a végén elbocsátották a hálózattól, mert *„használhatatlanná" vált* mint ügynök.

5. Milyen elképzelései voltak a jövőre nézve? V. E. nem végezte el azt az emlékezetmunkát, amely meghozhatta volna számára a megbékélést múltjával és önmagával kapcsolatban. Saját jelenéről kijelentette (Adyt elnagyoltan idézve) egyrészt, hogy „se rokona, se ismerőse nem vagyok senkinek", másrészt szerinte Iván Kovács jobban járt, mint ő, mert nem kínlódott még 30-40 éven keresztül. V. E. múltja feldolgozatlan maradt, jelenét értelmetlennek tartotta, a jövőtől

pedig nem várt semmit. Önmagáról és nemzedékéről azt állítva, hogy „az én korosztályom, az egy ilyen mosolytalan korosztály".

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

Levéltári dokumentumok

Iván Kovács és társai pere. Munkadosszié. ÁBTL: 3.1.2. M-37206.
Iván Kovács és társai pere. Munkadosszié. ÁBTL: 3.1.2. M-29112.
Iván Kovács és társai pere. Munkadosszié. ÁBTL: 3.1.2. M-29112/1.
Iván Kovács és társai pere. Munkadosszié. ÁBTL 3.1.2. M-29112/2.
Iván Kovács László és társai pere. Vizsgálati dosszié. ÁBTL: 3.1.9. V-145626
Iván Kovács László és társai pere. Vizsgálati dosszié. ÁBTL: 3.1.9. V-145626/1.
Iván Kovács László és társai pere. Vizsgálati dosszié. ÁBTL: 3.1.9. V-145626/2.
Horváth Zsuzsa önvallomása. Vizsgálati dosszié. ÁBTL: 3.1.9. V-145626/1.

Publikálatlan interjú

Móri Lászlóné, Horváth Zsuzsa-interjú. Készítette: Nagy Mónika Zsuzsanna 1992-ben. Az 1956-os Intézet Oral History Archívumából (OHA, 465. sz.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bögre, Z. (2006) Asszonysorsok. Ötvenhatos élettörténetek elemzése. Budapest: Ráció.

Eörsi, L. – Filep, T. (2007) „Jogot akartam mindenkinek". *Iván Kovács László emlékkönyv*. Debrecen: Gold Book Kft.

Erős, F. (2007): *Trauma és történelem. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok*. Budapest: Jószöveg Műhely Kiadó

Farkas, G. (2006): Ügynökjelentések, jegyzőkönyvek, kérvények. (A társadalomtörténetírás lehetséges forrásai). In *Aetas* 21 (4), 146–171. o.

Gyarmati, G. (2007): Ügynökkérdés és múltfeltárás görbe tükre. In *Korunk* 9 (III), 10–24. o.

Litván, G. (2000): Mítoszok és legendák 1956-ról. In Kőrösi, Z. – Standeisky, É. – Rainer, M. J. (szerk.): *1956. Évkönyv (VIII.)*. Budapest: 1956-os Intézet, 205–219. o.

Pfitzner, R. (2008): Az *idegen önmagunkban* In *Pannonhalmi Szemle* (*XVI.*) *1. 87–94. o.*

Radnóti, S. (2006): A sokaság drámája. (Megjegyzések Papp András és Térey János színművéhez, kitekintéssel és visszatekintéssel). In *Holmi* (3), 394–406. o.

Ricoeur, P. (1999): Emlékezet–felejtés–történelem. In Thomka, B. (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Budapest: Kijárat, 51–69. o.

III. 6. ’56-os amerikai magyarok óhazaképe és a helyvesztés lépései

Az alábbi tanulmányban az Amerikába emigrált ’56-os magyarok Magyarországhoz fűződő viszonyának alakulását jártam körül. Milyen Magyarország-képet őriznek azok az amerikai magyarok, akik egykor elhagyták hazájukat, hogy új életet kezdjenek? A kutatás során tizenhárom élettörténeti interjú készült, egy jól körülhatárolható közösségben. Minden interjúalany önként vállalta a kutatásban való részvételt, egy hirdetésre válaszolva. Az élettörténeti interjúkban elhangzott tényeket és értékítéleteket hasonlítottam össze három időszakot érintve (a Magyarország elhagyása, az első hazalátogatás élménye, s a hazatelepülés rendszerváltáskor felmerülő kérdésére adott válaszokat). Az interjúk feldolgozása a szövegekben elhangzott hasonlóságok kiemelésére épült, ahogyan az a hagyományos kvalitatív elemzésekben általában történik. Az elmondottakból levont következtetések bepillantást engednek egy mikroközösség gondolkodásmódjába, a témával kapcsolatos kollektív identitás tartalmára. A literális elemzés és az interpretáció eszközeit használva fogalmaztam meg az élettörténetek üzenetét.

BEVEZETÉS

Az 1956-os forradalom és szabadságharc következtében közel kétszázezren hagyták el Magyarországot, s csak 11 447 fő tért haza (Deák 2000: 76; Valuch 2004: 167). A távozók közül legtöbben fiatal, iparban dolgozó, fizikai munkások voltak. Menekülésük oka változónak mondható, volt közöttük, aki az életét mentette, de olyanok is akadtak bőven, akik a jobb élet reményében, vagy egyszerűen kalandvágytól fűtve hagyták el szülőföldjüket. Legtöbben közülük a tengerentúlon, az USA-ban, Kanadában vagy Ausztráliában telepedtek le (Puskás 1996; Szántó 2001).

Ma már tudjuk, hogy letepedésük sikerességét számos külső és belső tényező befolyásolta, mint például a befogadó ország migránsokat támogató politikája, munkaerőigénye, az újonnan érkezők szaktudása, egyéni kvalitása. Ezenfelül az óhazát elhagyó menekültek igyekeztek magyar csoportokhoz, közösségekhez tartozni, ami segítette őket a beilleszkedés nehéz időszakának elviselésében (Szántó 1984, 2001; Papp 2008).

A tengerentúlon élő magyarok életével foglalkozó vizsgálatokat a köznyelvi és a tudományos diskurzus diaszpórakutatásoknak tekinti. A diaszpóra definíciója nem egységes a szakirodalomban, ezért inkább a közös elemeket érdemesebb keresni, mint egy konkrét meghatározásra hagyatkozni (Sik 2000; A. Gergely 2005; Biczó 2005; Tóth 2005; Kovács 2015). Ilyen közös elemnek tekinthető a migráció, a diaszpóra tagjainak etnikai eltérése a befogadó ország lakosságától, továbbá az erős érzelmi kötődés a kibocsátó országhoz, ahová örökké visszavágyódnak, de oda vissza nem térnek. Sik Endre szociológus (2000: 158) szerint ezen elemek kombinációjából áll össze egy-egy definíció.

Az USA-ban élő magyar diaszpóraközösségek közül az ismertebbek közé tartoznak például a chicagói, a clevelandi, s a New Jersey-i csoportok. Kevésbé ismert azonban az Atlanta körül letepült magyarok közösségi élete és története. Ennek részben az az oka, hogy az előbb említettekhez képest kisebb csoportról van szó (a közösség magja, annak holdudvarával együtt, néhány száz főre tehető), illetve közösségi életük több hullámvölgyet megélve csak az utóbbi években lendült fel.[291]

A diaszpóravizsgálatok egyik legelterjedtebb kérdése a beilleszkedés–visszatérés horizontján mozog. A két jelenség közül értelemszerűen az előbbi könnyebben kutatható az amerikai magyarok esetében, hiszen ők Amerikában élnek s nem tértek haza. A beilleszkedést elősegítő tényezőkről, a beilleszkedés hogyanjáról és fázisairól sok ismeretünk van (Szántó 1984, 2001; Puskás 1996; Borbándi 1999; Fejős 2002; Papp 2008). Arról azonban kevesebbet tudunk, hogy hogyan küzdöttek meg az ’56-osok az óhaza elvesztésével. Márpedig feltételezhető, hogy aki egyszer elhagyta szülőföldjét – függetlenül attól, hogy menekülnie kellett vagy önszántából tette –, annak valahogyan el kellett szakadnia korábbi életétől, identitása egy részétől. Több kérdés merülhet fel ennek a résztémának a kutatása kapcsán. Kutatásom célja annak megismerése, hogy milyen megküzdési stratégiák fedezhetők fel az óhazától való elszakadás folyamatában, s érvényes-e az általam vizsgáltak körére a diaszpóra definíciójához tartozó jelenség, hogy szülőföldjükre visszavágyódva élnek új hazájukban. Milyen óhazaképpel élnek a kutatásban részt vett személyek, s ebben hogyan jelenik meg a diaszpóra hatása? Idővel változott-e, s ha igen, akkor hogyan, az óhazához való viszonyuk?

A kérdések megválaszolásához az élettörténeti beszámolókból négy időpontban vizsgáltam meg az interjúalanyok óhazával kapcsolatos emlékeit.

[291] Az atlantai magyar diaszpóra közösségi életében a fellendülést egy óhazából érkező értelmiségi házaspár kitelepülése hozta: a feleség áldozatos munkájának köszönhetően újból aktív kulturális élet szerveződik. Rendszeresek a misék, a vallásos tartalmú együttlétek, közösen megünneplik a magyar nemzeti ünnepeket, gondoskodnak a fiatalok körében a magyar nyelv terjesztéséről stb.

Elsőként a menekülés előtti életszakaszt, majd az első hazalátogatásról szóló beszámolókat, harmadikként az 1989 utáni hazautazással kapcsolatos elbeszéléseket. Utoljára, de külön kezelve az előbbiektől, elemeztem a határátkelések történeteit. Utóbbi téma sajátossága, hogy nem minden interjúban hangzott el történet a határátlépésről. Erről azoknak az alanyoknak voltak emlékei, akik életük kockáztatása árán jutottak ki Magyarországról. Akik tehát zárt határral találkoztak, ahol szögesdrót és csőre töltött géppisztolyos katonák „várták" őket. Voltak olyan interjúalanyok is, akik „még időben", a forradalom napjai alatt indultak útnak, nyitott határral találkoztak, s ezért nem maradt fontosabb emlékük a határátlépésről.

HELYKÖTŐDÉS ÉS EMLÉKEZET

Az ember életében akkor lesznek fontosak bizonyos helyek (például egy ország, a szülőföld), ha stabilan tud rájuk számítani, mert biztonságot nyújtanak a mindennapokban, ahol pozitív visszajelzéseket kaphat önmagáról. Fontos, hogy pozitív érzelmi viszonyulásban alakul ki a helyekhez kötődésünk, amelyet a környezetpszichológia egyszerűen helykötődésnek nevez. (Horváth–Dúll–László 2006) A helykötődés egy igen komplex jelenség az ember életében, amely bizonyos körülmények között meg is gyengülhet, amelyet el is veszíthetünk. Ilyenkor beszélünk helyvesztésről, ami ha bekövetkezik, az emberi létünk alapját is megrendítheti. A helyvesztés olyan törést jelenthet az egyén számára, amelyben énje egy-egy szeletét elveszítheti. A helyvesztés gyásszal járó folyamat, a gyászmunkát el kell végeznie az embernek ahhoz, hogy tovább tudjon menni (Dúll 2009; Keszei 2015). Ha valamilyen oknál fogva a gyászmunka elmarad, akkor annak hiányát egész életünkben érezhetjük, mert megtört identitásunk folytonossága, s nem tud új helykötődés kialakulni bennünk. Nem fogjuk otthon érezni magunkat új helyünkön, az új világunkban. (Kovács 2015).

Egy helyváltoztatás azonban nem minden esetben jár veszteségélménnyel. Abban az esetben nem, ha arra az egyén fel tud készülni, vagy ha úgy érzi, élete az új helyen nagyobb biztonságban lesz, mint a korábbi helyén volt. Ha ez utóbbi eset áll fenn, akkor feltételezhető, hogy az egyén nem a veszteségeire fog emlékezni később, hanem azokra a pontokra, amikor úgy érezte, hogy el kell szakadnia attól a helytől, amelyen nem kap énje pozitív megerősítést. Az elszakadás után is érezhetünk hiányt, de ez olyan űr, amelyet az új hely be tud tölteni új tartalommal, új jelentésekkel. Ilyenkor azt mondjuk önmagunknak, az új helyünkön jobban érezzük magunkat, mint az előző helyünkön. A döntésünket, amely korábbi helyünk elhagyására (pl. óhaza) késztetett bennünket, különféle érvekkel támasztjuk alá, hogy meggyőzzük magunkat döntésünk

helyességéről. Ilyenek például: „itt szabadabbak vagyunk", „itt kényelmesebb élni", „otthon nem érhettem volna el azt, amit itt elértem". Ilyen és ehhez hasonló belátások teszik lehetővé számunkra az új helykötődések kialakulását.

PUBLIKUS ÉLETTÖRTÉNET, ÉS AMI ABBÓL KÖVETKEZIK

A kutatásban élettörténeteket vettem fel, amelyek bemutatják, hogy az egyén hogyan látja önmagát, s ezzel érthetővé válhat számunkra, hogy a beszélő mivel azonosul és mivel nem. (Pataki 2001; Kovács–Vajda 2002; László 2002; Hidas 2018) Az élettörténeteinkben olyan életeseményeket válogatunk össze, amelyek megfelelnek annak az értelmezési sémának, amit ma (itt és most) önmagunkról gondolunk. Tényeket és értelmezéseket tartalmaznak történeteink, de a hangsúlyt az adja, hogy hogyan gondolkodunk önmagunkról. Ezen a ponton szokott felmerülni a „tényleg így történt", vagy „csak utólag magyarázzuk így" az eseményeket kérdése. Látnunk kell, hogy mindkét állítás igaz, s az élettörténetekben nehezen tudjuk a kettőt szétválasztani egymástól. (Bertaux 1996) Kérdés azonban, hogy mi történik az élettörténeti konstrukcióval, ha az élettörténeteket a személyes adatokkal együtt publikálják.

2011-ben a Hungarian Community Church of Georgia vezetői megemlékezést szerveztek a magyar forradalom 55. évfordulója alkalmából. A Georgiában élő magyarok egy részét „a szabadságharc hősei" díjjal tüntették ki. Ekkor merült fel a közösség vezetőiben, hogy az ünnepeltek történeteit össze kellene gyűjteni. 2011/12-ben ösztöndíjasként Geogiában tartózkodtam, s a magyar közösség vezetőivel kötött ismeretségem révén tudomásomra jutott ez a terv.[292] Örömmel vállalkoztam az élettörténeti interjúk elkészítésére, mivel nagyon érdekelt ennek a csoportnak az életútja. A „church" vezetője lett a kutatás szervezője, s listát készített a lehetséges interjúalanyok névsoráról. Összesen tizenhárom személy neve merült fel. Ezzel elkezdődhetett a kutatás szervezése, az interjúk elkészítése, amely 2012. március-júliusáig tartott.

A megkérdezettek köre részben homogénnek mondható. A csoport homogenitását az adta, hogy mindannyian kapcsolatban álltak a georgiai magyarok klubjával, a „magyar church-csel", ahogy helyben mondták. Ugyanakkor a megkérdezett tizenhárom fő közül tízen tartoztak az „igazi," első generációs '56-osok közé. Ők fiatal felnőttként hagyták el az országot, családi és iskolai szocializációjuk Magyarországon zajlott. A fennmaradó három személy második generációnak tekinthető, mivel gyermekkoruk és iskolás éveik Amerikához kötik őket.

[292] 2011–2012-es Fulbright Scholar-in-Residence Program keretében egy évet tölthettem az Amerikai Egyesült Államokban. A tanulmány alapját képező élettörténeti interjúk ennek a programnak és a Hungarian Community Church of Georgia támogatásának köszönhetők.

Az elkészült interjúk szerkesztett változata 2014-ben jelent meg a georgiai magyar közösség gondozásában (Bögre–Tulipán 2014). Az interjúalanyok a kutatás első pillanatától tudták, hogy a magnóra vett élettörténeteiket leírjuk, a szövegeket megszerkesztjük, s azt visszakapják átnézésre és módosíthatnak rajtuk. Mindezt szerződésben rögzítettük, ami szemmel láthatóan megnyugtatta őket. Az alanyok arra készültek, hogy élettörténetük nyilvánosságra fog kerülni személyes adataikkal együtt, az „óhazában" és az „újhazában" egyaránt. Ez a körülmény meghatározta az interjúk tartalmát: a megkérdezettek olyan módon beszélték el sorsukat, ahogyan azt a nyilvánosság előtt vállalni tudták. Ha ennél mégis többet mondtak magnóra, akkor azt az írott verzióból kihúzták. Ezért minden alanytól kétféle szöveg született: egy „magán" és egy „publikus" változat.

A szövegek elemzése során kiderült, hogy az interjúalanyok kitörölték élettörténeteik legdrámaibb részleteit a publikált vátozatból,[293] ennek ellenére több fontos kérdésről hasonlóan nyilatkoztak. Meglepő egybeeséseket tapasztaltam az óhaza elhagyásának okairól, a helyvesztés, az első hazatérés élményeinek értékeléséről, vagy a rendszerváltás utáni hazatelepülés elvetésének motívumairól. Nem az egyéni történetek vagy azok fordulatai mutattak hasonlóságot, hanem azok értelmezési horizontja. Ez pedig az emlékezet társadalmi gyökerére hívja fel a figyelmet, arra a jelenségre, hogy az egyéni emlékezet egy idő után kollektív keretet kap. A kollektívum jelen esetben a georgiai magyar közösség volt.

Felfogásom szerint ez azt jelenti, hogy a diaszpóra normái és értékei folyamatosan formálják az egyéni tapasztalatokat a kölcsönös kommunikácó révén, s az így kialakuló közös értelmezési mező hatással van a megkérdezettek elbeszéléseire. Mivel mindenki tudta, hogy a kutatást a „magyar church" rendelte meg, s azt is tudták, hogy a tevezett kötettel a diaszpóra legitimációja erősödik meg, ezért a közös értelmezési horizontot használták fel elbeszéléseik kereteként. Ebből következik, hogy amikor az interjúalanyok óhaza-értelmezéseivel foglalkozunk, akkor némi képet alkothatunk arról is, hogy mi a „church"-ben az elfogadott álláspont vagy elképzelés ezzel kapcsolatban.

AZ INTERJÚALANYOK DEMOGRÁFIAI, TÁRSADALMI JELLEMZŐI

A tizenhárom élettörténetből csak tíz interjút használtam fel jelen tanulmány megírásához (az interjúalanyok adatait lásd az 1. táblázatban), a többit háttéranyagként kezeltem. Ennek az volt az oka, hogy a kinn születettek vagy kisgyerekként Amerikába kerültek történetei nagyon különböztek azokéitól,

[293] Hasonló tapasztalatokról számolt be Papp Z. Attila (2008): a családi élettel kapcsolatos kudarcokról, nehézségekről csak érintőlegesen beszéltek amerikai interjúpartnerei.

akik fiatalon vagy felnőttként indultak útnak. A megkérdezettek a társadalom alsó-közép vagy közép-alsó rétegéhez tartoztak vagy oda csúsztak vissza Magyarországon az ’50-es évekre (Kolosi 2000). Érdemes megjegyezni (reprezentativitásról a kvalitatív módszer miatt nincs értelme beszélni), hogy minden interjúalany édesapja legalább egyszer foglalkozást váltott a II. világháború után. A családok társadalmi hátterét az édesapák foglalkozásával érzékeltetem: volt közöttük csepeli munkás, postai dolgozó, sofőr, téesztag, könyvelő, valamint önálló szűcsmester és pék. Az utóbbiak üzleteik államosítása után állami vállalatoknál, alkalmazottként dolgoztak. Az édesapák foglalkozásváltása nemcsak a társadalmi helyzet, hanem a lakóhely változásával is együtt járt. Az élettörténetek gyermekkorról szóló részletei gyakran szóltak „vándorlásról”, amely minden esetben a jobb megélhetés reményében történt. Ez alapján igen mobilnak mondható a csoport, ami nem meglepő, ha a korabeli Magyarország kényszerű strukturális mobilitását vesszük figyelembe (Örkény 2000).

1. Táblázat. Az interjúalanyok adatai

Be-szé-lő	Nem	Életkor	Édesapja foglalkozása	Iskolai végzettség	Magyarországi foglalkozása	USA-beli foglalkozása	Mikor ment el?
A	férfi	80	katonatiszt, majd postás	4 polgári, tanfo-lyamok	buszsofőr, garázsmester	autószerelő szakmunkás	1968
B	nő	78	könyvelő	gimnázium	titkárnő	kozmetikus	1956
C	férfi	81	zenész	gimnázium	főiskolai hallgató	építész	1956
D	nő	75	pék	gimnázium	tanuló	bérszám-fejtő	1956
E	férfi	74	szakmunkás	gimnázium	autószerelő	repülőgépszerelő, teszt-pilóta	1972
F	nő	72	kereskedő	szakmun-kás-képző	eladó	betanított munkás	1974
G	férfi	76	szűcsmester	szakközép-iskola	építész technikus	építésztechnikus	1956
Gy	férfi	75	gépkocsivezető	főiskola	kutató	egyetemi professzor	1968
H	férfi	92	középparaszt	4 polgári	teherautó-vezető	építési vállalkozó	1956
I	férfi	82	ismeretlen	középiskola	bárzenész	zenetanár, karvezető	1956

A kutatásba bevont személyek az ’50-es években jártak iskolába, közülük ketten négy polgárit (életkoruk miatt), nyolcan pedig középiskolát végeztek.[294] A középiskolát végzettek közül ketten műszaki főiskolán tanultak tovább, egy fő pedig felsőfokú technikumban. Az élettörténetekből kiolvasható, hogy az ’50-es években már középiskolai végzettséggel is el lehetett érni bizonyos szintű társadalmi presztízst. A megkérdezettek magyarországi munkahelyi pozíciói jónak mondhatók. A négy polgárival rendelkező egyén buszsofőr és garázsmester lett, ami jelzi az iskolás évek utáni tanfolyamok elvégzését. A nők között két vállalatvezető melletti titkárnőt találunk és egy boltost. A fennmaradó férfiak között ketten építésztechnikusként, egyik alany kutatóként, egy másik műszerészként, egy valaki pedig bárzongoristaként dolgozott. Mindezek a társadalmi felemelkedésre való törekvést jelzik; ambícióval megáldott emberekről van szó. Önértelmezésük is megerősítette ezt a megállapítást: „a csúcson voltam, amikor elhagytam az országot” (I – az interjúalanyok jelölését lásd az 1. táblázatban); „itthon már tudtunk venni egy pár dolgot, lakást” (E); „jól kerestem, tanultam, haladtam előre” (Gy); „garázsmester voltam, én mondtam meg mindent másoknak” (A); az „építési osztályon dolgoztam és tanultam egyszerre” (C). Megállapítható, hogy a demográfiai adatok szerint a megkérdezettek az óhazában nem voltak hátrányos helyzetben, s „csak” ketten hivatkoztak a kádári megtorlások miatti életveszélyre. Ezek szerint nem a közvetlen fizikai veszély s nem is a társadalmi marginalizálódás késztette a többségüket az ország elhagyására (Szántó 2001; Tóth 2005; Papp 2008).

AZ ÓHAZAKÉPEK „FRAMEWORK STORY”-JA[295]

Az élettörténetek stratégiájának megértéséhez először látnunk kell, hogy az interjúalanyaink milyen értelemben tekinthetők ’56-soknak? A georgiai magyar diaszpóra vezetői ’56-os menekültnek tekintett mindenkit, aki magát annak vallotta. Mint azonban az interjúkból kiderült, a megkérdezettek közül többen csak áttételesen tekinthetők ’56-os menekültnek. Az alanyok ugyanis 1956 és 1972 között hagyták el az országot. Öt megkérdezett vett részt a forradalomban, de közülük ketten a hatvanas évek végén, illetve a hetvenes évek elején hagyták el az országot. A másik öt fő ugyan közvetlenül a szabadságharc bukása után távozott el, szimpatizáltak az eseményekkel, de nem vettek részt semmiben. Az egyik interjúalany frappánsan megfogalmazta az ezzel kapcsolatos gondolkodásmódot:

[294] A kutatásban felhasznált interjúk szerkesztett változata megjelent: Bögre–Tulipán 2014)
[295] Ezt a kifejezést Gyáni Gábor (2002) írásából vettem át.

> „Akik 1989-ig hagyták el az országot, azok mind menekültek... nem mindig politikai okok miatt hagyták el az országot, de nem volt szabad elhagyniuk az országot. Ha elhagytad, az azt jelentette, hogy rizikót vállaltál, hogy lehet, hogy sosem mehetsz vissza.” (Az illető Amerikában született, édesapja és édesanyja részt vett a forradalomban.)

A motiváció sokfélesége ellenére, az általam vizsgált szövegek kerettörténete egyszerűnek mondható. Mindenki „letelepedett Amerikában”, s „nem állt szándékában visszatérni” Magyarországra, sikeres lett kinn. Céljukat elérő, sorsukról többé-kevésbé elégedettséggel beszélő emberek.

Korábbi ’56-os kutatásokból kiderült, hogy a szülőföldjük kényszerű elhagyására emlékezők többnyire negatív emlékeket idéznek fel az óhaza politikai, állami berendezkedéséről. Az is ismert, hogy az első hazalátogatás után ez a negatív vélemény megerősödött (Puskás 1996; Kőrösi–Molnár 2000; Gyáni 2002; Lénárt 2008). Arról azonban alig tudunk valamit, hogy ez az óhazakép tartalmát tekintve mit takar, illetve a diaszpóralétet jellemző hazatérési vággyal milyen összefüggésben van. A kérdés azért is figyelmet érdemel, mert az ’56-osok megélték elhagyott országuk rendszerváltását. Ezekután már nem lehetett kényszerű kinn maradásról beszélni, ugyanakkor csak nagyon kevesen tértek haza (Borbándi 1999). Fontos kérdésnek tűnik tehát, hogy hogyan változott meg (ha egyáltalán megváltozott) óhazaképük a négy kiemelt időszakról és történésről.

ÓHAZAKÉP A TÁVOZÁS ELŐTTI TÖRTÉNETEKBEN

Mindannyian sokat beszéltek a gyermekkorukról, a korabeli magyarországi állapotokról. Az emlékek között hasonlóságot találtam, ami nem tekinthető egyértelműen diaszpórahatásnak, mivel a diktatúra kiépülésének időszakában alig volt olyan magyarországi család, amelyet ne ért volna komolyabb veszteség. A kivándorlás motívumaként felidézett emlékek tragikus színezete is hasonlított egymásra, ami már túlmutat az egyes személyek tapasztalatain. Itt már gyanakodhatunk diszpórahatásra: a személyes tapasztalatok diskurzusokban fejeződtek ki és összecsiszolódtak egymással. Ezzel magyarázható többek között, hogy olyan személyek is a diktatúra következményeit nevezték meg kivándorlásuk okaként, akik az akkori rendszer „nyertesei” voltak. Emiatt az ország elhagyását inkább az általános politikai, gazdasági légkörével lehet magyarázni s kevésbé személyes sérelmekkel. A jövőbe vetett bizalmuk ingott meg, ami a családjaik, környezetük veszteségtörténeteivel igazolható. Gyermekkoruk időszakából az óhazára emlékező „jelenetek” között a II. világháború

alatti menekülés elevenedett fel, a történetek jellemzően a szerencséről vagy a talpraesett viselkedésről szóltak. Egyik esetben a leleményes édesapának köszönhetően a család minden tagja átvészelte a megpróbáltatásokat. Ugyanennél a családnál a háború után bűnösnek tartották és internálták a családfőt, de az elbeszélés szerint az édesapa ártatlan volt, s felmentették. Máshol a magyarországi németek kitelepítésének gyerekkori emlékét említették, ahol a családot nem, de a teljes rokonságot kitelepítették; később a család tulajdonában lévő pékséget államosították. Harmadik tényezőként említhető a kulákosítás és a téeszszervezés, annak ellenére, hogy mindezek nem közvetlenül érintették az interjúalanyt. Az interjúalanyok általánosságban is szívesen beszéltek azokról a családtagjaikról, akik a háború, a diktatúra „szerencsés" túlélői voltak, akikkel akár rossz dolgok is történhettek volna, de talpraesettségük vagy furfangjuk miatt megmenekültek a bajtól. Büszkék voltak felmenőik, rokonaik rátermettségére, mert a felelevenített eseményekben Magyarország félelemmel teli világ volt, ahol személyes kvalitást igényelt a dolgok „megúszása". Az elbeszélések szerint az ország elhagyása a mesélők számára nem annyira traumát, mint inkább fellélegzést jelentett. A távozás előtti időszak óhazatörténetei már olyan keretbe illeszkedtek, amely szerint mindenképpen el kellett hagyni az országot. Érdekes módon nem beszéltek a barátok, a rokonság, a szokások, a nyelv, a közvetlen környezet elhagyásának nehézségeiről. A szülők elhagyása merült fel többeknél, de ők később családegyesítéssel megoldották a kérdést.

Az óhazakép a távozás előtti időszakról szóló történetekben az ország politikai élete köré szerveződött. Ezzel összefüggésben negatív tartalmak jelentek meg: egy olyan országé, amelyet el kellett hagyni, hogy boldogulni lehessen.

ÓHAZAKÉP AZ ELSŐ HAZALÁTOGATÁS TÖRTÉNETEIBEN

Az első hazalátogatás emlékeinek kerete a honvágyról szólt, a hazatérés előtti nyugtalanságról, s arról, hogy ez az érzés megszűnt, miután újra találkoztak Magyarországgal. Egy interjúalany kivételével (aki sohasem látogatott haza), mindenki többször visszatért Magyarországra, még a Kádár-rendszer idején. A legtöbb elbeszélés egybecseng az egyik interjúalany kijelentésével, hogy „haza kellett mennem, hogy végleg elmúljon a honvágyam" (E). Még akkor is ezt a toposzt emlegette, amikor már nem önmagáról, hanem lánya hazautazásáról mesélt: „Nagyon-nagyon nem szeretett itt lenni, mert nem volt babája, nem volt könyve, nem volt barátja, nem volt nyelvérzéke. Ő nagyon haza akart menni. Egyszer volt otthon, illetve kétszer. Először 18 éves korában ment haza, egyedül. Mikor visszajött, azt mondta, hogy most már nem akar hazamenni." (E) A hetvenes évek elején kivándorolt hölgy is ugyanígy beszélt

az első hazalátogatásáról: „Amikor először hazamentem, akkor olyan nagyon nagy volt a honvágyam. Ledobbantott a repülőgép, elkezdtem sírni: itthon vagyok. A rokonságban is volt kocsija sokaknak. Hazavittek a városon keresztül. Amikor keresztülmentünk Óbudán, ki Rómaifürdőre, azok az óbudai kis házikók hiányoztak. Hol van Óbuda? Hol vagyok? Miért csinálták ezt? Ronda skatulyákat csináltak, mint a gyufásskatulyák.” (F)

Az interjúkban az óhazával szembeni távolságtartásként értelmezhetők azok az elbeszélések, amikor a hazatérők visszaemlékeztek a korabeli utcán dolgozó munkások csúnya beszédére. Vagy más esetben, amikor az egyik alany sértésnek vette, hogy a bolti eladó olcsó húst akart ajánlani a „visszatérőnek”, mert azt hitte, „kisnyugdíjassal” van dolga. Ebből az időből többen említették valamilyen formában a szép magyar nyelv, beszédmód eltűnését, s megfogalmazták: hová jutott ez az ország, hogy így beszélnek itt az emberek? Egy másik személy úgy nyilatkozott, hogy minden megváltozott számára Magyarországon. Apja, anyja idegennek tűnt, s az erkölcsi élet is megváltozott. Nem jó már neki itthon, zárta le az emlékezést erről a korszakról.

Az első hazalátogatás idejéről szóló történetek nem szóltak barátokról, szép helyekről, kedves emlékekről, ellenkezőleg. Az emlékek a csalódásokat idézték fel. Feltehetőleg voltak szép események is, ám az óhaza és az újhaza közötti feszültség feloldásához arra volt szükségük, hogy elszakadásukat az óhazától való távolságtartással erősítsék meg. Ehhez kellettek azok az emlékek, amelyek negatív tartalmat közvetítettek a korabeli magyar állapotokról.

Minden bizonnyal az ebből a korszakból származó emlékeiket nem először mesélték el a megkérdezettek, bizonyosan megosztották élményeiket egymás közt a családban, a magyar közösségben. A tapasztalatok átbeszélése során megerősítést nyerhetett számukra a negatívabb óhazakép.

ÓHAZAKÉP A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI TÖRTÉNETEKBEN

A szülőföldről szóló emlékezés harmadik korszaka a rendszerváltás utánra tehető. Mindannyian beszéltek arról, hogy felmerült bennük a hazatelepülés gondolata. A megkérdezettek közül végül (egy kivétellel) senki sem döntött a visszatelepülés mellett a beszélgetésünk időpontjáig. Ahogyan arról már volt szó, a hazaköltözés gondolata újra és újra felmerül az érintettekben a diaszpórakutatások szerint, de valójában igen kevesen térnek vissza. A rendszerváltás utáni hazaköltözéssel kapcsolatos dilemmáról mindannyian elmeséltek egy-két történetet, amellyel szimbolikusan megfogalmazták érzéseiket. Ennek a korszaknak a keretértelemzése szerint nem lett volna érdemes hazaköltözni, „hiába buktak meg a kommunisták”. Olyan indokok is elhangzottak, ame-

lyeket empirikusan sem elvetni, sem bizonyítani nem lehet. Például, hogy a „magyarok már nem olyanok, mint amikor én otthagytam őket" (A); „nem biztos, hogy jól meg tudnék élni ott, Magyarországon az itteni [értsd: USA-beli] nyugdíjamból" (E). Talán a legérdekesebb „érv" egy olyan alanytól hangzott el, aki bevallottan másnak a tapasztalatát mesélte el: „Egyik ismerősünk, itt egy magyar házaspár, arra gondoltak, hogy hazamennek. Nincs senkijük itt. Otthon se volt senkijük, de mégis gondolták, hogy talán mégis jobb lenne visszamenni Budapestre. Okosan kigondolták, hogy a legjobb az lenne, hogyha egy nyárra hazamennének és három hónapot otthon töltenek. A nő elhatározta, hogy oké, ma csinálok paprikás krumplit és kolbászt. Elküldte a férjét az üzletbe, hogy vegyen krumplit meg kolbászt. Visszajött a kolbással, de nem volt krumpli. Azt mondták neki, hogy jöjjön vissza holnap, mert holnap kapnak krumplit. Nagyon sokszor előfordult az, hogy nem volt. Nem lehet elhatározni, hogy mit akarsz csinálni. Elmész először az üzletbe és megnézed, hogy mi van, és úgy csinálod a tervet. Biztos vagyok benne, hogy most már nem így van. De akkor így volt. Mégiscsak elhatározták, hogy itt maradnak." (B)

A negatív attitűdöt hordozó történetek mellett természetesen racionális érvek is elhangzottak a hazatelepülés ellen. A „senkim sincs már odahaza", a „nem tudok otthon már mit csinálni", a „mit is kezdhetnék otthon egy amerikai feleséggel" típusú kijelentések és kérdések sem voltak ritkák. Egy fő kivételével mindenki maradni akart, s mindenkinek volt valamilyen racionális magyarázata. A kivétel egy 92 éves interjúalany volt, aki az interjú készítése alatt már össze is pakolt, s kitette házára az „eladó" táblát. Ez az alany misztifikált óhazaképet őrzött magában, ahol a falujában lévő „kis patak" hívogató, az utcán az emberek mosolyognak, s ahol őt a múltban tapasztalt szeretet és közösség fogadja vissza.

Ez az egy kivétel inkább megerősíti, semmint cáfolja azt a feltételezést, mely szerint a szülőföldről szóló beszédmódot (pozitív vagy negatív hangvételt) meghatározza, hogy az illető vissza akar-e térni az óhazába vagy sem. Annak, aki visszavágyik az óhazába, de valójában nem tér oda vissza, meg kell találnia azokat a demisztifikáló történeteket az országról, amelyek csökkentik vagy megszüntetik a vágyakozását. Bizonyára segíti ezt a folyamatot, ha a sorstársak megosztják egymással gondolataikat. Sorstársakat, magyarokat a diaszpóraközösségben lehet találni, ahol közösen gondolkodhatnak sorsuk értelmezésén.

A HATÁRÁTLÉPÉS EMLÉKEZETE – AZ ÓHAZA ELHAGYÁSA[296]

Az óhazával kapcsolatos emlékezet emblematikus része a határátkelés. Ez a lépés meghatározta a menekülők további életútét, sorsát. Felmerül a kérdés, hogy az eddigi óhazaképekhez hogyan kapcsolódik a határon történő átkelés. Ezt az idősíkot a korábbiaktól külön kezeltem. Egyrészt azért, mert nem volt egyértelmű a diaszpórahatás. Másrészt azért, mert csak azoknál találkoztam határátkelésről szóló történetekkel, akik zárt, életveszélyes határral találták szembe magukat. Akik nyitott határon keltek át, azok csak a kilépés utáni pillanatokra emlékeztek vissza, lényegében meg sem említve hazájuk elhagyását. Ez a csoport nem találkozott őrökkel, nem akarták őket lelőni, nem küldtek utánuk kutyákat. Ők csak az úgynevezett „fogadó emberekről" beszéltek a másik oldalról, akik kedvesek, szolidárisak voltak velük. Forró teával kínálták őket, s zsúfolt gyűjtőtáborokban, szalmazsákokon türelmetlenül várakoztak, hogy hová mehetnek tovább, hol találhatnak új hazát. A helyvesztésről, a szülőföld elhagyásának pillanatáról tehát ők nem beszéltek.

Az első csoport határátlépése egészen másként alakult; történeteik nagyon részletesek, eseménydúsak, epizódokban gazdagok voltak. Elmesélték, hogyan jutottak el a határig, mivel mentek oda, kikkel találkoztak, milyen furfangot kellett bevetniük, hogy egyáltalán a határ közelébe jussanak. Elmondták, hogy elfogták, majd elengedték őket, illetve elmesélték, hogy mit mondtak, mit gondoltak, kik voltak segítségükre. A határátlépés ezekben az elbeszélésekben olyan kihívásként jelent meg, amelyet mindenáron le akartak győzni. Lélekjelenlétük és vakmerőségük győzelmeként láttatták a sikeres határátlépést. E csoport narratíváiban megjelent a félelem, a fájdalom a barát vagy a sorstársak lelövése miatt, akik sohasem jutottak át a másik oldalra. Nem tudható, hogy ezek közvetlen tapasztalatok voltak-e minden esetben, de legtöbben beszéltek erről. Főszerepet kapott a vér, a fegyveres katona, aki véget vethetett volna az átkelési kísérletnek. Ezek mellé társult az éjszaka, a hideg, a tél megjelenítése, ami fokozta a szövegek drámaiságát, előkészítve a katarzist, az átjutás pillanatát. Interjúalanyaink mindegyike átjutott a túlsó oldalra, amely metaforikusan az életet jelentette. Költői képekkel teli emlékek voltak ezek. Minden az éjszaka leple alatt történt, hogy aztán a virradat, mint a mesében, meghozza a világosságot és a szabadságot. Az új élethez vezető utat. Az alanyok a határátlépéskor inkább a halált, mint a maradást választották volna. Mindent feltettek egy lapra, s végül elérték céljukat. Megmenekültek. Ez a csoport is szerencsésen túlélte és maga mögött hagyta a fizikai határt, ezt az eseményt életük jelentős identitásalkotó elemeként őrizték meg.

[296] Ehhez a fejezethez azoknak az alanyoknak az interjúit használtam fel, akik közvetlenül a forradalom után hagyták el az országot. Tíz ilyen interjúm volt.

A csoport tagjainak határtörténeteit a pozitív önkép jellemezte. Az átélt halálfélelem, riadalom, rettegés elbeszélése után mindig arról meséltek, hogy jó döntést hoztak, mert jó helyen lépték át a határt, jól tették, hogy megvárták a sötétedést, hogy elkerülték a hidakat, a patakot. Olyan személyiségjegyekre lehetett az elbeszélésekből következtetni, mint a kitartás, a veszélyhelyzetben működő józanság, a bátorság, a kezdeményezőkészség. Ezek alapján a szülőföld elhagyásának történetei inkább az elszakadás nehéz körülményeiről szóltak és kevésbé a veszteségről. Az elszakadásnak meg kellett történnie az új élet megkezdése érdekében. A szakítás és a kötődés dinamikája olvasható ki az érzelmileg túlfűtött történetekből.

Az egyik beszélő 19 éves korában volt a határnál, s néhány ismerősét meg tudta győzni, hogy a katonák figyelőállásához nagyon közel kússzanak el. Miközben ők az éj leple alatt hason csúszva haladtak előre, nagyon közel a katonák megfigyelőállomásához, hallották a sorozatlövéseket, amivel a távolabb menekülőkre céloztak. Míg az őrök a kukoricásban a menekülő csoporttal voltak elfoglalva, ők sértetlenül átjutottak a határon. A jó döntésen múlt az egész – nyugtázta a mesélő.

Elmondható, hogy a határátlépések történetei is ugyanabba a perspektívába illeszkedtek, mint a fentebb bemutatott óhazaképek, egy mozzanattal kiegészítve azokat. Míg az előbbi három korszak óhazaképe inkább önigazolásnak tekinthető, addig a határátlépések elbeszélései önmegerősítésnek foghatók fel.

ÖSSZEFOGLALÁS

A kutatásban a georgiai magyar „church" '56-os tagjainak élettörténetét vizsgáltam meg. A megkérdezettek magyarságukkal részlegesen, szituatívan azonosultak, ami annyit jelent, hogy bizonyos helyzetekben magyarként, más helyzetekben amerikaiként viselkedtek. Magyar közösséghez (is) tartoztak, magyarságuk a nyelvhasználatban, magyar ételek fogyasztásában, a magyar ünnepek megtartásában, a magyar „church" kulturális rendezvényein való részvételben jelentkezik. Ezt a közösséget a magyar diaszpóra részeként fogtam fel, mert az élettörténetek elemzése során kimutatható volt az óhazával kapcsolatos csoportos, kollektív gondolkodásmód. Az óhazakép tartalmát négy időpontban elemeztem: az ország elhagyása előtti, az első hazalátogatáskori, a rendszerváltás utáni és a határátlépések történeteiben. Megállapítottam, hogy a megkérdezett személyek óhazaképe a különböző időpontokban olyan részleteket tartalmazott, amelyek hasonlítottak egymáshoz.

A hasonlóságok mögött a személyes tapasztalatok másokkal történő megvitatása sejthető, így kialakult a kollektív emlékezet kerete. Emellett a kollektív

emlékezetet képviselő történetekből érthetővé vált, hogy miért nem tértek vissza az alanyok az óhazába.

A kivándorlás előtti időszakról szóló történetekben az óhaza politikai viszonyait ábrázolták az interjúalanyok, a háború és a diktatúra családjukat, környezetüket ért következményeit. Az első hazalátogatás emlékeiben az óhazakép megváltozott. Ekkor már nem a családokat, az életet ellehetetlenítő politikát állították a középpontba, hanem a csalódást, mely szerint az ország negatív irányba változott meg. A rendszerváltást követő időszakra emlékezve Magyarország olyan ország lett számukra, amelybe ők már nem tudtak visszajönni, mert nem kötötte őket semmi az óhazához.

A kör bezárult, az emberek eltávoztak az országból a politika miatt, majd következett az elidegenedés, s végül a belátás, hogy nekik itt már biztosan nem jobb, mint az új hazában. Mindezt megerősítették a határátlépés történetei, amelyekből kiderült, hogy az érintettek számára fellélegzés volt elhagyni az országot.

Az óhazaképhez való viszony a négy időszakban látható módosuláson ment keresztül, a funkciója azonban megmaradt. A szülőföldtől való elszakadást erősítette meg, hogy helyet hagyjon az új hazához való kötődésnek.

FELHASZNÁLT IRODALOM

A. Gergely, A. (2005): Szórvány, diaszpóra és határfenntartás. Adalékok a szórványtipológia és a kulturális sziget kérdésköréhez. In Ilyés, Z. – Papp, Z. A. (szerk.) *Tanulmányok a szórványról*. Budapest: Gondolat Kiadó, MTA Etnika-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 11–20. o.

Bertaux, D. (1996): A Response to Thierry Kochuyt's „ Biographical and Empiricist Illusions: A Reply to Recent Criticism". *Biography and Society Newsletter*, (December), 2–6. o.

Biczó, G. (2005): A szórványkérdés transznacionális dimenziói és a magyar szórványkutatás. In Ilyés, Z. – Papp, Z. A. (szerk.) *Tanulmányok a szórványról*. Budapest: Gondolat Kiadó, MTA Etnika-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 21–42. o.

Borbándi, G. (1999) *Alkony és derengés. Írások a posztemigrációró*. Lakitelek: Antológia Kiadó.

Bögre, Z. – Tulipán, S. (szerk.) (2014): *Haza vagy otthon? Georgiai magyarok emlékezete 1956-ról*. Gainesville: Hungarian Community Chuch of Georgia.

Deák, E. (2000): Adatok az 1956-os menekülthullámról. In Fokasz, N. – Örkény, A. (szerk.) *Magyarország társadalomtörténete 1945–1989.* Budapest: Új Mandátum, 72–77. o.

Dúll, A. (2009): *A környezetpszichológia alapkérdései. Helyek, tárgyak, viselkedés*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.

Fejős, Z. (2002): Az etnicitás változatai. Identitások az amerikai magyar diaszpórában. In A. Gergely, A. (szerk.) *A nemzet antropológiája. (Hofer Tamás köszöntése.)*. Budapest: Új Mandátum, 145–149. o.

Gyáni, G. (2002): 56-os menekültek emlékező stratégiái. In Kanyó, T. (szerk.) *Emigráció és identitás. 56-os menekültek Svájcban.* L'Harmattan, MTA Kisebbségkutató Intézet, 135–148. o.

Hidas, Z. (2018): Az önmagához viszonyuló viszony és életviszonyai. In *Törékeny értelemvilágok. A világalakítás rendje és szabadsága.* Budapest: Gondolat, 287–305. o.

Horváth, M. T. – Dúll, A. – László, J. (2006): A helyvesztés vizsgálata migrációban lévő magyar fiatalok körében. Kutatási beszámoló. In Dúll, A. – Szokolczy, Á. (szerk.) *Környezetpszichológia.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 133–153. o.

Keszei, A. (2015): Hely és emlékezet között. In Keszei, A. – Bögre, Z. (szerk.) *Hely, identitás, emlékezet.* Budapest: L'Harmattan Kiadó, 52–73. o.

Kolosi, T. (2000) *A terhes babapiskóta.* Budapest: Osiris Kiadó.

Kovács, É. – Vajda, J. (2002): *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek.* Budapest: Múlt és Jövő.

Kovács, T. (2015): Az otthontól a hazáig. In Keszei, A. – Bögre, Z. (szerk.) *Hely, identitás, emlékezet.* Budapest: L'Harmattan Kiadó, 199–219.

Kőrösi, Z. – Molnár, A. (2000): *Titokkal a lelkemben éltem. Az 1956-os elítéltek gyermekeinek sorsa.* Budapest: 1956-os Intézet.

László, J. (2002): Mit lehet kezdeni a narratív konstrukciókkal a szociálpszichológia szempontjából? In Kanyó, T. (szerk.) *Emigráció és identitás. 56-os menekültek Svájcban.* Budapest: L'Harmattan, MTA Kisebbségkutató Intézet, 163–172. o.

Lénárt, A. (2008): Újra „otthon": hazalátogató ötvenhatos emigránsok. In Germuska, P. – Rainer, M. J. (szerk.) *Közelítések a kádárizmushoz.* Budapest: 1956-os Intézet, 109–142. o.

Örkény, A. (2000): A társadalmi mobilitás történelmi perspektívái. In Fokasz, N. – Örkény, A. (szerk.) *Magyarország társadalomtörténete 1945–1989.* Budapest: Új Mandátum Könyviadó, 177–192. o.

Papp, Z. A. (2008): *Beszédből világ: elemzések, adatok amerikai magyarokról.* Elérhető: http://kisebbsegkutato.tk.mta.hu/beszedbol-vilag-elemzesek-adatok-amerikai-magyarokrol (Letöltés: 2017. augusztus 5.)

Pataki, F. (2001): *Élettörténet és identitás.* Budapest: Osiris Kiadó.

Puskás, J. (1996): Magyar menekülők, emigránsok – „DP-k" és „56-osok": 1944–1957. *Aetas,* (2–3), 67–102. o.

Sik, E. (2000): Kezdetleges gondolatok a diaszpóra fogalmáról és hevenyészett megfigyelések a diaszpórakoncepció magyar nézőpontból való alkalmazhatóságáról. In Sik, E. – Tóth, J. (szerk.) *Diskurzusok a vándorlásról.* Budapest: MTA PTI Migrációs Kutatóközpont, 157–184. o.

Szántó, M. (1984): *Magyarok Amerikában.* Budapest: Gondolat.

Szántó, M. (2001): *Tengerentúli magyarok.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

Tóth, P. P. (2005): Diaszpóra/szórvány. In Ilyés, Z. – Papp, Z. A. (szerk.) *Tanulmányok a szórványról.* Budapest: Gondolat Kiadó, MTA Etnika-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 108–114. o.

Valuch, T. (2004): *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig.* Budapest: Argumentum Kiadó, Osiris Kiadó.

III. 7. ’56-osok gyermekei Amerikában. Élettörténeti perspektíva a második generáció szülő-gyerek kapcsolatáról és társadalmi beilleszkedéséről

Az alábbi tanulmány az előző kutatásban (III/6) készült interjúk közül három élettörténetet dolgoz fel. Feltűnő hasonlóságokról számolt be a kitelepült magyarok második generációja (kitelepüléskor voltak gyerekek) a szülő-gyerek kapcsolatokat illetően. Nagy vagy akár végleges törésekre emlékeztek vissza, amelyek túlmutattak a kérdés pszichológiai vetületén, annak kulturális hátterére rámutatva. Az amerikai magyarok második generációja három képviselőjének sorsával így rá lehetett mutatni az óhaza és újhaza kulturális különbségeinek következményeire. A tanulmányban megfogalmazott mondanivaló leginkább arra a közösségre vonatkozik, amelyben az interjúk születtek, ugyanakkor a megfogalmazott magatartásminták ennél szélesebb előfordulásával is számolhatunk.

BEVEZETŐ GONDOLATOK

Az ’56-os amerikai magyarokról a hazai társadalomtudományi kutatásokra támaszkodva általánossá vált az a nézet, mely szerint az első generáció sikeresen beilleszkedett a társadalomba, a gyermekeik pedig elindultak az asszimiláció útján (Fejős 2002; Gyáni 2002; Melegh 2007; Bögre–Tulipán 2014).

A tanulmányban az ’56-osok második generációjának társadalmi beilleszkedéséről lesz szó, különösen a vándorlástörténeteikről és az ebben megjelenő szülő-gyerek kapcsolatról, amellyel némiképp árnyalom az előbbi nézetet.[297]

Az Amerikába emigrált ’56-osok elhagyták kibocsátó közegüket, óhazájukat. Ez azt jelentette, hogy az a személy, aki kivándorolt, maga mögött hagyta szűkebb-tágabb rokonságát, szomszédságát, azt a kulturális közeget, amelybe beleszületett. Az új hazában nem működtek az óhazából hozott kulturális minták már az első generáció számára sem – hát még gyermekeik, a második generáció életében. A szülők el voltak foglalva saját helykeresésükkel, s ezzel együtt családjuk új egzisztenciájának megteremtésével. Mindez munkahelyek, lakóhelyek, foglalkozások sűrű változtatásával járt együtt. S mire úgy érez-

[297] A kutatást támogatta a Fulbright Scholar in Resident 2011/2012-es program és a Hungarian Community Church of Georgia.

hették, hogy elérték céljaikat, addigra gyermekeik többnyire felnőtté váltak. Az új hazában a szülők újraszocializálódtak, s közben saját gyermekeiket is be kellett vezetniük egy számukra ismeretlen világba. Kérdés, hogy milyen referenciapontokat tudtak nyújtani a szülők ilyen esetekben gyermekeik számára?

Nyilván nagyon sok tényezőtől függött e folyamat kimenetele. Fontos volt az új hazában a szülők nyelvtanulásának gyorsasága, a munkaerőpiacon való elhelyezkedése, személyes kvalitásaik, iskolai végzettségük, továbbá hogy volt-e kint élő segítő rokoni kapcsolatuk vagy sem, mennyire éltek közel vagy távol a magyar diaszpórától stb. Mindezek együttes eredője lett az első és a második generáció társadalmi beilleszkedése. Jelen tanulmányban nem vállalkozhatok mindezen tényezők részletes bemutatására, csak arra van lehetőségem, hogy elemezzem a szülő-gyerek kapcsolatok jelentéseit a gyerekek beilleszkedése szempontjából.

Három második generációs élettörténetet elemzek a főbb kérdéseim megválaszolására. Az elemzéshez elsőként összefoglalom a három interjúalany biográfiáját, amiből látható lesz a megkérdezettek önképe a kutató értelmezésében (Kovács–Vajda 2002, 2007). Ezt követően értelmezem az egyes élettörténetekben a jellegzetes szülő-gyerek kapcsolatokat, majd összefoglalásként beszélek a szövegek „framework story"-járól (Gyáni 2002).

ÉLETTÖRTÉNETI PERSPEKTÍVA ÉS A „FRAMEWORK STORY"

A tanulmányban „oral history"-élettörténeteket használok fel, mert az ezekben elmesélt történetek bemutatják az egyén önképét is a vele zajlott történelmi eseményekkel együtt.[298] Az élettörténetekben a mesélő olyan történeteket válogat össze, amelyek megfelelnek annak az értelmezési sémának, amit ma (itt és most) önmagáról gondol a személy. Tényeket és értelmezéseket tartalmaznak a történetek, miközben kiderül, hogy hogyan látja önmagát a beszélő (Pataki 2001; László 2002; Keszei 2010). Azokat az emlékeket válogatja össze (vagy azokra emlékezik), amelyek összecsengnek az önmagáról vallott felfogásával.

Ezen a ponton szokott felmerülni a „tényleg így történt", vagy „csak utólag magyarázzuk így az eseményeket" kérdése. Legtöbbször megtörténtek velünk azok a dolgok, amelyekről beszélünk, de az is igaz, hogy a velünk történt eseményeknek csak egy-két aspektusát tudjuk elmesélni, a mindenkori jelenünk perspektívájából. Látnunk kell tehát, hogy mindkét állításban van valami, mert a hétköznapokban nehezen tudjuk a tényeket és az értelmezéseket szétválasztani az egyes élettörténetekben (Bertaux 2005). Daniel Bertaux, francia

[298] A biográfia és az oral history kapcsolatát nem részletezem, azt kimerítően tárgyalja Kövér György történész nagyívű monográfiájában (Kövér 2014).

szociológus élettörténeti iskolájának szemléletét követem, amikor az alanyok által elmesélt történeti eseményeket ténynek fogadom el, s azok értelmezését kutatói kérdéseim segítségével fogalmazom meg. Ugyanakkor hasznosítom Gabriele Rosenthal német szociológus szemléletét is az elemzés során: törekszem megérteni interjúalanyaim nézőpontját, s azt kiegészítem a sajátommal. Ezzel rámutatok arra, hogy ugyanazt az eseményt többféleképpen is lehet látni.[299] (Fischer-Rosenthal 2005; Kovács–Vajda 2007; Rosenthal 2013)

Mint minden történetnél, ezek mögött a szövegek mögött is kibontakozik egy értelmezési keret, amely az elbeszéltek hátterét adja. Az elmesélt cselekvések keretezését Gyáni Gáborral „framework story"-nak nevezzük (Gyáni 2002). A mesterkeret a „felelős" az élményanyagok összeválogatásáért, az irányítja szelekciónkat. Nyilván sok minden történik egy emberrel, ami nem illeszthető a kerettörténetbe, ilyenkor szelektál az emlékező. Kérdésem tehát, hogy milyen szülő-gyerek kapcsolatról számoltak be a megkérdezettek, s hogyan értelmezhetjük a beszámolókat. Illetve milyen „framework story" állt a második generációs amerikai magyarok emlékezete mögött?

A KUTATÁS HÁTTERE

A kutatásra felkért alanyok köre részben homogénnek, részben differenciáltnak mondható. A csoport homogenitását az adta, hogy mindannyian kapcsolatban álltak a georgiai magyarok klubjával, a „magyar church"csel. Másfelől azonban differenciált is volt ez a csoport. A megkérdezett tizenhárom fő közül tízen tartoztak az „igazi" első generációs menekültek közé, azok, akik fiatal felnőttként hagyták el Magyarországot. Az ő családi és iskolai szocializációjuk még Magyarországon zajlott.[300] A fennmaradó három személyt már második generációnak tekintem, mert ők öt- és hatévesen kerültek Amerikába, illetve az egyik interjúalany már az új hazában született. Mivel a kitelepült '56-osok gyerekeiről, a második generációról sokkal kevesebbet tudunk, mint az elsőről, ezért jelen tanulmányban annak a három személynek az sorsáról lesz szó, akiket a kutatásban második generációnak tekintettem.[301]

[299] Az elemzésemben szétválasztottam a biográfiát (életutat) és a narratívát (élettörténetet). A biográfiát inkább úgy fogtam fel, mint ami megtörtént az alannyal, a narratívát pedig olyan elbeszélésnek, amelyből kiderülhet, hogy hogyan értelmezi az alany a vele történt eseményeket. Ennek fontosságára Vajda Júlia hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

[300] Az első generáció élettörténeteit a tanulmánykötet előző fejezetében mutatom be.

[301] A Magyarországon maradt második generációról szép monográfiát jelentett meg Kőrösi Zsuzsanna és Molnár Adrien (Kőrösi–Molnár 2000)

'56-OS AMERIKAI MAGYAROK GYERMEKEINEK BIOGRÁFIÁJA ÉS NARRATÍVÁI [302]

Steve biográfiája[303]

Steve 1950-ben született Budapesten. Édesapja a II. világháborúban katonatiszt volt, aki a családi legenda szerint 17 orosz katonát lőtt le. Ezért megkapta a „Magyarország hőse" címet, s a vaskereszt tulajdonosa lett.[304] Steve-nek volt egy hét évvel idősebb testvére, akit Sanyikának hívtak. Az apa számára kezelhetetlennek bizonyult idősebb gyermeke, s amikor rosszul viselkedett, azt durva veréssel torolta meg. A verés és a veszekedés sűrűn előfordult gyermekkorukban.

Interjúalanyom nem tudta, hogy apja konkrétan dolgozott-e a háború után vagy sem, arra emlékezett csak, hogy motorbiciklijével a vidéket járta, s fekete-fehér képeket vásárolt fel, amelyeket átfestve eladott. A család a háború előtt egy trafik tulajdonosa volt, az államosítás után az édesanya ott maradt alkalmazottként.

Steve emlékezete szerint Sanyika 13 évesen részt vett a forradalomban. A rádiónál fegyverrel harcolt idősebb barátaival. Steve nagyon keveset tudott minderről, csak abban volt biztos, hogy testvére egyszer csak eltűnt, s csak hetek múlva a Vörös Kereszt közvetítésével értesítették őket, hogy már Németországban van. Az édesanya azonnal elkezdte szervezni a család menekülését, s valamikor 1956. december végén vagy a következő év januárja elején a család elhagyta az országot. Németországba érkeztek, ahol megtudták, Sanyika onnan már elment, Amerikába. Erre a család is oda kért menedékjogot. New Yersey-ben találkoztak végre az eltűnt gyermekkel, testvérrel. Sanyika inkább meglepődött, mintsem örült annak, hogy szülei és testvére utánamentek. Mivel a család New Yorkot jelölte meg letelepedésük célállomásaként, de helyismeret hiányában nem tették hozzá, hogy a városba vagy az államba mennének-e, így New York állam Albany városába kerültek.

Albany egyik egyházközségétől lakást, ruhákat kapott a család, az apának munkát ajánlottak egy építkezésen. Tervrajzokat kellett volna készítenie, amihez azonban nem értett, ezért más munka után kellett néznie. Először takarítói munkát vállaltak a szülők, s ebből jött az ötlet egy takarítóvállalat felépítésére. A család minden tagja a vállalkozásban dolgozott, a szülők és a gyerekek egya-

[302] A történetekben szereplő neveket, évszámokat, helyszíneket jelentősen megváltoztattam, az anonimitás céljából.

[303] Az eredeti interjú szerkesztett változata megjelent in: Bögre–Tulipán 2014.

[304] Vaskereszt: a II. világháború idején a német szövetségi rendszer országai által adományozott katonai érdemrendek egyike.

ránt. A vállalkozás legsikeresebb időszakában még 500 főnek is tudtak munkát adni. Steve családja nagyon sokat dolgozott és nagyon jól keresett.

Sanyika azoban nem sokáig maradt velük, folyamatosan lázadt, amikor otthon volt, rendszeres volt a veszekedés az apa és közte. Sanyika többször elszökött otthonról, amikor pedig megjelent, akkor folytatódott a veszekedés. Keveset lehet arról tudni, hogy hol járt, amikor szökésben volt, de Steve említést tett arról, hogy a hatóságok autólopás miatt is keresték a bátyját. Sanyika sok viszontagság után állami gondozásba került, majd onnan visszatért hozzájuk, de 18 éves kora után végleg elhagyta családját. Alaszkába ment dolgozni, ahonnan visszatért, de már egy magyar lánnyal, akit időközben feleségül vett. Ekkor sem nyugodott le, Kaliforniába ment, majd a megszületett kislányukkal Las Vegasba. Itt halt meg 23 évesen, heroin-túladagolásban.

Mindeközben Steve és szülei folyamatosan a takarítóvállalatban dolgoztak, s négy év múlva egy sikeres céget mondhattak a magukénak. Steve élete csak a munkáról és a munkáról szólt, semmi sport, semmi egyéb – ahogyan ő mondta. Először csak takarított, majd szervezőként is besegített, ő vette fel az embereket, kijelölte a munkájukat. Elmondása szerint ő jobban beszélt apjánál angolul, ezért inkább ő tárgyalt az emberekkel. Steve szerint szülei törték az angolt, s az apa egyébként sem tudott az emberekkel tárgyalni a durva modora miatt.

18 éves korában már Steve is nős volt, ebből a házasságából született két gyermeke. Hamarosan az ő kapcsolata is megromlott apjával, és 19 évesen ő is otthagyta szüleit. Egy idő után szülei könyörgésére visszatért a családjával együtt, azonban továbbra sem tudott az apjaával együttműködni, s 21 évesen végleg megszakított minden kapcsolatot a szüleivel. Egy év múlva első feleségétől elvált.

Magánéleti nehézségei ellenére vállalkozásai jól jövedelmeztek. Először egy takarítóvállalatot szervezett meg, majd mikor azt felfuttatta, s emberei önállóan kezdtek dolgozni, ő váltott és egy reklámújság nyomtatásával próbálkozott. Hamarosan sikeres üzletember lett belőle. Másodjára is megnősült, s ebben a házasságban is született két gyermek, de ez a házasság is válással végződött. Majd harmadszorra is megnősült, amelyben szintén született két gyermeke. Az előző házasságaiból született gyermekekkel sokáig semmiféle kapcsolatot nem ápolt, szülei és volt feleségei – érzése szerint – ellene nevelték a gyerekeket.

Harmadik feleségével Floridában élt tartós, boldog házasságban, amikor a tőzsdén minden vagyonát elveszítette. Szerencséjére néhány ingósága megmaradt, amiből Kentuckyban új életet kezdhetett családjával. Korán ment nyugdíjba, de vállalkozó kedve megmaradt, s egy helyi újság kiadását szervezte éppen az interjúkészítés idején. Két legkisebb gyermeke velük élt, egyetemre jártak, s jó kapcsolatot ápoltak édesapjukkal. Az előző házasságaiban született gyerekekkel próbált kapcsolatba kerülni, több-kevesebb sikerrel.

Édesanyja 1990-ben halt meg, ekkor édesapja újranősült, a házánál dolgozó vietnami kertésznőt vette feleségül. Apa és fia már csak az apa élete végén találkozott egymással, aki akkor idősotthonban élt. Gyermekeivel együtt látogatta meg apját, s a nagyapa azt ígérte unokáinak, hogy vagyonát rájuk fogja hagyni. Steve azzal vádolta apját, hogy nem tartotta be ígéretét, mindene második feleségére és a helyi templomi közösségre szállt.

A „soha vissza nem térés" Steve narratívájában

Steve élettörténetében szülei közül az apáról beszélt többet, ezért az alábbiakban a vele kapcsolatos szövegrészletekből választok, s azokat elemzem:

> „Otthon soha nem volt semmi jó. Nem tudom, hogy ezt jó-e mondani, de emlékszem, hogy volt, amikor pénz tűnt el az asztalról. Én nem vittem el, nem loptam vagy vittem el. Sanyika meg nem mondta, hogy ő vitte el. És apukám összekötötte a kezünket, és fölakasztott bennünket egy hinta kampójára. És akkor vert. Szóval nehéz volt… – Téged is és Sanyikát is? – Mind a kettőnket."

A magyarországi apát kíméletlennek látjuk ebben a történetben, aki az erkölcs nevében agresszív módon reagált a feltételezett lopásra. A gyerekek kiszolgáltatottsága fogalmazódott meg az apaképben. A következő idézet a határon történő átszökésről szól, ahol az apának egy másik arca jelent meg.

> „Az apukám adott egy csomó pénzt annak, aki megmutatta, hogy hol tudunk elszökni."

Megint megjelent a pénz, mintha Steve szerint apja és a pénz kérdése összefonódott volna. A második történetben azonban az apa is és a pénz is pozitív szerepben jelent meg. Az apa megmentette a családot.

Egy harmadik jelenetben már jelentős változáson ment keresztül a fiú is és a szülők is.

> „Juj, de szégyelltem magamat mindig, amikor mentünk boltba és magyarul beszéltek velem a szüleim. De szégyelltem magam, mindenki rám nézett. Mert abban az időben nem volt sok idegen arra."

Steve emlékeiben szégyenként élte meg a magyar nyelv használatát, úgy érezte, „illetlenül" viselkedtek az üzletben, s ezért a szüleit hibáztatta. Azt nem tudni, hogy mikor történt velük ez az eset, feltehetően rendszeresen. A szülőket okolta

a szégyene miatt, ők beszéltek vele magyarul, s az amerikaiakkal szemben volt megértő. Vajon mit jelent a „mindenki rám nézett” kijelentés? Aligha értelmezhette az emberek tekintetét csodálkozásnak vagy érdeklődésnek. Pedig az is beleférhetett volna egy ilyen helyzetbe, hogy jóindulatot feltételezzen a többiekről. A szöveg azonban azt sejtette, hogy rosszallóan néztek rájuk, az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején járunk, amikor természetes lehetett a vidéki Amerikában az idegenekkel szembeni bizalmatlanság. Inkább Steve nézőpontja az, ami nem természetes. A körülöttük lévőket mentette fel viselkedésük miatt, nem pedig a szüleit. Úgy beszélt, mint akinek a szégyenérzete jogos volt, s eldöntötte, hogy kit hibáztat emiatt.

Az első és a harmadik szöveg a szülő-gyerek kapcsolatról szólt, s valamiképpen a kíméletlenség jelent meg benne. Az elsőben az apa volt kegyetlen a gyerekeihez, a harmadikban a fiú ellenséges hangot ütött meg szüleivel szemben.

A harmadik szövegben a kapcsolatukban beállt változás érzékelhető. Steve-nek egyetlen mentegető szava sem volt szülei védelmében, akikről elmondható, hogy (gyermekük) Sanyika miatt vállalták szülőföldjük elhagyását, s érthető módon idősödő fejjel tört angolsággal tudtak csak beszélni. Ilyen vagy ehhez hasonló gondolatokkal akár meg is védhette volna őket. Vajon miért így emlékezett?

Steve metatörténete szerint szakított szüleivel, s ennek jogosságát nem kérdőjelezte meg a biográfiájában. Elment, mert édesapja nem engedte őt felnőni. A szakítást a következőképpen indokolta:

> „A kontroll miatt hagytam őket ott. Hogy te azt csinálsz, amit én akarok, oda mész, ahova én mondom, amikor én mondom. Szóval a kontroll. Ez nem lehet a barátod, én nem szeretem, te nem mehetsz oda. És nagyon piszkálta, hogy nem tudott kontrollálni. Szóval, ahogy az üzlet építőzött, ő nem tudott jól beszélni, én beszéltem mindenkivel, és ahogy én nőttem föl az üzletben, mindent tudtam, és én hire-oltam. Én mondtam, hogy megkapod a munkát. Én vettem föl az embereket. És az (üzlet) már olyan nagy volt, hogy volt supervisors, volt managers, szóval sok ember volt és alattam sokan voltak. Nekem gyorsan kellett fölnőni. És ahogy építettük az üzletet, mindig próbált apu engem – sokat tanultam tőle – de mindig próbált, hogy ezt így kell csinálni, ezt ide rakd, ezt oda rakd, az embereken. Ezt a csapatot rakd ide, azt rakjad arra az épületre. Mondtam az nem lesz jó, nem jó, mert ezek jobbak lesznek itten. És mindig dirigált. Aztán mondtam, oké, én elmegyek. Akkor voltam úgy 18. Mert 18 évesen én már meg voltam esküdve és volt egy baba.”

Steve-től egy pozitív mondat hangzott el az apjáról ebben a részben. „Sokat tanultam tőle. ” A szövegből kiolvasható, hogy az apa elveszítette a fia előtt a

tekintélyét, aki ekkor már nem félt, inkább meg akart szabadulni tőle. Vajon miért lett számára ennyire terhes az apa? Miért értékelte fel annyira a saját szerepét a vállalatnál? Miért nem tudott megértőbben visszagondolni szüleire? Miért nem szólt semmit arról, hogy mit jelenthetett apjának Sanyika „halála."

Feltételezhető, hogy Steve nem vette észre, még utólag sem, hogy az apának is szüksége lett volna arra, hogy valahol valakik felnézzenek rá. Arra is gondolhatunk, hogy az apa az önbecsülése miatt nem adta át a vállalat vezetését a fiának. Talán így akarta megőrizni tekintélyét, amely megkérdőjeleződött az elmondottak szerint az angol nyelv miatti nehézségei s a hiányos szociális készségei miatt.

Láthatóan Steve nem tudott megbocsátani semmit szüleinek. Úgy érezhette, hogy elvették tőle a gyermekkorát, munkára kényszerítették, s feltehetően a szüleit, de még inkább apját okolhatta bátyja haláláért. A korán bekövetkezett és végleges szakítás mélyén vélhetően Sanyika halála is fontos szerepet játszott. A szövegek alapján felmerülő kérdésekre nincs pontos válasz. Ugyanakkor érzékelhető, hogy a történetek mögötti dráma az apa és fiai között játszódott, s töréssel végződött.

Charles biográfiája[305]

Charles Budapesten született 1952-ben, második gyermekként. Édesapja műszaki egyetemet végzett, s gépészmérnökként vízierőművekkel foglalkozott. Édesanyja tanári pályára készült, férjhez menetele után azonban lemondott erről, először postai dolgozó lett, majd otthon maradt megszületett gyermekeivel. A szülők katolikusok voltak, vallásukat komolyan vették, aminek egyik jele a rendszeres templomba járás volt. Négy gyermekük közül kettő Magyarországon, kettő Amerikában született.

1956 decemberében hagyták el Magyarországot, amikor a határok még nyitva voltak. Emigrálásuk okát nagybátyja történetével magyarázta Charles, aki Mosonmagyaróváron részt vett a forradalomban, s emiatt az elsők között letartóztatták. Először halálos, majd életfogytiglani büntetést kapott, amiből 16 évet le kellett töltenie. Menekülésük másik okát az édesapa Amerika-„imádatában" jelölte meg.

A család 1957 márciusában került New Yersey-be, ahol el kellett dönteniük, hogy merre szeretnének továbbmenni. A szülőkre jellemző természetszeretet miatt a hegyes vidéket, Arkansas államot választották. Az első öt évük nagyon nehéz volt, a szülők nem beszéltek angolul, s ez visszavetette őket a munka-

[305] Az eredeti interjú szerkesztett változata megjelent in: Bögre–Tulipán 2014.

vállalásban. Az anyagi gondok miatt egy kisváros gettórészében béreltek egy kétszobás lakást, de ez egy idő után drágának bizonyult számukra. Átköltöztek egy nyugdíjas tanárnő lakásába, ahol egy szobát tudtak megfizetni.

Az első karácsonykor a helyi kisüzlet vezetője azzal lepte meg őket, hogy ők lettek a karácsonyi szerencsejáték nyertesei. Közülük senki nem vett részt szerencsejátékban, nem dobtak be sehova semmiféle cédulát, mégis „nyertek". Később kiderült számukra, hogy ennek a boltnak Magyarországról elszármazott zsidó emberek voltak a tulajdonosai.

Édesapja egyetemi végzettségét elfogadta ugyan az amerikai állam, ám az őt foglalkoztató vállalat csak annyi fizetést adott neki, mint a középfokú végzettségűeknek. Ezt Charles az apa gyenge nyelvtudásával magyarázta. Ebből a fizetési kategóriából csak évek múlva tudott feljebb kerülni, amikor mérnöki újítását elfogadta a vállalata, amelyet tudományos folyóiratban is megjelentetett. Ekkor megemelkedett a családfő fizetése, s ezzel együtt az önbizalma is, ami új munkahelyet és egy önálló lakás megvásárlását jelentette a családnak.

A családfő folyamatosan keresett magának magasabb fizetéssel járó állást. Végül a NASA-nál helyezkedett el, s ezért 1962-ben a család átköltözött Alabama állam egyik városába. Az űrprogram keretében lendült fel ez a hely, ahová sok külföldi betelepült. A család anyagi helyzete ettől kezdve jelentős javuláson ment keresztül.

Az apa Amerikában egyre jobban elkezdett kötődni magyarságához, s kereste a magyar diaszpórával a kapcsolatot. Olyannyira, hogy Clevelandbe akartak átköltözni, a nagyobb számú magyar diaszpóra miatt, ám a NASA-tól kapott állásajánlat fizetésemelést nem tartalmazott. Emiatt lemondtak a költözésről, maradt a távolsági kapcsolattartás és az időnkénti találkozás a magyar közösségekkel. A család nyaranta eljárt a clevelandi magyarok nyári cserkésztáboraiba, illetve az évenként megtartott báljaira, közösségi találkozókra (Puskás 1996). Vélhetően egy ilyen alkalommal hallhattak a szülők Burg Kastle-ról,[306] ahová elküldték két kisebb gyermeküket tanulni, magyarságuk megőrzése céljából.

A szülőknek több gondjuk akadt idősebb két gyermekükkel. Az idősebb leánytestvérnek sok vitája támadt otthon, amikor esténként nem ért haza a szülők által megadott időpontra. Charles-t is és a nővérét is pszichológushoz vitték a szülők, nem részletezett okok miatt. Charles úgy vélte, hogy apja ekkoriban megbánhatta az Amerikába történő kitelepülést, féltette gyermekei erkölcsi életét.

Charles a középiskola után egyetemre került 1971-ben. Az első év nyarán szülei nagy változást érzékelhettek fiuk magatartásában. Egyetemistaként

[306] Burg Kastle: a második világháború és az 1956-os forradalom következményeként külföldre menekült, a történelmi Magyarország határain kívül rekedt és nyugatra került magyar családok számára jött létre magyar gimnázium Bajorországban.

kollégiumban élt, s nagyon élvezte a hirtelen jött szabadságot. Elkezdett rosszul tanulni, a második évben majdnem kibukott az egyetemről, s rászokott a kábítószerre. Az első év nyarán elment dolgozni Texasba, a munkát túl nehéznek találta, s egy hét múlva hazament a szüleihez. Ezt az apa nem nézte jó szemmel, s megkérte a fiát, hogy költözzön el otthonról. Charles elköltözött nővéréhez, akivel „jó" életet alakítottak ki. Életmódjuk az apának nem tetszett, s ezt közölte is gyermekeivel.

Charles visszatért ősszel az egyetemre, s kábítószer-túladagolás miatt az idegösszeomlás szélére került. Amikor túljutott ezen állapoton, hirtelen határozással letette a szereket. Ekkor kezdett érdeklődése a vallás felé fordulni. Korábban is templomba járó ember volt, de amikor ellátogatott a drogproblémája miatt egy vallásos eseményre, akkor ott megérezte, hogy „Isten szereti őt". Megtérésélménye után fokozódott a vallásos eseményeken való részvétele, amit szülei túlzásnak találtak.

Harmadéves egyetemistaként megnősült, s éppen nászúton volt feleségével, amikor értesítették édesapja betegségéről, aki agyvérzéssel kórházba került. A hatvanéves férfi félig lebénult, és soha többé nem tudta elhagyni a kerekesszéket. Következő tizenhét évben felesége ápolására szorult.

A családfő betegsége nagy változást hozott az életükbe. Újra szegények lettek annak ellenére, hogy a kormánytól, a lovagrendtől, illetve a helyi templomtól támogatásban részesültek.

A történtek ellenére Charles folytatta tanulmányait, befejezte az egyetemet, s egyetemi oktatóként helyezkedett el, majd doktori képzésre jelentkezett. Első házassága nem sikerült, majd egy másodikkal is próbálkozott, de annak is válás lett a vége. Mindkét házasságából született egy-egy gyermeke. Bevallása szerint sem a fiával, sem a lányával nem tudott jó kapcsolatba kerülni.

„A bűntudat" Charles narratívájában

Charles történeteiben is meghatározóbb szerepet kapott az apával való kapcsolata, így tőle is a róla szóló részek egy részét vizsgálom meg közelebbről.

> „Már elég korán, 11 éves korban, 6. osztályban újságot hordtam. Éppen a mi utcánkon volt ez a lehetőség. De aztán elköltöztünk, mikor vettünk egy újabb házat. Ahhoz, hogy visszajárjak, egy nagyon forgalmas utcát kellett volna keresztezni. Közel a házunkhoz, volt egy újságnyomda. Édesapa elment hozzájuk, és mondta: kérem, adjatok nekünk 250 újságot, mindennap egy nyáron át, és én segítem a fiamat, hogy vigyen minden apartmanba. Mert azelőtt 10 volt előírva. Egy nyáron át minden reggel édesapám velem ment. 250-et bedobtunk.

> Ő vezette a kocsit. Csak hogy felkészítsen erre az új businessre. Hogy nekem legyen közelebb, hogy ne kelljen messze mennem, egy forgalmas utcát keresztezni a biciklivel. Lehet, hogy ez azzal is járt [ennek az lehetett az oka], hogy a régebbi újságot nem nagyon szerette. Mert az nem egyezett az elveivel. Ő akarta támogatni ezt az újabb újságot. Ezeket összehozta. Ilyen több szempontból."

Charles hálával emlékezett meg az apjáról ebben a történetben. Mivel nem történt semmi utalás arra, hogy ezt a munkát a tanév megkezdésekor folytatták volna, arra lehet gondolni, hogy a „felkészítsen erre a businessre" kijelentés a munka világába való bevezetést is jelentette egyben. Charles az újsághordás helyszínének változtatásával kapcsolatban az ő biztonságát szolgáló döntést emelte ki. Ugyanakkor mintha megfeledkezett volna arról, hogy az apa mégiscsak egy 11 éves gyerek nevében vállalta fel a 250 darab újság kihordását, a korábbi 10 darab helyett. Felmerül a kérdés, hogy vajon ki előtt akart bizonyítani a családfő? A környezetének akarta megmutatni, hogy az „idegenek" is tudnak dolgozni, vagy fiát akarta tanítani, hogyan kell majd a későbbiekben teljesíteni (túlteljesíteni) ahhoz, hogy elégedett legyen vele? Vagy azt akarta megtanítani a fiának, hogy vannak „ügyek," ami mellé érdemes teljes emberként odaállni? A választ pontosan nem tudhatjuk, csak annyit, hogy ebben a történetben Charles és az apa jó kapcsolatot ápolt egymással.

Az egyetemi évekről szóló történetekben ez a viszony már megváltozott. Érdekes módon Charles egyetemi éveinek lázadásáról inkább az apa nézőpontjából mesélt, mintha sajnálta volna akkori viselkedését. Kérdésként merül fe, hogy miért nem akarta megvédeni magát, miért nem arról szólt a történet, hogy mi minden vezette el a kábítószerig?

Kiderült, hogy Charles 1971–72-ben lett egyetemista, s ekkorra már igen rossz viszonyban volt az apjával. 1973-ban pedig (21 évesen, alighogy nagykorúnak számított Amerikában) éppen akkor nősült meg, amikor az apa tragikus hirtelenséggel lebénult. Vajon bűnösnek érezte magát az apja lebénulása miatt? Vagy éppen a bűntudat az, ami miatt Charles az apa nézőpontjából meséli el a saját és a testvérei kamasztörténeteit?

> „Azt hiszem, hogy édesapa megbánta, hogy kiköltöztünk Amerikába. Ez úgy 10 évvel később, amikor a Mary [a nővér] kamaszkorú lett. Érezte [az apa], hogy az udvarlás más itt. A magyarban az udvarlás egy jó szó. Ami itt Amerikában van, az udvarlás – élettársat keresni. A végleges célpont az lenne, hogy egy férjet keresni. És [itt] sokszor nem az [volt akkoriban] a cél, csak hogy találjon valakit..."

A két világháború között Magyarországon szocializálódott apának nem lehetett könnyű az Amerikában éppen a hatvanas években zajló szexuális forradalom-

mal, a kábítószer terjedésével szembenézni. Az apa gyermekei erkölcsi életével kapcsolatos félelmei a következő történetben is megjelentek.

> „Nálunk duplán volt generációs gap. Említettem, hogy miért küldték Mónikát, Sándort [a két kisebb testvért] Burg Kastle-ba. Mert Mary, a nővérem szőke és helyes lány volt. A szülők mondták: itthon kell legyen éjfélre. – Volt fél egy is, mire hazajött. Nagy vita volt akkor is, amikor egyszer kiszökött, kimászott a házból éjszakára. A szüleim nagyon féltek, hogy ez nem helyes, ez nem jó…"

Megoldást próbáltak keresni a nevelési tanácsadónál.

> „Emlékszem, egy időben mentünk tanácsadóhoz, azt hiszem velem is, Maryvel is. Velem csak egy párszor voltunk. Arra emlékszem, hogy úgy látszik azt a tanácsot adták édesapámnak, hogy ez jó tanács vagy sem, nem tudom, hogy egy pár év múlva Mary majd felnő, elmegy egyetemre, kimozdul a házból. Az nem egy jó szeretet apa és gyerek között, hogy majd elköltözik egy pár év múlva…"

Az apa neveléssel kapcsolatos elképzeléseit tükrözik vissza Charles saját lázadásáról szóló történetei is.

> „Az első év az egyetemen nagyrészt a marihuánáról szólt. A kollégiumban nem kellett keresni, hogy kinek van. A szomszédok szívták. A következő ősszel majdnem ki is buktam. Nagyon rosszul ment a tanulás. Ezt arra fogtam, hogy túl könnyen lehetett a marihuánát kapni. Lehetett sokat mozizni. Szerencsére volt egy rossz tapasztalatom az anyagokkal. Azután nem használtam többet… Valaki kicsit becsapott. Azt mondta, hogy hasist tett a pipába. Azt hittem, hogy elvesztettem az agyamat, az eszemet. Úgy vándoroltam az egyik este az utcákon. Az egyetem egy kisvárosban volt. A kis mellékutcákon jártam, de nem tudtam, hogy hol vagyok. Nagyon rossz tapasztalat volt. Édesapám próbált jó modorban ez ellen megvédeni. Úgy mondta, hogy a háború alatt egy ismerőse a morfiumot megpróbálta, aztán rászokott. Próbált erre előre figyelmeztetni."

Charles a történetben az apa nézőpontjából mesélte el a kábítószeres élményeit. Kérdés, vajon így látta-e mindezt az apa betegsége előtt is? Vajon az apa szemléletének az átvétele a saját magatartása miatti lelkiismeret-furdalás vagy a vallásos megtérése miatt alakult ki?

A történetek szerint Charles magát és testvéreit okolta az apával, a szülőkkel való kapcsolatuk megromlásáért. Az apát előrelátónak, bölcsnek mutatta be, lázadó korszakát inkább saját eltévelyedéseként értelmezte. Miért? Miért esett Charles, Steve-hez képest a másik végletbe? Miért nem volt megbocsátóbb

önmagával, és kritikusabb az apa felé? A bűntudat, ami Charles történeteiben fontos szerepet kapott, vajon az apa lebetegedése vagy a saját vallásos meggyőződése miatt alakult ki benne? A kérdés nem dönthető el. Annyi azonban bizonyos, hogy Charles azzal a teherrel él, hogy elítélte magát lázadó korszaka miatt, miközben az apa gyermekeivel szembeni kudarcát magára vette.

Kate biográfiája[307]

Kate szülei 1948-ban, a jubileumi cserkésztáborban ismerték meg egymást, s az egyetem elvégzése után házasodtak össze.[308] Édesanyja orvos, édesapja pedig magyar-történelem szakos tanár volt. Első gyermekük Magyarországon született, Kate pedig 1958-ban, már Amerikában.

Édesapja jelen volt október 23-án a rádiónál, majd részt vett a szabadságharcban is. Nagy Imrét személyesen ismerte, a forradalmi kormány és a szabadságharcosok közötti tárgyaláson is jelen volt, Kate tudomása szerint. Édesanyja orvosként segítette a sebesülteket a harcok alatt.

A szabadságharc bukása után nem tudták eldönteni, hogy elmenjenek-e az országból, de egyik éjjel a barátaik nekik szegezték a kérdést: mennek vagy maradnak? S Kate szülei az utóbbi mellett döntöttek. Ausztriából Amerikába mentek, Floridában kezdtek új életet. Ott lakást kaptak teljes ellátással, a város támogatta őket. Édesapja egy kicsit beszélt angolul; első munkahelyén lábasokkal házalt. Floridából átköltöztek New Orleansba, mert édesanyja ott munkát talált, műtőben segédorvosként. Önálló orvosként csak attól kezdve dolgozhatott, amikor megszerezte az amerikai orvosi diplomáját. Négyszer próbálta meg letenni ezt a vizsgát, mire sikerült. Közben dolgozott, nevelte a gyerekeit, tanulta a nyelvet.

Amikor Kate megszületett, édesanyjának vissza kellett menni dolgozni, így ő „egyhetes" bölcsőde lakója lett. New Orleansban az édesapa életbiztosításokat árult a négernegyedben. Hetente szedte be tőlük a pénzt, mert ügyfelei egyszerre nem tudták volna kifizetni az összegeket. Jól ment neki az üzlet, szerették az emberek.

New Orleansból is továbbmentek, mert az édesanya nem bírta fizikailag a műtős munkát, s Baltimore-ban kapott rezidensi állást egy magánklinikán. Ott már pszichiáterként helyezkedett el. A képzése befejeződése után újabb költözés várt a családra, mert olyan helyet kerestek maguknak, ahol sok magyar élt. Így jutottak el Buffalóba (NY), ahol az édesanya állami kórházban helyezkedett el, s

307 Az eredeti interjú szerkesztett változata megjelent in Bögre–Tulipán 2014.

308 Még ebben az évben betiltották a cserkészetet Magyarországon, feltehetően az utolsó táborok egyikéről van szó.

a kórház területén laktak. Kate ott nagyon szeretett élni. Emlékei szerint nagy kulturális élet vette őket körül, sokféle nemzet élt akkor a városban. A családfő belevetette magát a magyar kolónia kulturális és politikai életének szervezésébe. Élte a politikai emigránsok életét, mindig el volt foglalva a magyar dolgokkal, a magyar kultúra ápolásával. (Borbándi 1999)

A fentiek ellenére probléma adódott a szülők és a buffalói magyarok között, vagy az orvosi fizetés miatti irigység, vagy valami más miatt, aminek következtében az apát lekommunistázta valaki. Kate szerint emiatt az apja nagyon stresszes, diabéteszes és szívbeteg lett. Ezek miatt olyan helyre akartak költözni a szülők, ahol nem laktak magyarok. Ilyen előzmények után kerültek Georgiába, ahol az édesanya pszichiáterként tudott elhelyezkedni. Itt szülei együtt önálló praxist építettek ki, mert az édasapa felismerte a hipnózisra való képességét, s hipnoterápiával kezdett el foglalkozni a pszichiáter anya mellett.

1968-ban, Georgiába költözésük előtt, Katet két évre Burg Kastle-ba küldték a szülők „magyarságot" tanulni, ahová a bátyja is járt. A 10 éves kislány nehezen indult útnak, ám jó élményekkel tért haza. Hazatérése után Kate elment édesanyjával Magyarországra, s ott egy börtönből szabadult férfi szexuálisan bántalmazta. Az utolsó pillanatban visítozására valaki segítségére sietett. Édesanyja járt el a lánya nevében a rendőrségen, a bíróságon. Hosszú évekbe telt Kate számára ennek az eseménynek a feldolgozása.

Georgiában Kate hiányolta buffalói barátait, az újakkal pedig úgy viselkedett, amit az apa nem tudott tolerálni. Ezért visszaküldte Magyarországra egy évre, tanulni. A magyar gimnáziumban nagyon népszerű volt a gyerekek között, sokat tanult, s csak 15 évesen tért vissza Amerikába.

16 évesen kezdett „college"-ba járni, aminek befejezése után, két év múlva már nem ment vissza a szüleihez. Úgy érezte, hogy már nagylány, önálló, maga dönti el, hogy merre és hogyan élje az életét. Egy barátja hatására jelentkezett a hadseregbe. Tudta, ha három évet tanul a hadsereg kötelékében, akkor a hadsereg a végzés után még három évig támogatni fogja a tanulását. Itt a legrövidebb szakra iratkozott be, a szakácsképzőbe. Végzése után a hadsereg kihelyezte Kansasba, s ott nem a konyhán, hanem irodai munkában alkalmazták. Ehhez el kellett végezni egy jogi kurzust az egyetemen. Mindezek után, 23 évesen ment vissza a szüleihez.

Ekkor még mindig nem tudta, hogy milyen pályát válasszon, először fizikoterápiát, majd táplálkozástudományt tanult. Amikor egy párkapcsolati szakítás miatt elment pszichológushoz, akkor jött rá, hogy ugyanazt akarja csinálni, mint a szülei.

Kate az interjúkészítéskor édesanyjával, második férjével és két gyermekével élt együtt, szemmel láthatóan kiegyensúlyozottan. Édesapja korábban meghalt, édesanyja pedig demens állapota miatt nem adhatott interjút.

„A nagy visszatérés” Kate narratívájában

Kate elbeszéléseiben kiegyensúlyozottabban szerepelt mindkét szülő, mint a fenti esetekben. Neki édesanyjáról is és édesapjáról is sok mondanivalója volt a „vándorlástörténetük” (identitáskeresésük) kapcsán. Három történet segítségével mutatom be a szülő-gyerek kapcsolat alakulását.

Kate úgy látta, hogy fiatalkori lázadása nem szüleinek, hanem a Magyarországon vele történt abúzusnak volt köszönhető:

> „A lázadozás, amin én átmentem, az nem ő miattuk (szülők) volt, hanem ami előfordult velem mással kapcsolatban. Egyszer, mikor Magyarországon voltam, mikor 13 éves voltam, azt hittem..., hogy egy idősebb fiú, lovas szekérrel volt, én simogattam a lovat. Akarsz több lovat látni? – Elviszlek oda, ahol vannak. – El tudod képzelni, hogy mi történt! Szerencsére az utolsó pillanatban sikítottam és jött valaki. A búzába húzott. Tényleg nagyon közel jött a dolog. Kiderült, hogy akkor jött ki a börtönből erőszak miatt. Persze ez Magyarországon volt a ’70-es években egy amerikai lánnyal. Hála Istennek édesanyám ott volt velem! Nagyon próbált megnyugtatni. De akkor is át kellett mennem mindenfélén. Az orvos is kivizsgált. Nagyon rossz volt. Az attitűd, amit a rendőröktől kaptam. ’Egy amerikai lány már egyik sem szűz 13 éves korában’...”

Kate erre a traumára vezette vissza identitáskeresésének tekervényes útját, ami elfeledtette vele a szülők útkereséséből adódó nehézségeket.

Kate gyermekkorát a szüleivel történő „vándorlása” határozta meg, s a helyváltoztatás kamaszkorában csak fokozódott. A kronológia szerint 10–12 éves kora között elküldték Burg Kastlebe, amikor onnan visszatért, még azon a nyáron szülei óhazájába utazott, ahol azonban majdnem egy nemi erőszak áldozata lett. Alighogy lezajlott Magyarországon a rendőrségi vizsgálat, viszszamentek Buffalóba, de hazaérkezés, megnyugvás helyett onnan is el kellett költöznie, Georgiába. Maga mögött hagyva a városát, a barátait, s azt a légkört, amire szívesen emlékezett vissza. Az új helyén, Georgiában, nehezen tudott beilleszkedni.

> „Hát, kinevettek vagy nem tudtak mit csinálni velem az iskolában. Először életemben volt nehéz beilleszkedni. Akadt egy-két barátnőm, aki nem lakott túl messze. Biciklivel talán el tudtam érni őket. Elkezdtem barátkozni a rosszabb gyerekekkel. Egyik este barátnőmmel megkértük a szüleimet, hogy hátul sátorozhatunk-e? Pár fiú találkozott velünk, hoztak sört. Másnap reggel édesapám a sörösüvegeket megtalálta kint. Mondta: OK, ebből elég volt, ez nem fordulhat még egyszer elő. Elmész Magyarországra. – Azonnal eldöntötte? –

> Nem azonnal. Hogy ez így nem megy. Valamit csinálni kell. Kitalálta, hogy ezt fogjuk csinálni. Nem szívesen mentem.”

Az apa oda küldte vissza Katet büntetésből, ahol egy életre szóló traumát kapott. Az események egybeesése és kibeszéletlensége nem maradhatott nyomtalan Kate életében.

> „De amikor visszajöttem [Magyarországról], én már világot jártam, már világvárosban éltem, egyedül, magam, ne mondd nekem, hogy mit csináljak. Egyetemre mentem egyenesen a 11. osztályból. 16 éves voltam. Elkezdtem a College-t, az ittenit. Amikor azt befejeztem, mondtam: bye. Elmentem Oregonba. Az Washington alatt van…”

Kate a következő hét évét szüleitől távol töltötte, egyedül kereste saját útját. Nem kért sem tanácsot, sem támogatást tőlük. 23 évesen azonban visszatért hozzájuk, s attól kezdve mindig közel éltek egymáshoz. A szülőkhöz hasonló munkakörben helyezkedett el, a pszichológiát választva. Vajon mit érthetett meg Kate az alatt a hét év alatt, amíg távol volt? Hány évesen jöhetett rá arra, hogy szülei legjobb akaratuk ellenére sem tudtak megértőbbek lenni vele, mert ők egy másik világban nőttek fel?

Kate az interjú végén egyértelműen a szülei mellé állt, annak ellenére, hogy elmesélte hét évig tartó „bolyongását”. Mikor válhatott számára világossá, hogy csak annak a kultúrának a mintáit tudták átadni a szülei, amelyben ők maguk nevelkedtek? Szüleiről szóló történeteit a „bennünket jól neveltek fel” summázattal zárta.

A HÁROM ÉLETTÖRTÉNET ÉS A NARRATÍVÁK „FRAMEWORK STORYJA”

Az ’56-sok élettörténetéből láthatóvá vált az első és a második generáció küzdelme, amely az új társadalomba való beilleszkedés során várt rájuk. A helykeresést, egyik helyről a másikra történő mozgást vándorlásnak nevezhetjük. A vándorlás, mint keretelbeszélés, „framework strory” nem tekinthető újdonságnak, ez ismert a korábbi ’56-os élettörténeti kutatásokból. Úgy látom azonban, hogy míg az első generáció tagjai az általuk bejárt útról mint sikertörténetről beszéltek,[309] a második generáció tagjai traumák sorozataként élték meg a szülők kultúraváltását, illetve a szülőkről való leválás folyamatát. A második generáció

[309] Ezt a megállapítást tette az ’56-os emigráció kutatása nyomán a legtöbb szerző (Fejős 2002; Gyáni 2002; Kanyó 2002; László 2002; Bögre 2018: 201).

élettörténeteivel való ismerkedés részben megkérdőjelezi azt a köznapi gondolkodást, miszerint az ’56-os magyarok második generációjának már könnyebb volt stabilizálódni az új világban, mivel a szülők „előkészítették ehhez a terepet”.

Láthattuk, mindkét generációnak bele kellett nőni az amerikai kultúrába. Ez a folyamat különbözőképpen zajlott a két generáció esetében. A szülők magyar kultúrában szocializálódtak, a gyerekeknek viszont már az amerikai szokásvilághoz kellett alkalmazkodni elsősorban a szülői elvárások helyett. Az amerikai kultúrához való alkalmazkodásban egy ideig együtt mozogtak a szülők a gyerekekkel, majd szétváltak útjaik. A gyerekek serdülőkorukban hátat fordítottak szüleiknek, hogy aztán soha, vagy bűntudattól terhesen, vagy megbékélve visszatérjenek.

Hogy kinél mennyi ideig tartott a szülőktől való elfordulás, illetve viszszafordítható volt-e ez a folyamat vagy sem, az az egyéni életutaktól függött. A biográfiák bemutatják a három családban három különböző módon a gyerekek lázadását, identitáskeresését. Az első generációval történő szakítást a bemutatott esetekben megelőzött valami trauma, vagy egy nagyobb krízis. Steve esetében ez a bátyja, Sanyika halála, ami betetőzte a közös üzlet miatti konfliktusokat. Kate életében a Magyarországon történt nemi erőszakra tett kísérlet volt az, ami elindította a lány lázadását. Charles esetében pedig az egyetemi évek mutatták meg, hogy nem csak úgy lehet élni, ahogyan azt az apa elvárta otthon.

A modern korban mindenki számára bonyolultabb folyamat a felnőtté válás, a társadalomba való beilleszkedés, mint az korábban volt. Egy fiatalnak meg kell ismernie saját határait, ami együtt jár a szülőkről való leválással. Ha ez ennyire általános jelenség, akkor mennyiben hordoznak újdonságot a fenti történetek?

A szülők az új hazában nagy energiabefektetéssel sikeresen letelepedtek, miközben igyekeztek új kulturális környezetükhöz alkalmazkodni. A gyermeknevelésben azonban nem tudtak, vagy nem akartak alkalmazkodni a hatvanas évek végi Amerikához. Egyfelől ragaszkodtak magyarságukhoz (Burg Kastle, kapcsolat a magyar diaszpórával), másfelől nem ismerték fel a két kultúra közötti szakadék hatását. Az amerikai társadalomban ezt az időszakot az alkohollal, az esti kimaradással, a kábítószer megjelenésével, a házasság előtti párkapcsolattal jellemezték az alanyok, amely jelenségek félelemmel tölthették el az érintett apákat, anyákat. Az otthonról hozott szigorúbb (valós vagy vélt) erkölcsi elvárásokat akarták a szülők érvényesíteni, ami a gyerekek kortársaik körében történő elszigetelődéssel járt volna. Ilyen körülmények között nem maradt más hátra a második generáció számára, mint a szülőkről való drasztikus leválás, legalábbis egy időre. Steve soha „nem tért vissza”, Charles kapcsolata bűntudattal lett terhes, Kate pedig többéves „bolyongás” után visszatalált.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bertaux, D. (2005) A Response to Thierry Kochuyt's 'Biographical and Emporocist Illusions: A Reply to Recent Criticism. In Miller, R. (szerk.) *Biographical Research Methods*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE, 129–140. o.

Bögre, Z. (2018) 56-os amerikai magyarok óhazaképe és a helyvesztés lépései. *Tér és Társadalom*, 32 (2), 77–92. o.

Bögre, Z. – Tulipán, S. (szerk.) (2014) *Haza vagy otthon? Georgiai magyarok emlékezete 1956-ról*. Gainesville: Hungarian Community Chuch of Georgia.

Fejős, Z. (2002) Az etnicitás változatai. Identitások az amerikai magyar diaszpórában. In A. Gergely, A. (szerk.) *A nemzet antropológiája. (Hofer Tamás köszöntése.)*. Budapest: Új Mandátum, 145–149. o.

Fischer-Rosenthal, W. (2005) The problem With Identity: Biography as Solution to Some (Post)-Modernist Dilemmas. In Miller, R. (szerk.) *Biographical Research Methods*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publication, II., 213–230. o.

Gyáni, G. (2002) 56-os menekültek emlékező stratégiái. In Kanyó, T. (szerk.) *Emigráció és identitás. 56-os menekültek Svájcban*. L'Harmattan, MTA Kisebbségkutató Intézet, 135–148. o.

Kanyó, T. (szerk.) (2002) *Emigráció és identitás. 56-os menekültek Svájcban*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, MTA Kisebbségkutató Intézet.

Keszei, A. (2010) Az emlékezet rétegei. *Korall*, 11 (41), 5–34. o.

Kovács, É. – Vajda, J. (2002) *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek*. Budapest: Múlt és Jövő.

Kovács, É. – Vajda, J. (2007) Elbeszélés, identitás, és értelmezés. In Bögre, Z. (szerk.) *Élettörténet a társadalomtudományokban*. Budapest, Piliscsaba: Loisir Kiadó, 217–244. o.

Kőrösi, Z. – Molnár, A. (2000): *Titokkal a lelkemben éltem. Az 1956-os elítéltek gyermekeinek sorsa*. Budapest: 1956-os Intézet.

Kövér, Gy. (2014): *Biográfia és társadalomtörténet*. Budapest: Osiris.

László, J. (2002): Mit lehet kezdeni a narratív konstrukciókkal a szociálpszichológia szempontjából? In Kanyó, T. (szerk.) *Emigráció és identitás. 56-os menekültek Svájcban*. Budapest: L'Harmattan, MTA Kisebbségkutató Intézet, 163–172. o.

Melegh, A. (2007): Migráció és életút. In Bögre, Z. (szerk.) *Élettörténet a társadalomtudományokban*. Budapest, Piliscsaba: Loisir Kiadó, 245–260. o.

Pataki, F. (2001): *Élettörténet és identitás*. Budapest: Osiris Kiadó.

Rosenthal, G. (2013): A történetmesélés gyógyító hatása. In Bodor, P. (szerk.) *Szavak, képek, jelentés. Kvalitatív kutatási olvasókönyv*. Budapessts: L'Harmattan, 228–248. o.

IV.
A vallásosság élettörténeti feldolgozása

IV. 1. „Lebegés a létben…" Berta nővér titkos élete[310]

A vallásos identitás kérdéskörében gyűjtött élettörténetek feldolgozásának is számos lehetősége van. Az alábbi tanulmány alapja egy élettörténeti visszaemlékezés. A visszaemlékezés szövegében található információkat tényként kezeltem, azokat nem kérdőjeleztem meg, nem vetettem össze egyéb forrásokkal. Ez a feldolgozási mód literális elemzésnek nevezhető. Arra törekedtem, hogy azt az identitásképet, amelyet meglátásom szerint a szöveg írója meg akart fogalmazni, kinagyítsam, s arra reflektáljak. Nem kérdőjeleztem meg az alany önértelmezését, egyszerűen a szerzetesnő önképét foglaltam össze, irodalmi stílusába nem akartam belenyúlni. Az elemzés posztpozitivista szemléletet követ, a valóságot az alany és a kutató szemszögén keresztül láttatja.

MÓDSZERTANI MEGJEGYZÉSEK

Jelen dolgozatban egy szerzetesnővér életútját elemzem, rámutatva a társadalmi változások és az egyén identitásának változása közötti összefüggésekre. Vajon nem merész-e egyetlen életút elemzése kapcsán olyan átfogó összefüggések megragadását ígérni, mint amilyen a társadalom hatása az egyén életére? Többek között Martin Kohli azon kijelentésére érdemes utalni, aki szerint a modern életben az életút olyan társadalmi intézménnyé vált, amelyben együttesen van jelen a társadalom és az egyén, a társadalom normatív rendszere és az egyén magatartása (Kohli 1990, 2005).

Ha egy életút elemzésére vállalkozunk, akkor többek között arra kereshetjük a választ, hogy az élettörténetben hogyan bontakozott ki az egyén identitása, s az hogyan értelmezhető (Ricoeur 2001; Kovács–Vajda 2002; László 2003). Ez a kérdés vélhetően az elmesélt élet legfontosabb eseményeire hívja fel az elemző figyelmét. Elemzés közben azonban a sok-sok részlet és történet között könnyen elveszhetünk, s azon vehetjük észre magunkat, hogy már nem is tudjuk, miért lehet fontos mások számára is egy-egy élettörténet megismertetése. Ilyenkor

[310] Az élettörténet eredeti szövegét Görgőy Rita szociológus gyűjtötte 1999-ben. Az interjú eredeti szövegének szerkesztett változatát lásd Bögre Zsuzsanna és Szabó Csaba monográfiájában (2010: 315–329).

jó, ha eszünkbe jut White narrativitásról vallott felfogása (White 1996). White kiemeli, hogy a narratívában elmondott részletek egy morális univerzumban válnak értelmezhetővé. A jó narratívából kihámozható, hogy milyen erkölcsi üzenetet akart megfogalmazni az író/vagy a mesélő (White 1996: 116). Minden narratíva implicit módon magában foglalja azokat a morális elveket, amelyek alapján a részletek összeválogatódtak. White ezzel azt is állítja, hogy az elbeszéléseknek van egy kezdete, közepe és vége, s mindez azért, hogy a valóság kerek egészként jelenjen meg, s hogy az elbeszélés egy erkölcsi normarend bemutatására alkalmassá váljék (Bruner–Lucariello 2001; László–Thomka 2001).

Ha tehát az a kérdésünk, hogy milyen alapon fogadhatunk el egyetlen élettörténetet a valóság reprezentációjaként, általánosításra érdemes adatként, akkor arra a következőképpen válaszolhatunk. Minden narratíva, s így az élettörténet is magában hordozza a társadalmi rendet, ha abban kifejezésre jutott egy világértelmezés. Azt már nem kell tovább részletezni, hogy az értelmezés mennyire a társadalom terméke is, amit az egyén a másokkal való találkozásai alkalmával sajátíthat el. A jó élettörténetek ki nem mondott üzeneteket is tartalmaznak, olyan egyéni reprezentációkat, amelyek a társadalom működéséből következnek.

Írásom alapja élettörténeti visszaemlékezés, a közelmúlt felidézésével (Gyáni 1993; Keszei 2010 és 2015a). Ez a történet kezelhető lenne oral historyként is, hiszen az 1950-ben szétszóratásra ítélt szerzetesnővérek életéről alig tudunk ma még valamit (Révay 2003). Nyomatékosítani kell azonban, hogy a dolgozat témája nem az eseménytörténet megírása, hanem az emlékezet alapján a világban helyét kereső ember megértése. Ha a feldolgozandó anyagunk az emlékezetre épít, számolnunk kell ennek előnyeivel és hátrányaival is (Kovács 1992). Előnye, hogy az egyén szempontjából fontos történeteket ismerhetünk meg, amelyekből látható lesz, hogy mi köré szervezte az interjúalany az identitását. Egy emberi élet bontakozik ki a szemünk előtt, amelynek minden pillanatában jelen van a történelem. Hátránya, hogy Berta nővér nem írt le minden eseményt az életéről, de még a fontosabbak között is szelektált, nyilvánvalóan sok mindent elhallgatott.[311] Most azokkal az emlékekkel dolgozunk, amelyeket hozzáférhetővé tett számunkra. A kutató nem volt jelen az emlékek papírra vetésekor, sőt az emlékező nem is engedte élettörténete publikálását életében. Berta nővér immár két éve eltávozott közülünk, visszahagyva földi emlékezetét. Írásából nemcsak róla és övéiről megtudhatunk meg többet, hanem a kor egyéni életet befolyásoló erejéről is.

[311] Az elhallgatás témájának elméleti és empírikus felfogásait jelen kötet több tanulmánya érinti.

BERTA ÉLETTÖRTÉNETÉRŐL

Berta élettörténetét többször elolvasva szembetűnővé válik írásának keretes jellege, az elbeszélés szerkezetének három alappillére: a bevezetés, a tárgyalás és a befejezés, így elmondható, hogy formai értelemben klasszikus narratívával van dolgunk. A szöveg megfelel White fentebb említett kritériumának: a tartalom egy morális univerzum erőterében fogalmazódott meg. Kérdés, hogy milyen ez az univerzum, hogyan alakul, változik az élet során. Berta élettörténete az önmagát kereső ember története, aki még gyermekkorában olvasta a 26. (27.) zsoltárt, amelynek egyik sora élete végéig elkísérte. „Egyet kérek az Úrtól, azért esedezem, hadd lakjam az Úr házában életemnek minden napján."

Élettörténetét Isten házának keresése jellemzi, amelyet egy idő után a politikai élet megváltozása lehetetlenné tett számára. Berta szerzetesnek készült, de rendjét 1950-ben feloszlatták. Ezt követően négy évtizedig úgy élt szerzetesként, ahogy tudott. Először elveszítette családját, majd rendjét, később rendtársait, mégis megpróbált szerzetesként élni. Titokban szerzetesnővér volt, akinek úgy kellett viselkednie a világban, mintha nem lenne az.

Berta a családban

Berta 1930-ben született Pest megyében. Szülei házasságával a különböző kultúrák találkoztak. Édesapja ukrán származású, fehér-orosz katonaként vett rész az I. világháborúban. Hadifogságba esett s egy magyar paraszt ember földjén dolgozott, akinek leányába beleszeretett és feleségül vette.

Szüleinek hat gyermeke született. Egy tanyán laktak, ahol édesapja 50 hold szántót bérelt. A szülői ház jó hátországnak bizonyult a cseperedő gyermekek számára, a szülők együttes említése arra enged következtetni, hogy egy jól sikerült házasságban teltek gyermekévei. „Édesanyám vasárnaponként elkészítette a gyerekeket a szentmisére, elindította őket a jó háromnegyed órás útra, aztán ő is elkészült és loholt utánunk. Rendszerint késve érkezett... Mi, gyerekek szentgyónás előtt odaléptünk a felnőttekhez, és bocsánatot kértünk az ellenük elkövetett 'bűneinkért.' 'A jó Isten is bocsásson meg neked, drága kislányom' volt a válasz.

> „A felebaráti szeretetükre jellemző egy emlékem. A környéknek volt egy koldusa, aki évente 2-3-szor jött le. Ilyenkor megetették, megpihentették, elbeszélgettek vele. Egy alkalommal egy nem túl hideg téli napon, súlyos betegen érkezett hozzánk ez a koldus. Édesanyám látta, hogy kb. halála előtt lehet ez az ember. A világ legtermészetesebb dolgának tekintették, hogy akkor most elkészítik őt

> a nagy útra. Sokan voltunk, ágyba nem fektethették, de az istállóban, a jászolyban helyet készítettek neki. Mivel szentségekkel is el akarták látni, kivételesen tisztára takarították az istállót: a jászolágy körül a falat lemeszelték, a középső bejárati utat leseperték, felszórták sárga homokkal. A sárga homok a lakószobák ünnepi tartozéka volt: földes padlót mázolás után szórták be vele. Előzőleg nagy üst vizet melegítettek, az istálló földjére letették a disznóforrázó teknőt, és abban megfürdették a beteget. A ruháit a kemencében elégették, nehogy az esetleges tetvek szétmásszanak, és nagyapám ruháiba öltöztették a koldust. Jött a pap, ellátta a beteget: édesapám befogta a lovakat, és a stráfkocsira dunyhák közé göngyölve a legközelebbi kórházba kb. 20 km-re szállította őt."

Berta nagycsaládban nőtt fel. Együtt éltek a nagyszülőkkel, egy beteges nagybácsival, akit eltartott a család, s a korán meghalt nagynéni kicsi lányával. „Őt édesanyánk a saját gyerekei között nevelte. Mi azt hittük, hogy ő a legidősebb testvér közöttünk. Szüleim adták férjhez."

Az emlékeiben az otthon stabil életteret biztosított számára, a családtagok másokat felkaroló tevékenységét fontosnak tartotta megemlíteni. Nyomatékosította, hogy náluk „mindenkinek" volt helye. A betegnek, a koldusnak, az öregnek és a fiatalnak. S az események leírásában kiemelte édesanyja alakját.

1941-ben, tehát Berta 11 éves korában bekövetkezett életének első tragédiája. „Édesanyámat műtétje után (sérvműtétre ment kórházba) hazaadták meghalni. Emberségből, mert a halott szállítása sokkal többe került volna, mint a betegszállítás. Édesanyám 4-5 napig haldoklott. Édesapám csak járt-kelt a határban, senki nem látta, hogyan kínlódik tehetetlenségében. Hazafelé jött az úton, amikor megszólalt a lélekharang. Ő ott, ahol meghallotta, a porba letérdelt, levette a kalapját és 'megadta magát' az Istennek. A járókelők látták, ő maga pedig később elmondta, hogy a lelkében az fordult meg, hogy perlekedett az Úristennel, de legyőzte őt az Isten. 'Azt vetted el tőlem, akit legjobban szeretek, aki nélkül nem tudok élni, hogy megmutasd, hogy vagy!' Ettől kezdve minden első pénteken elvégezte a szentgyónást, és nem fordult elő vasárnap szentmise nélkül."

Berta édesanyja elvesztését édesapja történetén keresztül örökítette meg. Ebben az édesapa fájdalmát Isten szeretetének megtalálása csökkentette. A visszaemlékezés egészére jellemző, hogy egymás mellett említi a sorsszerű és az egyéni akarat, a történelem kényszere és a személyes vágyak közötti ellentéteket. Az ezekből fakadó feszültségek azonban mintha mindig közelebb vinnének a nagy célhoz, a végső értelmezés megtalálásához. Nyilvánvalóan ez az elbeszélő mód a visszaemlékezés sajátossága, a velünk történt eseményeket csak utólag tudjuk értelemmel felruházni.

Édesanyja halálával véget ért a békés, nyugodt gyermekkora. A család ereje megtört, ettől kezdve pótmegoldások sora következett. A személyes fájdalmával küszködő édesapán a rokonok először azzal akartak segíteni, hogy magukhoz vették a gyermekeket. Az édesapa egy-két hétig bírta az új állapotot, de hamarosan útra kerekedett, hogy összeszedje széthordott gyermekeit. „Megköszönte a rokonság jóindulatát, és hazavitt bennünket. De anya nélkül nem ment. Ezért elszánta magát. Elutazott a nővérem zárdájába, elmondta a főnöknőnek a gondjait, és megegyeztek abban, hogy a legidősebb nővérem hazajöhet. Ideiglenes fogadalma lejártakor letette a szentruhát, és beállt anyánk helyett anyánknak. Pici húgom ekkor volt 4 éves."

Az édesanyát helyettesítő nővére fáradtnak és szigorúnak jelent meg az emlékeiben. „Ágyunk előtt térdeltünk, ő fáradtságtól elaludt térdeltében, én nem mertem megmozdulni, de nem tudtam, hogy hogyan lesz vége az imának. Köhécseltem, krákogtam, felébredt. 'Jaj, hol is tartunk?!' 'Ott az edényeknél' – feleltem... a 'tiszta edény, tiszteletes edény' invokációra utalva. Nahát erre aztán tényleg felébredt. 'Hogy mersz ilyen tiszteletlenül beszélni Máriáról, aki...' és éjszakának évadján meghallgattam az invokációknak az értelmezését is."

Berta a zárdában

Bertát egy év múlva már az Isteni Magváltó Lányai rendjében látjuk. (Puskely 1996) Nyolc évet töltött a zárdában. A szerzetesközössége ekkori életét kritikus szemmel látta. Nem találta fiatalként a helyét. „Nem volt olyan csoport, ahová besoroltak volna. A hetven jelölt közé mégiscsak beraktak, de magántanuló lettem, mert az én korosztályomból egyedül voltam." Hitbeli fejlődésére írásában többször visszatért, ezzel is jelezve, hogy fokozatosan értette meg, hogy milyen feladatok vártak rá. Kislánykorára emlékezve csak annyit jegyzett fel, hogy reménykedett, egyszer majd „megérti". Egyelőre csak annyit tudott, hogy valami nincs rendben körülötte. „Hosszú szentségimádásra térdeltettek ki bennünket, szépen felöltözve, azt éreztem, hogy sorminta vagyok."

Ebből az időszakból nincsenek történetei, vagy nem volt, vagy nem akart ezekről írni. Annyi bizonyos, hogy a zárda nem tudta helyettesíteni az otthagyott családját. A renden belüli megéléséről a következő szavakkal emlékezett meg. „Veszekedések, bizalmatlanságok, gyanúsítgatások. ...Én majd másképp, én majd kedélyesen, mosolyogva, nem, mint a vakbélgyulladás..." Ezek a szavak kétségtelenül az elégedetlenségét, a csalódottságát fejezik ki.

Berta felsorolásszerűen számolt be arról, hogy mennyire idegennek érezte magát a kolostor világában, személyes élményeit nem idézte fel részletesen. Egyedül egy hitbéli kérdéssel kapcsolatban örökített meg egy rövid történetet.

E szerint az egyik gyónás alkalmával megkérdezte gyóntatójától, hogy mit jelent „lelki életet" élni. „Mindig a jó Isten jelenlétében tölteni az életünket." Berta számára nagyon fontos lehetett ez a mondat, hiszen 50 év múlva is megjegyezte, hogy ez kifejezi „vallásos gyakorlatom lényegét".

1950-ben érettségizett volna, amikor a rendeket feloszlatták. „A soproni anyaházat 1950. június 16-án oszlatták föl. Ezen a napon éjjel 11 darab leponyvázott teherautóval beállt a rendőrség az udvarra, az iskola kapuját kinyitották, a gazdasági kaput betörték, a házőrző kutyát lelőtték, a folyosókat lezáró csapóajtók üvegablakait bezúzták, és éjszakának évadján üvegcsörömpölésre és bakancshuppanásokra ébredt a portásnővér és a ház főnöknője. Ezután a telefonzsinórt és a harangkötelet elvágták, ne tudjon a ház kifelé jelezni, hogy mi történik. A nővéreket első álmukból ébresztették. Névsorral jöttek, mert a hatóság már korábban bekérte a házban lakó nővérek névsorát."

Berta nem élte át közvetlenül ezeket az eseményeket, mert őt és még néhány érettségizőt óvatosságból a zárdán kívül, családoknál helyezett el a főnöknő. Így a fentieket mások emlékei alapján írhatta meg. Ennek ellenére a szöveg tartalma teljesen egybecseng az eseményeket személyesen átélők történeteivel.[312] A leponyvázott teherautók megjelenése, a megfélemlítés, az erőszakos magatartás, a nővérek kiszolgáltatottsága ugyanaz a tartalom, amit a szétszóratás megélt szerzetesnővérek kollektív emlékezete megőrzött ezekről az eseményekről.

> „1950. június 16-án reggel megérkeztem a szállásomról.[313] Máskor a nővérek imája-elmélkedése töltötte be az oratóriumokat, ezen a reggelen fekete csend fogadott. A templom zárda felőli folyosóján indultam 'haza', de szuronyos őrbe ütköztem: nem engedett tovább. Az utca felőli bejárathoz futottam, ott is szuronyos őr. Visszamentem a templomba, ahol rendben elkezdődött a szentmise. Végigremegtem az egészet. Még most is szétszakítja a torkomat a felindultság. Magamra maradtam, a nővéreket mind elvitték, a kanonok úr, aki egyben a ház plébánosa is volt, maga sem tudta, hogy milyen sorsot szánjon nekem. Én, mint egy kóbor macska a romokon, csak jöttem-mentem. Rajtam egyetlen ruha volt, amiben az este kimentem a szálláshelyemre. Este valahol eldűltem, reggel elindultam. Egy hétig tartott ez a 'lebegés a létben.' Volt egy halott a házban, aki szívszélhűdést kapott a riasztáskor. Kimentem a temetésére."

[312] A megállapítást a dolgozat szerzője a 2006–2007-ben szerzetesnővérekkel készített élettörténeti interjúk alapján tette.

[313] 1950. szeptember 7-én hirdették ki a az Elnöki Tanács 1950:34. számú törvényerejű rendeletét, amelyben megvonták a szerzetesrendek működési engedélyét Magyarországon. A rendelet 40 női rendet, pontosan 8956 szerzetesnővért érintett.

Bertát egyik fivére hazavitte, amikor a családja értesült a szerzetesek szétszórásáról. „Hazakerültem húszévesen, úgy, hogy ismeretlen volt számomra az otthoni élet. Depresszió lett rajtam úrrá. Reggelenként felkeltem, elmentem szentmisére (egy óra járásnyira volt a templom) hazajöttem és visszafeküdtem, befordulva a fal felé. Egész nap ébren, fekve, öntudatlanságban menedéket keresve. Hiába szólongattak, biztattak, keressek munkát, megélhetést, semmi elképzelésem nem volt, merre induljak el. Ez az állapot tartott három hétig. Egyik reggel felpattantam az ágyból, bementem az állomásra, megérdeklődtem, hogy kell utazni Fótra, mert a nővéreket oda internálták."

A rend feloszlatása felforgatta az addigi életét. Legalább akkora változás következett be nála, mint édesanyja halála után. A depressziója több tőről fakadhatott. Egyfelől a megszokott életforma semmivé vált, másfelől abból, amivel a családja körében találkozott. „Ismeretlen volt számomra az otthon." Kiutat keresett és talált. Úgy döntött, hogy az elhurcolt szerzeteseket megkeresi, őket választotta. Ez a gondolat megszüntette bénultságát, ettől a tervtől tért újból magához. Közös sorsot akart vállalni az ehurcolt nővérekkel, s ennek hatása nem maradt el.

A fóti eseményekre emlékezve már úgy szólította a nővéreket, hogy a „jelöltmesternőm", a „rendfőnököm", a „kedves tanáraim". Korábban birtokviszony nélkül emlegette a rend tagjait, ami ettől kezdve megváltozott. Az első találkozásról így írt: „Egymás nyakába borultunk." Bertát a nővérek befogadták, megosztották vele élelmüket, gondolataikat, hitélményeiket. Ettől kezdve Berta írásában nővértársai megváltoztak. Korábbi életüket átértékelve írt róluk. „A külső tevékenységet mindig messze a lehetőségeiken túl vállalták az elöljárók. Nem kritikának szánom, hanem jelzem a kor szükségletét. Imaéletüket is zaklatottá tette olykor a külső feladatok sokasága. Most, a táborban minden külső tevékenység megszűnt, kiélhették az imák szépségét, imaszövegek mélységét. Az együttlét hihetetlen nagy erőt jelentett."

Az internált nővérek között a valahová tartozás élményét élhette át, s nem is hagyta el a tábort addig, amíg a hatóságok fel nem oszlatták a tábort. A nyár végére a katolikus püspöki kar és az állam „megegyezésre" jutott, az internálásnak vége lett. Mindenki mehetett az útjára. Bertának nem volt hova mennie. Testvérei körébe már nem akart visszatérni, ezért elfogadta, amikor a környékbeli lakosok közül valaki munkát ajánlott neki.

Berta élete a rend feloszlatása után

Első munkahelye egy ötgyermekes családnál volt, ahol főznie, takarítania, mosnia kellett. A házimunkához nem értő nővér nem felejtette el háziasszonya kritikáját. „Hát Bertácskám, mindig nagyon rossz volt, amit főztél, de ez a lecsó most ehetetlen. Minden vonalon abszolút tehetetlen voltam, hiszen 12 éves koromtól nyolc éven át semminek a közelébe se kerültem, ami háztartás, gyerekgondozás."

A családdal nem tudni, hogyan szakadt meg a kapcsolata. Visszaemlékezése szerint Budapestre költözött több szerzetesnővérrel, s egy gyárban kezdtek el dolgozni. „A jelöltmesternőmmel együtt és még négyen egyszerre kaptunk felvételt a Magyar Acélárugyárban. Ketten edzőként, volt, aki esztergályosként, ketten lakatosként nyertek felvételt. Hogy legyen elképzelésünk: az acél úgy készül, hogy vasat bizonyos előkészületek után felhevítve hirtelen vízben vagy olajban, vagy másként lehűtik. Olajosak, szenesek, piszkosak voltunk egész nap. Három műszakban dolgoztunk. Átképzősök voltunk, szakképesítést, szakmunkás-bizonyítványt kaptunk. Egy repülőtiszt volt még köztünk, akit szintén nem tűrt a rendszer más helyen. Amíg a kemencék felmelegedtek, amíg a berakott anyag felizzott, volt időnk szellemileg megtalálni egymást. Szellemi életet éltünk. Mivel az elöljárómmal együtt dolgoztam, naponta találkozhattunk, 'közösségi életet' élhettünk. Egyházi oldalról biztatást kaptunk, hogy a kényszerű szétszórtságban valódi szerzetesként tart számon bennünket az egyház. Amikor reggel hat órakor kezdődött a műszak, fél 4-kor keltem, egyórás út után a reggel 5 órai szentmisére mentem, a kármelitákhoz,[314] és a szomszédságban levő gyárba időben beértem. Eközben persze kerestem a hivatásom értelmét. Meg kellett találnom, hogy az Úristen miért épp 'megváltós nővérnek' hívott, és ha már hívott, miért nem ad lehetőséget, hogy a hivatásomnak éljek. Pontosan meg is fogalmazódott bennem: mert Ő az emberek között akar lenni, és nincs lehetősége valóságosan jelen lenni egy ilyen fajta üzemben, csak ha akad valaki, aki naponta beviszi oda. Ezt igazi megváltós programnak éreztem, ezért nem volt nehéz a korai kelés és a munka. No meg elég fiatal is voltam hozzá."

Berta nemcsak a munkahelyén, hanem az albérletében is együttlakott a nővérekkel.

> „Magyarországból nem lett, nem lehetett nehézipari ország. Lassan a női munkaerőt elengedte ez az ágazat. Megalakultak az idős beteg nővéreink számára a szociális otthonok. Az én elöljáróm egy ilyen otthon vezetője lett. Én maradtam az albérletben. Ilyen-olyan tanfolyamokra iratkozhattunk: gép- és

[314] A Kármelita rend történetéről lásd Puskely Mária (1996. 499–503) gyűjteményét.

gyorsírást tanultam, hitoktatóképzőbe iratkoztam be. Ezt elfelejtették államosítani. Aztán arra is sor került, de addigra már ismertük egymást, és egymás lakására jártunk titokban, végeztük a teológiai tanfolyamot. Ehhez nem voltak jegyzeteink, könyveink. Sokszorosítottuk teológiai tanáraink jegyzeteit. Albérleti szobámban naponta, órákon keresztül kopogott az írógép. Feljelentett a szomszéd, hajnalban jöttek házkutatást tartani. Én éppen nem tartózkodtam otthon, mert lelkigyakorlatot tartottam abban a szociális otthonban, amelyben elöljáróm volt a vezető."

Berta és nővértársai az ötvenes években megpróbáltak úgy élni, mintha csak rövid időre oszlatták volna fel rendjüket. Fiatalok, elkötelezettek és lelkesek voltak. „Kapcsolatban voltam más rendi nővérekkel is, akik ugyanúgy, titokban élték szerzetesi életüket. Bennünk megvolt a kezdés lendülete, elöljárónktól kértük-követeltük a beöltözést. Ne csak lélekben tartozzunk a kongregációhoz, hanem ténylegesen is. Nagy titokban kitűzték a napot. 'Kirándultunk': Leterített egy lópokrócot, arra térdeltünk, amikor egy pici, fehér, hímzőfonálra csomózott műanyakeresztet akasztott a nyakunba. „Berta nővér, vedd a keresztet, mint Jézussal való eljegyzésed zálogát. Ez emlékeztessen, hogy a Keresztre feszítettnek menyasszonya vagy. Aki egész szívet vár tőled, mást maga mellett nem tűr meg. Ez legyen erősséged a küzdelmekben, megnyugvásod a fáradalmak közt, és boldogságod a világ örömeinek megvetésében."

Civil életének irányát is meghatározta, hogy titokban „beöltözött". 1956 után esti gimnáziumba járt, leérettségizett. Berta előéletét nem ismerve az osztályfőnöke javasolta egyetemi felvételijét. Elöljárónője matematika-fizika szak elvégzésére adott neki engedélyt. Az egyetemen nem voltak problémái, egyszer kiderült róla, hogy szerzetesnővér akart lenni korábban, s ekkor kérdőre vonták. „A párt, a szakszervezet, az ifjúsági szervezet képviselői számon kérték tőlem, hogy ők úgy hallották, hogv én 'apáca voltam'. Nem voltam, de boldogtalan vagyok, hogy nem lehettem. És a vallással hogy áll? – kérdezték. – Azzal jól. De hát akkor nem kaphat diplomát. Most azonnal hagyjam abba, vagy majd később értesítenek?! – kérdeztem, s pillanatokon belül elküldtek azzal, hogy siessek, elkésem a gyakorlóiskolából." Nem zárták ki az egyetemről, reálszakos tanár lehetett belőle.

Berta 1962-ben végezte el az egyetemet, s egy Budapest környéki iskolában helyezkedett el. Napi ingázó lett. Közben nem hagyta abba a lelki olvasmányok gépelését, azok terjesztését, ami a politikai rendőrség előtt sem maradhatott titok. A rendőrség rendszeresen tartott nála házkutatást, s ilyenkor a munkahelyét is értesítették. Elbocsátották az állásából. „Még két iskolából távolítottak így el: mindig az iskola felügyeleti szerveinek kellett megfogalmazniuk az indokot, hiszen nem kerülhetett szóba a rendőrség." Bertának nyolc év alatt

négy munkahelye volt, ami a korabeli viszonyokat ismerve feltűnő jelenség lehetett. Végül 1970-ben az egyetlen olyan egyházi gimnáziumban helyezkedett el, amelyet szerzetesnővérek tartottak fenn, a Patrona Hungariaeban. „Húsz évnél többet éltem már meg kint a világban úgy, hogy közösségbe vágyakoztam, igaz emberek közé. Most megadatott. Ez a közösség szerzetesnőként fogadott el amellett, hogy változatlanul inkognitóban kellett maradnom. A gyerekeknek csak áttételesen jelezhettem, hogy elkötelezett embere vagyok az én Uramnak. Részt vehettem az iskola lelkigyakorlatain, ünnepi előkészületein. Aztán az ünnepen már otthon voltam. Amíg éltek még nővérek, akikkel együtt laktam, addig kis közösségünknek jó volt együtt. Őket sorban eltemettem. Az ezutáni években már hideg lakásba érkeztem, befagyott háztartásomban a legnagyobb ünnepeken is csak valami kenyérmaradékot tudtam előkotorászni. Ez volt az ára annak, hogy amíg csak lehetett, együtt voltam az iskolámmal. Rendszerint az üzletek nyitvatartási idején túl érkeztem haza."

A visszaemlékezésből kiolvasható, hogy Berta élete a hatvanas években helykereséssel telt el, s nyugvópontra a hetvenes évektől kezdve jutott. Sajátosan alakult a helyzete. Egyházi jóváhagyással a hivatalosan nem létező Isteni Megváltó szerzetesrendnek lett, illetve maradt a tagja. Ezt a titkosrendőrség sejtette, folyamatos zaklatásnak volt kitéve. Jó megoldásnak tűnt a Patrona Hungariae Gimnáziumban való elhelyezkedése, [315] annak ellenére, hogy Berta nem volt ennek a rendnek a tagja, őt is szerzetesnővérnek tekintették kollegái. Hogy valami mégis hiányzott neki, azt a „hideg lakás", a „befagyott háztartás", a kenyérmaradék" kifejezések sejtetik. A lehetőségekhez képest jól érezte magát munkahelyén, otthonában azonban a rend nélkül maradt szerzetesek magánya várta.

A szerzetesi életformát, a közösséget némileg pótolhatta számára a vele együtt élő nővértársak gondozása. Erről nem sokat írt, feltételezhető, hogy hosszabb ideig ápolnia kellett rendje idős tagjait, s végül magára maradt.

A fentiek alapján nem meglepő, hogy ő is jelentkezett 1989 után, az Isteni Megváltóról nevezett újjáalakult rendbe. Természetesnek tarthatta, hogy ott van a helye. „Én kaptam meghívást arra, hogy a tartományfőnöknőm sofőrje legyek. Megtanultam vezetni hatvanévesen. Nem vette igénybe szolgálataimat. Betegekhez invitált, ápolónak és egy konyhai vezetést is rám bízott volna. A magam jószántából nem éreztem hozzá erőt. Legfőképpen fizikait nem. Végül arra kértem, hogy engedjen az eddigi iskolámban tanítani, ne legyen rám gondja. Nagy örömmel vette ezt az ajánlatomat."

[315] Az állam és egyház közötti „megegyezés" szerint a Patróna Hungariae Gimnázium egyházi gimnázium volt. A gimnáziumot a Miasszonyunkról nev. Szegény Iskolanővérek rendje kapta vissza állami engedéllyel. Történetükről lásd Puskely Mária (1996. 679-685.)

A tömör mondatokban foglalta össze a rendszerváltás utáni sorsát. Az idős szerzetesnővér és az új és küldföldről hazatért tartományfőnöknő közötti feszültségről, de legfőképpen Berta nővér döntéséről, ami alapján kiderült, hogy mégsem vállalta rendjén belül a közösségi életet. Annak ellenére hozta meg ezt a döntését, hogy szerzetesnővérként élte életét majdnem negyven éven keresztül. Döntése mögött számtalan kimondatlan okot találhatnánk, amit két történettel fejezett ki.

„Sokszor magam elé képzelem a fiatal lányokat, akiknek vőlegényeik a frontra mentek. Olvasott, látott az ember megsápadt lányokat, nőket, akik mindvégig várták kedvesüket. – De egyiknek sem kellett szembesülni azzal a groteszk helyzettel, hogy egyszer csak 60 évesen meglátja, jön! Valóságosan, megroggyanva, alig felismerhetően. És végignézve saját magán, látja a megroggyant valóságát, és felméri, hogy belső reményei két emberöltőnyire vannak a realitástól."

„Otthoni környezetemből él bennem egy kép. Egy nősülés előtti fiatalembert behívtak katonának és vitték az orosz frontra. Jöttek a hírek, hogy a katonák mind odavesztek. A család várta haza a fiát. A legény apja hűségesen nevelgette fiának a csikót, amelyiket fia hagyott itthon. Nem fogta hámba, majd a Gyurka hazajön, és ő fogja betörni. Teltek a hónapok, a szülők makacsul várták a fiúkat, etették a csikót. Teltek az évek. A csikó az istállóban felnőtt és azonmód meg is nyomorodott. Fájós lábú, semmirevaló állattá vált. Vágóhídra kellett vezetni. A szülők is sírba szálltak."

ÖSSZEGZÉS

Berta élettörténete nem tekinthető egyedi esetnek, az idős szerzetesek közül 1989 után sokan nem tértek vissza rendjükbe, nem tudták vállalni a közösségi életformát.

A dolgozat elején feltett kérdésre – hogyan bontakozott ki az élettörténetben az identitása, s az hogyan értelmezhető – a következőképpen válaszolhatunk.

Gyermekkorára emlékezve a szerzetesrendet egy tőle idegen intézményként mutatta be, ahol „sormintának" érezte magát. Elfogadta, amit mondtak neki, mintha érzelemmentesen élte volna életét. 1950-ben megszűnt életének a külső kerete, ezzel együtt minden támasza. Ekkora már a családjához sem kötődött, eltávolodott tőlük a kolostorban töltött évek alatt. Saját döntése volt, hogy azokhoz csatlakozzon, akikkel korábban egy rendben élt.

A szétszóratás utáni időszakra emlékezve megtalálta helyét a társai között. Az internálótábor feloszlatásakor önként tartotta velük a kapcsolatot. Nővértársait

megszerette, többekkel együtt lakott, köztük elöljárónőjével is. Feltételezhető, hogy megbeszélte főnöknőjével életének fontos kérdéseit, de csak egyet említett közülük, a matematika szak elvégzése előtti dilemmáját. Hamarosan szétváltak útjaik, Berta albérletben maradt, az idős vezetőnő elköltözött, megbízták egy egyházi szociális otthon vezetésével. Berta továbbra is együtt lakott néhány szerzetestársával, de közösségi életükben az elöregedő nővérek ápolása került előtérbe. Meghívást kapott a Patrona Hungariae egyházi leánygimnáziumba, ahol titokban szerzetesként élhetett. Végül mégis teljesen egyedül maradt.

Mivel a szerzetesi életforma fenntartásában a közösségi élet kulcskérdés, akkor azt kell látnunk, hogy ez egyre nagyobb hiányt jelentett Bertának. Ezért nem tehetett mást, mint ő is, számos más társával, a „maga módján" lett, maradt szerzetes.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Biblia, a Szentírás Káldi-féle fordítása. Budapest: Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat

Bögre, Zs. – Szabó, Cs. (2010): *Törésvonalak. Apácasorsok a kommunizmusban*. Budapest: Szent István Társaság, METEM

Bruner, J. – Lucariello, J. (2001): A világ narratív újrateremtése a monológban. In László, J. – Thomka, B. (szerk.): *Narratívák 5*. Budapest: Kijárat Kiadó, 131–157. o.

Gyáni, G. (1993): Emlékezés és oral history. In *Buksz* (3), 297–303. o.

Keszei, A. (2010): Az emlékezet rétegei. In *Korall* 11 (41), 5–34. o.

Keszei, A. (2015) *Emlékek formájában*. Budapest: L'Harmattan

Kohli, M. (1990): Társadalmi idő és egyéni idő. Az életút a modern társadalom szerkezetváltozásában. In: Gelleriné Lázár M. (szerk.): *Időben élni. Történeti–szociológiai tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 175–213. o.

Kohli, M. (2005): Social Organization and Subjective Contruction of the Life Course. In: Miller, R. (szerk.): *Biographical Research Methods*. London et al.: SAGE Publications,Volume II., 39–63. o.

Kovács, A. (1992): Szóról szóra. In: *Buksz* (1992. tavasz), 88–96. o.

Kovács, É. – Vajda, J. (2002): *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek*. Budapest: Múlt és Jövő

László, J. (2003): A történelem szociálpszichológiája. In *Magyar Tudomány* (1), 17–33. o.

László, J. – Thomka, B. (szerk.) (2001): *Narratívák* 5. Narratív pszichológia. Budapest: Kijárat

Puskely, M. (1996) *Keresztény Szerzetesség. Történelmi kalauz. I–II*. Budapest: Bencés Kiadó

Révay, E. (2003) Újrainduló szerzetesrendek egy megújuló társadalomban. Budapest–Csíkszereda: Magyar Egyházszociológiai Intézet, Státusz kiadó

Ricoeur, P. (2001): Narratív azonosság. In László, J. – Thomka, B. (szerk.): *Narratívák 5*. Budapest: Kijárat, 15–27. o.

White, H. (1996): A narrativitás szerepe a valóság reprezentációjában. In *Aetas* (1), 96–119. o.

IV. 2. Megtérés és identitás a Hare Krishna-mozgalomban – élettörténeti esetelemzés

A tanulmányban a megtérés hatását vizsgáltam az identitás alakulására, a kutatást élettörténetekkel végeztük el. Tizenöt élettörténet került feldolgozásra, amelyek tartalmából kiemeltem a közös vonásokat, majd három kiválaszott élettörténet mondataiból és szóhasználatából vontam le következtetéseket. A kétféle elemzési eljárás miatt a tanulmányban keveredik a posztpozitivista és konstruktivista szemlélet.

BEVEZETÉS

A Hare Krishna-mozgalom a nyugati világban először az Egyesült Államokban jelent meg a hatvanas évek végén, onnan Európába, majd Közép-Kelet Európába is átterjedt. Magyarországon is jelen van a kilencvenes évek elejétől az ISKCON-[316], amely a Krishna-tudat fundamentalista teológiáját hirdeti. A mozgalmat eleinte „agymosással" vádolta a közvélemény, ma már azonban ismereteink bővülésének és az ISKCON belső reformjanak köszönhetően inkább identitásváltásról beszélünk a mozgalom követői esetében. A Krishna-mozgalom kutatói szerint a nyugati világhoz való alkalmazkodás érdekében fontos kompromisszumokat történtek, mint például a családi élet „engedélyezése" vagy a nők –mozgalmon belüli – helyzetének javulása (Bryant–Ekstrand 2004; Barker 2008).

A megtérés klasszikus témának számít a vallásszociológiában, de érdeklődik a kérdés iránt az identitáskutatás is. Míg a vallásszociológia a megtérés társadalmi és személyes okait, a motivációkat és a következményeket kutatja főleg, az identitásvizsgálatok egyik fő kérdése, hogy mi és hogyan változik meg a személyiségben egy megtérés után.

A tanulmány célja hozzájárulni annak megértéséhez, hogy a Hare Krishna-mozgalom tagjainak önképe hogyan változott meg. Kívülről azt látjuk, hogy a mozgalom tagjai megtérésük során számtalan átalakuláson mentek keresztül azzal a céllal, hogy elérjék a számukra legfontosabbat, az örök változatlanságot, a Krishna-tudatot.

[316] ISKCON: International Society for Krishna Consciousness.

A tanulmányban három oldalról közelítettem meg a témát. Egyrészt megvizsgáltam, hogy a megtérés milyen következményekkel járhat az élettörténetek struktúráira. Másodszor, elemeztem néhány megtérés utáni élethelyzetet, amelyben megfigyelhető volt a „változások” értelmezése. Harmadszor, kerestem olyan eseményeket az élettörténetekben, amelyek a megtérés utáni élet nehézségeiről szóltak. Ez utóbbival azt szerettem volna megtudni, hogy hogyan tudják kezelni identitáskríziseiket a megkérdezettek.

Az empirikus anyag elemzésének a *megtérés*, az élettörténet, a *személyiség rétegei* és az identitás fogalmakat használtam fel. Mindenekelőtt lássuk e fogalmak értelmezését.

MEGTÉRÉSÉRTELMEZÉS A KUTATÁSOK TÜKRÉBEN

A Krishna-mozgalom gondolkodásmódja gyökeresen eltér a nyugati világfelfogástól. Röviden azt lehet mondani, hogy 1. A nyugati vallás idő és tér felfogása lineáris, szemben az Indiában elfogadott ciklikus szemlélettel. 2. Míg hagyományosan nyugaton az egyén egy földi élettel rendelkezik, s azután a végső életét vagy a mennyben vagy a pokolban tölti, addig az indiai szemlélet egy egyénhez több földi életet rendel, amit reinkarnációnak neveznek. További résztelezés nélkül is látható a radikális különbség a kétféle világértelmezés között.

A vallásos megtérés önmagában is jelentős gondolkodásmódbeli változással jár (Snow–Richard 1983), ami különösen igaz akkor, ha az egy nyugati emberrel egy keleti valláshoz történő csatlakozás során történik, mint amilyen a Hare Krishna-mozgalom.

Lewis R. Rambo amerikai valláspszichológus szerint a megtérés olyan komplex jelenség, amelyben az emberek, események, ideológiák, intézmények, elvárások, tapasztalatok megváltoznak (Rambo 1993: 158). A megtérés értelmezéséhez a szerző egy leíró modellt dolgozott ki, amely több megtéréstípust különböztet meg. Így nála a megtérés jelentheti 1. a tradíció megváltozását (valaki az iszlámból áttér a kereszténységbe), 2. intézményes változást (baptistából áttérhet a katolikus hitbe), 3. intenzitásváltozás (válhat valaki egy valláson belül elkötelezettebbé), vagy egy 4. új vallási mozgalomhoz való tartozást, csatalakozást. (Paloutzian–Richardson–Rambo 1999: 1052). Rambo a korábbi megtéréskutatásokhoz képest új vonásként foglalkozott a „kitérés” fázisával is, amikor az egyén idővel elhagyja a vallásos közegét (Rambo 1993: 158; Gooren 2007: 344–345).

A Hare Krishna-mozgalmat, másképpen az ISKON-t a szociológiában hagyományosan az új vallási mozgalmak közé soroljuk, a továbbiakban ide történő megtérésekről esik szó.

Jochen Kraus és Daniel Eckert német valláspszichológusok új vallási mozgalmak körében, köztük a Hare Krishna-mozgalom tagjai között is végeztek kutatásokat személyiségtesztek segítségével (Kraus 1999). Kutatásuk alátámasztotta azt a nézetet, mely szerint a mozgalom tagja hierarchikus struktúrában élnek egy karizmatikus vezetővel, s erős szabályoknak és életmódbeli elvárásoknak tesznek eleget. Továbbá úgy látták, hogy a Hare Krisna-mozgalom tagjai gyakran önértékelési problémával küzdő személyek, akiknél jól működik a vallásos vezető idealizálása és bizonyos értékek túlhangsúlyozása. Az idealizált vallási vezetővel való kapcsolat növeli a tagok önértékelését, ami védettséget nyújt az egyén számára a csalódásokkal szemben. Esetükben bizonyos értékek túlhangsúlyozása elnyomja az agresszív indulatokat, mint amilyen például mások morális elítélése. További kutatási eredményük szerint a tagoknak a Krisna-mozgalom segít stabilizálni énképüket. Úgy találták, hogy minél hosszabb ideje tagja valaki a mozgalomnak, annál stabilabb énképpel rendelkezik (Kraus 1999: 276).

A megtérés személyiségre gyakorolt hatását – s témánkhoz ez a kutatási kérdés áll legközelebb – három szerző vizsgálta, akik visszamenőleg elemeztek több mint száz publikációt ezzel kapcsolatban (Paloutzian–Richardson–Rambo 1999). Elemzésükhöz az új vallási mozgalmakról és a keresztény vallásokról szóló kutatásokat egyaránt felhasználták. Úgy találták, hogy a személyes tulajdonságok nem változnak meg a vallási megtérés következtében.

Paloutzian folytatta a megtérés és a személyiség közötti kapcsolat kutatását, s korábbi kijelentésén finomított: ha a személyiség nem változik is, egy fontos területet azonban mégis érint a vallásos megtérés. Ez pedig nem más, mint a megtért ember identitása. Ez utóbbi magában foglalja a személyes célokat, értékeket, attitűdöket, hitek rendszerét (Pargament–Park 1995).

Magyar szerzők közül Kamarás István Hare Krisna-kutatásait kell kiemelni. A szerző átfogó kutatást végzett a mozgalom tagjai körében, s ő is használta többek között az élettörténeti módszert. A megtéréssel kapcsolatban a következő kijelentéseket tette: „A megtérés előtti életüket mintegy lerázzák magukról. A 'múltat végképp eltörölni jegyében' beszéltek az interjúalanyok a megtérés előtti életükről." (Kamarás 1998: 128) Később hozzáteszi: „Többek esetében, úgy tűnik, hogy a megtérés nem paradigmaváltás, hanem ugyanannak a paradigmának a módosítva folytatása." (Kamarás 1998: 169–170) Kamarás István idézett gondolatai is jól érzékeltetik a megtéréssel kapcsolatos változás és változatlanság dilemmáját.

Az idézett szakirodalmi források szerint a megtérés hatására a személyiség egésze nem, ugyanakkor annak egyik szintje, az egyéni identitás alapvető változásokat mutat.

A további elemzéshez szükséges McAdams amerikai pszichológus személyiségmodelljét bemutatni.

SZEMÉLYISÉGRÉTEGEK ÉS IDENTITÁSFELFOGÁSOK

McAdams szintetizálta a pszichoanalízis, a behaviorizmus és a humanista megközelítés személyiségelméleteit, s ezek alapján a kövezőket állítja. Szerinte a személyiség három rétegre bontható. Az első szintre a „ személyiséget" meghatározó temperamentumot teszi, a személyre jellemző tulajdonságokra gondolva. Ez alapján mondható valakire például az, hogy introvertált vagy extravertált, kiegyensúlyozott, csendes, vidám természetű, vagy annak éppen az ellenkezője. A szerző szerint egy ember jelleme (az első személyiségszint) stabilnak mondható, még egy vallásos megtérés után is (McAdams 1996; Paloutzian–Richardson–Rambo 1999). A második szinten a személyiség funkciói vannak, amelyekkel az ember jellemvonásai segítségével alkalmazkodni képes környezetéhez. Olyan magatartásmódokra gondolhatunk, mint a kompromisszumkészség vagy -képtelenség, a konfliktus kerülése vagy éppen provokálása. S végül a harmadik szintre az egyén identitása tehető: önképe, élettörténete, gondolkodásmódja, életmódja stb. Ezen a szinten dől el, hogy az egyén milyen értékek alapján él, mihez alkalmazkodik vagy éppen milyen spirituális céljai vannak. A témában született kutatások szerint a harmadik szint a legképlékenyebb, ez a réteg változékony (Paloutzian–Richardson–Rambo 1999: 1069).

Ebből a modellből az látható, hogy a személyiség rétegei nem reagálnak egyformán a külvilág változásaira: míg az első szint viszonylag stabilnak mondható, a harmadik szint, amely a legérzékenyebb a társadalmi környezetre, képlékenyebbnek bizonyul.

A továbbiakban megvizsgálom, hogyan jelennek meg az élettörténetekben a megtérés következményei. A folytatáshoz szükséges néhány szót szólni az élettörténetek sajátosságairól.

MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁSOK

A megtéréstörténetek vizsgálhatók lettek volna különböző kvalitatív módszerekkel, mint például sturkturált vagy félig strukturált mélyinterjúval, vagy élettörténeti interjúval. Az utóbbi esetben az élettörténetekben a megkérdezettek önképükről, más szóval identitásról beszélnek.

Tudjuk, hogy az élettörténeti interjúk retrospektívek, mindannyian a jelen perspektívájából mesélünk múltunkról. A beszélő „jelenlegi" életével kapcsolatos

elégedettsége vagy elégedetlensége óhatatlanul megjenik a múltjával kapcsolatos elbeszéléseiben (McAdams 2011).

Az élettörténetek másik sajátossága, amikor az interjúalanyok figyelembe veszik, hogy kinek és milyen céllal mesélnek. Ez a jellegzetesség is befolyásolta a Krishna-tudatú hívekkel készült interjúkat, mivel az életükről való mesélést missziós feladatnak fogták fel. Emiatt az elbeszélések természetes módon összekapcsolódtak hitkérdések és teológiai kérdések ismertetésével. Továbbá, nem meglepő módon, a megkérdezettek szívesebben beszéltek olyan dolgokról, amelyek pozitív változást hoztak az életükben, s – egy kivételével – kerülték a negatívabb események említését. Az élettörténeti elbeszélések önigazolások is egyben, ezért nem csodálkozunk, ha egy zártabb közösség tagjai kerülik a közösségük nehézségeivel kapcsolatos témákat. Ez nemcsak „hírzárlat" a külvilág felé, hanem az önmegerősítés így működik.

A KUTATÁSBAN RÉSZT VEVŐK BEMUTATÁSA

A tanulmány tizenöt Krisna-tudatú hívő élettörténeti interjúi alapján született, amelyek 2006 nyarán készültek egy magyarországi városban, átlagosan másfél-két órás terjedelemmel. Mindegyikben megkérdeztük a vallásos megtérések előzményeit, annak lefolyását, s az azt követő változásokat.

Az interjúalanyok kiválasztásakor legfontosabb kritériumnak tűnt az életkor kérdése. Próbáltuk megkeresni a kutatás szempontjának legmegfelelőbb korosztályt. Az élettörténeti módszer az idősebb hívek megszólítását indokolta, olyan személyeket, akiknek nagyobb rálátásuk és tapasztalatuk volt mindarra, amit átéltek. Az interjúalanyokkal való találkozás után hamar kiderült, hogy a Krishna iránti elköteleződés mértékét mutatja, a megtért személy beköltözött-e vagy sem a közösség templomába. A mozgalomban őket nevezik szerzeteseknek, illetve avatott vagy avatás előtt álló bhaktáknak. A megkérdettek közül tizenhárman szerzetesek és ketten „kinn" élő Krishna-tudatú hívő volt.

Életkori megoszlásuk szerint kilenc fő tartozott a 35–40 évesek közé, öten az 50–55 éves korcsoporthoz, s egy fő volt 25 éves. A megkérdezettek között kilenc férfi és hat nő szerepelt. Magyarországon – a vizsgálat idején – már az idősebb korosztály közé számított a Krishna-tudatú hívek körében az, aki 35 éves volt.

AZ ÉLETTÖRTÉNETEK STRUKTÚRÁJA

A megkérdezettek közül (két fő kivételével) mindenki szerzetesi minőségben az egyik templomban élt. A 24 órás szerzetesi élet teljes elköteleződést jelent

a mozgalom felé. Ezt nem felejthetjük el, amikor az alábbiakban az élettörténeteket tárgyaljuk.

A megkérdezett bakhták (szerzetesek) mindegyike elégedettségének adott hangot az „új” életével kapcsolatban. Megtérésükről, a templomba történő beköltözésükről kiderült, hogy az egy hosszabb folyamat végeredménye volt. Ezt megelőzően több évig tartó keresésről, főként az ezoteriával való ismerkedésről számoltak be.

Az elbeszélésekben a mozgalommal szemben kritika – érthető módon – nem jelent meg. Élettörténetükben azt fogalmazták meg, hogy „jó helyen vannak, jó döntést hoztak”, amikor a Krishna-tudatot választották. (Egyetlenegy történet hangzott el, amely a mozgalom elhagyásával, kilépéssel volt kapcsolatos, amelyről a későbbiekben lesz szó.)

Az élettörténetekből megismert sorsok – az egyéni változatok ellenére – alapján megrajzolható egy általános forgatókönyv.

A megkérdezett Krishna-szerzetesek megtérésük előtti életükről úgy beszéltek, mintha azokban traumák vagy nagyobb krízisek nem jelentettek volna különösebb megrázkódtatást. Problémákról (válás, haláleset, betegségek) úgy beszéltek, mint amelyek okát időközben már megértették. A Krishna-tudat tanítása szerint mindenkinek a karmája szerint alakul a földi élete. Ha a múltban valaki valamilyen bűnt követ el, akkor annak szenvedés lesz a következménye a következő életében. Ezek alapján mondható, hogy az a jelenség, hogy a megkérdezettek nem keseregnek például gyermekkori kríziseiken, sérelmeiken, azok részleteiről szinte megfeledkeznek, a megtérésük következményének – pontosabban a megtérést követő személyiségváltozásnak tudható be.

Az élettörténetek alapvetően nyugodt, kiegyensúlyozott családi életről meséltek, s olyan gyermekkorról számoltak be, amelyben szüleikkel, környezetükkel jó kapcsolatot ápoltak. S ha ez valakinél mégsem volt így, akkor arra csak említés szintjén tért ki, hangsúlyozva, hogy ma már érti, hogy mi miért történt vele korábban. A visszaemlékezések szerint az iskolai vagy a szakmai életükben sem történt nagyobb törés, mert ha mégis, akkor azt meg is tudták magyarázni.

A 24 órás szerzetesi életforma átalakította életükben a fontosságok sorrendjét. Jó példa erre az egyik Krishna-tudatú szerzetesnő története, akit 15 évesen kitagadott az édesanyja, s ezért a nagymamája törődött vele a továbbiakban. A kitagadásról, az édesanyáról és a nagymamáról az interjúalany éppolyan neutrális stílusban beszélt, mint élete többi epizódjáról. Mint később elmondta, megtérése után megkereste édesanyját, s közölte vele, hogy megbocsátott neki. A témáról úgy beszélt, mintha mindez nem vele történt volna, mintha kívülállóként látna korábbi életére.

Az élettörténetek egy másik jellegzetes vonása volt a megtérés előtti „kereső" vagy felfedező magatartás hangsúlyozása. A „keresést" alapvetően a nyugati kultúrával szembeni elégedetlenségre vezették vissza. Elmondásuk szerint nem kaptak választ az élet, a halál vagy a betegség értelmével kapcsolatos kérdéseikre. Kiderült, hogy már igen fiatalkorban elkezdte őket érdekelni az ezotéria, a jóslás, az asztaltáncoltatás mellett a jóga és a mögötte lévő gondolkodásmód. Többek útja a reikin[317] keresztül vezetett Krishnához. Az élettörténetek alapján úgy tűnik, hogy a „keresést" egy szükséges útszakasznak tekintették utólag. Hosszas „keresésük" egyik állomásán jutottak el valamilyen krishnás rendezvényre, ahol „úgy érezték, hogy hiteles válaszokat kaptak mindenre".

Ezekből a „forgatókönyvszerű" elbeszélésekből a Krishna-teológia hatására következtethetünk. A megkérdezettek törvényszerűnek látták az „igazsághoz" vezető útjukat.

A Krishna-mozgalommal való találkozás és a megtérés időpontja nem esett egybe. Mindannyian arról számoltak be, hogy sok időnek (több évnek) kellett eltelnie ahhoz, hogy a mozgalomhoz teljes idős szerzetesként csatlakozzanak. A csatlakozásukat nem kötötték egy nagyobb döntéshez, minden fokozatosan történt, mert „valahogyan minden elrendeződött". Elrendeződésnek tekintették például, amikor valakinek megszűnt a munkahelye, vagy ha valakit éppen elhagyott a menyasszonya, vagy akinek már nem éltek a szülei, s ezek az események lehetőséget nyújtottak a templomba történő beköltözésre. Nem kötötte őket „semmi" a külvilághoz, egyszerűen „elrendeződött" a beköltözésük. Ebben a témában is a Krishna-tanítás világszemlélete érzékelhető. Az elbeszélések mondanivalója szerint az alanyok megtérésük előtt is (tudat alatt) Krishnát keresték. Úgy válogatták össze a történeteket, olyan sorrendbe rakták az eseményeket, olyan szereplőket sorakoztattak fel az életükből, akik elvezették őket a Krishna-mozgalomba. Ez az elbeszélői mód az életesemények olyan speciális szelekcióját kívánta meg, amelyben az „új" gondolkodásmód kiépülése bontakozott ki.

Az élettörténetek fentebb részletezett szerkezetében a megtérések nem töréspontként, hanem beteljesedésként jelentek meg. Ezek szerint az alanyok megtalálták, amit kerestek. A „keresés" eredménye lett az igazi identitás megtalálása.

A továbbiakban bemutatom a megtérések utáni identitásváltozások irányát.

[317] Reiki: gyógyító életenergia közvetítésén alapuló spirituális gyógymód, technika.

VÁLTOZÁSTAPASZTALATOK

A kutatásban részt vevőket minden esetben megkérdeztük arról, hogy hogyan érzékelték az életükben bekövetkezett változásokat. Az interjúalanyok hangsúlyozták, hogy a Krishna-tudat követésének négy alapszabályát (1. hús-, hal- és tojásfogyasztásnak, 2. kábító és mámorító szerek használatának, 3. szerencsejátéknak és a 4. házasságon kívüli nemi életnek a tilalma) nem volt túlzottan nehéz betartaniuk. Legtöbben már a templomházba történő beköltözésük előtt, otthon is követték a négy szabályt. Az előírásszerű imaéletet a szentírásolvasással együtt is naponta gyakorolták szerzetesi fogadalmuk letétele előtt. Az életmódban bekövetkezett változásokat, bármennyire jelentősnek tűnnek is egy kívülálló számára, a szerzetesek nem nehézségként, hanem hasznos eszközként élték meg.

Az egyik 32 éves szerzetes szerint „a szerzetesi életstílus olyan mértékben különbözik a polgári élettől, hogy csak megtanulni ezt és szocializálódni erre a fajta életre, az teljes koncentrációt kíván. Az első néhány évem ezzel telt el gyakorlatilag." Egy fiatalabb, 25 éves szerzetes pedig (10 éve volt szerzetes a megkérdezés idején) a következőket emelte ki a változásokról: „kicsit szabályozottabb lettem", vagy: „amíg nem ismertem a Krishna-tudatot, addig úgy éreztem, mintha lebegnék a levegőben". A változásnak megint egy másik aspektusa, amikor valaki arról beszélt, hogy a földi vágyaktól való megszabadulás megtapasztalása volt fontos számára: „Apró jel van rá, tapasztalom én is, különben nem lennék itt, hogy csendesedik ez a vágy, le tud tisztulni." Vagy ugyanő: „vannak rossz dolgok az elménkben, de sokkal kevesebb, mint korábban", s így folytatta: „Minden egyes nap, minden egyes pici dolog az életünkben egy nagy változás ilyen szempontból. Csak nem mindig így éljük meg. Mindennap próbálunk jobbak lenni."

Az idézetek szerint a szerzetesek a változásokat szükségesnek tekintik, s az új gondolkodásmód eredményének tudják be.

Lássunk most néhány hosszabb idézetet a változások további részleteiről:

Szerzetes I. (36 éves szerzetesnő): „A természet nem változik meg. Én mindig egy nagyon akaratos nőszemély voltam és az is maradok. De meg kell tanulni jó irányba használni, vagy nem mindenki felé használni. Megtalálni a helyemet, hol is vagyok én. (…) Megtanultam beengedni az embereket a szívembe. Megtaláltam a kiegyensúlyozottságot, hogy hogyan lehet áldozatot vállalni másokért, s közben megmaradjon az önbecsülésed. Nagyon nehéz, hogy feláldozd magad."

Az idézet szerint az emberi természet nem változott meg, csak annak felhasználása alakult át a megtérés után. Ezek a gondolatok összecsengnek McAdam személyiségmodelljével. A szerző azt állítja, ahogyan fentebb már erről volt szó, hogy az emberi tulajdonságok stabilak, azok nem változnak meg, csak

azok működésmódja. A beszélő szerint megtanulta másképp felhasználni „természetét", ami elkezdett másképp működni.

Szerzetes II. (32 éves szerzetes): „A személyiségem változott, nyitottabb leszek mások iránt. Nekünk ez kell is, mert mi nemcsak tanuljuk a szent írásokat, hanem próbáljuk átadni másoknak is. Ez fejleszti a személyiséget, figyelmesebb lesz másokkal szemben (...) Én nem voltam olyan, hogy egy helyben üljek. Amikor azonban elveszítettem a munkámat, akkor egy darabig ültem és meg voltam rökönyödve, hogy miért éppen velem történt ez meg. Vannak időszakok, amikor az ember élete nehezebb. Nem mindenkinek, de valakinek olyan a karmája. Tehát, hogy az előző életében lévő cselekedeteit vagy ebben az életben, amit csinált, bűnös tettek, annak lesz egy visszahatása. Kap nehézséget az életében: betegséget, nem jó testet. Én akkor még tudatlan voltam. Mindent elveszítettem, ami idáig volt. Munkahelyem, a megélhetésem, amiben hisz az ember, hogy ez az életem értelme, hogy fenntartsam magam. Mert az hisszük. Én 35 éves fejjel kezdtem el a Krishna-tudatot. Ebben a korban sokan nem is mernek ilyesmivel foglalkozni, mert azt gondolják, hogy nem tudnak változni. Életmódváltás van: más ruhát kell felvenni, másképpen kell hordani a frizuránkat (...) Szokták mondani, hogy nekünk hasonló arcunk van – legyen idősebb-fiatalabb. De ez a belső sugárzás."

Ebben az esetben *összedettebb módon* mutatta be a beszélő *a változási folyamatokat*. Maga a változás háromféleképpen jelent meg. Először személyiségváltozásként, majd egy konkrét életesemény átértelmezéseként, ami gondolkodásmódbeli változásra utal, majd pedig életmódbeli változásként.

A beszélő *személyiségváltozásnak* nevezte a mások felé történő *nyitást*. Alaposabban szemügyre véve a szöveget azonban azt láthatjuk, hogy itt nem egy új *jellemvonásról van szó,* hanem már egy meglévőnek a felerősödéséről. A szövegben a beszélő saját maga módosította kijelentését, amikor a *személyiségváltozás* fogalmát felcserélte a *fejleszti a személyiséget* fordulatra. „Nyitottabb leszek..." A változás tehát fejlődést jelent ebben az idézetben. Az emberek iránti nyitottsága felerősödött, mert alkalmazkodnia kellett a mozgalom elvárásához, amikor prédikátori vagy tanító feladatokat kellett ellátnia.

A beszélő egy másik változásról is beszámolt, mégpedig egy biográfiai esemény kapcsán. Ez a szövegrész attól érdekes, hogy maga az interjúalany teszi nyilvánvalóvá, hogy ő hogyan értelmezte át múltjának egy eseményét. Magának az átértelmezési folyamatnak lehetünk tanúi, hiszen a megkérdezett elmondta a korábbi és az új értelmezését is munkanélküliségével kapcsolatban. Megtudtuk, hogy korábban nem tudott mit kezdeni munkanélküliségével, összeomlott világa. „Miért éppen velem történt mindez." „Megrökönyödtem..." „Mindent elveszítettem, ami idáig volt...", „megélhetésem...." Magyarázatot a Krishna-tanításból merített, s az új világértelmezése érthetővé tette számára, hogy miért

éppen vele történt mindez. Kimondta, hogy a karmája miatt lett munkanélküli, s azt is látta, hogy erre a nehézségre szüksége volt az előző életében elkövetett bűnei miatt. Ez az értelemadásban bekövetkezett változás gyökeres fordulatot mutat. Az élet értelmével kapcsolatos változás a harmadik személyiségszintet, az identitást érinti. Ugyanerre a folyamatra utal – identitásváltozásra – a rendszeres imaélet következménye, a „belső sugárzás" megjelenése az arcon.

Az életmódban bekövetkezett változásokra utal a ruha vagy a hajviselet megváltoztatása is. Ezek a folyamatok is az identitás változására utalnak.

Szerzetes III. (38 éves szerzetes): „Nehéz volt anyámat rászoktatni arra, hogy vegetáriánus lettem. Nem úgy főzött, hogy én hajlandó voltam megenni. Ezért én kezdtem el főzni. Hat éven keresztül főztem otthon. Azt ette anyám, amit én főztem. Egy idő után hajlandó volt úgy főzni, ahogy én elfogadtam. Ez volt egy váltás. Nem az volt a váltás, hogy vegetáriánus legyek. Nem volt ragaszkodásom a húshoz. Inni nem ittam. Soha nem bagóztam. Egyetlen egyszer próbáltam ki a cigit, de majdnem megfulladtam, annyi elég is volt. S nem volt ragaszkodásom a testi kapcsolathoz sem... A nőket két kategóriába tudtam sorolni. Az egyik, akihez érzelmileg ragaszkodtam. Ez viszont meggátolta a testi kapcsolatot, mert úgy gondoltam, hogy az kevesebb annál. Degradálta volna ezt az egész kapcsolatot, mert már nem érdekelt volna a személye. A másik, akivel nem volt érzelmi kapcsolatom. Ők viszont nem érdekeltek."

A harmadik beszélő a Krishna-tudat négy szabályával kapcsolatos *viszonyát elemezte*. Állítása szerint nem volt nehéz lemondania a húsról, az italról, a cigarettáról és a szexualitásról sem. A válaszában, különösen ahogyan a szexualitásról beszélt, szintén a megtérése utáni gondolkodásmódja érzékelhető. A négy szabály betartása a személyiség második és harmadik szintjét érinti, amelyek a McAdam-féle modellben az emberi magatartásra és a gondolkodásmódra vonatkoznak. (McAdams 1996)

A beszámolók alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a megtérés hatására nem a személyes tulajdonságok, hanem a magatartás- és a gondolkodásmód változott meg. Ez az a két szint, amelyekkel kapcsolatban a megkérdezettek változásokat tapasztaltak.

KILÉPÉSTAPASZTALAT MINT IDENTITÁSKRÍZIS

A Krishna-szerzetesek megtérésük után napi 24 órában azért dolgoznak, hogy Krishnához kerüljenek közelebb, felfogásuk szerint így érhetik el igazi énjüket. Megtérésük számukra az „igazi én" megtalálását jelentette, ami stabil, az egyetlen, az IGAZ, s ami soha többé nem változhat meg. Ebből a perspektívából nézve a Hare Krishna mozgalom egy olyan identitást kínál fel, amelyet meg

kell találni, s utána „művelni" kell, hogy egyre közelebb kerüljenek Istenhez. A szerzetesek mindennapi élete a tökéletesedésről szól, ezért érthető, hogy ha valaki kilép a templomközösségből, akkor az a bennmaradók számára identitáskrízist okozhat. A kutatás során az utóbb idézett szerzetes beszélt az ezzel kapcsolatos tapasztalatáról:

Szerzetes III: „Amióta ismerem a Krishna-tudatot, soha nem merült fel bennem, hogy meg akarom szakítani. Viszont volt egy-két szituácó, amikor nem tudtam, hogyan lehet tovább menni. Volt egy központunk, aminek a kialakításán nagyon sokat dolgoztunk. A barátaimmal együtt. Egyszer csak kiderült, hogy az egyik lány elment. Négy nap múlva elment a fiú is. Azok, akikkel a legtöbbet güriztem, akik akkor a legközelebb álltak hozzám. Nem értettem, hogy mi van. Hova mentek? Tudom, hogy hova, mert együtt mentek, azóta is együtt vannak. ...ha itt töltött pár évet, akkor nem érted, hogy hogyan lehet elmenni. Nem érted, hogy ha valaki itt van, komolyan gyakorolja, és ők komolyan gyakorolták a Krishna-tudatot. Ez egy olyan sokk volt nekem, amit nem tudtam megemészteni, mind a mai napig. De nem haragszom rájuk. Azon gondolkodtam, hogy mi az, amit rosszul csinálok, miért nem működik ez a dolog? Nem az merült fel bennem, hogy a Krishna-tudat rossz vagy hibás, nem követhető. Hanem az merült fel bennem, hogy miért nem tudják az emberek követni? Mi az, ami arra visz embereket, hogy elhagyják? Ez egy olyan sokk volt a számomra, ami miatt kellett valamit csinálnom. Elmentem a Krishna-völgybe, mert úgy éreztem, hogy ki kell kapcsolnom, mert megőrülök. Ezt szó szerint értsd! Akkor olyan szituációban voltam, hogyha innen nem megyek ki most [templomház], akkor fölkötöm magam! Nem értettem a helyzetet. (...) A Krishna-völgyben nem hagyták, hogy a saját agyamba boruljak s hülyeséget csináljak..."

A történet elbeszélője látszólag arról beszél, hogy azt nem érti, hogy barátai miért hagyták el azt, amit megtaláltak már a Krishna-tudatban. A szövege azonban másról is szól.

„Azon gondolkodtam, hogy mi az, amit rosszul csinálok, miért nem működik ez a dolog? Nem az merült fel bennem, hogy a Krishna-tudat rossz vagy hibás, nem követhető. Hanem az merült fel bennem, hogy miért nem tudják az emberek követni?" Az idézet szerint a szerzetest három dolog foglalkoztatja, lényegében három dolgot ütköztet egymással. Az első önmagával kapcsolatos, mert elkezdett kételkedni magában „mi az, amit rosszul csinálok..." A második a Krishna-tudat volt, amelyet továbbra sem kérdőjelezett meg „Nem az merült fel bennem, hogy a Krishna-tudat rossz vagy hibás..." S harmadikként általában az emberek viselkedését kérdőjelezte meg, „miért nem tudják az emberek követni?"

Ezekben a mondatokban a személyes identitását kérdőjelezte meg, a „mit csinálok rosszul?" önvádban. A beszélő leszögezte, hogy az IGAZ ÉN (Krishna) továbbra is megkérdőjelezhetetlen maradt számára. Itt fogalmazta meg krízise

legményebb okát, amely szerint a legjobb barátai „visszaestek” azok közé, akik nem tudják követni a Krishna-tudatot, ami szerinte érthetetlen. A történetből kiderült, hogy a személyes identitása elbizonytalanodott, amikor „majdnem megőrült…” Miért nem elég az, amit ő tesz? Mit csinált rosszul? – kérdezhette magától.

Több kérdés merülhet fel. Egyrészt, hogy nem túlzás-e ilyen állapotba kerülni egy olyan személynek, aki naponta hitelesíti önmaga előtt megtérését? Másrészt, miért érintette ennyire mélyen a barátai távozása? A kérdésekre nem kaptunk választ a szövegből, de az kiderült, hogy problémája lecsillapodott, s szerzetes marad. Egy lépéssel azonban érdemes továbbmennünk a történet értelmezésében.

Kérdezzük meg, hogy volt-e a történet mesélőjének olyan problémája, amelyet nem fogalmazott meg. A választ nem tudhatjuk, de tételezzük fel, hogy nem értette, hogy miért fáj neki annyira barátai kilépése. Talán számára is ismeretlen volt az az érzés, hogy ennyire ragaszkodott barátaihoz? Mit nem tesz jól, ha ennyire erősen tud ragaszkodni földi kapcsolatokhoz? Hiszen már évek óta azért imádkozott, hogy megszűnjenek ragaszkodásai a földön. A mindennapos erőfeszítései, imái ellenére fájdalmat és veszteséget érezhetett. Ez felvetette számára, hogy miért nem működik erősebben ilyen krízishelyzetben a Krishna-tudata. Ilyen és ehhez hasonló kételyek vezethettek el az „akkor olyan szituációban voltam, hogyha innen nem megyek ki most, akkor fölkötöm magam!…” állapothoz.

A közösség tapasztaltabb tagjai tudhatták, hogy minden „kilépés” krízishelyzettel járhat a bennmaradók számára. Tudhatták, hogy ilyenkor a Krishna-tanítás legitimitását kell visszaállítani. A történet szerint a közösségből kiinduló traumát a közösség tagjai meggyógyították. Ugyanakkor az is elhangozott, hogy a „mai napig nem tudtam felfogni”. Vagyis a trauma elmúlt, de annak nyoma megmaradt. Úgy, mint minden trauma estében, a seb beforrhat, a sebhely azonban nem tűnik el.

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmányban több oldalról megvizsgáltam a megtérés hatását a személyes identitásra.

Azt találtam egyrészt, hogy a Hare Krishna-mozgalom szerzeteseinek élettörténete az „új gondolkodásmód” szerint strukturálódott. Életük múltbeli eseményei közül azokat válogatták be, amelyek szerepet kaptak a Krishna-tudathoz való eljutásban. Ennek következményeként egy irányba mutató, „homogén”

élettörténeteket kaptunk. Az élettörténetek részletei esetében megfigyelhető hasonló fordulatok az utólagos értelmezési keret azonosságának köszönhetők.

Másfelől, a kutatás megerősíti azokat a szakirodalomban olvasható megállapításokat, melyek szerint a személyes tulajdonságok nem változtak meg a megtérés következtében, de az identitás elemei igen. A McAdams-féle személyiségmodellt alapul véve megerősíthető, hogy a megtérés „csak" a második és a harmadik szinten hozott változásokat, s leginkább az identitás szintjén.

Harmadrészt, elemeztem egy történet segítségével a mozgalomból való kilépés következményeit. A mesélő szempontjából, aki bennmaradt a mozgalomban, a kilépés identitáskrízissel járt. Egy olyan zárt közösségből való kilépés, amely legitimitását a tanításába vetett hitének köszönheti, megrendítheti a bennmaradókat. A sebet, amelyet a kilépés okozott, az egyén egyedül nem tudta begyógyítani, ahhoz a közössége segítségére volt szüksége. Annyiban gyógyult be a seb, amennyiben a közösség tagjai kezelni tudták az ilyen jellegű krízist.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Barker, E. (2008): Ideology and Cultural production. In *Contemporary Sociology* 37 (4), 345–346. o.

Bryant, E. – Ekstrand, M. (2004): *The Hare Krishna movement: The postcharismatic fate of a religious transplant*. New York: Columbia University Press

Gooren, H. (2007): Reassessing conventional approaches to conversion: Toward a new synthesis. In *Journal for the Scientific Study of Religion* 46 (3), 337–353. o.

Kamarás, I. O. (1998): *Krisnások Magyarországon*. Budapest: Iskolakultúra

Kraus, D. (1999): Psychological studies of new religious movements: findings from german-speaking countries. In *The International Journal for the Psychology of Religion* 9 (4), 263–281. o.

McAdams, D. P. (1996): Personality, modernity, and the storied self: A contemporary framework for studying persons. In *Psychological inquiry* 7 (4), 295–321. o.

McAdams, D. P. (2011): Narrative Identity. In Schwartz, S. J. – Luyckx, K. – Vignoles, V. L. (szerk.) *Handbook of Identity Theory and Research*. New York: Springer, 99–115. o.

Paloutzian, R. F. – Richardson, J. T. – Rambo, L. R. (1999): Religious conversion and personality change. In *Journal of Personality* 67 (6), 1047–1079. o.

Pargament, K. I. – Park, C. L. (1995) Merely a defense?: The variety of religious means and ends. In *Journal of Social Issue* (51), 13–32. o.

Rambo, L. R. (1993): *Understanding religious conversion*. New Haven: Yale University Press

Snow, D. A. – Machalek, R. (1983): Convert as a Social Type. In *Sociological Theory* 1., 259–289. o.

IV. 3. Hétköznapi ellenállás, reziliencia, generativitás – egy földalatti szerzetesrend elöljárója példáján

A tanulmány főszereplőjével (Tímár Ágnessel) készült élettörténeti interjú a tanulmánykötet IV/3-as alfejezetben olvasható. Az alábbi tanulmányban láthatóvá válik az élettörténet társadalomtörténeti kontextusba emelése, az élettörténet értelmezéséhez használt szociológiai fogalmak bevezetése, majd azok segítségével az élet fontosabb állomásainak bemutatása. A tanulmányban két személyes dokumentum került összehasonlításra, amely szövegek mélyére tartalomelemzés segítségével jutottam el. A feldolgozás módját a kritikai és a konstruktivista paradigma jellemzi.

BEVEZETÉS

A vallás társadalomtudományi felfogás szerint totális intézmény, amelynek adaptációs képessége gyökeresen megváltozott a modern korra. Az új körülményekhez való alkalmazkodást nehezítette Magyarországon a kemény, majd a puha diktatúra, ahol a vallást reprezentáló egyház marginalizálódott. Egy olyan intézmény, amely korábban társadalomképző funkcióval rendelkezett, 1948/50 után a társadalom peremére szorult (Balogh–Szabó 2003: 9–22).

Magyarországon 1950-ben feloszlatták a szerzetesrendeket. Az akkor működő 63 rendből 23 férfi (2582 szerzetes) és 40 női (8956 apáca) rendet tartottak nyilván. Összesen 11 538 személyről beszélünk (Bögre 2012, Bögre–Szabó 2010).

A feloszlatás után három stratégia állt a rendek előtt. Voltak olyanok, akiket az állam nem oszlatott fel, s nyolc iskolában hivatalosan bennmaradhattak. Ők voltak a bencések (Pannonhalmán és Győrben), a piaristák (Budapesten és Kecskeméten), a ferencesek (Esztergomban és Szentendrén) s a Szegény Iskolanővérek (Budapesten és a Debrecenben). A másik csoportba tartoztak azok, amelyeket feloszlatott az állam, s ezt az érintettek, legalábbis látszólag, tudomásul vették. Harmadikként említhetők azok, akik a föld alatt is folytatták működésüket, akár úgy, hogy tagjaik egy része külföldre távozott. Ezen belül egy rend számított a legkülönlegesebbnek, az, amelyet a feloszlatás utáni időszakban, a Rákosi-diktatúra alatt alapítottak. A tanulmányban erről a rendről

lesz szó, a rend elöljárójának élettörténetén keresztül. Tímár Ágnes[318] 1955-ben alapította meg a Kismarosi Ciszterci Nővérek rendjét.[319]

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI HÁTTÉR

A rendszerváltásig az egyház társadalomtörténetében durván két időszakot lehet megkülönböztetni egymástól. Az első korszak (1948/50–1964) nevezhető az ellenállás és a lebukások időszakának. Az egyház egésze, de a szerzetesrendek is úgy gondolták, hogy az ellenállás/rezisztencia morális kötelesség. „Guggolva is kibírjuk" – ez volt a szállóigéjük ekkor. Ebben a korszakban a vallási ellenállás azt jelentette a társadalom egésze számára, hogy van alternatív világnézet, életfelfogás. Más nyelvet használt a hatalom, s mást az ellenálló egyház és a szerzetesrendek. Ez megmutatta, hogy lehet nemet is mondani a hatalomnak, van kontraszttársadalom (Lohfink 1990, Büchele 1991). Ez a szerzetesi magatartás csak akkor érvényesülhetett, ha titokban működött. Az ellenállás azt eredményezte, hogy az egyház és a rendek szimbolikus tőkét tudtak felhalmozni a társadalom előtt. A szerzetesek korábban magától értetődő világát felváltotta a tudatos kitartás paradigmája. Tudták, hogy csak akkor maradhatnak fenn, ha kitartanak és alkalmazkodnak az új politikai körülményekhez. Ez a viselkedés terjedt el az ellenálló rendekben. Ebből a nézőpontból a korábbi kollektivista gondolkodásmód drámai gyorsasággal keveredett az individualista magatartással. Újra kellett gondolni, hogy mit jelent szerzetesnek lenni. A II. világháború előtti időkben tevékenységüket támogatta az állam, most a puszta létükhöz való ragaszkodás ellenálló csoporttá tette őket. Az ilyen magatartás a diktatúra időszakában zártkörű maradt, s csak egy kisebbség gyakorolta, a várható politikai következmények miatt. A földalatti létből, annak elitista jellege miatt, a tömeg kimaradt. Ebben az időben az egyházban kettős struktúra kezdett kiépülni, a korlátozott nyilvánossággal bíró hivatalos és a titokban működő földalatti. Ezt az irányt XII. Pius pápa is támogatta az 1949-ben küldött pápai levelében (Salacz 1988: 38–39). Mindszenty József bíboros is az ellenállást képviselte (Balogh 2015). Az első időszakban az önmagukért folytatott küzdelem és az ellenállás összefonódott egymással, amikor nem lehetett tudni, hogy mikor sújt le a hatalom.

[318] Tímár Ágnes (1928–) ciszterci szerzetes, a kismarosi ciszterci rend alapító apátnője.

[319] Ciszterci nővérek, Kismaros, monasztikus rend: A Zirci Apátságot 1923-ban hozták létre, amelynek 1950-es feloszlatáskor 253 tagja volt. A ciszterciek Szent Benedek regulája szerint arra törekedtek, hogy imádság, munka, lelki művelődés egyensúlyát, a csend és a magány légkörét megtartsák. A Kismarosi Monostor a rendek feloszlatása után kezdte meg működését, illegalitásban. 1955-ben négyen indították el a kismarosi ágat. Lásd tovább: http://www.cisztercimonostor.hu/indexc.php?id=tortenetunk (Letöltés ideje: 2018. 08. 22.)

A szerzetesek körében új identitáselemek jelentek, mint amilyen a konspirálás, az önálló és a közösségi döntések a felülről való irányítottság helyett, a kreatív feladatmegoldások, vagy a csoporton belüli folyamatos kommunikáció életük stratégiai tervezéséről stb. Ez a létforma nem juthatott a csoporton kívülre, így megerősödött a „Mi" (rendtársak) és az „Ők" (renden kívüliek) közötti határvonal. Az 1948 előtti korszakban ez a szakadék aligha jelentkezett volna ilyen egyértelműen a társadalom és a szerzetesek között.

A rendházak elvesztése után a szerzetesek a maguk kereste albérletekbe költöztek, egzisztenciájukat civil munkájukkal teremtették elő. Folyamatosan kettős életet éltek, nappal világi munkásként, éjszakába nyúlóan pedig szerzetesként. Mindez előrelátást, szervezkedést, a környezettől pedig szolidaritást igényelt.

Az illegalitásban élő rendek újoncozással is foglalkoztak, amit kellő óvatossággal, leleményes helyeken történő találkozásokkal oldottak meg. Ilyen lehetett egy-egy templom padlása vagy pincéje, sokszor a hegyek közé mentek kirándulni, hogy ott az újoncoknak lelkigyakorlatokat tartsanak vagy teológiát tanítsanak. Azok maradtak meg köztük, akik vállalni tudták ezeket a körülményeket, akik nem féltek az ismeretlentől. A sötétben tapogatóztak, mert előzetes minták nélkül kellett felépíteni új életformájukat (Bögre 2004; Bögre–Szabó 2010).

A csoporton belüli kohéziót erősítette a lebukás veszélye, ami addig kalandnak számíthatott, amíg be nem következett. Ebben a világban sok függött az egyének pszichikai teherbírásától, a lebukás miatti félelem és a beszervezés reális veszélye miatt.

A második időszakban (1965–1989) tovább élt az egyház kettős struktúrája, a földalatti lét azonban szórványokban, egymástól is teljesen elszigetelődve működött. Csökkentek a letartóztatások az 1963-as amnesztia után, amikor kiengedték a börtönből az egyházi perek miatt bebörtönzöttek többségét. A későbbi évekre nézve egyes vallásos személyeket és nem tömegeket tartóztattak le. Az illegalitásba kényszerült szerzetesek folytatták az első időszakra jellemző konspirációval terhelt életüket, nem tudhatták, hogy meddig ér el a hatalom keze. Mindez egzisztenciálisan és pszichikailag túlterhelte őket. Ebben a korszakban a hivatalos egyházi vezetők kompromisszumkötésre kényszerültek, ami kétélű fegyver lett a politikai vezetés kezében. Egyfelől, a puhuló diktatúrában az egyházi vezetők tiltották-tűrték a földalatti egyház működését, arról is tudunk, hogy egyéni habitustól függően támogatták is azt (Tomka 2005; Tomka 1990).

Mindeközben a társadalmi közeg megváltozott, a szocialista modernizációban a társadalom többségét egyre kevésbé érdekelte a vallás. Részben emiatt, részben a földalatti szórvány létezés miatt a rendek tagjainak kapcsolódási pontja a társadalomhoz esetlegessé vált, s ha mégis megtörtént, az nagy energiákat emésztett fel. Erről az elemzés során még lesz szó.

A rendszerváltás utáni időben az ellenállásnak kultusza lett. Az üldözöttség szimbolikus tőkével járt, ami a kultúrában jelentős helyet foglalt el. Ebből következik, hogy az illegalitást vállaló szerzetesek világának tudományos megismerése új ismeretekkel gazdagíthatja a korszakról és a vallásról szóló ismereteinket. Ennek a világnak egy szeletét próbálja meg bemutatni s értelmezni ez a tanulmány.

MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁSOK

Az alábbiakban Tímár Ágnes élettörténetének elemzésével árnyalni szeretném a rendszerváltás előtti földalatti szerzetességről szóló ismereteinket.

A kutatás során két és fél órás félig strukturált élettörténeti interjú készült Tímár Ágnessel, 2006-ban. Az interjú alatt jelen volt még nyolc szociológus hallgató, a kismarosi monostorban. A megbeszéltek szerint a hallgatók csak az interjú végén tettek fel kérdéseket.

Ágnes a rendszerváltás után többször mesélt életéről nagyobb nyilvánosság előtt, s óhatatlanul kialakult számára egy történetkészlet, amelyeket rendszeresen megosztott másokkal. Ennek nyomai a nekünk adott interjú nyelvezetében, logikai rendjében is felfedezhető. Ő maga ugyanerről 1994-ben így nyilatkozott. „Meséltem (az életemről), abból kiindulva, hogy a kérdezőt mi segíti tovább, mi az, ami közelebb viszi őt az Úristenhez az élményanyag és az emlékek tengeréből…" (Elmer 1994: 139). Ágnes énkonstrukciójában tehát fontos szerepet kapott a missziós küldetés.

Az interjút azonban nemcsak az alany perspektívája, hanem az interjúé is befolyásolja. Így közösen hoznak létre egy interakciót, amelyben az interjú és ezzel együtt a szöveg megszületik. Ezt *aktív interjúnak nevezzük,* utalva a kérdező szerepére (Holstein–Gurbrium 2013).

A szöveg egyszerre hordozza a múlt emlékeit a jelen perspektíváján keresztül, amit tovább „színez" az előbb említett aktív szituáció. Emiatt a szövegelemzés célja nem lehet pusztán a múltbéli események „objektív" megismerése, hanem az alany énkonstrukciójának megértése (Kovács 2011). Az élettörténeti interjúk elemzésével az alany identitáskonstrukciójához jutunk közelebb, amelyekkel az eseményeket átélt személy együtt él.

Az elemzéshez a grounded theory (GT) elveit használtam fel (Corbin–Strauss 2015). Jelen esetben az elemzés három lépésben zajlott. Először egy szövegelemző programmal megnéztem, hogy milyen elemi (szövegközeli) kódok találhatók a szöveg szegmenseiben.[320] Majd az elemi kódokat jelentésük szerint

[320] A szövegelemzésben az ATLAS.ti 6.0 programot használtam.

csoportosítottam az élettörténet relevanciája szempontjából. A csoportok elnevezése a szövegből vett „in vivo”-kódok lettek, kihasználva az alany magas szintű nyelvhasználatát (Gibbs 2008, Corbin–Staruss 2015).

Ezt követően megvizsgáltam, hogy a csoportokba sűrűsödő kódokat milyen kategóriákban, vagy másképpen keretekben lehetne elhelyezni, amelyek magyarázó erővel bírnának a korszakra és Ágnes élettörténetére nézve is. Ennek a folyamatnak az eredményként a szakirodalomból jól ismert három fogalmat vettem elő, amelyekről úgy ítéltem, hogy megfelelően kifejezik a kódok tartalmát. Ez az eljárás is egy lehetséges eljárás a GT szerint (Corbin–Strauss 2015: 76–78). Végül az értelmezés fogalmi keretei a reziliencia, a hétköznapi ellenállás és a generativitás lettek.

FOGALMI KERETEZÉS

Hétköznapi ellenállás

Scott a hetvenes években a „hétköznapi ellenállás” fogalmát vezette be a diktatúrával szembeni olyan ellenállás leírására, amelyben nem a rendszer megdöntése volt a cél, hanem a rendszer kijátszása a túlélés, az identitásőrzés, a korábbi életforma megtartása érdekében. A szerző hangsúlyozza, hogy nemcsak a nyílt ellenállást tekinthetjük kollektív tevékenységnek, hanem a hétköznapi ellenállást is. Noha ez utóbbi titkos, csak akkor működhet, ha a környezet a hallgatásával támogatja az ellenállókat (Scott 1996: 127). Scott szerint, aki nagyban támaszkodik Rév (1996) tanulmányára, a parasztság rejtett ellenállása igen színes volt a diktatórikus rendszerekben (Dessewffy 1996; Rév 1996) Ilyen lehetett a parasztság részéről a színlelés, az álengedelmesség, a tettetett tudatlanság, a hódolat és az adófizetés megtagadása stb. E technikák hatása összeadódhat és egy idő után nyílt ellenállásba csaphat át.

Reziliencia

A reziliencia kifejezést a nemzetközi szakirodalom az 1970-es években kezdte használni, majd az 1990-es évektől egyre népszerűbbé vált a társadalomtudományban (Békés 2002). A fogalom röviden rugalmas ellenállóképességet jelent társadalmi változások közepette. Chandler a „külső problémákhoz vagy fenyegetésekhez való pozitív vagy sikeres alkalmazkodás képességét” érti a kifejezésen (idézi Raab et al. 2015: 73). Bourbeau árnyalja a fogalmat, amikor annak három különböző típusáról beszél. Ezek szerint reziliens egy rendszer,

amikor egy sokkhatás után visszatér normális állapotába, amit „visszaugrásnak" is nevezhetünk. Másodszor, a rendszer „finomhangolás" útján alkalmazkodik a megváltozott körülményekhez, illetve harmadik típus lehet egy új egyensúlyi állapot kialakulása (Bourbeau–Ryan 2018). Mint majd látható lesz, a földalatti szerzetesrend működése ez utóbbi csoportba tartozhat.

A rezilienciakutatás azt vizsgálja, hogyan tud úrrá lenni az egyén vagy a csoport a környezetéből érkező rizikótényezőkön (Ribiczey 2008). A folyamatot akkor tekinti a szakirodalom sikeresnek, ha az érintettek nem roppannak össze, hanem megerősödve kerülnek ki a küzdelemből (Békés 2002; Berszán 2015; Raab–Jones–Székey 2015; Székely 2015). A cél az egyén vagy csoport integritásának és identitásának a megőrzése. A reziliens magatartás az egyén fejlődését is jelenti, mert különböző tanulási és önépítő folyamatokon megy keresztül, mire kialakul a túlélési és az alkalmazkodási stratégiája. A fogalmat használó kutatók szerint fontos az egyének aktivitása, előrelátása, illetve az őket támogató személyek elköteleződése (Berszán 2015; Raab at al. 2015).

Generativitás

A harmadik kategória, amely az élettörténet értelmezésekor felmerült, a generativitás. A szociálpszichológiában Erikson (1991) vezette be, s arra utal, hogy a felnőtt ember feladata a jövő generációjáról való gondoskodás. Erikson szerint a generatív egyén a társadalomnak vissza akarja adni azt, amit élete során környezetétől kapott, úgy, hogy a gyerekein keresztül építeni akarja a jövőt. Ily módon nyer értelmet az élete. Erikson beszél a „magányos" emberekről is, mint amilyenek ebben az értelemben a szerzetesek voltak, akikről azt írta, hogy náluk a generativitás a mások (idegenek) megsegítésében nyilvánul meg. Szerinte életállapottól függetlenül mindenki válhat gondoskodó felnőtté.

FOGALMAK KÖZÖTTI ÖSSZEFÜGGÉSEK

Egyik kérdés, hogy milyen összefüggés van a „hétköznapi ellenállás" és a „reziliencia" fogalmai között? Bourdeau megfogalmazta, (ahogyan Scott is), hogy a két magatartás részben össze is kapcsolódhat egymással, mert az ellenállás sikerességét elősegítheti a reziliencia (Raab–Jones–Székely 2015: 75, Bourbeau–Ryan 2018).

Kutatásomban a két fogalom közötti hasonlóságot vagy különbséget a hatalom viszonyulása alapján vizsgáltam. Ezek alapján úgy tűnik, hogy ha a diktatúra bünteti a „rugalmas-sikeres ellenállást", akkor eredményeim szerint

hétköznapi ellenállásnak nevezhetjük az egyének akcióit, ha viszont a hatalom semleges vagy elnéző magatartást tanúsít, akkor rezilienciával van dolgunk. Mindebből következik, hogy a két fogalom részben különbözik, részben pedig metszi egymást.

Másik kérdés, hogy milyen kapcsolat fedezhető fel a reziliencia és a generativitás között? A két jelenség közötti különbség leginkább abban lelhető fel, hogy kik a „kedvezményezettjei" a rugalmas ellenállásnak, illetve a generativitásnak? Míg a reziliencia inkább arra a jelenségre utal, hogy változó vagy nehéz társadalmi körülmények között az egyén el tudja érni az új helyzethez való alkalmazkodását, s ezért sikeresen túljut a problémákon, addig a generativitás másokról gondoskodik, továbbadja azt, amit kapott, vagy amit tapasztalt. Másképpen a reziliencia jelenségében az önmegőrzés a cél, a generativitásban pedig mások építése a hangsúlyosabb.

TÍMÁR ÁGNES ÉLETÚTJA[321]

Az életút összeállításához felhasználtam a vele készült interjúnkat (2006), illetve Ágnes önéletrajzi kötetét, amely 2011-ben jelent meg. Az alábbiakban zárójelbe teszem azokat az adatokat, amelyeket az interjúban nem mondott el, könyvében, írásos visszaemlékezésében viszont közölt.

Ágnes 1928-ban született Budapesten. (Szülei elváltak, édesanyja katolikus volt, édesapja zsidó származású. Ágnes édesapjával és apai „Nagyanyójával" élt együtt 1944. július 2-ig, azok elhurcolásáig. A 16 éves lány ezután apai rokonaihoz került, akik túlélték a munkaszolgálatot.) (Tímár 2011: 23–24.) Ágnes az előbbi részletekről az interjúban csak ennyit jegyzett meg: „Annyira megviselt a szüleim elvesztése, hogy nem jutott belém semmi más." .[322]

A háború utáni iskoláit az Angolkisasszonyoknál[323] folytatta, ahol az egyik osztályfőnöki órán megtérésélménye volt. Az akkori apáca osztályfőnökével, Tatár Margittal[324] életre szóló barátságot kötött. Vele később Kalocsán együtt raboskodott. (A gimnázium első nyáriszünetében, 1945-ben, meghívták a szak-

[321] Kismarosi ciszterci nővérek monostor első apátnője. Az élettörténeti összefoglaló a szerző és tanítványai által készített interjú szövege és Tímár (2011) önéletrajzi monográfiája alapján készült.

[322] A II. világháborús eseményekről bővebben írt Tímár Ágnes életrajzi könyvében (Tímár 2011).

[323] Angolkisasszonyok szerzetesrend, 2002-től a rend hivatalos neve Congregatio Jesu.

[324] Tatár Margit: szerzetesnővér az angolkisasszonyoknál. 1961-ben ítélték el a „Fekete Hollók" fedőnevű egyházi perben.

csi katolikus ifjúsági táborba, ahol megismerkedett Lénárd Ödönnel.[325] Ettől kezdve a piarista szerzetessel és pappal atyai kapcsolatot ápolt élete végéig. Lénárd Ödön édesapja helyett apja lett, a pap édesanyja pedig „Nagyanyója helyett „Nagyanyusa." Tímár 2011: 34–35)

A gimnázium után a műegyetemre járt építész szakra, amit nem fejezett be, mert beállt apácának. (1948-ban az akkor csupán három éve alakult női ciszterci rendhez, a Regina Mundihoz csatlakozott. A szerzetek feloszlatásakor, 1950-ben rendtársaival együtt először a Bakonyban, majd Zircen, ezt követően Bodzaváron és végül Érden próbálkoztak titokban szerzetesként megmaradni. Amikor 1953-ban Lénárd Ödön kiszabadult első bebörtönzéséből, Ágnes azonnal felvette vele a kapcsolatot. Ekkor Ágnest elöljárói elküldték a rendből. Tímár 2011. 51–63) Budapestre került, s rendeznie kellett civil életét. Vissza akart térni az egyetemre, de múltja miatt elutasították. A Diósdi Csapágygyárban kapott munkát, ahol építési ellenőr lett. Közben Lénárd Ödön a vallás iránt érdeklődő fiatalokat küldött Ágneshez, s 1955-re kialakult körülötte egy közösség.

Ágnest emiatt először 1961-ben letartóztatták. Velük együtt, ezen az éjszakán legalább 300 egyházi személynél végeztek házkutatást, s száznál több személyt tartóztattak le. Lénárd Ödönt ekkor újból letartóztatták, aki ekkor már a közösség lelkiatyja volt[326] (Balogh 2013, W. Diera 2015).

A vezető nélkül maradt közösség a legfiatalabb tagjukat, az akkor 21 éves Tímár Mónikát választotta meg elöljárónak.[327] Kiszabadulásuk előtt Mónika hirtelen meghalt. A közösség tagjai tudtak arról, hogy a bebörtönzöttekért felajánlotta életét Istennek, s hirtelen bekövetkezett halálát úgy értelmezték, hogy Isten elfogadta azt. Mónika halála után a rabok hamarosan, az 1963-as amnesztiával kiszabadultak (Tímár 1990) A közösség ott folytatta az életet, ahol a börtönévek előtt abbahagyta.

A második letartóztatására 1966-ban került sor, ekkor is egyszerre vitték el Lénárd Ödönnel. Ágnes 1968-ban, lelkiatyja 1977-ben, VI. Pál pápa közbenjárására szabadult ki. Ágnes a börtön után csatlakozott rendjéhez, s folytatták korábbi életformájukat.

A közösség tagjai 1968 után közösségi életük megteremtésére építkezésbe fogtak. Először egy kis, majd egy nagyobb faházat építettek a hetvenes

325 Lénárd Ödön (1911–2003): piarista szerzetes és pap. 1938–1945-ig gimnáziumi tanár a piaristák szegedi gimnáziumában. 1946-tól az Actio Catholica országos kulturális titkára Budapesten. Összesen 18 évet volt börtönben, háromszor ítélték el. 1977 júniusában VI. Pál pápa közbenjárására szabadult, utolsóként a bebörtönzött papok közül.

326 „Egészen pontosan 113 főnél tartottak házkutatást, 51 személyt helyeztek előzetes letartóztatásba, 224 személyt terhelltté nyilvánítottak, 50 papi személyt funkciójából fegyelmi útján eltávolítottak, 70 világit pedig tudományos és egyetemi munkahelyéről küldtek el." (Balogh 2013. 63.)

327 A névrokonság oka: Mónika felvette a Tímár családi nevet, Ágnes neve után.

években. Ezt követően egy kisebb téglaházat húztak fel Kismaroson 1982–84 között. „Szabad idejükben" lelkigyakorlatokat, hittanokat tartottak önmaguk és ismerőseik számára.

Ágnes 1972-ben elkezdett teológiát tanulni, Magyarországon ő volt az első női teológus, majd elhatározta, hogy doktorálni is szeretne. A kor egyházpolitikája miatt a Budapesti Központi Szemináriumban nem védhette meg disszertációját, emiatt egy párizsi professzorral vette fel a kapcsolatot, aki támogatta doktori munkáját. Párizsba nem utazhatott, Magyarországon viszont sehol nem talált befogadó egyházi intézményt doktori dolgozata hivatalos megvédéséhez. Erre csak 1989-ben kerülhetett sor Párizsban.

A rendszerváltás után Ágnes 1994-től apátnő lett, egyházjogilag rendezetté vált a korábban illegális közösség helyzete. 1997-re felépült a monostoruk, könyvtáruk és templomuk. Az építkezéshez szükséges pénz összegyűjtésében Ágnesnek oroszlánrésze volt.

Lénárd Ödön harmadik kiszabadulása után (1977) folytatta a közösség lelki vezetését, majd a rendszerváltás után 1990-től létrehozott egy Egyháztörténeti Intézetet, Kismaroson. Levéltári kutatásokat folytatott a kommunista vallásüldözésről. A szerzetespap 2003-ban halt meg, s Ágnes, aki ebben az évben lett 75 éves lett, lemondott apátnői tisztéről. Szakkutató nem lévén, felvállalta, hogy folytatja az Egyháztörténeti Intézet munkáját. (2003–2006 között Ágnes élete a monostorban ellehetetlenedett, felfüggesztették a gyűjtemény munkáját. 2006 májusában az apátságból „menekülésszerűen" elköltözött.)[328] (Tímár 2011: 335)

KEZDETEK, EGY KIS KITÉRŐVEL

Felmerül a kérdés, mi motiválhatta Ágnest húszéves korában a szerzetesi hivatás választásában, éppen akkor, amikor megkezdődött a vallás- és egyházüldözés? 1948-ban már látni lehetett a szerzetesek társadalmi marginalizálódását, állami munkahelyeik elvesztését stb. Ágnes ennek ellenére, hirtelennek látszó döntéssel, a külső körülményeket nem mérlegelve, belépett egy szerzetesrendbe. A lehetséges magyarázathoz két szöveg (egy interjú [2006] és az önéletrajz [2011]) összehasonlítása vihet közelebb bennünket. Ágnes az önéletrajzában láthatóan feladta a fentebb említett elvét, mely szerint életéről úgy és annyit mesél csak el, amennyi – szerinte – a hallgatóság javára válik.

[328] Az elköltözésről az interjúban még nem beszélhetett, mivel az interjú 2006 áprilisában készült, s távozása egy hónappal később történt. Természetesen, utólag értelmezve az interjúban elmondottakat, a szerzetesrend és a volt apátnő közötti feszültséget burkoltan ugyan, de jelezte. A zárójelbe tett információt Tímár Ágnes önéletrajzi visszaemlékezéséből vettem át.

Az interjúban nem beszélt édesapja és apai nagyszülei zsidó származásáról, szülei válásáról, Lérnárd Ödönnel való találkozásának körülményeiről s kapcsolatuk életre szóló jelentőségéről. Kérdés, hogy van-e ennek az elhallgatásnak az élettörténet és a kortörténet szempontjából jelentősége? Az interjú során úgy ítélte meg, hogy nincs, önéletrajzi kötetében viszont beszélt mindezekről a részletekről. Innen tudható édesapja és „nagyanyója" 1944-ben történő elhurcolása, s az a mozzanat is, ami a későbbi élete szempontjából fontos részlet, hogy ő mindenképpen velük akart menni, osztozni akart sorsukban. Ez azonban nem következett be, mert édesapja és nagyanyója könyörögtek neki, hogy meneküljön, a csendőrök pedig elzavarták. Az önéletrajz szerint a kamaszlány magára maradása és bénultsága csak két évvel később oldódott fel, amikor Lénárd Ödönnel találkozott. Ágnes szavaival Lénárd Ödön „soha nem álmodott csodát hozott" az életébe. „Én Édesapád helyett leszek az édesapád. Soha többet ne zavarja meg a lelkedet, hogyha bárki bármit mondana is a zsidókról. Ne törődj vele. Nincs jelentősége. Nagyon szeresd Édesapádat, Nagyanyót, és ne engedj be a lelkedbe semmit, ami fájó. A Jóisten most melléd állított, és egy életre, egy örökkévalóságra elvállaltalak." (Tímár 2011: 34)

Ágnes ettől kezdve a Lénárd családdal élt 1948-ig, a pap első letartóztatásáig, amiről könyvében így írt: „Még látta, hogy autóba tuszkolják. – Apám, mi lett veled akkor, akit elengedtem 1944. június 2-án? Mennem kellett volna veletek nekem is. – Atya, aki Apám helyett lett édesapám… most hurcolták el… és én hagytam, hogy elvigyék a sorsközösség vállalásának jele nélkül." (Tímár 2011: 42)

Az akkor húszéves Ágnesnek ezek után vidékre kellett mennie, hogy ne legyen szem előtt, s a zirci cisztereknél kapott menedéket. Ott került közelebb a szerzetesi élethez, s eldöntötte, hogy ő is szerzetes lesz. Mielőtt végleg elhatározta volna magát, még meglátogatta Lénárd Ödönt a börtönben, aki áldását adta a döntéshez (Tímár 2011: 47) Ezek alapján feltételezhető lenne, hogy Ágnes az események hatására, dacból lett szerzetes.

Az interjúban, a részletek ismertetése nélkül, hivatása választásának okáról így beszélt:

> „Ezeket a helyzeteket, ezeket a dolgokat, amikkel találkoztam, éreztem, hogy akkor se tudok mit csinálni, ha nem alszom és nem eszem, csak megteszem, amit meg lehet tenni a mentés érdekében, belehalok és semmit sem csináltam. Akkor arra a felismerésre jutottam, hogy ha én nem tudok semmit, akkor az Úristen mégis csak tud valamit csinálni. Az egyetlen, amit tenni lehet, hogy a Jóisten mellé állok, és hadd tegyen ő. Így lettem szerzetes." (Tímár interjú 2006)

Ebben a szövegrészben a „helyzetek” (1948-ra vonatkozik) kifejezéssel több történelmi eseményre utalhatott: a civil vallásos és nem vallásos egyletek, szervezetek betiltására, Mindszenty bíboros folyamatos támadására, majd letartóztatására. Vagy említhető az egyházi iskolák államosítása, a szerzetesek állásának megszüntetése az egészségügyben, a szociális szférában, a börtönökben stb. Ágnes utóbb idézett mondataiból szokatlan tettrekészség, cselekvőszándék olvasható ki, s végül a következtetése, azzal tesz a legtöbbet, ha szerzetes lesz. Ágnes döntése rendkívülinek tekinthető ezekben az években.

Az interjúban elmondott társadalmi motivációk mellett az önéletrajzában személyesebb okok is megszólaltak. Ahogyan fentebb láttuk, Lénárd Ödön letartóztatásakor újra átélte Édesapja és Nagyanyója elvesztését, elhurcolását. Az emléket önvád kísérte. „…És én hagytam, hogy elvigyék a sorsközösség vállalása nélkül…” Azt nem tudni, hogy itt kire vagy kikre gondolt, feltételezhetően szüleire is és Lénárd Ödönre is. A két szöveg összeolvasásakor nem zárható ki, hogy a szerzetesség mellett egyrészt azért döntött, hogy ezzel kifejezze lázadását a „helyzetek” ellen, másrészt így vállalhatott szolidaritását befogadó apja, Lénárd Ödön mellett. Harmadrészt, ezzel a döntésével lefaraghatott valamit szülei „cserbenhagyásával” kapcsolatos bűntudatából. A mindezekből fakadó tehetetlenségérzetén a radikális elköteleződés enyhíthetett valamit. S végül, a szerzetesség választása mögött még a közösséghez való tartozás is szerepet játszhatott.

Ágnes a legnehezebb korban lett szerzetes, amit társadalmi és személyes motivációk egyaránt meghatároztak.

A FÖLDALATTI SZERZETESI ÉLET TAPASZTALATTÖRTÉNETE[329]

Ágnes élettörténete négy idősíkra osztható. Történetének központi tengelye a börtönben töltött évek, időszámítását ez határozta meg. Beszélt a börtön előtti, alatti és utáni éveiről, s a rendszerváltást követő tapasztalatairól. Az elemzésben ezt a korszakolást követem, megvizsgálva a különböző életszakaszokra jellemzésére használt fogalmakat.

A börtönévek előtti évek keretezése (1953–1961)

Ágnes önéletrajzi kötetéből tudható, hogy 1953-ban el kellett hagynia a titokban működő Regina Mundi szerzetesrendet. Lénárd Ödön ebben az évben

[329] A keretezés lényegéről lásd például Gyáni (2002), illetve Feischmidt (2018).

szabadult először a börtönből, s Ágnes a rendje kérésére sem szakította meg vele a kapcsolatot. Ezt a Regina Mundi elöljárói több szempontból sem nézhették jó szemmel. Egyfelől nem mindennapi a szerzetesek világában egy szerzetespap és egy szerzetesnő közötti apa-lánya kapcsolat, ami irigységre, rosszallásra, negatív értelmezésre adhatott okot (Tímár 2011: 63). Másfelől arra is gondolhattak, hogy elővigyázatosságból nem lenne tanácsos a földalatti rendnek egy börtönből szabadult, politikailag elkötelezett pappal kapcsolatba kerülni. Feltehetően Ágnessel beszéltek minderről a vezetők, s a jelek szerint ő Lénárd Ödönt választotta, ennek következményeivel együtt. Ahogyan várható volt, a kiszabadult pap folytatta korábbi egyházmentő tevékenységét. Ágneshez ő küldött a vallás iránt komolyan érdeklődő fiatalokat, akikből néhány éven belül kialakult egy új szerzetesközösség.

„Elköteleződés"

Az első börtönbe kerülése előtt nyolc évük volt arra (1953–1961), hogy kialakítsák szerzetesi életüket. Ágnes ezt az életformát jellemzően az elköteleződés szóval mutatta be. A szövegkörnyezet szerint az elköteleződést egy komoly döntés előzte meg. Aki csatlakozni akart, annak tudnia kellett, hogy mire vállalkozik. A döntéssel a jelölt számára egy új élet kezdődött el. Ez az életforma bizonytalansággal és félelemmel járt. „Nem lehetett tudni, hogy mi lesz." A jelentkezőket senki sem áltathatta, hogy őket nem fogják letartóztatni. Lénárd Ödön példáját közelről láthatták, már ezért sem lehettek naivak. A vallás melletti elköteleződés a börtönnel való „fenyegetettség" elfogadását és a közösségi életben a „fegyelem" betartását is jelentette.

Ágnes szerint a hozzájuk jelentkezők közel fele maradt velük véglegesen. „A mindent vállalás" mögött intenzív élet állt. Mi lehetett ez a „minden"? Mindennapjaik egyrészt megterhelőek voltak kívülről nézve. A napi nyolcórás munka előtt és után a szerzetesi élet rítusait is el kellett végezniük. Kialakították a közös és egyéni imák rendjét, a liturgiák sorrendjét, s ezenfelül ismerőseiknek, baráti családoknak hittanórákat tartottak. A napirendjük részét képezte a reggel négy órai ébredés, akkor elmondták a zsolozsmát, majd elmentek misére, s ezután értek be munkahelyeikre.

A radikális vallásos élet melletti elköteleződés 1953–61 között, a kultúrharc kellős közepén, azt is jelentette, hogy a szerzetesek csak látszólag engedelmeskedtek az uralkodó ideológiának a munkahelyeiken. A munkaidőn kívül rejtőzködő életformát éltek, megtagadva a behódolást. Nem állítható, hogy környezetükben senki sem tudott valódi identitásukról, feltélezhető, hogy számíthattak környezetük szimpátiájára és szolidaritására.

Az elköteleződés fogalma azt jelentette, hogy a földalatti életet választották, ami hétköznapi ellenállásként is értelmezhető.

„Küldetés"

Az elköteleződés hátterében a küldetéstudat is fellelhető. Ugyanakkor a megváltozott társadalmi körülmények között senki sem tudta közülük, hogy miként lehetnek szerzetesek. Az 1955-ben, a diktatúrában alapított rendnek nem volt regulája, azt valahogyan meg kellett fogalmazni, amihez szerzetesi hagyományokhoz nyúltak vissza.

> „Elkezdtem az ókeresztény irodalmat olvasni, mert valamikor valahogy elkezdődött a szerzetesség. Az nem úgy történt, hogy voltak kolostorok és oda beléptek, csöngettek a fiatalok és azt mondták, hogy szerzetesek akarunk lenni. Valahol a Jóistent elkezdték keresni." [330]

A vallásos élet fenntartásához tanulásra volt szükség, a körülmények miatt ez önképzést jelentett. Ehhez könyveket szereztek be, keresztény irodalmat olvastak, nyelveket tanultak, s idegen nyelvű könyveket fordítottak. Főleg a német és francia teológia műveiből fordítottak éjszakánként. Ez szükségszerűen azt is jelentette, hogy részt vettek a vallásos szamizdat irodalom gyártásában.

> „Az '56-os időket a szamizdat irodalom készítette elő. Nálunk az '50-es években rengeteget fordítottunk. Ezeket papírra gépelve, 9-10 példányban, alig olvashatóan, mérhetetlen sok munkával fordítottuk, gépeltük."

A küldetéstudatukkal együtt életformájuk is formálódott.

> „Egy kicsit a hátunkon vittük a kolostort magunkkal. Az egymáshoz tartozást a közös napirend határozta meg. Úgy alakítottuk ki ezt az életformát, ahogyan annak idején az első keresztény századokban elindult a szerzetes élet."[331]

Amit Ágnes vallásos nyelvezettel küldetésnek nevezett, azt a szerzetesek a meggyőződésükért, a vallás értékekért tették. A fenti részletek alapján levonható következtetés, hogy magatartásuk nemcsak hétköznapi ellenállásként, hanem rezilienciaként is értelmezhető. Abban a korban éltek, amikor csak titokban lehettek szerzetesek, s a körülményekhez rugalmasan alkalmazkodtak.

[330] Idézet a 2006-os interjúból.
[331] Idézet a 2006-os interjúból.

A BÖRTÖNÉVEK KERETEZÉSE (1961–1963, 1966–1968)

„Hűségesség" (1961–1963)

A börtönévekről szóló történeteket a hűségesség kifejezése uralta. A szó jelentése eredetileg a Bibliában Istenhez kötődik, s Ágnes is elsőként a hozzá való hűséget fogalmazta meg, amihez azonnal hozzátette az emberhez való hűséget is.

Amikor Ágnest és társait először letartóztatták, felmerülhetett a kérdés, hogy vajon a „szabadon" maradtak hogyan fognak viselkedni? Folytatják-e az eddigi életformát, vagy félelmüknek engedve szétszélednek? Ebben a kontextusban jelent meg a hűségesség iránti igény, ami a rend megmaradásának az egyik feltétele lett. Ágnes szerint mindenki „becsületességére" szükség volt. Ehhez társította a „megbízhatóságot", mert a letartóztatottaknak bízniuk kellett abban, hogy a kintiek megbízhatók, s ezért van kikért kitartaniuk. Tudniuk kellett, hogy „ma, „holnap" és holnapután" is lehet-e egymásra számítani. A hűség folyamatosságát a látogatások, a csomagok küldése, a becsempészett szentelt ostyák bizonyították. Így lett a hűség a kitartás erénye. Azzal érvelt, hogy egyfelől „Nem féltünk, csak a Jóistentől",[332] másfelől pedig „egymásra életre-halálra lehetett számítani". [333]

> „Volt olyan börtönlátogatás, hogy a rács egyik oldalán álltunk négyen – az egész közösség ott volt a börtönrács két oldalán, együtt voltunk. Ez mérhetetlen erőt adott, hogy tudtam, hogy ott vannak, hűségesek. A kintiek tudták azt, hogy ami bent nekünk van és nehéz, abból ők is erőt merítenek."

A hűség legradikálisabb jelentése Tímár Mónika kapcsán merült fel, aki „mindent odaadott". 21 évesen elvállalta a csonkán maradt közösség vezetését, majd lebetegedett, s meghalt. A közösség értelmezésében a bebörtönzettekért az életét adta.

> „Felajánlotta az életét értünk, akik a börtönben voltunk. A Jóisten ezt el is fogadta. Egy fiatal, aki egészséges, három hét alatt halt meg egy hepatitisszel. Isten elfogadta Móni felajánlását."[334]

[332] Uo.
[333] Uo.
[334] Idézet a 2006-os interjúból.

A másik radikális személy Lénárd Ödön volt.

> „Amit beletett ennek a közösségnek az életébe, az páratlan. A szenvedésével, a hűségével. Egy ember, aki csak hűséges volt…”[335]

„Hűség – vagy hősiesség?” (1966–1968)

Ágnes szerint mindaz, amit a fenti részletekben elmondott, „nem hősiesség”, hanem csak hűségesség volt. Lénárd Ödön szavait hozta fel példaként: „ – Fiam, nem vagyunk hősök, csak becsületesek próbálunk lenni. Az elég. A hős – annak feltétele van. Egy Kolbe,[336] az hős. De amit mi csináltunk, az csak a mindennapos hűség. Megmaradni keményen, hűségesen.”

Ágnes második letartóztatásával kapcsolatban azonban hangot adott a hűséggel kapcsolatos kételynek, elbizonytalanodásnak. Fontos-e a hűség, kinek kell az ő hűsége?

> „Volt az egyik kísértésem. Az jutott eszembe, hogy én állok egy ponton, ahova az Úristen helyezett. A kezemben van a puskám, és senki sem támad engem. A harcvonal ki tudja már hol van. Az a pont, amit én hűséggel őrzök, az se Istennek, se embernek nem fontos. Miért vagyok én? Miért vagyok itt? Azt mondtam: ez kísértés, s megoldódott.” [337]

> „Másodszor [második bebörtönzésekor, a közösségből már csak őt és Lénérd Ödönt vitték el] már egyedül voltam. Amikor az ember először kerül egy ilyen helyzetbe, akkor az ember egy kicsit hős, mártír, a hitvalló. Akkor minden új, és megy. De amikor minden éveken keresztül tart, és csak tartanak a hétköznapok, nincs vége, parttalan az egész – annak a tartóssága nagyon nehéz. Hol van már a hősiesség az egészben?” [338]

A második börtönidőszak alatt Tímár Mónika már nem élt, Lénárd Ödön is újból börtönben volt, s a közössége tagjai Budapestről igyekeztek vidékre költözni, hogy ne maradjanak szem előtt. Magányosnak érezhette magát. Ebben a kontextusban válik érthetővé, hogy Ágnes miért a hűséget emelte ki, s miért nem a hősiességet. Hűség nélkül nem maradt volna fenn a küldetéstudat. Em-

[335] Uo.
[336] Szent Maximilian Kolbe (1894–1941): lengyel katolikus pap, Auschwitzban halt meg, egy kivégzésre ítélt társa helyett önként vállalta a halált.
[337] Idézet a 2006-os interjúból.
[338] Uo.

lékezete szerint a hősiesség köddé vált a második letartóztatáskor, a börtön hétköznapjaiban a hűség jelentette a megmaradást.

Habár Ágnes és Lénárd Ödön szubjektíven a hűséget többre értékelte a hősiességnél, kívülről szemlélve mindkettőre szükségük volt a börtönben. Ahhoz, hogy a „kísértésnek” ellen tudjon Ágnes állni, erősen reziliensnek kellett lennie. Ugyanakkor nem került volna börtönbe, ha a kinti életét nem tekintette volna a hatalom ellenállásnak.

A Börtönévek utáni tapasztalat (1968–1990)

„Semmiből építettünk mindent”

Ágnest 1968-ban engedték másodjára szabadon, s folytatta tovább a földalatti élet szervezését. Szükségük lett saját „telephelyre”, ami nem Budapesten volt. Ágnes mindezt a semmiből történő építkezésnek tekintette.

A semmi azt jelentette, hogy „mindent mi csináltunk”, „mindent magunknak köszönhetünk”. Másszóval, amit felépítettek – fizikai épületeket, emberi kapcsolatokat, a közösséget, a fiatalok nevelését –, abban magukra voltak utalva, annak nem volt előzménye. Ilyen volt a telephely telkének megvásárlása a Börzsönyben, arra a faház építése. A „semmi” jelentette a kétkezi munkát, az utánajárást, az építkezés lebonyolítását. A semmi és senki jelentése képletes volt, hiszen kőművest, segédmunkást fogadtak az építkezéshez. Kész házra nem volt pénzük, ezért az építkezést választották. Először a kis faház készült el, amit ősmonostornak neveztek, majd Lénárd Ödönnek építettek 1977-ben egy még kisebb faházat. 1982–84 között lettek készen az első kőházukkal, ahová már fiatalokat hívtak lelkigyakorlatokra, évente kétszer.

> „Ami akkor történt ezekkel a fiatalokkal, az lélegzetelállító. Mert a sivatagban a síneket is le kellett fektetni. A liturgiát magunk csináltuk – akkor még latin volt a liturgia nyelve. Csináltunk kétnyelvű liturgiát, hogy értsék a fiatalok. Az összes eszközt magunk állítottuk elő, hímeztünk. A stólát, mindent.”[339]

Amit Ágnes a „semmi” kifejezésen értett, azt mondhatta volna úgy is, hogy mindent maguknak köszönhettek, erőn felüli vállalásaiknak, vagy áldozatvállalásnak is. A kifejezések mögött a teremtőkészség miatt érzett büszkeség is érzékelhető. Összességében a börtön utáni időszak is reziliensnek tekinthető.

[339] Uo.

„Felelősség”

Ágnes életformájukat felelősségvállalással is jellemezte, ami fegyelmezettséget kívánt meg. A fegyelmezettséget az őket látogató fiataloktól is megkövetelték.

> „Elkezdődött a lelkigyakorlat 3 órakor, és este a 8-as vonattal mentek el. Percek alatt eltűnt az egész társaság. Rendezetten, fegyelmezetten ment az egész. Hogy így meg tudták tartani, ennek is volt nemcsak hogy nevelő ereje, de volt tartása. Aki ezt megtartotta, az tudta, hogy ide tartozom, így csinálom, ezt így gondolom, komolyan gondolom. Így lehetett ebben a dologban létezni.”[340]

Mindez a szerzetesek részéről előrelátást, hónapokra történő tervezést jelentett.

> „Minden lelkigyakorlat jelentett egyfajta izgalmat, feszültséget, ki veszi észre, ki jelent fel. Mégis nagyon sok lelkigyakorlat volt itt a házban. Akkor kezdődött el az ún. ifjúsági nyílt nap. A közösség rendszeresen végezte a teljes zsolozsmát, liturgiát, és elkezdtük, hogy negyedévenként egyszer meghívtunk fiatalokat. Kb. 50 fiatal jött össze. Megbeszéltük, hogy nagyon sok fegyelmet kíván ennek az életnek a megoldása. Mindig adventben kiadtunk egy dátumsort. A következő évre a négy dátum rajta volt, hogy mikor lesznek ezek az ifjúsági nyílt napok. Soha többet nem jeleztük. Megkapta novemberben, hogy mikor lesz a következő négy nyílt nap. Mindig itt voltak a fiatalok.”[341]

A „semmiből” történő építkezés, a lelkigyakorlatok eszközeinek megteremtése olyan reziliens magatartásra utal, amelyben megjelent a generativitás is, mert a lelkigyakorlatok tartásával küldetésük teljesítették, ugyanakkor mások tanítását is vállalva, visszaadták azt a társadalomnak, amit ők Istentől kaptak.

A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI ÉVEK KERETEZÉSE (1990–2006)

„Semmi, amikor megváltozik…”

A rendszerváltás utáni évekről mesélve ismét előkerült a „semmi” kifejezés, de újabb jelentésárnyalattal gazdagodva. Ezen évek tapasztalatában egyfelől az anyagi javakra, a pénz hiányára vonatkoztatva merült fel. A „semmi” kontextusa itt a rendszerváltás utáni kárpótlás lett, mivel minden rend kaphatott valami ingatlant vissza, de a kismarosi nővérek „nem kaptunk semmit, mert

[340] Uo.
[341] Uo.

nem vettek el tőlünk semmit."[342] S a ciszterci rendtől sem kaptak „semmit", mert vagy nem kértek tőlük, vagy nekik sem volt miből adni. A nővérek továbbra is a fizetésükre és a rehabilitációjuk után járó nyugdíjkiegészítésre támaszkodhattak az építkezések során.

A közösség építkezéseinek motorja Ágnes volt, amelyek anélkül kezdődtek el, hogy a szükséges összeg a rendelkezésükre állt volna. Ami felépült, azt maguknak, a hazai kisadakozóknak és a külföldi egyházi szervezetek, papok adományainak köszönhették.

> „Az egész épület komplexumnak (a kőmonostornak) a felépítése – van egy monasztikus szárnya, ahol nővérek laknak, 16 szoba, alagsorban műhelyek. Van egy régi épület, amit 82-ben építettünk. Van egy könyvtárépület, amiben a semmiből 35 ezer nem akármilyen kötet könyv került össze. Van egy épület, ahol a konyha és vendégszobák vannak. Utoljára készült el a templom, amit 1997-ben szentelt fel a nuncius."[343]

Ebben a korszakban a semmi az „elismerés elmaradására "is vonatkozott. Az történt ugyanis, hogy a korábban általuk fordított idegen nyelvű könyvek a rendszerváltás után bekerültek a könyvpiarca, anélkül hogy erről a nővérek tudtak volna valamit. „Senki sem kért tőlünk engedélyt."[344]

Más esetben akkor utalt a semmire, amikor a rendszerváltás után Ágnes teológiai főiskolát szeretett volna szervezni. Terveit elmondta egy külföldről hazajött elöljárónak, aki nélküle szervezte meg a főiskolát (Tímár 2011: 302). Ágnes nélkül valósultak meg a tervek; a felfogásából nem valósult meg semmi.

„Küldetés, amikor megváltozik..."

A küldetés fogalma a „semmi" jelentésénél is nagyobb változáson ment keresztül a rendszerváltás után. Míg korábban Ágnes és közössége küldetéstudata összeforrt egymással, addig az interjú és az önéletrajzi kötet szerint 2006-ra ez a helyzet megváltozott. Ebben az évben, ahogyan fentebb említettem, megszakította a kapcsolatát a rendjével.

> „Az én küldetésem befejeződött ebben a közösségben azzal, hogy megszületett az egész. Én átadtam a tisztségemet három évvel ezelőtt (2003-ban) és én már nem tudom vagy akarom megfogalmazni ennek a közösségnek a jelen küldetését.

[342] Uo.
[343] Uo.
[344] Uo.

> Meg kell hogy találják a saját küldetésüket, saját arcukat. Volt ennek a közösségnek saját küldetése, arca. Ebben az új helyzetben ma is van feladata – ezt meg kell tudni fogalmazni. Én most az egyháztörténeti kutatásokat csinálom. Az embernek haláláig van küldetése. Ha már tehetetlenül fekszik az ember az ágyon, már beszélni sem tud, az is lehet küldetés, hogy a Jóisten felé továbblép. Az én küldetésem most ennek a történelmi korszaknak a feldolgozása. Én most teljesen kívül vagyok a közösségen, ők élik a maguk életét."[345]

Ágnes az interjúban (2006) velünk ennyit közölt, 2011-ben megjelent önéletrajzából kiderült, hogy Lénárd Ödön egyháztörténeti munkáját kívánta folytatni. Nem részletezte a közte és rendje között kialakult feszült viszony okait, csak találgatni tudnánk, amitől most eltekintünk.[346]

Csak annyit jegyzünk meg, hogy Ágnesnek 2006-ban is, mint 1953-ban, újból választania kellett a rendi élet és a saját identitása őrzése között. Tiszteletben tartva Ágnes akaratát, ezen a ponton megszakítom az elemzést. Ahogyan ő írta, „ez azonban már más történet" (Tímár 2011: 335).

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmányban Ágnes énkonstrukcióját részletesebben bemutattam, s azt három fogalommal értelmeztem. A börtönévek előtti és alatti életszakasz Ágnes vallásos nyelvezetében elköteleződésként, küldetésként, a hűség és hősiesség dilemmájaként jelent meg. Ezek a kifejezések megfelelnek a hétköznapi ellenállás és a reziliencia fogalmainak. A két fogalom nehezen választható szét egymástól, mert amit az adott politikai körülmények között saját életformájuk érdekében tettek – a hatalom kijátszása rejtőzködéssel, vagy a kettős terhek vállalása a küldetésükhöz való hűség nevében –, az részben ellenállásnak, részben pedig rezilienciának fogható fel.

A börtön utáni életükre, a hetvenes–nyolcvanas évek jellemzésére a semmiből történő építkezés és a felelősség kifejezéseket használta, amelyek jelentésük szerint a rezilienciával rokoníthatók. Ebben a korszakban igyekeztek megmaradni, ehhez életteret teremteni maguknak, s amennyire lehetett, elkerülni a hatalommal való összeütközést. A puhuló diktatúrában kihasználták a lehetősé-

[345] Uo.

[346] A Kismarosi Cisterci Nővérek napjainkban is a jól működő rendek közé tartozik. Az első apátnő és a rend között kialakult feszültség részleteit nem kívánom elemezni. Egy élő közösség belső krízisének elemzését a jövőben kell elvégezni, amikor már kellő távolságtartással tudjuk mérlegelni a történteket. Remélhetőleg ezt a munkát a rend elvégezte, erre utal a közösség virágzó élete.

geket, hogy meggyőződésük szerint éljenek. Ehhez is folytatták a rejtőzködést, amit hatalom, ha tudott is róla, jobban tolerált, mint korábban.

A rendszerváltás után ismét előkerült, megváltozott jelentéssel, a semmiből való építkezés és a küldetés kérdése, ami a reziliencia mellett egyre bontakozó generatív életformára utalt. Monostort építettek maguknak, templomot a környék embereinek, hogy küldetésük körülményein javítsanak. Emellett megkezdődött az új politikai körülmények között feladataik újraértelmezése. Ágnes azonban ekkor elhagyta rendjét. Így döntött, mert saját elköteleződéséhez, feladatához és hűségéhez jobban ragaszkodott, mint közösségéhez. Mást jelentett Ágnesnek a generativitás, a mások felé fordulás, mint a közösségnek.

FELHASZNÁLT FORRÁS

Publikált interjú

Tímár Ágnes élettörténeti interjú – Bögre Zsuzsanna készítette 2006-ban, lásd a kötetben.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Balogh M. (2013): Lojalitás vagy szembenállás? A magyar katolikus egyház és a kádári szövetségi politika. In *Korunk* 24 (10), 53–63. o.

Balogh M. (2015): *Mindszenty József I–II.* Budapest: MTA, Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Balogh M. – Szabó Cs. (2003): *A Grősz-per.* Budapest: Kossuth

Bamberg, M. – De Fina, A. – Schiffin, D. (2011): Discourse and Identity Construction. In: Schartz, S. J. – Luyckx, K. – Vignoles, V. L. (szerk.): *Handbook of Identity Theory and Research I.* New York: Springer, 177–199. o.

Békés V. (2002): A reziliencia-jelenség, avagy az ökologizálódó tudományok tanulságai egy ökölogizált episztemológia számára. In: Forrai G. – Margitay T. (szerk.): *Tudomány és történet*. Budapest: Typotex, 215–228. o.

Berszán L. (2015): Megküzdés és reziliencia? Amikor a kevesebb több. In *Erdélyi társadalom* 13 (1), 1–19. o.

Boudbeau, Ph. – Ryan C. (2018): Rezilience, resistance, infrapolitics and enmeshment. *European Jouornal of International Relations.* (24) 8–32. o.

Bögre Zs. (2004) *Vallás és identitás*. Pécs: Dialóg Campus

Bögre Zs. (2012): A trauma szerepe az 1950-ben internált szerzetesnővérek életében. In Bögre Zs. – Keszei A. – Ö. Kovács J. (szerk.) (2012): *Az identitások korlátai*. Budapest: L'Harmattan, 93–103. o.

Bögre Zs. – Szabó Cs. (2010): *Törésvonalak. Apácasorsok a kommunizmusban*. Budapest: Szent István Társaság, METEM
Büchele, H. (1991): *A keresztény hit és politikai ész.* Budapest-Luzern: Egyházfórum
Ceglédi T. (2012): Reziliens életutak, avagy a hátrányok ellenére sikeresen kibontakozó iskolai karrier. In *Szociológiai Szemle* 22 (2), 85–110. o.
Corbin, J. – Strauss, A. (2015): *A kvalitatív kutatás alapjai*. Budapest: L'Harmattan
Denzin, N. K. – Lincoln, N. K. (2011): *The SAGE Handbook of Qualitative Research*. Los Angeles et al.: SAGE
Dessewffy T. (1996): Az ellenállás diszkrét bája. In *Replika* 23–24, 71–80. o.
Elmer I. (1994): Börtönkereszt. Piliscsaba: Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár
Erikson, E.H. (1991): *A fiatal Luther és más írások*. Budapest: Gondolat
Feischmidt M. (2018): Szolidaritás és társadalmi reflexió a menekültek önkéntes segítőinek elbeszélésében. In *Socio.hu* 1, 69–94. o.
Gergen, K. J. (1991): *The Saturated Self: Dilemmas of Identity in Contemporary Life*. New York: Basic Books
Gibbs G. (2008): *Analyzing Qvalitative Data. The Sage Qualitative Research*. Los Angeles et al.: SAGE.
Guba, E. G. – Linkoln, S. Y. (1994): Competing paradigms in qualitative research. In Denzin, N.K. – Lincoln, Y. S. (szerk.): *Handbook of Qualitative Research.* Thosand Oaks: SAGE, 105–117. o.
Gyáni G. (2002): 56-os menekültek emlékező stratégiái. In Kanyó T. (szerk.): *Emigráció és identitás. 56-os menekültek Svájcban*. Budapest: L'Harmattan – MTA Kisebbségkutató Intézet, 135–148. o.
Gyáni G. (2016): *A történelem mint emlék(mű)*. Dunaszerdahely: Kalligram
Hermans, H. J. M. (1996): Voicing the self: From information processing to dialogical interchange. In *Psychological Bulletin* (119), 31–50. o.
Holstein J. A. – Gurbrium J. F. (2013): Az aktív interjú. In Bodó P. (szerk.): *Szavak, képek, jelentés*. Budapest: L'Harmattan, 117–138. o.
Kovács É. (2007): Interjús módszerek és technikák. In Kovács É. (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet.* Budapest: Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció és Médiatudományi tanszék, 269–277. o.
Kovács É. (2011): Narratív módszerek politikája. In *Forrás* CLIII. (7–8). 3–20. o.
Lohfink, G. (1990): *Milyennek akarta Jézus a közösséget? A keresztény hit társadalmi dimenziója*. Luzern: Egyházfórum
Majtényi Gy. (2003): Ön-fejűség. A másik Németország történelme. In *Aetas*, 18 (1), http://epa.oszk.hu/00800/00861/00024/2003-1-11.html
Majtényi Gy. (2015): „De elmehet a Kádár Jani a picsába!" Reziliencia az államszocializmusban. In *Replika* 5, 95–112. o.
Máté D. (2015): Reziliens romák identitáskonstrukciói. In *Erdélyi Társadalom* 13 (1), 43–55. o.
McAdams, D. P. (1985): *Power, Intimacy and the Life Story: Personological inquiries into identity*. New York: Guilford Press
McAdams, D. P. (2011): Narrative Identitiy. In Schwartz, S. J. – Luyckx, K. – Vignoles, V. L. (szerk.): *Handbook of Identity Theory and Research*. New York: Springer, 99–114. o.

Raab, Ch. – Jones, R. – Székely I. (2015): Megfigyelés és reziliencia elméletben és gyakorlatban. In *Replika* 5, 63–93. o.

Raggatt, P.T.F. (2006): Multiplicity and Conflict in the Dialogical Self: A Life-Narrative Approach. In McAdams, D. P. – Josselson, R. – Lieblich, A. (szerk.): *Identity and Story. Creating Self in Narrative.* Washington: American Psychological Association, 15–35. o.

Rév I. (1996): Az atomizáció előnyei. In *Replika* 23–24, 141–158. o.

Ribiczey N. (2008): A rizikótényezőktől a protektív mechanizmusokig: A reziliencia fogalmának alakulása a pszichológiában. In *Alkalmazott Pszichológia* X. (1–2) 161–171. o.

Salacz G. (1988): *A Magyar Katolikus Egyház tizenhét esztendeje (1948–1964).* München: Görres Gesellschaft

Scott, J. C. (1996): Ellenállás hétköznapi formái. In: *Replika* 23–24, 109–130. o.

Shopes, L. (2011): Oral History. In Denzin, N. K. – Lincoln, Y. L. (szerk.): *The SAGE Handbook of Qualitative Research 4.* Los Angeles et al.: SAGE, 451–466. o.

Székely I. (2015): Reziliencia: a rendszerelmélettől a társadalomtudományokig, In *Replika* 5, 7–23. o.

Tímár Á. (2011): *Hivatás és Küldés.* Budapest: Kairosz

Tímár Á. (szerk.) (1990): *Mónika naplója. Egy szerzetesközösség élete az üldöztetés éveiben.* Budapest: Vigilia

Tomka F. (2005): *Halálra szántak, mégis élünk! Egyházüldözés 1945–1990 és az ügynökkérdés.* Budapest: Szent István Társulat

Tomka M. (1990): A vallás mint változó rendszer. In *Szociológia* 3–4., 155–185. o.

W. Diera B. (2015): *Katolikus hitoktatás és elitképzés a Kádár-korszakban – Az 1961-es „Fekete Hollók" fedőnevű ügy elemzése.* PhD-disszertáció, http://doktori.btk.elte.hu/hist/wirthnedierabernadett/diss.pdf [Letöltve: 2017. 05. 04.]

IV. 4. Reziliens létezés és politikai nyomás. Reziliens vonások a Miasszonyunkról Nevezett Szegény Iskolanővérek életében a szétszóratás alatt[347]

A Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolanővérek az egyetlen női rend Magyarországon, amelyik részlegesen megmaradhatott a rendek szétszóratása után (1950), két leánygimnázium működtetésével. Ahhoz, hogy megértsük a rend 1950 utáni szerepvállalását, mozgásterük tudomásulvételét és tágítását, a körülményekhez való alkalmazkodási stratéga alakulását, szükséges a rendtörténet (vázlatos) ismertetése. A történeti háttér ismertetése után válnak érthetővé a szerzetesnőkkel készült élettörténeti interjúk témái és jelentései. Az alábbi tanulmány egy olyan társadalomtörténeti témát dolgoz fel, amelynek konkrét eseményei 1950–1989 között zajlott. A szerzetesközösség tagjaival készített élettörténeti interjúk tanulsága azonban túlmutat a történeti események megörökítésén. A közösség tagjainak élettörténetéből megismerhetővé vált az a stratégiai gondolkodás, amellyel jelen esetben egy szerzetesközösség túlélte történelmi traumáját, s a körülményekhez alkalmazkodva megerősödött identintása. A tanulmány egy közösség identitását mutatja be, egy korszakra vonatkozóan. Az élettörténeteket a megalapozott elmélet szemlélete szerint elemeztem.

A REND ALAPÍTÁSA ÉS MAGYARORSZÁGI LETELEPEDÉSE

A rend gyökerei Franciaországba nyúlnak vissza, Lotaringiába, ahol a 16–17. század fordulóján Pierre Fourier haladó szellemű katolikus pap olyan női rendet hozott létre, amelyben az elhanyagolt lányoktatás színvonalán akart javítani. 1597-ben megalapították a Miasszonyunkról (Notre Dame) nevezett szerzetesnők rendjét. A lányok oktatásával foglalkozó rend hamar népszerű lett, gyors terjedésnek indult. Eljutott Bajorországba is, ahol azonban a francia forradalom és annak következményei miatt 1809-ben oszlatták fel a rendet először politikai okok miatt. Az újjászervezésre 1833-ban került sor, a Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolanővérek néven (Kőfalviné Ónodi 2020: 17).

[347] A rend neve ma Boldogasszony Iskolanővérek, a névváltoztatás a rendszerváltás utáni időben történt, maradok az 1989 előtt használt megnevezésnél.

Az újjáalapításban Karolina Gerhardinger (1797–1879), szerzetesi nevén Jézusról nevezett Mária Terézia fontos szerepet játszott, ő lett a szerzetesnők első főnökasszonya. Karolina 19 éves korától tudatosan készült két életfeladatra: a szerzetesi életre, s a rábízott lányok nevelésére. Karolina 1835-ben tette le örökfogalmát, s haláláig elöljáró maradt. Az iskolanővérek társadalmi szerepüket a szegény sorsú gyerekek oktatásában és az elhanyagolt, nehezen nevelhető gyerekek számára otthonteremtésben találták meg (Puskely 1996). A korszak közgondolkodását meghaladva, Bajorországban elsőként szerveztek nők számára tanítóképző szemináriumot, amihez hasonló intézetet az állam 30 évvel később kezdett csak el működtetni. A társadalmi hiányokra választ adó rend hamar népszerűvé vált, s letelepedésre meghívást kaptak Amerikába, Sziléziába, Ausztriába és Magyarországra is. 1858-ban jelentek meg a Szegény Iskolanővérek először Temesváron, majd Szegedre is meghívást kaptak 1873-ban (Tornay és mtsai. 2015).

A MAGYARORSZÁGI LETELEPEDÉSTŐL A SZÉTSZÓRATÁSIG

Az I. világháború előtti Magyarország területén a rend 32 házzal rendelkezett, ami a trianoni békeszerződés után 10-re csökkent. A rend házai 1920-ban három ország területére kerültek: Romániába, Jugoszláviába és Magyarországra. 1919-ben, a Tanácsköztársaság 133 napja alatt a zárdában élő szerzetesnőket kilakoltatták vagy kilakoltatással fenyegették, a rendházakhoz tartozó földeket elvették. A rend fennmaradása ekkor ismét kétségessé vált, a direktóriumok gúny tárgyává tették a szerzetesnőket, miközben ígéretekkel és/vagy erőszakkal próbálták őket rávenni ruhájuk lecserélésére. A politikai nyomásra ekkor a kiskunfélegyházi és a szegedi iskolanővérek a diákok érdekére hivatkozva ideiglenesen vállalták habitusuk civilre cserélését, s folytathatták iskoláikban a tanítást.[348] Ez a döntés a rend emlékezetében fontossá válhatott akkor, amikor 1950-ben ismét választaniuk kellett a szétszóratás és a hivatás hivatalos folytatása között.

A Tanácsköztársaság után a rend gyarapodásnak indult, s új iskolatípusokat vezetek be, ismét rátalálva a kor szükségleteire. Ez volt az oktatási rendszerből kimaradt fiatalok vasárnapi iskolában történő foglalkoztatása, az ismétlő, polgári iskolák megszervezése ott, ahol erre igény mutatkozott. A nővérek nyáron gyerekeket nyaraltattak, s mindehhez új épületeket nyitottak. A rend terjedése folyamatos volt, oda mentek házat alapítani, ahová hívták őket. Leginkább kisebb falvakból keresték meg őket, mint például Zsámbékról, ahol óvodát és

[348] A Tanácsköztársaság alatti állapotokról és a nővérek magatartásáról a rend krónikájából készített tanulmányt Lobmayer (2015).

elemi iskolát is nyitottak. Az oktatómunkán kívül a lakosság nevelésével is foglalkoztak, Pusztamérges esetében megtanították a lakosságot a futóhomok megkötésére, az anyagi kultúra megvédésére (Lobmayer 2015)

A II. világháború első három évében (1939–1941) a háborús viszonyok ellenére folytatták a tanítást. 1941 után, amikor az ország hadszíntérré vált, a Szegény Iskolanővérek anyaháza a környék lakosságának óvóhelyévé vált. 1944-ben a Szegedet ért szőnyegbombázás után kibombázott családokat fogadtak be, mint ahogyan Kiskunmajsán és Fonyódon is. A lakosság és a nővérek között szoros kapcsolat alakult ki az idők során, amire jó példa lehet Pusztamérges esete. A faluban Kraemer M. Wunibalda volt negyven éven keresztül a házfőnök, aki sokak szemében a falu anyjának számított. 1944-ben a front átvonulásakor ő nem menekült el, helyben maradt. Kiárusította az elmenekültek boltjaiban maradt árut, meghízlaltatta és levágatta az otthagyott állatokat, s a lakosság visszatérése után mindennel elszámolt. Amikor meghalt, az egyik pusztamérgesi férfi megcsókolta a keresztjét. „Ez a nővér megérdemli." (Lobmayer 2015)

A rend tagjai rettegéssel várták a Vörös hadsereg katonáit, akiket megelőzött hírük, a nőkkel szembeni erőszakos cselekedeteik miatt. A rend tagjainak többségét nem érte bántódás, de a „csodálatos" megmenekülés „nem járt" mindenkinek. A rendet érintő egyik tragédia 1944 októberében történt, amikor a kiskunmajsai zárdába orosz katonák törtek be, ahol Simon Erzsébet Mária Etelka (1898–1944) nővért menekülés közben lelőtték. Mária Etelkát a háború vértanújaként tartják számon ma már. A másik tragikus esemény Budapest ostromához kötődik, amikor az óvóhelyen tartózkodó nők közül többeket elhurcoltak orosz katonák, köztük nővéreket is. Ebben az esetben is vértanúkként emlékeznek az áldozatokra (Puskely 2005).

A II. világháború után az Ideiglenes Kormány egyik politikai intézkedése volt az 6650/1945.M. E. rendelet, amely előírta a nyolcosztályos általános iskolák bevezetését (Mészáros 1989). Ehhez a rendelkezéshez a Szegény Iskolanővérek minden nehézség nélkül alkalmazkodtak. 1948-ban ellenben, az egyházi iskolák államosítása azonban már súlyos csapásként érte őket, ekkor 39 iskolát vettek el tőlük politikai okok miatt, az óvodától a főiskoláig[349] (Pálos 2008: 85; Tornay és mtsai. 2015: 163).

[349] A 39 iskola részletezve: hat óvoda, egy kisgyermeknapközi, 18 általános iskola, kettő gimnázium, kettő ipari középiskola, egy gazdasági szakiskola, kettő tanítóképző, hét diákotthon.

DÖNTÉS AZ EGYÜTTMŰKÖDÉS VÁLLALÁSÁRÓL

1950-ben, a szerzetesrendeket az állam feloszlatta, a Szegény Iskolanővérek a négy rend közül az egyetlen női rend volt, amely részlegesen ugyan, de megmaradhatott. Felmerül a kérdés: miért éppen ez a női rend vállalta az együttműködést, miért ők kényszerültek abba a helyzetbe, hogy egyetlen női rendként együttműködjenek az egyházüldöző kommunista állammal?

A döntés megszületése után, a szóbeszédek elkerülése végett, még az 1950-es iskolaév megkezdése előtt a katolikus püspöki kar közleményt adott ki a döntéssel kapcsolatban.

> „…az érdekelt szerzetesrendek [a négy rend, amelyek gimnáziumok működtetésére kapott engedélyt][350] csak a püspöki kar kívánságára vállalták a visszaadandó iskolák átvételét. Áldozatvállalásukért a püspöki kar az érdekelt rendeknek köszönetét fejezi ki, és nehéz munkájukra az Isten áldását kéri." (Pálos 2008: 90; Tornay és mtsai 2015: 184)

A levélből nem derülnek ki az okok, a tárgyalás körülményei, csak annyi, hogy a részlegesen megmaradó rendek a püspökkar támogatásával vállalták az egyházi gimnáziumok fenntartását. Egyéb részletekről szóbeli és írásbeli visszaemlékezések, s a tárgyalásról fennmaradt jegyzőkönyvek tudósítanak (Salacz 1988; Gergely 1990).

Ezen források alapján elmondható, hogy a rend részéről a vállalás részben egyházi nyomásra, részben küldetéstudatból történt.[351] A Szegény Iskolanővérek szóbeli emlékezete és egyik rendtörténészük szerint a konkrét döntést Hamvas püspök határozott parancsa után hozták meg. A püspök 1950. augusztus végén ellátogatott Máriabesnyőre,[352] meglátogatta az internált szerzeteseket, s beszélt az elöljárókkal, mert el akarta érni, hogy valaki (a szóba jöhető rendek közül) vállalja el a két leánygimnázium megnyitását. Az emlékek szerint minden elöljáró kijelentette, hogy „mindenki, vagy senki".[353] Az emlékek szerint azonban Hamvas Endre a Szegény Iskolanővérek elöljárójának[354] megparancsolta

[350] A katolikus egyház nyolc (négy szerzetesrend – a bencések, a ferencesek, a piaristák, illetve a szegény iskolanővérek – két-két intézményt), míg a református egyház egyetlen négyosztályos gimnáziumot működtethetett.

[351] Lásd erről részletesebben Veidinger Éva történész levéltári adatok alapján született összefoglalását. (Tornay és mtsai 2015.)

[352] Máriabesnyőre több száz szerzetest internáltak 1950 nyarán. A település ma Gödöllőhöz tartozik.

[353] Veidinger 2015-ös kötete és a szerzővel készült interjú is megerősítette mindezt. Az interjú az Egyház hangja c. PPKE. Archívumában található (2020).

[354] Wiedmann M. Kornélia, aki tartományfőnök volt 1947–1960 között.

a két leánygimnázium vállalását, aki az engedelmesség nevében eleget tett a parancsnak.

A KÉT LEÁNYGIMNÁZIUM MEGNYITÁSA

Budapesten a Szegény Iskolanővérek a Knézits utcai gimnázium szerény épületét kapták vissza, amely gimnázium 1948-ig az Isteni Szeretet Leányai vezetése alatt állt, majd az iskolák államosítása után állami gimnázium lett (Veidinger 2015: 184.) Eszerint a nővérek számukra idegen városban (a fővárosban), egy másik rend iskoláját vették át oly módon, hogy nem rendelkeztek elegendő tanerővel. A másik gimnázium, a Svetits Katolikus Gimnázium Debrecenben lett kiválasztva.

A Knézits utcai iskolában,[355] a Patrona Hungariae-ben (a továbbiakban: a köznyelvi formája szerint Patrona) 1950. szeptember 15-én indult meg a tanítás; itt összesen négy iskolanővért tudtak alkalmazni. A rend többi gimnáziumi állást vállalni tudó tanára Debrecenben kezdte meg a tanítást. Meglepő a Patrona tanári karának összeállítása. A gimnázium igazgatója Dr. Papp László piarista szerzetestanár lett, igazgatóhelyettes Varga Gizella Flávia, aki az Isteni Szeretet Leányai rendhez tartozott. A tanári kar további összetétele rendi hovatartozás szempontjából vegyes volt: Szegény Iskolanővér négy fő, Isteni Szeretet Leányai hat fő, Kalocsai Iskolanővér egy fő. Ezenfelül tanított egy piarista szerzetestanár, egy civil hittanár és három világi pedagógus. Az adatok szerint a Szegény Iskolanővérek neve alatt elindított Patrona Hungariae Gimnáziumban kisebbségben szerepeltek a névadó szerzetesek, az iskolában a kezdetektől megjelent egyfajta „rendi ökumenizmus".

A Szegény Iskolanővérek anyagi szempontból nem voltak felkészülve két gimnázium indítására, az államtól segítséget nem várhattak.[356] A nehézségek már az iskola átvételekor jelentkeztek, nem voltak padok, székek, a kollégiumban nem voltak ágyak, asztalok, sokáig szalmazsákon aludtak diákok és nevelők egyaránt. A szerzetestanároknak fizetése nem volt, némi állami hozzájárulást kaptak, ami 1950–1989 között nem emelkedett.

Megélhetésük érdekében kérvényt írtak az egyházi iskolák többi rendi elöljáróival a személyi és dologi kiadások fedezésére. A kérvény hatására a VKM osztályonként 2-2 tanár megélhetését biztosította. A civil tanárok fizetését a Püspöki Kar folyósította, a lehetőségekhez képest. A dologi kiadásra kapott állami segély a fűtésre és villanyra kezdetben alig volt elég. A szülőktől is kértek

[355] A továbbiakban főleg a Patrona gimnáziumról lesz szó, s csak érintőlegesen a Svetitsről.

[356] Nem felejthetjük el, hogy 1948-ban minden egyházi iskolát államosítottak, ezért a rendnek nem volt már ekkor saját épülete és berendezése az oktatáshoz.

az iskolák fenntartásához és a diákotthoni ellátásért térítést. A szűkös anyagi keretet egészítette ki a katolikus iskolák javára évente megrendezett országos templomi gyűjtés, illetve a külföldi karitászoktól érkező támogatás. Az anyagi helyzetet jól mutatja a Svetits kollégium példája, ahol 1960-ig a földre helyezett szalmazsákokon aludtak diákok, nevelők egyaránt (Veidinger 2015: 191).

A szertárak üresen álltak, kísérleti eszközöket évtizedeken keresztül a tanárok gyártottak. Ezt a problémát a ’70-es évek végére sikerült megoldani, a hiányzó szemléltető eszközöket, tárgyakat külföldről érkezett adományok pótolták, s ezzel – más gimnáziumokhoz képest – kiváló szertárakra tettek szert.

Mielőtt tovább haladnánk a rend újrarendeződésének bemutatásával, ki kell térni a rendi kereteken kívül rekedt nővérek sorsára. 1951-es adatok szerint a rend létszáma feloszlatáskor 355 fő volt.[357] Ha ezt az adatot tekintjük mérvadónak, akkor összesen 70 apáca kapott állást a két gimnáziumban, tanárok és házinővérek együttvéve. Ez azt jelenti, hogy a többi 295 szerzetesnő sorsa a szétszóratás lett. Ez az adat is megkérdőjelezi a korszakban róluk elterjedt „vörös apácák”[358] gúnynév valóságalapját (Pálos 2008: 94).

A GIMNÁZIUMOK KORLÁTOZOTT MOZGÁSTERE

A gimnáziumok működésében az egyik legnagyobb kihívást az ÁEH[359] folyamatos zaklató, bomlasztó munkája jelentette. Az ÁEH információszerzési technikájához tartozott egy információs hálózat kiépítése, amelyhez felhasználták az iskolák körzetében működő megbízottakat (ügynököket), azon túl a városi, járási, megyei pártbizottságokat, a tanácsok oktatási osztályainak középiskolákat ellenőrző szerveit és a rendőrséget.

Mindezek mellett a gimnáziumokat folyamatosan ellenőrizték „szakmai” alapon is. Egyfelől az állam, másfelől az egyház részéről. Az ellenőrzés intenzitását jól érzékelteti a következő adatsor: 1958/59-ben a nyolc gimnánizum 64, 1959/60-ban 49, 1960/61-ben 53 alkalommal kapott ellenőrzést. A Patronára évi 4-5 kivonulás jutott. 1962/63-ban a Svetits 12-szer kapott „látogatókat”, ami Dr. Kiss László, a mindenki által tisztelt szerzetespap és igazgató Debrecenből való kiutasítását készítette elő.

A rendtörténetből eddig kiemelt témák az élettörténetek értelmezéséhez nyújtanak támpontokat, történeti kontextust. A „mi történt?” felvázolása után

[357] A források különböző adatokat közölnek a rend 1950-es létszámáról. Pálos (Pálos 2008) és Veidinger (2015) adatai eltérnek egymástól.

[358] A „vörös apácák” elnevezés több élettörténeti interjúban is elhangzott, s a Miasszonyunkról Nevezett Szegény Iskolanővérek szóló rendtörténet is megemlíti (Pálos 2008).

[359] Állami Egyházügyi Hivatal (egyházat felügyelő állami szerv).

az a kérdés, hogy a történtekre hogyan emlékeznek vissza a szerzetesnők, a rend emlékezete szerint hogyan reagáltak az érintettek a számukra teljesen új helyzetre: a politikai nyomásra, az állambiztonság bomlasztó munkájára, s a mindezek ellenére mégiscsak kivételezett helyzetre.

A SZÉTSZÓRATÁS REZILIENS TÚLÉLÉSE[360]

A szétszóratás alatti korszakról mesélve négy fontosabb téma bontakozott ki az élettörténetekből, amelyek mindegyike az új társadalmi-politikai környezet elviselése és a rugalmas ellenállóképesség, a reziliencia köré szerveződött: 1. hétköznapi élet a hálózat árnyékában, 2. a bomlasztás látens technikái 3. a határok feszegetése – a rejtett tanterv kialakítása, 4. a tanári munka túlteljesítése.

A részletesebb kifejtés előtt érdemes két szempontra felhívni a figyelmet. Az egyik a reziliencia eredetére vonatkozó dilemma. Azt nehéz eldönteni, hogy azok a szerzeteseknők vállalták-e a gimnáziumban való tanítást, akikre mindig is jellemző volt a reziliens gondolkodás, vagy a rugalmas ellenállóképesség a körülmények hatására bontakozott-e ki. Ezt a dilemmát egy olyan nővér esete is bemutja, aki 1950 után hosszú keresgéléssel talált rá a rendre, mint egyetlen hivatalosan létező női magyar szerzetre. Belépése előtt az egészségügyben dolgozott, ahol vallásossága miatt el akarták munkatársaitól szigetelni, amit a következőképpen kommentált:

> „Eltettek az osztályról, [büntetésből] egyedül kellett vért elemezni egy szobában. De ez több szempontból is jó volt, mert a párttitkár már nem szólhatott rám. Ide minden kisnővért beosztottak, ebbe a laboratóriumba, és nemcsak néhány beteggel találkoztam ezután, hanem minden beteggel, mert mindenkitől kellett vért venni reggelenként. Úgy éreztem, hogy ez az Úristennek egy nagy ajándéka volt számomra, ami először úgy tűnt, hogy nagyon nehéz, de kiderült, hogy nem…[361] (E. nővér visszaemlékezése az 1970-es évekre.)

A szövegből nem derül ki, hogy a reziliens gondolkodásra valló magyarázat utólagos értelmezés-e, vagy már a történtek alatt is így élte meg a nővér. Annyi

[360] Megjegyzések az alanyokról: A visszaemlékezések elemzéséhez 20 élettörténeti interjú került feldolgozásra. Az alanyok közül 19-en a Miasszonyunkról Nevezett Szegény Iskolanővérek rendjéhez tartoztak, egy nővér az Isteni Szeretet Leányai rend tagjaként a Patrona Hungariae Gimnáziumban tanított. Az alanyok az interjúk készítésekor már nyugdíjasok, 65–90 év kor közöttiek voltak. Legtöbben a rend mindkét gimnáziumában tanítottak, néhányan házinővérként szolgáltak.

[361] E. nővér élettörténeti interjú. Készítette Bögre Zsuzsanna 2008-ban.

azonban leszögezhető, hogy a rezilienciát a kialakult helyzet vallásos értelmezésével magyarázta a szerzetesnő.

A másik szempont, amire érdemes a figyelmet felhívni, az az élettörténetben elhallgatott témák sokasága. Tudni kell, hogy a szerzetesnők általában nem beszéltek az elöljárókhoz fűződő viszonyukról, kevés olyan történet került szóba, amelyekben nővértársak is szerepeltek. Ebből a korszakból alig tudtunk meg valamit a rend közösségi alkalmairól, nem beszéltek vidámságra okot adó eseményekről, örömünnepekről, ahogyan megtették azt a háború előtti éveikről mesélve. A vizsgált korszakról szóló élettörténeti részekben általában kerülték a feszültségek kifejtését, kerülték a személyes felelősségre vonást, a vádaskodást. Ha egy szóban kellene megfogalmazni az emlékek mögött felsejlő atmoszférát, akkor azt a küzdelmes feladatteljesítéssel tudnám jellemezni.

HÉTKÖZNAPI ÉLET A HÁLÓZAT ÁRNYÉKÁBAN

A gimnáziumban dolgozó tanárokat, szerzeteseket az ÁEH, az oktatási osztály s egyéb szervek megpróbálták egymás ellen hangolni. A feszültség és a bizalmatlanság keltésének technikáit ügyesen alkalmazta a hivatal. A rend tagjai először csak sejtették, később megtudták, hogy beszervezett személyek is vannak közöttük, akikről – utólag – irgalommal beszéltek.

> „Amikor már az illető meghalt, és hát ő tulajdonképpen nem besúgó volt, hanem az elöljárók közül az egyik, azért vállalta el, hogy mást ne szervezzenek be, mert ő biztosan tudta magáról, hogy ő nem fog rosszat okozni nekünk. És akkor ő így elvállalta. Valahogy az úgy derült ki, hogy volt neki ilyen kis piros könyve, amit csak a halála után találtunk meg, amit nagyon kért, hogy amikor majd a sírba helyezik (megbízott ezzel egy nővért), hogy azt feltétlenül dobja a sírjába bele azt a piros könyvet. Szóval azért volt…, [nem mondja ki, kerülgeti a besúgó szót] de jóakaratú volt, tehát olyan volt a beszervezett, aki inkább védett bennünket, és nem adott ki semmiféle olyan információt, amit fel tudtak volna használni az ÁVH-sok.” (J. nővér visszaemlékezése az 1970–1980-as évekre.)[362]

A visszaemlékezésekben az ÁVH[363] és az ÁEH hivatalok neveit szinonimaként használták a nővérek, s akkor is ÁVH-t emlegettek, ha a szereplők az ÁEH emberei voltak. A rend tagjai számára nem volt különbség a két szervezet között.

Az ÁEH gondoskodott a vallásos események, mint amilyen egy lelkigyakorlat, manipulálásáról beszervezett papokon keresztül.

[362] J. nővér élettörténeti interjú. Készítette Mezey András történész 2017-ben.

[363] Államvédelmi Hivatal (titkosrendőrség).

„Annyira nyilvánvaló volt, hogy az viszont egy beépített ember volt, pedig hát plébános volt. Debrecenben az egész lelkigyakorlat alatt – hát azért mondott egypár vallásos dolgot is, mert azért pap volt – de vicceket mesélt a nővéreknek, meg mindenféle ilyen érdekes történeteket. Úgyhogy a nővérek azok nem vették észre, rajongtak érte, hogy na, ez igen, ez lelkigyakorlat volt! Itt senki nem aludt el az elmélkedések alatt. Mert ugye azért ő ezekkel a viccekkel ébren tartotta a közösséget. Igen ám, de ezek a viccek olyanok voltak, s nagyon ügyes volt ez a pap, mert egy kicsit az elöljáró ellen beszélt. Tehát úgy hangolta a nővérközösséget, hogy az elöljárókat egy kicsit próbálta lejáratni közben… Szóval ez egy olyan pap volt, akit nyilván fölkészítettek arra, hogy próbáljon valami ellentétet szítani a lelkigyakorlat ideje alatt…”[364] (J. nővér visszaemlékezése az 1970–1980-as évekre.)

A szöveg alapján megállapítható, hogy a hivatal jól ismerte a szerzetesrend gyengébb pontjait, s ezt figyelembe véve fontolták meg, hogy ki tarthat lelkigyakorlatot és ki nem. A nővéreket könnyen félre tudta vezetni, aki ismerte a szerzetesek hétköznapi gondjait.

A hálózata útján szerzett információkat visszaszivárogtatta az ÁEH az iskola vezetése felé. Sikeresen ültették el a nővérekben, hogy besúgó van közöttük.

„Mert az ÁVH mindig tudomást szerzett erről-arról. Lehet, hogy be is volt építve valami ilyen lehallgató, nem tudom, de az is lehet, hogy valamelyik nagy szentkép mögé, vagy hová rejthettek el valami készüléket. Nem tudom, hogy hogyan tettek szert rá, mert mindig azzal jöttek haza a szegény Reniz nővérék, hogy honnan tudhatták ezt meg?”[365] (J. nővér visszaemlékezése az 1970-es évekre.)

„Azt nem tudja senki, hogy milyen volt itt a hangulat… Én csak egyszer voltam a Jolánta nővérrel, amikor már asszisztens voltam, de éreztem azt a légkört – pedig akkorra már sokat enyhült, mindig bedobtak valami olyan témát, amiről – szóval úgy tűnt, hogy valaki értesítette őket. Mindig ébren tartották az elöljárókban ezt a bizonytalanságot, hogy valaki a nővérek közül besúgó…”[366] (J. visszaemlékezése a 80-as évekre.)

Az ÁEH felügyelte az elöljárók választását, s amikor a hivatalnak nem tetsző személyt akart a rend megválasztani, akkor annak kinevezésére nem adott engedélyt. A hivatal csak a velük együttműködésre hajlandó elöljáró jelölését

[364] J. nővér élettörténeti interjú. Készítette Mezey András történész 2017-ben.
[365] Uo.
[366] Uo.

támogatta, aki szükségből ugyan, de beletörődött a folyamatos kontrollba. A kívülről hozott rendeletek, szabályok a nővérek mindennapjait megnehezítették, a folyamatos kontroll elvette szabadságukat, beléjük épült a félelem és a bizonytalanság környezetük és egymás iránt.

A hivatal a diákokat sem kímélte, ha információra volt szükség.

> „Emlékszem, hogy az első csoportomban volt olyan leányzó, akiről hát egy év után derült ki, hogy neki rendszeresen el kell menni valahova és még azt is el kellett neki mondania, hogy én hogy teszem le a tollat. Vagy hogy mikor gurulok be. Vagy hogyan viselkedek, hogyan bánok a szülőkkel. És akkor egyszer, amikor aztán kiborult a kislány idegrendszere, akkor nem is tudtam, hogy mit mondjak neki… Azt tanácsoltam, hogy mondja meg, hogy ő ezt nem csinálja. Egyszerűen, mert beteg lesz, meg nem bírja az idegrendszere."[367] (K. nővér visszaemlékezése az 1970-es évekre.)

A fentebb leírtak ellenére a gimnáziumok a körülményekhez képest jól működtek, mert a nővérek életében kialakult egyfajta reziliens magatartás, másképpen a rugalmas ellenállóképesség. A reziliencia az esetükben azt jelentette, hogy mindenből kihozni azt, ami kihozható, mindenbe beletenni, amit nem vesznek észre, ha az a diákok nevelése számára fontos. Az egyik nővér ekképpen sommázta a rezilienciára utaló gondolkodásmódot. „Szenvedtünk, de ….". „Ezeknek a kommunistáknak az ellenünk való harca, és a mi helytállásunk…"[368] (H. nővér visszaemlékezése az 1970-es évekre.) „Majdnem mindennap volt ellenőrzés. Nem roppantunk össze, ez külön kegyelem volt. Sokszor fenyegettek bennünket Szibériával."[369] (A. nővér visszaemlékezése az 1950–60-as évekre.)

A BOMLASZTÁS LÁTENS TECHNIKÁI

A besúgóhálózat kiépítésén és a zaklató ellenőrzéseken kívül olyan szabályokat kellett betartani, amelyek tovább bomlasztották a közösség életét. Az egyik szabály a habitusviseléssel függött össze. A szétszórt rendekből érkezett „civil" oktatóknak nem volt engedélyezve a habitus viselése, de még az iskolákban dolgozó házinővérek sem hordhattak rendi ruhát még akkor sem, ha ők is a Szegény Iskolanővérekhez tartoztak. Továbbá feszültséget okozott a civilbe kényszerített és a rendi keretek között maradt szerzetesnők fizetése közötti

[367] K. nővér élettörténeti interjú. Készítette Mezey András történész 2019-ben.
[368] H. nővér írásbeli visszaemlékezése. Forrás a rend archívumából.
[369] A. nővér élettörténeti interjú. Készítette Lobmayer M. Judit történész 2004-ben.

különbség. Ezzel a módszerrel a „hivatalosan” megmaradt szerzeteseket tették kiszolgáltatottá.

> „Ők [házinővérek] rendes fizetést kaptak az államtól, míg a ’hivatalosan’ is szerzetestanárok csak évente kaptak valamit… Annak ellenére, hogy nekik ott civilként kellett élni, az ő fizetésükből élt a közösség. Ez egy őrület volt.”[370] (M. nővér visszaemlékezése az 1960–1970-es évekre.)

Ezt tovább tetézte, hogy a szerzetestanárok fizetése messze elmaradt a civil tanárok fizetésétől is:

> „Valamennyit adott az állam, a tanároknak évi díjat, ami egyhavi fizetést jelentett igazában, és ezért állami hozzájárulásnak hívták. Csak nem tudom, hogy mihez járultak hozzá, mert más meg nem volt…”[371] (M. nővér visszamelékezése a szétszóratás teljes időszakára utal, 1950–1989 közötti évekre.)

A lakhatás kérdését is állami rendelet írta elő. Az anyaházban csak a rendi keretek között élő nővérek maradhattak (ami közösséget és anyagi könnyebbséget jelentett azoknak, akik benn lakhattak), a többi tanárnak (a szétszórt rendekhez tartozóknak) a városban albérletben kellett élni. Ennek a helyzetnek az egyik következményét ismerhetjük meg az alábbi idézetben.

> „Az iskolai ünnepek estig elhúzódtak, s amikor mindennek vége lett, már minden bolt bezárt, s engem várt otthon az üres hűtő. Miközben a tanári karból többen átmentek a rendházba.”[372] (B. nővér visszamelékezése az 1970–80-as évekre.)

A szerzetesnő emléke a magányról a kirekesztettség érzése mellett az elkötelezett munkavégzésről is szól. Az „estig elhúzódó” ünnepség otthagyása fel sem merült a szerzetesnőben, az „üres hűtő” csak akkor juthatott az eszébe, amikor már egyedül ballagott hazafelé. Erről nem beszélt senkinek, magányosan élte szerzetesi életét.

[370] M. nővérrel készült hivatástörténeti interjú. Készítette Rózsáné Kubányi Andrea újságíró 2005-ben.
[371] Uo.
[372] A visszaemlékezést Görgőy Rita szociológus gyűjtötte 2000-ben.

A HATÁROK FESZEGETÉSE – A REJTETT TANTERV KIALAKÍTÁSA

A gimnáziumi életről szóló elbeszélések a határok feszegetéséről szóltak. Ez a magatartás olyan hétköznapi döntésekben jelent meg, mint az államilag meghatározott osztálylétszám engedély nélküli bővítése, vagy a korlátozott kollégiumi férőhelyek (Debrecenben) albérletekkel való megtoldása. Ezekkel a lépésekkel megpróbálták a rendszert kijátszani, s tettetett tudatlansággal elérni, hogy több rászoruló, vidéki diákot tudjanak elhelyezni. A korlátokhoz való rugalmas alkalmazkodás és ellenállóképesség megjelent olyan helyzetben is, amikor a gimnáziumokba politikailag megbízhatatlan családokból érkező gyermekeket vettek fel, akik más gimnáziumokban nem tanulhattak volna tovább az 50–60-as években. Ezt tudták a szülők és a gyerekek is.

> „Az igazgató úr nagyon megértette a szülőket is, akik katolikus iskolába juttatták be a gyerekeiket. És minden áldozatot meghozott értük, és még a bentlakóknak az étkezésénél is segített. Anyagilag segítette őket. Tudta, hogy szegények, tudta, hogy igaz keresztény szülők, és nem hagyott egyet sem magára, hogy elhagyja az intézetet. A legnagyobb áldozatokat képes volt értük hozni. Én Dr. Kiss Lászlót az egyik legnagyobb, legstabilabb papnak, tanárnak, kereszténynek, a katolikus intézetek igazgatójának tartom. Valósággal kidobták Debrecenből, és aztán a pesti intézetben kapott órákat, hogy fönt tudja magát tartani…”[373] (B. nővér visszaemlékezése az 1970-es években.)

A példából láthatjuk, hogy a határok rugalmas kezelésének következménye volt, mégis folyamatosan éltek ezzel az eszközzel. Ilyen volt továbbá az iskolai kirándulások helyszíneinek megválasztása. 1962-ben Sopronba, a Lővérekhez ment az egyik csoport, ahonnan „direkt” elmentek az országhatárig,[374] ahová határőrségi engedélyt kellett kérni. Itt elmesélték a diákoknak Nagy-Magyarország történetét (a trianoni békediktátumot), s beszéltek az akkoriban oly tilos témáról, a szomszédos országba került magyarok létezéséről. Vagy külföldre szerveztek osztálykirándulást, s helyszínként Olaszországot választották, ahol ellátogattak a rend központjába, Rómába, majd hazafelé megálltak a doberdói csata helyszínénél, ahol az első világháborúban elesett magyar katonákra emlékezhettek. Egyik helyszín sem tetszett volna túlságosan a korabeli kommunista oktatáspolitikának, ha előre tudtak volna a tervekről.

[373] B. nővér visszaemlékezése. Forrás a rend archívumából.

[374] Az osztrák határig, ami akkoriban még határsávnak minősült; hétköznapi emberek csak engedéllyel léphették át azt a területet. A határ veszélyesnek számított, mert Ausztria Nyugat-Európához tartozott.

Hasonlóan kreatív szemléletről szól az állami (kommunista ideológia terjesztésére felhasznált) ünnepek színlelt betartása. November 7-én előadást tartottak kezdetekben, „de csak úgy, hogy ekkor ez történt, meg akkor az”[375] (P. nővér visszaemlékezése az 1960-as évekre.) Majd később kitalálták, hogy inkább orosz nyelvből tanulmányi versenyt rendeznek. Március 15-ét népdalversennyel ünnepelték meg akkor, amikor tilos volt a márciusi ifjakra emlékezni.

A diákok is érzékelték az iskola reziliens légkörét, noha ők mintha még ennél is tovább mentek volna időnként, egészen a hódolat nyílt megtagadásáig. 1961-ben a Fekete Hollók koncepciós pere kapcsán letartóztatott családok gyerekei tudták egymásról, hogy kinél történt házkutatás, vagy kinek a szüleit vitte el a rendőrség, mert másnap az iskolában sokaknak kialvatlan volt a szeme. Ez szavak nélkül is összeforrasztotta a diákságot, s tudták, hogy merre keressék az „ellenséget.” Ugyanakkor a diákok nem tekintettek magukra áldozatként, s nem rejtették véka alá véleményüket, ha egy békepappal[376] találkoztak.

> „Magától értetődő volt, hogy a kiközösített békepaphoz odamentünk, mintha gyónnánk, aztán: Ja, maga az, és rájuk vágtuk az ajtót.”[377] (Á. nővér visszaemlékezése az 1960-as évek elejére.)

Máskor pedig:

> „Megjelent a békepapok küldöttje, a Horváth Richárd,[378] ekkor mindenkit levezényeltek a nagyterembe, hogy meghallgassuk az állam és az egyház jó kapcsolatáról szóló békeszózatot. Ekkor elkezdtünk hangosan dobogni a lábunkkal, s nem lehetett hallani semmit. Villámló szemekkel rohangált fel-alá. Úgy recsegett a padló, hogy abba kellett hagynia a beszédet… ”[379] (Á. nővér visszaemlékezése az 1960-as évek elejére.)

A rejtett tanterv bevezetése mellett a rend elöljárói próbálták mozgásterüket növelni az egyházjogra hivatkozva.

> „Például Jolántát nagyon becsültem, ő volt akkor a tartományfőnöknő, és akkor őt nagyon akarták, hogy menjen a békegyűlésekre, mert az is az ő hatalmukat fényezte. És akkor nem bírták el, hogy ő nem akart menni, és ő megmondta, hogy

[375] P. nővér élettörténeti interjú. Készítette Bögre Zsuzsanna 2008-ban.
[376] Békepapnak nevezték azokat a papokat, akik eljártak az állam által szervezett békegyűlésekre. A békepapságról lásd Bögre 1998).
[377] Á. nővér élettörténeti interjú. Készítette Bögre Zsuzsanna 2008-ban.
[378] Horváth Richárd (1906–1980) katolikus pap, a békepapi mozgalom vezetője.
[379] Á. nővér élettörténeti interjú. Készítette Bögre Zsuzsanna 2008-ban.

nem akar. Tényleg egy ilyen nagyon gusztustalan hadjáratot indítottak ellene, beleértve az egyházi vezetők egy részét is, akik nagyon a kezükre játszottak. Azt állították, hogy ez a nő nagyon nem alkalmas a vezetésre, ha annyira nem tud kollaborálni. Jolánta szokott mesélni arról, hogy mi történt, vagy arról, hogy őt megszólította a bíboros, hogy menjen a gyűlésre... Nagyon lehetett ezektől szenvedni."[380] (A. nővér visszaemlékezése az 1950–1960-as évekre.)

A fent megnevezett tartományfőnök a püspökkel szemben az egyházjogra hivatkozott:

„A mi rendünk a kongregációnak van alárendelve, nem pedig a helyi püspöknek. Így amikor még a püspök is felszólított engem mint igazgatót, hogy igenis járjak el a békegyűlésekre a papokkal együtt, akkor mondhattam azt, hogy nekem a püspök úr nem parancsolhat, hiszen jogilag nem tartozunk a püspök úr alá..."[381] (M. nővér visszaemlékezése az 1950–1960-as évekre.)

A politikai hatalom gyengülését érzékelve az 1980-as években már bátrabban játszották ki a hatalmat, s nyíltabban éltek az álengedelmesség eszközével.

„Ballagáskor látszott, hogy ez nagyon szép lesz, mert valahogy úgy összejöttek a dolgok. Hát mondom, elmegyek és viszek nekik (AEH-nak) meghívót. És akkor elmentem tényleg, bejelentés nélkül. És ez egy nagy merészség volt a részemről. Mert ugye, hát ez nem volt ilyen, hogy mondjam, a nagy főnöknek ilyen kedvességtevés. Ezt ők úgy vették, hogy mi az, hogy én csak be se jelentkezem? Mikor kiderült, hogy ez egy nagy mulasztás, akkor mondtam, hogyha nagyot mulasztottam, akkor én szívesen megvárom, amíg az államtitkár úrral – mert valami nagy dologban fáradoztak, dolgoztak – végeznek. És akkor ott ültem órákig, és közben pedig hát láttam a jövésmenést, meg azt is, hogy mi volt igaz, s mi nem. Aztán végül ő nem bírt a szerepébe visszatalálni. Tehát én bosszantottam ezzel, hogy odamentem..."[382] (K. nővér visszaemlékezése az 1980-as évek közepére.)

A TANÁRI MUNKA TÚLTELJESÍTÉSE

Reziliens magatartásra utal a feladatok túlteljesítése, a tanításba fektetett többszörös energia is. Az oktatómunkán kívül a neveléssel is intenzíven foglalkoztak

[380] A nővér hivatástörténeti interjú. Készítette Lobmayer M. Judit 2004-ben.
[381] M. nővér hivatástörténeti interjú. Készítette Rózsáné Kubányi Andrea újságíró 2005-ben.
[382] K. nővér élettörténeti interjú. Készítette Mezey András történész 2017-ben.

a szerzetesnők, s ezzel elérték a diákok és a szülők elismerését. A túlteljesítés a szerzetesi aszkézis részeként is felfogható, ami a szerzetesi hivatásuk alapjának tekinthető. Volt, aki úgy fogalmazott, hogy nyugdíjas koráig mindig „hajszoltságot és űzöttséget érzett".[383] Ennek oka a diákok felé történő túlvállaláson kívül a pozíciók halmozása lehetett, mert kevesen voltak, s nem tudták megfelelően szétosztani a feladatokat. Egyszerre vagy egymás után lettek a nővérek elöljárók, prefekták, osztályfőnökök, iskolaigazgatók, elöljáró-asszisztensek stb. Ugyanazok a nővérek végezték az iskolai, a kollégiumi és a renden belüli irányító-vezető munkákat. Egy-egy nővér alig győzte felsorolni tisztségeit, feladatait, szolgálati helyeit.

Az oktatómunkával kapcsolatos túlteljesítés példája:

> „Matematikából érettségiig el kellett jutni, fizikából is, hát ugye azt meg nagyon fontosnak tartottam, hogy szeressék is meg, hogyha lehet. Mert hát az élet azért fizikai térben zajlik, jó mondjuk kémiai is persze, de a fizika az nagyon találkozott, így a… – emlékszem egy ilyen kérdésre: Miért csönget a troli, amikor megy át az útkereszteződésen? És akkor ezt ki kellett találni. Aztán emlékeztek rá, hogy tényleg csönget, észre se vették. Hogy ilyen játékosan, azért nagyon sok dolog volt… És akkor erre voltak ilyen hát ilyen jó könyvek, amiket azért lehetett találni. Matematikatörténetben és fizikatörténetben is… Én mindig jól kijöttem a szülőkkel is, és azért voltak nézeteltéréseink, nem erről van szó, de azt mindig ki lehetett mondani, vagy akkor meghallgattam… Az osztályaimban én nagyon sok mindent kipróbáltam. Például a bibliodrámát. Bár én azt úgy nem tanultam előtte. De hogy arra rájöttem, hogy a Bibliában a történetbe bele kell menni ahhoz, hogy tényleg adjon valamit, vagy emlékezzek rá, tehát nem csak elolvasni. Akkor rajtuk ezt ki lehetett próbálni. És akkor még itt voltak hétvégén is, tehát szombaton is, meg vasárnap is. Nagyon sok mindenben ilyen pótanyaként voltam, vagy ugye segítségükre kellett lenni, mert nem volt kéznél az anyukája vagy az apukája…"[384] (K. nővér visszaemlékezése az 1980-as évekre.)

A nővérek délelőtt a gimnáziumban oktatták a lányokat, délután pedig a kollégiumban nevelőként voltak jelen.

A kollégiumi tanárok a hétvégéket is a diákokkal töltötték, sok foglalkozást tartottak, amire fel kellett készülni. Volt, aki új nevelési és oktatási módszerben gondolkodott, s azt a kollégistákkal próbálta ki. A közösségi életre a kollégiumokban több lehetőség volt. Fontos emlékként jelent meg, hogy egy függöny választotta el a nevelőtanárok ágyát a lányokétól, így sokáig beszélgethettek

[383] Uo.
[384] Uo.

éjszakánként. A gyerekekkel való foglalkozást a rend alapítójának példájával indokolta az egyik nővér.

> „Hát, például, a kollégiumban voltak nevelési órák, akár az illemtan, akár hát nagyon sokszor előjöttek a szülőkkel való gondok is. Vagy a konfliktusok, és akkor ezekről komolyan beszélgettünk például. Tehát én azt gondolom, hogy ezekből lehetett tanulni. Hogy jé, hát így is lehet. Vagy, hogy hogy kell konfliktust kezelni, mondjuk. Akkor egyet-egyet kibeszéltünk, kipróbáltunk. És hogy ez nekem majdnem hogy közelebb állt hozzám, mint mondjuk a tanóra. Mert a tanórán ott nem nagyon volt kecmec…”[385] (K. nővér visszaemlékezése az 1980-as évekre.)

A gimnáziumokban folyó oktató-nevelő munka – a folyamatos állami kontroll és a megalázó bomlasztás ellenére – eljutott egy vallásos szubkultúra megteremtéséig, ami a reziliens magatartás következményeinek egyikeként fogható fel. Nem zárkóztak be az iskolák saját falaik közé, keresték a többi egyházi gimnázium társaságát. Kreatívan építették a gimnáziumok közötti kapcsolatokat, oly módon, hogy abba ne lehessen politikai szempontból belekötni, mégis egy sajátos szigetvilágot szerveztek meg. A nyolc gimnázium többek között tanulmányi versenyeket szervezett:

> „Összejártunk egymással. Tanulmányi kirándulásokat úgy szerveztük, hogy Debrecen, Pannonhalma, Kecskeméten keresztül. Ismerkedési lehetőség volt a gyerekeknek is. Ne legyen az életük egysíkú. A budapesti piarista gimnázium szorosan együttműködött a Patrónával; tánciskola, szalagavató stb.”[386] (E. nővér visszaemlékezése az 1970–1980-as évekre.)

A vallásos szubkultúrán belül a fiatalok ismerkedtek egymással, ami később a párválasztásukat is befolyásolta.

ÖSSZEFOGLALÁS

A szétszóratás éveiben a két leánygimnázium tanári kara politikai nyomás alatt végezte munkáját. A hétköznapok világának mindennapjait abban a tudatban élték meg, hogy soraik között árulók vannak, úgy a diákok, a szerzetesek, mint a hozzájuk járó papok köreiben. A közösségi életükben ez bizalmatlanságot szült, amivel együtt kellett élniük. A hálózat árnyékában megélt hétköznapi élet

[385] Uo.
[386] E. nővér élettörténeti interjú. Készítette: Bögre Zsuzsanna 2008-ban.

keserűsége, a hatalom látensen működő bomlasztó tevékenysége mégsem tette őket közönyössé a diákok irányába. Az interjúkban bemutatott oktató-nevelő munkájukkal elérték a gimnáziumok eredményes működését. A diákokkal, szülőkkel összekacsintva rejtett tantervet vezettek be, amellyel a korszakban elhallgatott tiltott tudás birtoklásához juttatták neveltjeiket. Mindezt azzal a túlmunkával érték el, amelynek forrása a szerzetesi hivatás volt. A gimnáziumok működtetése hátterében a szerzetesek reziliens gondolkodásmódja állt.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bögre, Z. (1998): Békepapság az üldözött egyházban: kísérlet egy értelmezési keret kialakítására. In Máté-Tóth, A. (szerk.) *Tanulmányok András Imre 70. születésnapjára.* Szeged: SZTE Egyetemi Kiadványok, 61–71. o.

Bögre, Z. – Szabó, C. (2010): Törésvonalak. Apácasorsok a kommunizmusban. Budapest: Szent István Társaság, METEM.

Gergely, J. (1990): Az 1950-es egyezmény és a szerzetesrendek felszámolása Magyarországon. Budapest: Vigilia Könyvkiadó.

Kőfalviné Ónodi, M. (2020): A Miasszonyunkról nevezett Kalocsai Szegény Iskolanővérek Társulatának története 1860 és 1946 között, különös tekintettel a második világháborús eseményekre (Phd.). Pécs. Available Elérhető : https://doktori.hu/index.php?menuid=193&lang=HU&vid=22004

Lobmayer, Á. M. J. (2015): A Miaszonyunkról nevezett Szegény Iskolanővérek magyar rendtartományának története 1918–1949. In Tornay, K. (szerk.) A Boldogasszony Iskolanővérek magyar tartományának története. Budapest: Boldogasszony Iskolanővérek, 93–151. o.

Mészáros, I. (1989): Mindszenty és Ortutay. Iskolatörténeti vázlat: 1945–1948. Budapest: Magánkiadás.

Pálos, M. P. (2008): Utazás térben és időben. Budapest: Jel kiadó.

Puskely, M. (1996): Keresztény Szerzetesség. Történelmi kalauz. I–II. Budapest: Bencés Kiadó.

Puskely, M. (2005): Simon Erzsébet Mária Etelka Iskolnaővér. (Dokumentált életvázlat.). Budapest: Miaszonyunkról Nevezett Szegény Iskolanővérek Magyar Tartománya.

Salacz, G. (1988): A Magyar Katolikus Egyház tizenhét esztendeje (1948–1964). München: Görres Gesellschaft.

Tornay, K. – Lobmayer, Á. M. J. – Veidinger, É. (2015): A Boldogasszony Iskolanővérek Magyar Tartományának története. 1858–1989. Budapest: Boldogasszony Iskolanővérek.

Veidinger, É. (2015): A Miasszonyunkról nvezett Szegény Iskolanővérek magyar rendtartományának története 1945–1989. In Erdős I. (szerk.) A Boldogasszony Iskolanővérek Magyar Tartományának története. 153–213. o.

Függelék

EGY REZILIENS SZERZETESNŐ ÉLETTÖRTÉNETE[387]

Az alábbiakban közölt teljes, alig szerkesztett élettörténeti interjú megismerése segítheti az olvasót a IV/3-as tanulmány feldolgozási technikájának és az abból levont következtetéseknek a jobb megértésében. A szöveg háttéranyagként olvasandó, amely önmagában is érdekes, ugyanakkor láthatóvá teszi, hogy milyen szövegből dolgozik a kutató, elemzés során mit hagy el, illetve mit emel ki az interjúalany mondanivalójából. Noha az elemzések mögött álló eredeti interjúk közlése szokatlannak tűnhet, a szöveg fontossága és nem mellékesen érdekessége miatt fontos lehet a megszületett elemzés nyomon követése érekében.[388]

A történelem előtti időkben születtem: 1928-ban. Amikor az Eucharisztikus Kongresszus volt 1938-ban, akkor én már tízéves voltam, úgy vettem részt. Ez a századon végigfutó történelem. A II. világháború meghatározó volt az életemben, mert árván maradtam, teljesen egyedül maradtam. A Jóisten úgy őrzött, annyira körülvett a szeretetével, hogy azon túl, hogy elvesztettem a szüleimet, más fájdalom nem is jutott belém. Végigéltem Budapest ostromát. Lehetetlenség, de nem emlékszem rá, hogy halottal vagy hullával találkoztam volna az utcán. Pedig tele volt az utca. Annyira megvédett az Isten. Annyira megviselt a szüleim elvesztése, hogy nem jutott belém semmi más.

A gimnáziumot az Angolkisasszonyok intézetében fejeztem be. Előtte egy nagyon jó állami iskolába jártam – Erzsébet iskola. De aztán nem lehetett folytatni, mert átmeneti szállás volt a háború alatt.

[387] Reziliens szerzetesnőnek neveztem Tímár Ágnes O.Cist. (1928–2020) szerzetesnőt. Tímár Ágnes 2006-ban adott élettörténeti interjút Bögre Zsuzsannának és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem szociológus hallgatóinak. Az interjúra az „öreg" monostor épületében, Kismaroson került sor, ahol a szerzetesnővel együtt öt fő volt jelen. Az élettörténet szerkesztett változatát közlöm, némi korrekcióval. Törekedtem a teljes szöveg megtartására, az érthetőséget tartottam szem előtt, amikor belenyúltam a szövegbe. Az interjút nagyobb kihagyások, átírások nélkül közlöm.

[388] A bemutatott interjú felhasználásával született elemzés a IV/3-as és a IV/4-es tanulmányban olvasható.

Kisgyereknek vallásos voltam. Nagyon szerettem a Jóistent. Iskola előtt elszaladtam szentmisére. Ez átjárta az életemet teljes természetességgel. A háború borzalmai, ami azért mégis csak megérintett, a szüleim elvesztése után kerestem a Jóistent. Hogyan lehetett, mi az a borzalom, ami megtörtént körülöttünk, ezzel az országgal.

Az igazi felnőtt megtérésem az tizenhét éves koromban egy osztályfőnöki órán történt. Tatár Margit volt az osztályfőnökünk. Egy nagyon kulturált fizikatanár volt, nagyon melegszívű fiatal tanár. Az osztályfőnöki órán a Pilátus-esetről mesélt, amikor megkérdezi Pilátus Krisztustól, hogy mi az igazság. Én akkor teljesen felzaklatva felugrottam: akkor mi az igazság? – Ezt a jelenetet a tanárnő is mindhaláláig emlegette, hogy én ezt a kérdést feltettem. Mondta: majd erről beszélünk külön. Utána sokat beszélgettünk. Erre a pontra tehető az én igazi felnőtt megtérésem.

Minden embernek az életében vannak olyan helyzetek és pontok, amire egészen világosan visszaemlékezik haláláig, hogy ez vagy az történt.

Tatár Margittal ’61-ben együtt voltunk Kalocsán a börtönben. Ott is, és később is sokat visszaemlékezett erre a kérdésemre: mi is az igazság?

Hogy mi az igazság? – tulajdonképpen az, hogy van Isten. A második igazság, hogy személyes, szubjektív igazság az ember életében az a felismerés, akkor ezzel az emberi élettel, ami az enyém, nem érdemes mást csinálni, mint a Jóistennek odaadni.

Azért lettem szerzetes, mert ezt felismertem. ’48-ban, amikor a katolikus iskolákat és az intézményeket államosították, akkor én egyetemista voltam, műegyetemre jártam, építész szakon. Azt ismertem fel, hogy valami szellemi és erkölcsi és ki tudja milyen földindulás kezdődött el, hogy minden omlik, minden bizonytalanná vált, valami itt tökéletesen meg fog változni. Akkor azt gondoltam, hogy ezt az egész helyzetet jó lenne megmenteni. Egy húszéves mindig segíteni akar, mindent meg akar menteni. Ez együtt jár – a húszéves természetében benne van, hogy valami igaz, jó dolgot tegyen.

Akkor azt gondoltam, hogyha éjjel-nappal egyebet se csinálok, mint támasztom ezt a társadalmat, ezeket a helyzeteket, ezeket a dolgokat, amikkel találkoztam, akkor se tudok mit csinálni, ha nem alszom és nem eszem, csak megteszem, amit meg lehet tenni a mentés érdekében, csak belehalok és semmit sem csináltam. Akkor arra a felismerésre jutottam, hogy ha én nem tudok semmit, akkor az Úristen mégiscsak tud valamit csinálni. Az egyetlen, amit tenni lehet, hogy a Jóisten mellé állok, és hadd tegyen ő. Én csak őt fogom kérni, az ő oldalán állva, az ő imádása, az ő számára való rendelkezésre állás – aztán tesz az életemben, amit lehet. Akkor nagyon meg is ajánlottam az életemet a Jóistennek: itt van ez a semmit érő életem, csináljon vele, amit tud. Így lettem szerzetes.

A szerzetesrendeket ’50-ben oszlatták fel és szétzavarták. Én akkor már ciszterci nővér voltam lenn a Bakonyban, Zirc mellett. Volt egy ’45-ben alapított, egészen szegény és nagyon radikálisan elkötelezett kis közösség, oda léptem be. Pontosan azért léptem oda be, mert olyan radikálisan elkötelezett és kemény volt az egész. Nagyon szegény volt. ’50-ben ezt feloszlatták. A feloszlatás után Pesten voltam. Pesten próbáltam élni a Jóisten segítségével. Megkerestek volt évfolyamtársaim, barátaim. Az egyik azzal jött, nagyon emlékszem annak is a pontos helyére, hogy a Magyar utcán indultunk el, a Semmelweis utcában volt egy albérletem, ott meséltem a Gabinak arról, hogy akkoriban volt Franciaországban munkáspap kezdeményezés, amikor a papok úgy akartak a munkásosztályon segíteni, hogy együtt éltek velük, megélték azt az életformát, ugyanakkor megmaradtak elkötelezetten papnak. A kettőt próbálták egyeztetni.

Akkor ott megálltunk: ha ezt lehet csinálni, akkor mi miért nem csináljuk? Itt is lehet, élve a magunk Istennek elkötelezett életét. Ha ott lehet, és dolgoznak, akkor itt is lehet. Mi miért nem csináljuk? Ezzel a kérdéssel indult el ennek a közösségnek az élete. Egymás után közvetített, küldött hozzám Lénárd atya fiatalokat, akik keresték a maguk életútját. Mert azt mondták ezek a fiatalok, hogy őket hívja a Jóisten. És ha hívja, akkor ezt hogyan lehetne megoldani. Azt mondták, hogy ők a Jóistennek akarnak élni, mert őket hívja. Azt mondtam: hogyha hívja, akkor erre felelni lehet egy emberi élettel. Nincsenek olyan külső körülmények, hogy az ember nem tud felelni egy hívó szóra.

De hogyan? Mondtam: ezt nem tudom, majd kitaláljuk, megkérdezzük a Jóistent, megkérdezzük az ókeresztény irodalmat, hogy ezt hogyan csinálták, amikor elindult a szerzetesi élet és nem voltak intézmények, és nem voltak külső keretek. Hogyan csinálták? Elővettem Szent Benedek reguláját, mert azt ismertem. Elkezdtem az ókeresztény irodalmat olvasni, mert valamikor valahogy elkezdődött a szerzetesség. Az nem úgy történt, hogy voltak kolostorok és oda beléptek, csöngettek a fiatalok és azt mondták, hogy szerzetesek akarunk lenni. Valahol a Jóistent elkezdték keresni.

Végigolvasva akkor nagyon az ókeresztény irodalmat, a regulát, az evangéliumot – magam is azt kerestem, hogy a mai körülmények között, amikor nincsen semmi, ami egy kolostort kívülről meghatároz, nincsenek külső keretek és intézményes lehetőségek, hogyan lehet az igazán lényeges valóságát a szerzetesi életnek megélni. Aztán rátaláltunk. Első volt a Zsuzsa meg a Gabi. Hárman kezdtük el. Egyre többen lettünk.

Móni meghatározó ebben a helyzetben, ebben a közösségben. Ahogy együtt éltünk, Móni ’61-ben, mikor bennünket letartóztattak és az életünknek az addig kialakult formái lehetetlenné váltak, ő akkor átvette ennek a közösségnek a tovább vezetését. Akkor volt huszonhárom éves. Mikor meghalt, huszonöt éves volt összesen. Felajánlotta az életét értünk, akik a börtönben voltunk.

A Jóisten ezt el is fogadta. Egy fiatal, aki egészséges, három hét alatt halt meg egy hepatitisszel. Isten elfogadta Móni felajánlását.

Ő meghalt december 13-án, márciusban általános amnesztiával hazajöttünk, nemcsak mi, hanem mindenki, aki akkor egyházügyben Magyarországon le volt tartóztatva.

Tovább éltük azt a szerzetesi életet, amit addig kialakítottunk – ez nagyon egyszerű volt, mert megéltük a szerzetesi napirendet, dolgoztunk egy munkahelyen. Én a diósdi csapágygyárban voltam építési előadó, volt, aki tanított, volt, aki gépésztechnikus volt, mindenki élte a maga életét. Ugyanakkor egy teljesen fegyelmezett, rendezett, tényleges szerzetesi életet éltünk, külső formák és keretek nélkül. Egy kicsit a hátunkon vittük a kolostort magunkkal. Az egymáshoz tartozást a közös napirend határozta meg. Úgy alakítottuk ki ezt az életformát, ahogyan annak idején az első keresztény századokban elindult a szerzetes élet valamikor.

’61-ben egy éjszaka letartóztattak bennünket. Ugyanekkor az országban nagyon sok helyen volt házkutatás, nagyon sok embert letartóztattak. Ennek a letartóztatási hullámnak nagy előzménye volt: már évek óta figyeltek, nemcsak bennünket, a regnumosokat is, más keresztény csoportokat is. Ugyanazon az éjszakán több mint 300 helyen volt házkutatás és nagyon sok embert letartóztattak. Egy sorozatperben ítélték el őket. Akkor éjszaka tőlünk mi négyünket vittek el. Móni maradt otthon, ő volt a legfiatalabb. A közösség megválasztotta őt elöljárónak és tovább élték az életüket. Nem volt egyszerű, mert kitették őket az állásukból.

Ő akkor végzett gyógypedagógus volt. Utána a Földmérési Intézetnél dolgozott. Amikor ’63-ban hazajöttünk, folytattuk ezt az életet ugyanúgy, ahogy előtte volt. ’66-ban tartóztattak le másodszor. Azért, mert ugyanazt az életformát folytattuk tovább. Nagyon egyszerű volt az elítélésünk módja is: azt kérdezték másodszor, hogy mi különbség van a maga mostani és az előző élete között? – Persze erre azt mondtam, hogy semmi. – Ja, akkor folytatta azt az államellenes összeesküvést, amit előtte?

Az államellenes összeesküvés abból állt, hogy 12 fiatal lány együtt imádkozott, egy közös napirendet tartott, liturgiát végzett, egy hittancsoportunk volt, akiket családoknál tanítottunk. Ezt az államellenes összeesküvést folytattuk, ezért ítéltek el másodszor. A Lénárd atyát akkor már harmadszor ítélték el. Ő volt az, aki ennek a közösségnek a lelkivezetését ellátta. Ő volt az a pap, aki a leghosszabban volt Magyarországon börtönben, 18 és fél évet összesen. Három részletben. Az első az iskolák államosításánál, aztán volt egy második ’66-ban, és ’77-ben utolsónak szabadult a börtönből.

Általában azt mondják, hogy a ’70-es években már nem voltak emberek börtönben. Ő ’77 nyarán szabadult ki, 18 és fél év börtön után.

Ezen a területen a ’70-es évek elején vásároltuk az első földcsíkot, egymás mellett két keskeny parcellát. 12 méter széles csíkok voltak, 200 méter hosszúak. Arra állítottunk fel egy faházat. Az volt ennek a közösségnek az ősmonostora, az első faház, ahol úgy tudtunk már együtt lenni, hogy nem volt szomszéd és nem hallották, mikor liturgiát végeztünk. Ezt megelőzően a Börzsönyben egy baráti családnak volt egy kis nyaralója, amit amikor összeházasodtak a szülők, akkor állítottak fel. Amikor a család nem volt kint, akkor mehettünk mi abba a víkendházba. Ez azt jelentette, hogy mikor elkezdődött az iskola, tehát novemberben már mehettünk. A karácsonyt, a húsvétot ünnepeltük ott. De egy ilyen kis betonház nagyon hideg tudott lenni. Ahhoz, hogy be lehessen fűteni, a hátunkon hátizsákban vittük fel a szenet. Egy kis vaskályha volt. Nagyon hideg volt. Egyetlen helyiség volt a ház. Előtte volt egy terasz meg egy icipici konyha. Hogy ne fagyjunk meg, a szalmazsákot összetettük és összegombolyítottunk pokrócot. De nagyon jó volt. Nagyon szép ünnepeket ünnepeltünk itt a Börzsönyben. Amikor az első telket megvettük és felállítottuk rá az első faházat, attól kezdve volt saját faházunk, ahol lehetett lenni.

Amikor Lénárd atya kiszabadult ’77-ben, akkor az ő számára egy másik kis faházat állítottunk fel. A nagyobbik, amiben mi voltunk, az 32 nm volt. Az övé 16 nm volt, egy embernek elég volt. ’82-ben tudtuk az első téglaházat megépíteni, ’84-re készült el. Az még a legmasszívabb üldöztetés idején volt. Akkor sikerült nem kis nehézségek árán felépíteni egy olyan kőházat, amelyiknek se villany, se víz, se út nem volt, de annak a feltételeit kellett megteremteni, hogy ott élni lehessen. De az a ház már lehetőség volt arra, hogy lelkigyakorlatokat lehessen tartani. A ház megközelíthető volt három oldalról. A legrosszabb volt mindig a tavasz. Ősszel még voltak lombok, de tavasszal sokáig nincsenek levelek a fákon, és nagyon átlátható az egész terület. Egy kicsit mindig izgalmas volt. Lassan villany lett. Víz nagyon sokára lett. Ennek az épületnek – egy Mechanikai Művek üdülője volt –, ennek volt vízvezetéke. A megépült ház mögött egy 12 köbméteres ciszternát készítettünk, rendesen leszigetelve. A gondnokkal beszéltem meg, közé tettünk locsolócsöveket, és ennek a vízvezetékéről fel lehetett tölteni a ciszternát. Csak éjjel lehetett, mert akkor nem használták az üdülők a vizet. Este összetettük, és amikor teli lett – a víznyomástól függően éjjel 1-2 órakor –, akkor szét kellett szedni a csöveket és feltekerni, télen különösen, hogy ne fagyjanak el. Mire a vendégek felébredtek, vége kellett lenni ennek. De ez mégis lehetőség volt arra, hogy akik jöttek lelkigyakorlatra, nekik lehetett mosakodni, főzni. Kenyeret venni is csak úgy lehetett, hogy nem lehetett egyszerre megvenni 20 kiló kenyeret, mert az feltűnő. Itt is, ott is vettük a kenyeret, hátizsákban hoztuk fel.

A ’80-as években azért még nem volt olyan a helyzet, hogy ezt szabadon, nyugodtan lehetett volna tenni. Minden lelkigyakorlat jelentett egyfajta izgalmat,

feszültséget, ki veszi észre, ki jelent fel. Mégis nagyon sok lelkigyakorlat volt itt a házban. Akkor kezdődött el az ún. ifjúsági nyílt nap. A közösség rendszeresen végezte a teljes zsolozsmát, liturgiát, és elkezdtük, hogy negyedévenként egyszer meghívtunk fiatalokat. Kb. 50 fiatal jött össze. Megbeszéltük, hogy nagyon sok fegyelmet kíván ennek az életnek a megoldása. Mindig adventben kiadtunk egy dátumsort. A következő évre a négy dátum rajta volt, hogy mikor lesznek ezek az ifjúsági nyílt napok. Soha többet nem jeleztük. Megkapta novemberben, hogy mikor lesz a következő négy nyílt nap. Mindig itt voltak a fiatalok. Ha nem tudsz jönni, kértük, hogy jelezd, írj, hogy beteg vagy, vizsgázol, mert egyszer előfordulhat, hogy elfelejti valaki, de másodszor már nem küldünk neki. Ez egy belső fegyelmet kívánt a fiataloktól, hogy megtartani a dátumokat, pontosan itt lenni. Az egész kezdődött, becsuktuk az ajtót, többet nem lehetett bejönni. Nagyon fegyelmezetten, nagyon szépen jöttek a fiatalok. Rendszeresen kaptak tanítást. Volt egy hitéleti tanítás, lelkületi tanítás, volt valami kulturális tanítás, és egy vesperás, szentmise. Elkezdődött 3 órakor és este a 8-as vonattal mentek el. Percek alatt eltűnt az egész társaság. Rendezetten, fegyelmezetten ment az egész. Hogy így megtudták tartani, ennek is volt nemcsak nevelő ereje, de volt tartása. Aki ezt megtartotta, az tudta, hogy ehhez, ide tartozom, így csinálom, ezt így gondolom, komolyan gondolom. Így lehetett ebben a dologban létezni.

Ma, amikor nagyon nehezen köteleződnek el az emberek, széles a paletta, a lehetőségek – mehetsz ide-oda. Az lett az emberek szemlélete, hogy megnézek mindent. Ebben ez tetszik, abban az, ott nem tetszik valami. Széles válogatás van. Nem tudnak az emberek elköteleződni egy út mellett, egy irány mellett, egy lelkiség mellett, mert nagyon széles a kínálat. Nagyon tiszteletre méltó már az is, ha valaki elköteleződik. Ez olyan, hogyha kimegyek a pályaudvarra: Debrecen, Szeged, Miskolc. Ha felszállok a miskolci vonatra, akkor Miskolcra megyek. Ez már egy döntés. Így eldönteni valamit, az komoly dolog.

Abban az időben egy ilyen életformára, akár konkrétan, hogy teljesen Istennek adom az életemet, akár pedig, hogy ennek az életformájának a vonzerejébe valamilyen módon a szellemi irányultsághoz csatlakozom, nagyon sokkal többet kívánt. Amit ezek a fiatalok velünk elkezdtek az olyan volt, hogy mint a sivatagban, ahol nincs vonatsín, ahol semmi sincs, ahhoz, hogy felszállhassak egy vonatra, először is sínt kell lefektetni, össze kellett eszkábálni egy mozdonyt, egy kocsit – és csak akkor lehetett felszállni. Valami hallatlan nagy döntésnek, elszántságnak, mindent vállalásnak kellett lennie. Mert az első börtön után egyértelmű lett mindenki előtt, hogy most már ismernek bennünket, és könnyen elvihetnek bárkit. Az egyik börtön után jött a második – nem lehetett látni, hogy mi lesz ennek a kifutása. Ki számított arra, hogy itt valaha is kimennek az oroszok, vagy valaha is lehetőség lesz megélni egy életformát. Lehetett számítani egy vagy két börtönre, belehalásra. Nem ez volt a kérdés, hogy mi lesz

velünk. Mert ha az ember azt mérlegelte volna, hogy mi lesz velünk, akkor el sem indult volna. Ezért ez a közösség nagyon elkötelezett, döntésképes, nagyon érett fiatalokból állt, mert az idők voltak olyanok, hogy ezt a döntőképességet, ezt a belső érettséget megkívánta. Minden idő ilyen, mert valamilyen módon ma is dönteni kell. Akkor lesz az embernek igazán élete, ha dönt, és azon az eldöntött úton továbbmegy. Ha ezt nem tudja megtenni, akkor a bizonytalanságok lesznek csak, futnak az évek. Az lesz jellemző, hogy az egyetemi évek csak haladék legyen, hogy majd kitalálom utána, hogy mi lesz. Nem tudom, hogy mit akarok, de az egyetem majd ad 4-5-6 évet, hogy majd közben kiérlelődjön. Aztán elmúlik, jön egy második főiskola, egy második diploma, még ezt, meg azt próbálom és az élet fut. Bizonytalanul, döntés nélkül, a szétesettség útján megy tovább – ez a legnagyobb tragédiája ma a társadalmunknak.

Az, hogy sok mindent lehet – ez lehetőség, de ezzel a lehetőséggel normálisan, éretten élni kell tudni, meg kell tanulni dönteni. Az emberek az egymás után meghozott döntések sorozatából tanulnak.

Az volt a szerencséje ennek a közösségnek, hogy mindenki nagyon fiatal volt. Mert fiatalon az ember többet bír fizikailag és idegileg is. Egy fiatal társaság, amelyik elindult, és eldöntötte, hogy nem félünk semmi mástól és senki mástól, csak a Jóistentől – ez meghatározza az emberek magatartását, és azt is, hogy ebben a döntésben egymásra számíthatunk. Olyan nagy erőt adott a Jóistenre és az egymásra számítása, hogy azon belül mi történhetett velünk? Hogy börtönbe kerülünk, megbetegszünk, meghalunk – sok minden ilyesmi előfordulhat, de semmi véglegesen rossz nem történhet velünk addig, amíg hűségesek vagyunk az Úristenhez, és amíg az egymás iránti hűséget egyszerűen, becsületesen megéljük. Ez nem hősiesség, ez becsületesség.

Ma már egy picit érdekes nekem, hogy mennyire hiányzik az, ami a fiatal számára egészséges és magától értetődő dolog kell hogy legyen, és az is – ennek az értékelése a társadalomban hiányzik a szolidaritásnak, az egymásra számíthatásnak, a megbízhatóságnak, a szó súlya: ezt mondom, ezt így gondolom, és ez így van. És holnapután is így van, és öt év múlva is így van. Ha nem találkozunk évekig, akkor is tudom, hogy ez így van, és számíthatok a másik ember hűségére, mert számíthatok az Úristen hűségére is. Ez adott erőt ennek a közösségnek, hogy csak az Úristent félte és senki mást, és számítani pedig számíthatott az Úristen kegyelmére, és számíthatott a másikra, hogy az biztosan hűséges. Ez akkora erőt adott, amikor a börtönben voltam. Nekem a kintiek hűsége, a kintieknek a bent, a börtönben megélt emberi hűség is.

Amikor Móni látogatott engem a börtönben, az nagyon szép volt. Volt olyan, hogy négyen voltunk bent, és a másik nyolc ember a négyet látogatta. Volt olyan börtönlátogatás, hogy a rács egyik oldalán álltunk négyen – az egész közösség ott volt a börtönrács két oldalán, együtt voltunk. Ez mérhetetlen erőt

adott, hogy tudtam, hogy ott vannak, hűségesek. A kintiek tudták azt, hogy ami bent nekünk van és nehéz, abból ők is erőt merítenek. Az nagyon szép és ismételhetetlen volt.

Amikor minket letartóztattak, Móni naplót írt azért, hogy ne maradjunk ki az életből, hogy mi történik itt kint a többiekkel. Az én számomra írta le a naplót. Ez a napló fennmaradt. Ezt a naplót először német nyelven adták ki, mert itthon nem merték kiadni. Valaki kivitte Németországba, én nem is tudtam róla. Ottani kiadó adta ki.

Másodszor szintén egy magyar emigráns lefordította franciára. Harmadszor adták ki magyarul, ez már a '80-as évek végén volt.

Külföldön, ha valakivel találkoztam: mindig előttem járt a Móni.

Tudok németül, franciául, de mégis a gondolatsor a fejemben, a fogaskerekek az agyamban magyarul mennek. Nem azért, mert nem tudok nyelvet, hanem a gondolkodásmódom más. Amikor megérkezve egy üldözött közép-európai keresztény helyzetből a '90-es évekbe Belgiumba, Franciaországba, valaki megkérdezi: Móni – mindig elém jött. Ettől rögtön otthon éreztem magam, mert Mónit ismerték. Én nem terjesztettem, fogalmam sincs, hogyan történt. Móni a saját útját járja. Mindig előttem jár és mindig megoldja azt, amit én nem tudnék megoldani. 25 éves volt, amikor meghalt. 23 éves volt, amikor rászakadt egy üldözött helyzetben egy közösségnek a felelőssége.

'82-ben építettük az első téglaházat, amelyik rendesen fűthető volt már. '84-re készült el. '90 volt a fordulat éve, amikor már lehetett közösen létezni. Mindig, amikor a mellettünk levő földterület csíkja eladó volt, azt megvettük. A végén most itt kb. háromhektárnyi terület van.

'90-ben, amikor lehetett már közösen élni, és a ciszterci rendet hivatalosan elfogadták apátságnak, '94-ben lettem apátnő. A ciszterci rend elismerte ezt a közösséget, '55-től kezdődően érvényesítette a fogadalmakat, annak letételének időpontjával. '57-ben, '59-ben, '61-ben, '63-ban, ahogyan letették ezek a fiatalok a fogadalmat. A ciszterci rend elismerte érvényesnek a fogadalmukat. Ez rendezetté tette egyházjogilag ennek a közösségnek a helyzetét. Valamikor felépítettük az apátsági templomot, '97-ben szentelte fel a nuncius.

Nagyon összefonódik ennek a közösségnek a léte, élete Lénárd Ödönnel, aki tulajdonképpen 18 és fél évet volt börtönben. Az első öt évet az iskolák államosítása miatt, a többi 12 évet ezért a közösségért volt kétszer börtönben. Az első '61-ben, az csak két év volt. '66-tól '77-ig 12 éven keresztül szintén ezért a közösségért volt. Nem csak a tanítása, ami rengeteg volt. Az Actio Catholica kulturális titkára volt, olyan kultúrával rendelkezett, ami egy polihisztoré. Történelem szakos tanár volt, az egész európai kultúra a fejében volt. Amit tanításában adott, az nagyon sok volt.

Ennél sokkal többet kapott azokból a börtönévekből, amiket ezért a közösségért szenvedett. ’77-ben jött haza. ’77-től még a Jóisten 25 munkásévet adott neki. 2003-ban halt meg. Ez alatt a 25 év alatt könyveket írt. A börtönben megírt verseit átírta. Megjelentek az összegyűjtött versei. Bemondta a verseinek nagy részét magnószalagra.

Egy emberi élet, egy piarista tanár, összesen hét évig tanított. Utána Actio Catholica titkára lett. Utána az iskolákat államosították, három év múlva letartóztatták. Börtön börtönt követett. Nagyon sokat tanított a börtön után. Összesen mint piarista tanárember, csak hét évig tanított.

Amit beletett ennek a közösségnek az életébe, az páratlan. A szenvedésével, a hűségével. Egy ember, aki csak hűséges volt. Mindig azt mondta: Fiam, nem vagyunk hősök, csak becsületesek próbálunk lenni. Az elég. A hős – annak feltétele van. Egy Kolbe, az hős. De amit mi csináltunk, az csak a mindennapos hűség. Megmaradni keményen, hűségesen. Ennyi az egész. Erre minden becsületes ember képes. Hűséges tud lenni az ember. Az embernek mindig csak aznap kell hűségesnek lenni. A holnap a holnapi napon kell majd hűségesnek lenni. Nem kell nagy dolgokat tenni. De azt a hűséget töretlenül meg kell élni és nem kell belőle engedni. Egy ilyen hűséges élet megalapozta ennek a közösségnek a múltját, jelenét és talán a jövőjét is.

A ’90-es években elkezdtük építeni a monostort a semmiből. Ez a közösség nem kapott vissza semmit, mert nem is vettek el tőlünk semmit, az életünkön kívül mást. Nem tudott mit elvenni. A közösség ’55-ben kezdte el az életét. A feloszlatás ’50-ben történt. A szerzetesrendektől elvettek épületeket, birtokokat, azért kaptak kárpótlást. De ennek a közösségnek egy lakást vettek el az Üllői úton. Az semmi.

Ami kárpótlást kaptunk, az nyugdíj-kiegészítés. A rend sem tudott adni semmit. Itt voltak a zirciek a maguk nehéz helyzetében. A semmiből kezdtünk el építkezni. Amit külföldi segítséget, pályázatot kaptunk; tényleg a semmiből épült fel. Az egésznek a funkcionális tervét én készítettem el. A Fejérdi Tamás a Műemlékvédelmi Igazgatóságán volt főigazgató-helyettes, vele készítettük el az egésznek a tervét. Az egész építkezést én vezettem le, ő vállalta az egészért a felelősséget. Három kőművessel, néhány segédmunkással építettük fel. Nagyon kemény dolgok voltak. Ennek az egész épületkomplexumnak a felépítése – van egy monasztikus szárnya, ahol nővérek laknak, 16 szoba, alagsorban műhelyek. Van egy régi épület, amit ’82-ben építettünk. Van egy könyvtárépület, amiben a semmiből 35 ezer nem akármilyen kötet könyv került össze. Van egy épület, ahol a konyha és vendégszobák vannak. Utoljára készült el a templom.

Mindezeket folyosó köti össze. Minden megközelíthető anélkül, hogy ki kellene menni az udvarra. Az egésznek van egy olyan alaprajzi elrendezése, amelynek megvan a lelke és a filozófiája. Középen van a könyvtár, a három

épület között. Szemben van a templom. Nincs bezárva az egész. Az volt akkor az elgondolás, hogy maradjon ennek a közösségnek az élete nyitott az emberek felé. Ez egy monasztikus életforma, aminek sok évszázados hagyományai vannak, de éppen az elmúlt idők gyümölcseként maradjon nyitott. Ha megáll az ember a templom bejáratánál, lelátni a Dunára, a falura, mert az egész nincsen lezárva. A templomot utoljára építettük fel. Először nem gondoltam, hogy templom is legyen, az túl sok, nem fér bele az erőbe, pénzbe, lehetőségekbe.

Az első épület, amelyet '82-ben építettünk, annak a tetőtere 7x12 méter volt, oda le lehetett ültetni 40-50 embert. Amikor elkezdtünk építkezni, azt gondoltam, hogy ez kb. elég nagy lesz nekünk. Mire elkészült az egész, ránéztem, és azt mondtam: Itt van egy épületegyüttes, aminek a középpontja a könyvtár. Nagyon fontos a könyvtár egy monasztikus szerzetesrend életében, de mégsem az a középpontja. Mégis kellene egy templomot építeni.

Akkor eldöntöttük, hogy legyen templom, és utoljára megépült a templom. '97-ben szentelte fel a nuncius úr. '90 után az országban nagyon sok katolikus templom épült. Ez egyike a legharmonikusabb kis templomoknak. Nem túl nagy, de olyan az elrendezése, hogy nyílt, szabad, az egész tetőszerkezet nyitott, szabad. Centrikus az elrendezése. Ha bemegy valaki, szemben van az oltár, két oldalt vannak a vendégek. Akkor sem üres a templom, ha csak 20 ember van benne.

Az épületeknek és a templomnak van egy összefüggő belső logikus, organikus egysége. Nem esetleges sem az épületek elhelyezése, sem az épületek berendezése. A templom ilyen elrendezése mind ugyanarra a belső logikai szálra fűződik fel: a monasztikus életszemléletre, amelyik valamilyen módon az emberek felé közvetít. Egy kifeszítettség, hogy a Lélek és az Úristen között az emberekért. Az emberek felé az Úristen és őközöttük – egy kettős kifeszítettség van az egészben. Ettől volt az egésznek sodró ereje. Minden ugyanannak az organikus elgondolásnak az egészére épült fel.

Például egy részlet, ami ugyanabba az egészbe illik bele:

Minden templomban 12 szentelési gyertya van. Azt úgy helyeztük el, hogy minden egyes szentelési gyertyánál azon a lapon, amire a gyertya fel van téve, egy olyan kis kő van beépítve, amelyik a Krisztus misztériumáról van – Betlehemből, Názáretből, Getszemáni kertből, az Utolsó vacsora terméből – minden egyes gyertya mögött ott van egy kicsi kő, amelyik ezt a misztériumot jelenti. Ez ugyanannak a belső egységnek [a jele] az Egyházzal, a küldetéssel, mert minden szerzetesi életnek és minden léleknek nem csak hivatása van, küldetése is van.

Amikor ehhez az életformához összeszedtük a könyvtárat a nulláról, hiszen senkinek sem volt semmije, fiatalok voltak, akik jöttek – eljött otthonról egy pizsamával, fogkefével, egy váltás ruhával, így kezdtünk el élni. De a könyvtár maga az életformához illeszkedett. Az ókeresztény irodalomnak a könyvei, és

első perctől kezdve igen nagy hangsúlyt fektettünk arra, hogy európai műveltsége és megalapozottsága legyen a hitéletnek. Ezért a könyvtárnak nagyon erős a történelmi anyaga, és nagyon erős a teológiai, biblikus anyaga, dogmatikai, egyháztörténelmi anyaga. Aki ebbe a közösségbe belépett (akkor, amikor ebben az országban nem lehetett tanulni, csak oroszul, és az emberek 12 éven keresztül csak oroszul tanultak, nem tudtak más nyelvet tanulni, azt meg utálták, és nem tudtak semmit); aki hozzánk jött, annak első perctől kezdve németül és franciául kellett tanulnia. Mert azt gondoltuk, hogyha nem tudunk nyelvet, akkor ki vagyunk szolgáltatva annak a kiadói politikának, azt tudjuk olvasni, ami meg fog jelenni a Szent Istvánnál vagy az Eklézsiánál, és be van fejezve. Azok a könyvek akkor, abban az időben nem voltak olyanok, amik az etikai, morális dolgokat, hitéletet igazán elmélyítették volna.

Ahhoz, hogy az életet táplálni lehessen, ahhoz hozzátartozik az olvasás és a szellemi dolgoknak a begyűjtése, cseréje. Akkor nagyon sokat fordítottunk. Az ’56-os időket a szamizdat irodalom készítette elő. Nálunk az ’50-es években rengeteget fordítottunk. Ezeket papírra gépelve, 9-10 példányban, alig olvashatóan, mérhetetlen sok munkával fordítottuk, gépeltük. Ezek a szamizdat kiadványok kerültek a társadalomba. ’90 után, amikor elkezdődött nálunk a könyvkiadás, egymás után jelentek meg azok a könyvek, amiket mi fordítottunk le. Soha nem kérdeztem rá, hogy honnan vették. Megjelentek, és bekerültek a keresztény társadalomba, mint értékvilág. Nem az volt az érdekes, hogy ki fordította, be is börtönöztek miatta bennünket. Ezek a szellemi értékek bekerültek a társadalomba, ma is egymás után jelennek meg.

Az sokkal fontosabb volt, hogy mint érték bekerüljön a világba, mint az, hogy ki fordította.

Az a szellemi élet, amit élünk, az valahol meg is mutatkozik. Mindenki, aki szellemi életet él, az a szellemi élet nemcsak diplomában mutatkozik meg, hanem valamilyen módon gyümölcsként úgy is megmutatkozik, hogy táplálék a többiek számára.

Itt annak idején nem lehetett lánynak teológiára beiratkozni. Az első lehetőségem ’72-ben, az Udvardi püspök úr, aki akkor szeged-csanádi püspök volt, valamilyen módon megengedte, hogy elvégezzem a szegedi teológiát úgy, hogy a tanárok kijelölték az anyagot, és egy hónap múlva lementem vizsgázni. Így egymás után sorban levizsgáztam. Itt végeztem el a teológiát, erről kaptam is a szegedi püspöknek egy olyan bizonyítványát, amiben tárgyanként felsorakoztatott mindent. Utána gondoltam, hogy jó lenne ledoktorálni teológiából. Nem a cím miatt, hanem azért, hogy a tudománynak ebben az Istenre vonatkozó ismeretben eljutni egy olyan fokára, amire értelemmel el lehet jutni. Az Isten nem közelíthető, nem ismerhető meg értelemmel, de az emberi értelemmel

egész messze el lehet jutni. Az ember el kell hogy menjen a megismerésben addig, ameddig el lehet menni.

Azt gondoltam, hogy ókori irodalomból kellene ledoktorálni, amelyik legtöbbet segített az életünkhöz. Egyházatyát kezdtem keresni. Én latinból érettségiztem, minden további nélkül fordítok latint. Akit találtam, egy görög egyházatya, nagyon szimpatikus lett nekem – az V. századból, nagyon megtetszett annak az egyházatyának a személyisége, ahogyan élt, tanított, Antiochiában. Ahogyan a niceai zsinaton részt vett, ahogy a hitét megfogalmazta, amiért is elítélték, kiközösítették, mégis visszavették. Ahogy püspök lett és megmaradt a hűség útján mindvégig. A kalkedoni zsinaton az ő megfogalmazása a Krisztus istenségére és emberségére vonatkozóan került be. Ez az ember lett nekem nagyon szimpatikus, aki mindvégig nagyon hűséges volt. Egy pogány környezetben született, de édesanyja nagyon meleg szívű volt. Először szerzetes lett, aztán püspök. Olyan püspök volt, aki elment meglátogatni az oszlopon ülő remetét – látta, hogy oda süt a nap, kérte, hogy jöjjön le, mert meg fog halni. De az öreg remete megfogadta a Jóistennek, hogy ott marad. Akkor azt mondta: nem tudok mit csinálni, a püspököd vagyok, felelős vagyok érted, nem hagyhatlak itt téged. Ha nem jössz le, akkor én is itt maradok.

Eltelt egy nap, két nap – az öreg ember látta, hogy nem megy haza, itt van mellette. Akkor lejött.

Ezért lett nekem ez az ember kedves, mert valahogy a másik ember mellé úgy tudott odaállni hűségben, megosztva, nem erőszakosan, megmaradva a maga hűsége útján, következetesen, egyszerűen, szelíden, tántoríthatatlanul.

Megpróbáltam a Központi Szemináriumban, de onnan kidobtak, nem lehet. Elkezdtem levelezni egy párizsi professzorral. Az egy külön történet, hogy történt a doktorátusom. Elkészült a doktorátusom, elfogadták. Csak levelezés útján, soha nem mehettem ki, nem kaptam kiutazási engedélyt. Amikor elkészült a doktorátusom, meg kellett védeni. Nem kaptam útlevelet. Azt mondták a párizsiak, hogy a zsűri átjön Magyarországra, itt megvédhetem. Csak szerezzek egy helyet, ahol fogadják őket. Végigjártam mindent, de mindenütt azt mondták, hogy nem tudják fogadni. Azt kellett írnom, hogy nincs hely. A válasz az volt, hogy azt nem lehet csinálni, hogy átjönnek, mint magánszemély és valahol egy lakásban ledoktorálok, mert ezt utólag le fogják tagadni. Tegyük félre, majd meglátjuk, mi lesz. Ez a ’80-as évek közepén volt. Félretettem az egészet.

Mindenki frászt kapott. Az Udvardi még megengedte – egy végbizonyítványt kaptam, hogy melyik tárgyból mikor és hogyan vizsgáztam. Kaptam egy ösztöndíjat. És amikor elmentem az ösztöndíjlevéllel és a bizonyítvánnyal az elnökségre a Lékai bíboroshoz, és kértem, hogy a kiutazásomhoz útlevelet adjanak – reszketni kezdett az az ember: ne mondja senkinek, hogy maga elvégezte! Menjen innen! Amikor Párizsból jöttek volna, akkor először az Udvardi

püspök még beleegyezett, de aztán utánam telefonáltatott, hogy ide ne jöjjenek. Attól féltek, hogy kiderül, hogy elvégezhettem. És most még doktorálni is akar. Csak nem fogunk egy nőt támogatni, aki börtönben volt kétszer. Amikor Pannonhalmán a Szennai főapátot kértem, hogy engedje meg, azt mondta: a vendégszobába vendégként jöhetnek, de mindenkinek le fogom tagadni. – Erre mondták a párizsiak, hogy azt is le fogják tagadni, hogy egyáltalán megvolt ez a védés. Nem volt senki, aki vállalta volna.

1988-ban átjött egy bencés apát, meglátogatott. A végén eszembe jutott, hogy megkérdezem, mit csináljak a doktorátusommal. Azt mondta: adjam be megint az útlevélkérelmet, hátha kiengednek. Beadtam októberben, és novemberben megjött az útlevél. Ők kitűzték januárra a védést. Nekiálltam, elővettem a tíz évvel azelőtt megírt doktorátust, mondtam: nem rossz ez a munka, de ki írta? Mert én semmire nem emlékeztem.

Elkezdtem újra, belejöttem. Januárban kimentem és ledoktoráltam. Akkor ott fényképet csináltak, hogy letagadhatatlan legyen, hogy ez megvan.

Ez sokkal inkább erkölcsi eredmény, mint tudományos. Mert doktori munkát, akinek ehhez irodalma van, ideje van, az meg tudja írni. Csak elszántság és munka kérdése. De sokkal inkább erkölcsi eredmény volt nekem ezt végigcsinálni.

Mégis az volt bennem, hogy mindenkinek, aki ebben a közösségben van, meg kell adni a fiataloknak azt a lehetőséget, hogy tanuljanak teológiát, amennyit csak lehet. Amikor először be lehetett iratkozni teológiára, akkor az első nappali évfolyamra beírattam Olgit, aki nappali tagozaton végezte el. ’85-ben volt ez talán. Márti is elvégezte, így három teológusi doktorátus van a házban most.

A többiek, akik nem tudtak nappalira járni, azok is szinte mind elvégezték levelezőn. Ez nem diploma kérdése, hanem azért, hogy ha az az ember, aki valamit elvégzett, az jelent valami felkészültséget emberi vonatkozásban. Lehetetlenségnek tartottam, hogy ne legyen meg az Úristenre vonatkozó ismeretanyag azon az emberi nívón, amire az ember képes. Mert az emberi egyensúlyhoz szükséges.

Most szinte mindenkinek van valamilyen teológiai végzettsége. Ez hozzásegít az élethez, hogy Istenben tudjanak gondolkodni.

Amikor érettségiztem ’46-ban, akkor még bármilyen egyetemre minden további nélkül felvételi nélkül be lehetett iratkozni. A Műszaki Egyetemen volt felvételi vizsga. Képességvizsgálat volt. 120 hallgatót vettek fel, 12 lányt. Nagyon büszke voltam erre, hogy benne voltam. Nagyon jó évfolyam volt, nagyon szerettem. Ma már azt gondolom, hogy mindezeket a dolgokat a Jóisten messziről készítette elő és azért jártam építész karra, hogy ezt az egész monostort fel tudjam építeni.

Nincs meg az építészmérnöki diplomám, mert háromszor tettek ki az egyetemről. Technikusként dolgoztam a diósdi csapágygyárban, de azt gondolom,

hogy értem a dolgomat. Ahogy ezt az egészet felépítettem, ez bizonyítja. Nem tudtam diplomát szerezni, mert pont háromszor tettek ki a Műegyetemről. Amikor elmentem szerzetesnek, azért hagytam abba, mert ha akkor nem hagyom abba, akkor már nem tudtam volna belépni a szerzetes rendbe, mert később feloszlatták a rendeket. Én ’46-ban kezdtem el a Műegyetemet, ’50-ben oszlatták fel a rendeket. Három évem volt az egyetemen. Amikor feloszlatták a rendeket, be akartam iratkozni az egyetemre. Kalandos dolog volt. Augusztus végén volt. Megvoltak a vizsgáim, de két szigorlatom hiányzott: a statika és az épületszerkezettan. Azt mondták, hogyha nyolc nap múlva lerakom, akkor beiratkozhatok. Nekikezdtem, leültem egy adjunktussal, és leszigorlatoztam. Elégségesre megvolt mind a kettő. A tanulmányi osztályon rám röhögtek és azt mondták, hogy mégse iratkozhatok be.

Dolgoztam az Ipartervben, mint technikus. Az Iparterv elküldött estire. Beiratkoztam estire, három hónap múlva hivattak a tanulmányi osztályra: maga szerzetes volt, mit akar itt, kitettek. Harmadszor egy levelezőre iratkoztam be, onnan is kitettek. Nincs meg a diplomám, de azt gondolom, hogy egész jól felépítettük a monostort.

Hogy van az, hogy elkezdtek jönni a lányok. Akkor már feloszlatták a szerzetesrendeket.

Az érdiekhez léptem be, ők most Érdligeten vannak. Akkor ők azt mondták, hogyha énkörülöttem fiatalok vannak, az őket veszélyezteti. Megszakítottuk a kapcsolatot egymással, de én mindvégig azt tartottam, hogy amit én csinálok, azt a saját veszélyemre és a saját felelősségemre csinálom. Azok veszélyes idők voltak. Ők nem is kerültek börtönbe, én azonban kétszer voltam börtönben. De miattam ők nem kerültek börtönbe.

Egyházjogilag megszakítottam, megszakítottuk a kapcsolatot. Semmi kapcsolatom nem volt velük. Elkezdődött körülöttem ez a közösségi élet. Ezt a közösséget a generális apát elfogadta, és visszamenőleg érvényesítették a ciszterci rendben az összes letett fogadalmat. Az enyém érvényes volt. Az én örökfogadalmam tette lehetővé egyházjogilag, hogy ez a közösség egyházjogilag így lábra álljon. Ennek az egésznek az alapítását az akkori generális apát intézte el egyházjogilag. Akkor priorátus lettünk, saját jogúak. Utána pár év múlva ’97-ben lettem én apát, és lett ez az egész apátság. Sajátos, mert a semmiből lett. ’55-ben itt nem voltak szerzetesrendek. Amikor elkezdtünk élni, rendszeresen adtunk Rómába jelentéseket arról, hogy hányan vagyunk, hogy élünk. Azonnal lejelentkeztünk, hogy rendezett dolog legyen. Ne legyen szekta jellege. Róma tudomásul vette. Kaptam egy képet XXIII. Jánostól, egy áldásszöveget, aminek az alján egy olyan szám van, ami a szerzetes kongregációnak az iktatási száma, ami azt jelentette, hogy bennünket számon tartanak, és tudomásul vesznek. Ez adta meg a folyamatosságot. A dolognak a folyamatosságát az én örökfo-

gadalmam és mindazok a levelek ’55-től kezdve, amiket kiküldtünk Rómába – ez rettenetes veszélyes volt. Ezért kémkedés miatt életfogytiglani ítéletet lehetett volna kapni. Erre nem jöttek rá. Nem gondolom, hogy hős voltam, csak becsületes. Amit meg lehetett tenni, azt megtettük. ’55-től ’61-ig kialakult ez a közösségi élet úgy, hogy a végén volt már egy lakásunk az Üllői úton. 12-en együtt éltünk, és végeztük a dolgunkat. Az ÁVO-sok, mikor letartóztattak azt mondták, hogy nem akarták elhinni a kollégák bent a Fő utcán, hogy Budapest közepén bementünk és egy kolostort találtunk egy házban. Ezt senki nem akarta elhinni. Mégis ez volt. Olyan egyszerű, természetes volt. Csak hűséges volt. A diósdi csapágygyárban építési előadó voltam, gyárat építettünk. Tudták, hogy vallásos vagyok, becsültek, szerettek, jó kapcsolatunk volt. Ez egyfajta fegyelmet, rendezettséget kívánt. Az ember fiatalon sok mindent bír. Reggel 4-kor keltünk. Elmondtuk a zsolozsmát, szentmisére mentünk, 8-kor elkezdtem dolgozni. Akkor még szombaton is 11-ig dolgoztunk. Nagyon keveset, at órát aludtunk. Az ember fiatalon bírja. Nagyon keményen és következetesen éltünk. A többiek is, mindenki dolgozott, nyelvet tanult, otthon teológiát, rendszeres teológiai képzés volt a fiatalok számára. Lénárd atya tanított szombat, vasárnap, hétfőn. Még hittancsoportjaink is voltak, mert a baráti körökben a gyerekek nőttek, tanítani kellett őket. Kemény időszak volt, de nagyon boldogító volt. Nagyon természetesen éltük meg. Én nem félek mástól, csak a Jóistentől. De attól igen. És amit kér tőlem, arra én felelek. És tudom, hogy amit kér tőlem, arra erőt is ad. Embertől nem félek.

Ez nagyon egyszerű volt. Az összes körülményeket nézve – tiszteletre méltó, aki ma felszáll egy vonatra. De ami akkor történt ezekkel a fiatalokkal, az lélegzetelállító. Mert a sivatagban a síneket is le kellett fektetni. A liturgiát magunk csináltuk – akkor még latin volt a liturgia nyelve. Csináltunk kétnyelvű liturgiát, hogy értsék a fiatalok. Az összes eszközt magunk állítottuk elő, hímeztük. A stólát, mindent.

Lénárd atyára nagyon tudtam támaszkodni. Tanítására. Egy rendkívül kulturált, egyszerű, meleg szívű, nagyon következetes kemény ember volt. Egymásra életre-halálra lehetett számítani. Olyan mély összetartozás volt köztünk – én tudtam bent a börtönben, hogy itthon, itt kint hűségesek. Móni elmondja utána, mikor egyedül maradt, hogy milyen nehéz neki. Mennyire egyedül maradt. Móni a Körtérnél sokat várt engem. Az utolsó időben gyalog mentünk át a Körtérről az Üllői útra, ott mondta, hogy mi volt. Ő volt a fiatalok magisztrája. Azt mondta: meg ne halj előbb, mint én. – Mondtam, nem készülök meghalni. – És mégis ő halt meg előbb.

A Móni annyira jelen van ma is az életünkben. Mielőtt Móni meghalt, a Földmérő Intézetben volt figuráns. Ez azt jelenti, hogy fogta a műszert. 1963-ban először odamentem, megkerestem azt a mérnököt, akivel a Móni

dolgozott. Csak a Mónira való tekintettel három hónapon keresztül, azokkal a műszerekkel, azzal a mérnökkel én is figuráztam. Utána másik segédmunkát vállaltam. Azt úgy csináltam végig, hogy egyszerűen őmiatta. Ezek nagyon élők egy ember életében.

Számomra a börtön akkor szűnt meg igazán, amikor Lénárd atya szabadult. Utána már eszembe se jutott a börtön. De addig, amíg ő bent volt, számomra a börtön is jelenlévő volt.

Az emberi szolidaritás, hogy a másikra számíthatok, ez valóság. Ez nem akkora csoda. Nagy csoda egyenként, de összképében ez szép és élhető, valóságos. Megvalósítható, hogy nem érzi az ember, hogy valami csuda nagy dolgot csinálok. Csörög az óra, az ember felkel, felöltözik, elszaladunk szentmisére, utána mindenki rohan a munkahelyére – hazajövünk. Egy normális élet. Ami nem kíván mást, mint a hűséget.

5 és fél évet voltam börtönben. Bent nem olyan rossz, mint ahogy kint gondolják. És kint nem olyan jó, mint ahogy az ember bent gondolja. Emberek vannak mindenütt. Mi a politikaiak között voltunk. Mi az, hogy politikai? Aki tényleg az államrend ellen van. De azok a lányok, nők, akikkel együtt voltam, azok ’56-osak voltak túlnyomórészt. A forradalom alatt ki volt kint lány az utcán? Hiszen a szülők nem engedték. Az volt, aki állami gondozott volt, vagy prostituált. Azok 18–20 éves lányok voltak, akiket ’56-ban elítéltek. 15 éves ítéleteket kaptak. Azok egy nagyon egyszerű környezetből jövő lányok voltak.

Együtt voltam valakivel, akinek az édesapja Karcagon juhász volt. Ő maga először traktoros volt – a lány, L. Kiss Margit. Feljött Budapestre közlekedési rendőrnek. Egészséges, egyszerű parasztlány volt. Volt hat elemije. ’56-ban rossz irányba lőtt, ezért 15 évet kapott. Az oroszokra lőtt. Amikor engem ’66-ban visszavittek, akik ott voltak még, tehát nem szabadultak még ki, a börtönben is terjednek a hírek és hallották, hogy engem visszahoztak – nagyon megrázó volt: egy csomó élelmiszerrel vártak. Azt mondták: nem ettél, biztos éhes vagy. Összeszedtek nekem mindent: szalonna, hagyma, kockacukor. A saját szájuktól megvont dolgokkal vártak engem. Amikor ’63-ban szabadultunk, akik egyházi ügyben voltak – 14-en, a visszamaradottak fájdalmukban, keserűségükben, hogy nekik még hosszú évek vannak, csupa kígyót-békát szoktak kiabálni azokra, akik szabadulnak. Amikor visszavittek engem ’66-ban, nem hallottam rossz szót az egyházi elítéltekre, csak szeretettel említették őket.

Ennek az L. Kissnek nem volt meg a nyolc általánosa, a börtönben el lehetett végezni. Ő akkor a 7-diket járta. Értelmes volt, de a matematika nem ment a fejébe. A törteket kellett megtanítani. Egy zárkában voltunk. Az almámat felvágtam. Melyik a nagyobb: az ½ vagy az ¼? Vágtuk az almát – edd meg. Megette az egészet. De nem értette, hogy melyik a nagyobb. Egyszerű, becsületes lány volt.

Voltam nagy zárkában, ahol 16-an voltunk, vegyesen voltunk: egyházi ügyben talán 4–5-en, a többiek ’56-osak. A magunkfajta ember békés. Az emberek idegileg elfáradnak és egymást tépik. Ha az egyik zárkában nagyon tépett volt a helyzet, akkor betettek oda, és megnyugodott a helyzet. Egy idő múlva áttettek egy másikba, ahol megint ilyen helyzet volt. Az emberi idegrendszer kifárad. Az én összes öt évem mit számított amellett, akik már bent voltak 8–10 éve. Az egyik kísértésem. Az jutott eszembe, hogy én állok egy ponton, ahova az Úristen helyezett. A kezemben van a puskám és senki sem támad engem. A harcvonal ki tudja már hol van. Az a pont, amit én hűséggel őrzök, az se Istennek, se embernek nem fontos. Miért vagyok én? Miért vagyok itt? Azt mondtam: ez kísértés. Abban a percben, amikor úgy tudtam tekinteni, hogy ide állított az Úristen és addig maradok itt, amíg itt kell lennem. És ha el kell mennem, majd segít, és közli velem. Amikor ezt én kísértésnek tudtam tekinteni, megoldódott, könnyebb lett. Amikor az ember először kerül egy ilyen helyzetbe, akkor az ember egy kicsit hős, mártír, a hitvalló. Akkor minden új, és megy. De amikor minden éveken keresztül tart, és csak tartanak a hétköznapok, nincs vége, parttalan az egész – annak a tartóssága nagyon nehéz. Hol van már a hősiesség az egészben? Annak ellenére, hogy az ember semmit nem enged, soha nem próbálkoztak velem, hogy aláírjak. Tartanak a hétköznapok, ez a tartóssága a dolognak nagyon nehéz. Aztán elmúlnak ezek a dolgok. Hogy kinek a saját idegrendszere mikor ér véget, erről nem az illető tehet. Aki tönkreteszi, az a felelős érte. De az biztos, hogy a hit megsokszorozza az alaperőket. A helyzetben ugyanazzal a terheléssel nem lehet összehasonlítani, de mégis a hit sokkal több erőt és tűrőképességet, reményt ad. Ami a legnehezebb, hogy az ember elveszíti a másik emberbe vetett hitét. Hogy ember viselkedhet így! Az ember annyi gonoszsággal találkozik. Akinek egészséges idegrendszere van, ha öt évig van börtönben, még regenerálódik. Aki 10–15 évet van bent, az úgy tönkremegy, hogy nem lesz többé az, aki volt. Ha mégis, az egy külön csodája az Istennek. öt évet még át lehet vészelni. Irgalmasabb dolog kivégezni azt, mint hogy 10–15 évet legyen bent. Az egész biologikum megy tönkre. Emberek viselkedhetnek így, hogy minden lehetséges, meg lehet tenni. Az emberi cserbenhagyások, árulások.

A börtönben percről percre mélyül a hit. A dolog önmagát igazolja. Ahogy Krisztus utánam jött a börtönbe. Számomra volt egy bizonyosság: amikor engem letartóztattak ott az Üllői úton, bevittek a Gyorskocsi utcába, nem volt nálam semmi, se fésű, se váltás fehérnemű. Három hétig nem volt semmim. Február volt. Hideg vízzel mosakodtunk. Átmostam a fehérneműmet és felvettem. A testemen megszáradt. Azt mondtam: nem kérek semmit, mert ha kérek valamit, annak ára van. Három hét múlva bedobtak a priccsre egy csomagot. Akkor kaptam ruhát, fésűt stb. Amikor bedobták, abban a pillanatban tudtam, hogy biztos, hogy van oltáriszentség. Móni küldött be nekem. Három fehér ostyát

találtam. Bejött, nem vették el, nem gyalázták meg – ez csoda, megkaptam. Attól kezdve egészen húsvétig áldoztam. Az, hogy Krisztus bejött utánam a börtönbe és megosztotta a rabságomat, ez akkor erő és jelzés volt, hogy VAN.

Valamikor júniusban elfogyott a három ostya, de a zsebemben hordtam tovább korporálét, az emléke is erőt adott. Egyszer elvittek kihallgatásra, falhoz állítottak háttal. Amikor szóltak, hogy forduljak meg, szemben a Móni volt. A perrendtartásban van egy kötelező szembesítés – de én ezt nem tudtam. Mikor megláttam Mónit, tudtam, hogy azonnal kell cselekedni. Elővettem a zsebemből ezt a kis kendőt és megtöröltem a szemüvegemet. Már üvöltöztek, hogy mit csinál, megbilincseltetem stb. – de akkor már Móni látta, és ebből tudta, hogy megérkezett az oltáriszentség baj nélkül. A többi már nem volt érdekes. Addig hónapokon keresztül Móni csak izgult és imádkozott, hogy mi lett abból az oltáriszentségből, amit ő beküldött nekem, megkaptam-e?

Azután is minden csomagban kaptunk oltáriszentséget – lisztből és vízzel készített kekszet baráti papok konszekráltak, és a csomagban beküldték. Az egész börtönidő alatt volt nálunk oltáriszentség. Az adta az erőt. Hogy Krisztus megosztja a rabságodat, táplál – ez hallatlan erő. A Krisztus tényleg velünk volt. Ezek erők és jelzések. Ez elég az embernek.

Az egyedüllét akkor kezdődik, amikor az embert letartóztatják. Akkor hosszabb hónapokig az ember teljesen egyedül van. Akkor is tovább kell vinni a hűséget. A börtönön belül az ember kialakított egy olyan napirendet, amit mindig megcsinált: felkelek – imádkozom, sétálok stb. Az ember beosztja az időt, és tartja hűséggel. Ez összekapcsol a kintiekkel. Mert amikor az ebédet hozzák, az dél körül van – ha nem is hallatszik be a harangszó. De tudom, hogy most mondják az (Úrangyalát). Amit az ember kívülről tud, azt is tudja mondani bárhol. Amikor lekerültünk Kalocsára és többen együtt voltunk, megpróbáltuk összetenni fejből, amit tudtunk kívülről. Leírni nem lehetett. A himnuszt, a zsoltárokat, a kompletóriumot tudtuk. Ha észrevették volna, hogy együtt imádkozunk, akkor fegyelmi lett volna. De azért mégis ment közösen.

Amikor először voltam bent, ez könnyebb volt, mert többen voltunk egyházi ügyben együtt. Tartottunk egy közös napirendet, együtt imádkoztunk. De pl. egy karácsonykor – akkor nagy zárkában voltam, talán 16-an voltunk együtt, abból talán hatan voltunk egyháziak. Megkaptuk a csomagot, megvendégeltük az egész zárkát. A saját csomagunkat – fél évben egyszer lehetett három kiló csomagot kapni – megetettük a többiekkel. Kenyérből csináltam kis Jézust. Olyan sarokba tettük, ahol nem lehetett látni. Valahonnan lopott valaki padlóviaszt, abból csináltunk gyertyát. Mégis volt karácsony. Énekeltünk halkan együtt. Ezt eltűrte az őrség, hiszen karácsony van.

Meg lehet tartani a szeretetet, és meg lehet ünnepelni Krisztust is.

Amikor magánzárkában voltam, nagyon sok mindent csináltam kenyérből. Adott egy feladatot. Meg pl. sakkoztam saját magammal, hogy az idő teljen. Nincs könyv, munka, semmi – akkor nagyon lassan telik az idő. Ha az ember beosztja az időt egységekre, akkor gyorsabban telik.

Nagyon rossz volt az ellátás. Ha nincs mit enni, akkor abból amim van, egy kicsit megvonok magamtól és adok másnak. Valahol megőrzi az ember a saját emberi szabadságát, az önállóságát. Ez vagyok, így csinálom, ezt én így akarom – én Krisztusért vagyok. Akármi történik, ez Krisztusért van.

Karácsonykor egy cigánylánnyal voltam egy zárkában. Akkor lehetett csomagot kérni. Ennek a kis cigánylánynak megadtam az otthoniak címét, és ő kapott. Megérkezett a csomag, nagyon szép csomagot küldtek neki. Aztán én is egy ugyanolyat kaptam – az őr szólt, hogy máskor erre vigyázzunk. Jóindulatú volt.

Az a kis cigánylány nagyon nehéz volt. Próbáltam tőle cigányul tanulni. Nem tudott ragozni. De azért elszórakoztunk egy darabig a nyelvtanulással. A szexuális dolgok nehezek voltak neki. Megunta ezt a nagy rendezett helyzetet, ami nálunk volt. Felmászott a felső ágyra, levetkőzött meztelenre, és mutogatta magát a férfiaknak. Még csak szólni sem lehetett neki, az ő dolga, az ő teste. Karácsony előtt aztán elvitték, szabadult, és egyedül voltam pár napig.

Voltam egy másik zárkában, ahol egy zárkaügynökkel voltam együtt – rám volt építve valaki. Rájöttem. Néztem rá, nem szóltam egy szót sem. Kínlódott, felfogta, hogy miről van szó. Szóltam annak, aki felelős volt értem: én tudom, hogy ez az illető zárkaügynök. Azt szeretném mondani, hogy egyetlen dolog igaz, akármit mond: hogy nem beszélek vele egy szót sem.

Három hétig hagytak bennünket így együtt. Én jobban bírtam, mert közben imádkoztam. De az a szerencsétlen már sírógörcsöt kapott, hogy nem tudott beszélni. De nem szóltam egy szót sem.

Az én küldetésem befejeződött ebben a közösségben azzal, hogy megszületett az egész. Én átadtam a tisztségemet három évvel ezelőtt (2003-ban) és én már nem tudom vagy akarom megfogalmazni ennek a közösségnek a jelen küldetését. Meg kell hogy találják a saját küldetésüket, saját arcukat. Volt ennek a közösségnek saját küldetése, arca. Ebben az új helyzetben ma is van feladata – ezt meg kell tudni fogalmazni. Én most az egyháztörténeti kutatásokat csinálom. Az embernek haláláig van küldetése. Ha már tehetetlenül fekszik az ember az ágyon, már beszélni sem tud, az is lehet küldetés, hogy a Jóisten felé tovább lép. Az én küldetésem most ennek a történelmi korszaknak a feldolgozása. Én most teljesen kívül vagyok a közösségen, ők élik a maguk életét. Meg fogják fogalmazni biztos, hogy mi a küldetésük. Mert ha nem tudják hitelesen Isten és ember előtt megfogalmazni ezt egy belátható időn belül, akkor elvesznek. Biztos meg fogják ezt találni, de ez nem az én dolgom. Az én küldetésem befeje-

ződött, 78 éves vagyok. Az elmúlt időnek az egyik utolsó tanúja vagyok. Lassan elmennek, akik ezeket az időket végigcsinálták. Én ennek az üldöztetéses időnek az egyik utolsó élő tanúja vagyok. Számomra a levéltári anyagban előforduló nevek azok arcok és életsorsok. Az nem ugyanaz, mint amikor egy fiatal kutató előveszi a papírt és lát neveket és összefüggéseket. Nekem ezek nevek, arcok. Tudom, hogy egy-egy mondat mögött mi lehetett.

Mi történt velünk keresztényekkel ezek alatt az évtizedek alatt? Erre a kihívásra, ami velünk történt, milyen válaszokat adtunk. Nem az a lényeges, hogy ki, hanem hogy mit csináltak velünk, milyen módszerekkel akartak bennünket tönkretenni, és mi milyen hűséggel, következetes keresztény magatartással tudtunk vagy nem tudtunk felelni. Teljesen mindegy a nevek. Persze a nevek arcokat is jelentenek. Most még nem írok, csak rendezem az anyagokat.

A SOROZATBAN EDDIG MEGJELENT

Hankiss Elemér:
Egy ország arcai. Válogatott szociológiai tanulmányok
1977–2012

Keszei András:
Emlékek formájában

Hidas Zoltán (szerk.):
Ars Sociologica. Vallomások a szociológiáról mint hivatásról

Kisdi Barbara (szerk.):
Létkérdések a születés körül. Társadalomtudományi vizsgálatok
a szülés és születés témakörében

Földházi Erzsébet :
„Hun házasodunk hun meg elválunk”. Párkapcsolatok megszűnése
és új kapcsolatok kialakulása

Gereben Ferenc:
Boldogult olvasókoromban. Írások a magyar olvasáskultúráról

Max Weber:
A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme.
A kritikai kiadás alapján készült új fordítás

Antal Z. László:
Egészségszociológia holisztikus megközelítésben.
Válogatott tanulmányok

L'Harmattan France
5-7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20
Email: diffusion.harmattan@wanadoo.fr

L'Harmattan Italia SRL
Via Degli Artisti 15
10124 TORINO
Tél: (39) 011 817 13 88 / (39) 348 39 89 198
Email: harmattan.italia@agora.it

ISBN 978-963-646-077-8
ISBN 978-963-646-481-3(pdf)
DOI: https://doi.org/10.56037/978-963-646-481-3
ISSN 2063-5494

A kiadásért felel a L'Harmattan Kiadó igazgatója.

A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:
L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
www.harmattan.hu
webshop.harmattan.hu

Szöveggondozás: Kohuth Galla Ágnes
Borítóterv: Kára László
Tördelés: Kovácsné Daróczi Annamária
Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Tomcsányi Péter